

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Криворізький державний педагогічний університет»**

Філологічні студії

Науковий вісник Криворізького державного
педагогічного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 16

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
2017

УДК 811.161.2(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 22387-1228ПР від 31.10.2016 р.

Затверджено як друковане фахове видання України: галузі науки – філологічні
(наказ Міністерства освіти і науки України № 1413 від 24.10.2017 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний редактор*)
- Білоконенко Л. А.**, доктор філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Брацкі А. З.**, доктор гуманітарних наук, ад'юнкт, Гданський університет (*Польща*)
- Дмитренко В. І.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Коваль В. І.**, доктор філологічних наук, професор, Гомельський державний університет імені Ф. Скорини (*Республіка Білорусь*)
- Ковпик С. І.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
- Мішеніна Т. М.**, доктор педагогічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Полковський В. П.**, доктор філософії, професор, Альбертський університет (*Канада*)
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
- Токарев Г. В.**, доктор філологічних наук, професор, Тульський державний педагогічний університет ім. Л. М. Толстого (*Російська Федерація*)
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний секретар*)
- Шарманова Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний секретар*)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Пристайко Т. С.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
- Скаб М. С.**, доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 3 від 12.10.2017 р.).

Адреса редакції:

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086

+38 (0564) 71-42-47

kafedra_movy_kdpu@ukr.net

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Азарова Л. Є. Фонетичний аналіз виявів «золотої» пропорції в юкстапозитах.....	7
Білоконенко Л. А. Сутність комунікативного міжособистісного конфлікту за даними соціолінгвістичного опитування.....	17
Васильєва К. П. Новий кореневий словник Олекси Різниківа.....	26
Гаўрыловіч В. Г. Зааморфная метафара ў фразеалогіі беларускай і англійскай моў.....	37
Гамали О. И. Семантика найменований пищевых продуктов в русских фразеологизмах.....	45
Голякевич Н. Д. О вариативности перевода неличных глагольных форм с английского на русский язык в художественном тексте.....	54
Горбань А. Д. Текст-рассуждение монотематического типа и его видовые модификации.....	60
Григорович Ю. М. Основні підходи до витлумачення поняття «політичний афоризм».....	69
Демиденко Г. Г. Вираження танцювальної культури українців засобами фразеології.....	77
Денисюк В. В. Варіантність фразеологічних одиниць (на матеріалі східнослов'янської середньовічної історіографії).....	87
Доўгаль А. В. Эматыўны аспект мовы і маўлення (на матэрыяле сучаснай беларускай мовы).....	97
Дубова О. А. Вплив еволюційних процесів на структурно-типологічну кваліфікацію сучасної української мови.....	102
Іваноў Я. Я. Афарыстычнае выказванне як моўная мадэль крылатых слоў.....	114
Іншакова І. О., Іншаков А. Є. Кольорономени на позначення географічних та топографічних найменувань у пам'ятках середньоукраїнської та новоукраїнської мови.....	122
Іншакова І. О., Іншакова І. Є. Тематичні групи лексем на позначення запахів давньоруськоукраїнського періоду.....	131
Колоїз Ж. В. Проект українського «Словника прецедентних феноменів».....	139
Кулік Л. У. Саматычныя фразеалагізмы як маркеры нацыянальна-культурных стэрэатыпаў.....	160

Ляшчынская В. А. Туман як від вады-рэчыва ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў.....	167
Максимова В. О. Перевод белорусских пословиц на английский язык.....	177
Мелкумова Т. В. Погляди сучасних мовознавців на тлумачення поняття «виразність».....	185
Мухамедов Р. Р. Лексические и фонологические особенности современных балканских языков.....	190
Петрушэўская Ю. А. Універсальны, інтэрнацыянальны і нацыянальны кампаненты парэміялагічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы (на матэрыяле публіцыстычных тэкстаў).....	195
Поповський А. М. Русифікація – суржик – вульгаризація в комунікативному дискурсі українського полікультурного простору....	201
Приходько І. М. Логіко-семантичні та функціональні особливості соматизмів у лексичній парадигмі української мови.....	208
Рибак К. Б. Структура та семантика податкових найменувань у давньоруськоукраїнській мові (XI–XIII ст.).....	218
Сегін Л. В. Структурно-семантичні особливості словотвірної парадигми дієслів із значенням «переміщення вниз» в українській і польській мовах.....	226
Чорноус О. В. Лексико-семантична типологія українських прізвищ, мотивованих лексемами на позначення фізичних вад людини.....	235
Шведава З. У. Вобраз неба ў беларускай фразеалогіі.....	244
Шестернёва А. Н. Сравнительная типология фразеологических единиц белорусского, русского, английского и французского языков....	255

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Арешенкова О. Ю. Бажальні речення як активатор комунікативно-прагматичної настанови рекламного повідомлення.....	263
Березовська-Савчук Н. А. Синтаксичні засоби вираження емоції «смуток» (на матеріалі лірики Ліни Костенко).....	270
Берестова А. А. Типологія прецедентних релігійних феноменів, репрезентованих у художній прозі Василя Шкляра.....	280
Вавринюк Т. І. Маркери невербальної поведінки в художніх текстах.....	288
Василенко Е. Н., Книга Ю. А. Приемы языковой игры в американском юмористическом дискурсе (на материале ситкома „SCRUBS”).....	296

Гаманюк В. А. Міжкультурні особливості художніх текстів сучасної німецької літератури.....	303
Глуханько Л. В. Афористические единицы в сонетах Уильяма Шекспира.....	311
Городецька В. А. Концепт «СТЕП» у романі Юрія Яновського «Вершники».....	317
Єловська Ю. В. Вербалізація табу, пов'язаних із хворобами людини..	328
Житар І. В., Давиденко Т. А. Функціонування номінативних вставлених речень у текстах наукового і публіцистичного стилів української мови.....	335
Ігнатська С. Є. Метафоричні моделі пам'яті в українському щоденниковому дискурсі.....	342
Ковпик С. І. Поетика густативів у повісті Марії Матіос «Кулінарні фіглі».....	351
Кондратенко Н. В. Вербалізація концепту <i>ВОРОГ</i> в українському політичному дискурсі.....	358
Максимчук В. В. Трансформації прецедентних висловлювань у сучасному футбольному дискурсі.....	367
Мельник Н. Г. Концепти <i>людина / історія</i> в романі Григорія Гусейнова «Тіні забутого парку».....	377
Мишеніна Т. М., Качайло К. А. Лінгвокогнітивні дескриптори художньої творчості митця в романі П. Загребельного «Диво».....	383
Остроушко О. А. Структурні типи назв страв у «Практичній кухні» Ольги Франко.....	399
Приходько І. В. Роль порівняння у створенні образу держави в англомовній канадській поезії.....	413
Рингевич В. В. Літературний дискурс и кинодискурс в системе арт-дискурса.....	417
Семененко Л. М. Амбівалентність дискурсу любові в ліриці Миколи Вороного.....	424
Сизоненко Н. М. Сократівський діалог у повісті Василя Шевчука «Навчитель істини»: комунікативно-прагматична організація мовленнєвого жанру.....	431
Щербак О. В. Лексичні актуалізатори впливовості ідеологічних кодів у слоганах комерційної телереклами: лінгвосеміотичний підхід.....	443

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Бузько С. А. Формування мовленнєвої культури студентів під час вивчення дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)».....	453
Дирда І. А. Критерії, показники та рівні розвитку полікультурної студентів-іноземців у процесі навчання української мови.....	459
Костюк С. С. Навчання студентів-іноземців української мови на компетентнісній основі.....	465
Муравська С. М. Дискусія як один із інтерактивних методів навчання англійського мовлення майбутніх авіафахівців.....	473
Прохорова О. В. Етапи інтенсивного навчання усного монологічного мовлення майбутніх хореографів.....	481
Чабан Н. І. Досвід організації практичної роботи з української мови для іноземних студентів.....	487

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

УДК 811.161.2'342(045)

Л. Є. Азарова

ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИЯВІВ «ЗОЛОТОЇ» ПРОПОРЦІЇ В ЮКСТАПОЗИТАХ

Азарова Л. Є. Фонетичний аналіз виявів «золотої» пропорції в юкстапозитах.

У статті розроблено основні положення теорії гармонійної побудови юкстапозитів в українській мові на засадах концепції «золотої» пропорції. Висунуто гіпотезу про їхню гармонійність на фонетичному рівні. Запропоновано оцінювати гармонійну побудову згаданих складних номінацій за допомогою лінгво-інформаційного підходу. Установлено особливості гармонійної побудови юкстапозитів.

Ключові слова: «золота» пропорція, лінгво-інформаційний підхід, фонетичний рівень, юкстапозити, гармонійна побудова.

Азарова Л. Е. Фонетический анализ проявлений «золотой» пропорции в юкстапозитах.

В статье излагаются основные положения теории гармоничного построения юкстапозитов в украинском языке на основе методологии «золотой» пропорции и использования лингво-информационного подхода. Раскрываются механизм гармоничного построения юкстапозитов на фонетическом уровне. Устанавливаются особенности гармоничного построения сложных слов.

Ключевые слова: «золотая» пропорция, лингво-информационный подход, фонетический уровень, юкстапозиты, гармоничное построение.

Azarova L. Ye. Phonetic analysis of the “golden” proportions in yuktaposites.

This article develops the basics of the theory of harmonious construction of complex words in the Ukrainian language on the principles of the concept of “golden” proportions. A hypothesis about their harmony on the phonetic (acoustic) levels is put forward. It is proved that the harmonic construction of yuktaposites should be considered as the ordering of components of such nominations by a certain system of perfect relations, the basic among which is the proportion that divides the corresponding division of the whole into two parts and is called “golden”. The main provisions of the methodology of the study of the harmonic construction of yuktaposites are formulated on the example of the “golden proportion” as the laws of the universe. It is proposed to evaluate the harmonious construction of complex nominations with the help of the linguistic-informative approach. This approach involves combining the foundations of the linguistic theory of word-formation and some of the provisions of the theory of information of modern computer technologies and makes it possible to study the patterns of harmonic yuktaposites at the phonetic (acoustic) level.

Quantitative indicators of harmony are systematized with the help of families of “golden” p - and S -proportions, as well as p -numbers of Fibonacci, which should be used in the

analysis of the regularities of the structural organization of complex words. The notion of their linguistic redundancy is introduced, the level of which determines the parameters p and S . It is proved that the presence in the construction of yuksastoposotov at the fatematic level of well-defined harmonic proportions and time relations is logical. This is due to the fact that the mechanism of human brain directly affects the process of forming the language as a means of human communication in general and the emergence of complex nominations. In the process of word formation, the human brain flexibly solves the problem of “constructing” complex nominations that would be harmonious, in particular, “convenient” and “beautiful”.

Key words: the “golden» proportion, linguistic and information approach, phonetic level, composites, harmonious construction.

Порівняно з писемним усне мовлення характеризується витонченістю, стислістю та швидкістю. Усному мовленню можна надати більшої виразності й гнучкості за допомогою інтонації, варіацій темпу, зміни висоти голосу та його артикуляції. Якщо усне мовлення замінити друкованим текстом, то може бути втрачена значна кількість інформації. Так, діалоги в художніх творах здебільшого відрізняються від розмови, яка була насправді, проте автор прагне надати їм форми, що правильно передає загальне враження.

Слід відзначити, що результати досліджень усного мовлення (навіть більше, ніж писемної мови) мають інтерес не тільки для лінгвістів (фонетистів), а й для психологів, інженерів зв'язку (звукової апаратури) та інших фахівців. На це є свої об'єктивні причини, пов'язані як із загальним розвитком науки й техніки, так і з потребами практики. Інтереси фонетиста стосуються насамперед фізичного, анатоμο-фізіологічного та лінгвістичного рівнів. Кожен звук людської мови є явище фізичне: він, як і будь-який інший звук у природі, виникає внаслідок коливання повітря, що зумовлене відповідними рухами твердого пружного тіла. Коливання струменя повітря, видихуваного людиною, створює повітряні хвилі, які стають джерелом мовного звука і тому їх називають звуковими хвилями. Вивчення фізичної, точніше акустичної природи мовного звука, передбачає визначення його висоти, сили, інтенсивності, тону, тембру і тривалості в часі [9, с. 43–44].

Мовний звук досліджують з анатоμο-фізіологічного погляду, тому що його утворюють мовні органи людини. Суть анатоμο-фізіологічного аналізу полягає в установленні характеру і ступеня будь-яких мовних органів у процесі творення звуків. Відомо, що роль різних мовних органів у творенні звуків неоднакова: одні з них відіграють основну роль (активні), інші – нерухомі і в процесі творення звуків відіграють допоміжну роль (пасивні) [9, с. 17].

Третій аспект вивчення звуків людської мови – лінгвістичний, або фонологічний. Найважливішим завданням лінгвістичного аспекту є аналіз звуків як функціональних одиниць мовної системи. Фонологічний аспект вивчення мовних звуків вважають центральним у лінгвістичній науці, а акустичне й анатоמו-фізіологічне їх вивчення відіграє допоміжну роль [10, с. 48]. Усне мовлення можна порівняти з музикою. Музика має мелодійну і гармонійну структуру; мелодія – це часова послідовність звуків, а гармонія – сукупність водночас наявних звуків. За аналогією мову можна розглядати як потік звуків, що поділений для лінгвістичного аналізу на тимчасові послідовності фонем. Мову також можна представити як сукупність узгоджених дій, що керують голосовим апаратом, гортанню, губами, язиком і зубами. Лінгвістична транскрипція тоді стає схожою до нотного запису. Фонемам відповідає послідовність акордів, що утворюють не одну мелодійну лінію, а чотирикратно, шестикратно або ще складнішу гармонію [10, с. 123]. Безперечно, це лише наближена аналогія, але фонему можна вважати акордом або зв'язкою ознак звуків акорду.

Людську мову відтворює живий голосовий апарат, який має виняткову складність, гнучкість і ефективність. За витонченістю і точністю він поступається тільки перед органами слуху. Під час артикуляції діє керована нервовими центрами складна мускулатура, що зумовлює рух порожнини рота, губ, язика, викликає вібрацію голосових зв'язок, піднімає язичок, відкриває повітряний прохід від гортані до носових порожнин і підбирає відповідні щілини між зубами – і це все робить дуже точно. Отже, мова формується як результат цілого ряду узгоджених дій [10, с. 123].

У процесі дослідження усного мовлення вирізняють такі рівні: 1) фізіологічний рівень мовоутворення; 2) артикуляційний рівень, що охоплює спостереження, розташування і форми органів мовлення, визначення розмірів акустичних порожнин тощо; 3) акустичний рівень, на якому фізичні звуки аналізують за допомогою приладів; 4) рівень фізіології вуха і фізіологічно пов'язаних зі слухом нервових процесів; 5) психологічний рівень, пов'язаний із проблемою розпізнавання слів у звуковому потоці за складних умов навколишнього середовища [4, с. 157].

Методологію гармонійної побудови складних слів на фонетичному рівні на засадах «золотої» пропорції досліджено в низці робіт [1; 2; 3; 4; 5]. Запропонована концепція ґрунтується на лінгво-

інформаційному підході як базовій формі дослідження словотвору та деяких положеннях теорії інформації, а саме: використання інформаційно-вимірювальної системи аналізу мовних сигналів. Тому дослідження фонетичної гармонійності складних слів є актуальним.

Перший і четвертий рівні є предметом досліджень лінгвістів-фізіологів, а п'ятий – психолінгвістів. Метою статті є фонетичний аналіз виявів «золотої» пропорції в юкстапозитах на акустичному рівні через оцінювання співвідношень часових інтервалів. Вимірювання цих часових інтервалів здійснювати за допомогою спеціальної апаратури цифрового оброблення звукових сигналів.

Довжини складних двокomпонентних слів та їх компонентів розглядаємо як відрізки часу у процесі звучання. Суть вимірювання такого підходу полягає в оцінюванні тривалості часових інтервалів, які припадають на ці відрізки. Оскільки вказана процедура здійснюється в реальному масштабі часу, а тривалість вимовляння будь-якого слова становить порядок частин або одиниць секунди (залежно від темпу мовлення), то за одиницю виміру доцільно (згідно з технічними нормами) обрати мілісекунду (мс).

Вимірювання тривалості звучання юкстапозита та його компонентів, а також визначення центру поділу досліджуваної складної одиниці на компоненти проводимо за допомогою спеціальної апаратури. До складу такої апаратури можуть входити, зокрема, пристрої запису й відтворювання звукових сигналів, принципи дії яких ґрунтуються на теорії цифрового оброблення аналогових сигналів [7].

Цифрове оброблення аналогових (звукових) сигналів почало широко використовуватися в останні десятиліття у зв'язку з появою цифрових обчислювальних машин, зокрема високопродуктивних персональних комп'ютерів. Крім персонального комп'ютера, до каналу цифрового оброблення звукових сигналів здебільшого входять: мікрофон (мікрофони), підсилювачі, фільтри, аналого-цифрові та цифро-аналогові перетворювачі, цифровий сигнальний процесор тощо. Певні досягнення в галузі цифрового оброблення звукових сигналів відділу аналого-цифрових систем має Вінницький національний технічний університет. Згадана апаратура дає змогу досить точно (похибка не перевищує 1.0%) дослідити форму звукового сигналу (інтонограму), який виникає під час вимовляння того чи того складного двокomпонентного слова, визначити центр поділу номінативної одиниці на компоненти, виміряти тривалість

самого слова і його компонентів, зафіксувати в пам'яті комп'ютера.

Для обчислення пропорцій побудови досліджуваних складних одиниць на фонетичному (акустичному) рівні треба передусім чітко визначити центр їхнього поділу на компоненти у вигляді часової відмітки. Далі за цією відміткою вимірюємо довжину (тривалість) великого компонента. Виміряні значення тривалості звучання цілого слова й великого компонента фіксуємо. Кількісне значення пропорції на фонетичному рівні обчислюємо з відношення:

$$P\phi = \frac{\text{тривалість вимовляння двокомпонентного слова (мс)}}{\text{тривалість вимовляння великого компонента (мс)}}$$

у якому індекс ϕ означає пропорцію на фонетичному рівні. Оскільки пропорція $P\phi$ являє собою відносну величину, то такий суб'єктивний чинник, як неоднаковий темп мовлення в різних осіб не може істотно впливати на точність в оцінюванні цього показника. Водночас слід пам'ятати, що такі індивідуальні особливості окремої особи, як дещо неоднакове почуття «пропорції гармонійності», «зсув логічного наголосу у слові», можуть призвести до певного розмивання значень $P\phi$ для слова, яке вимовляють різні особи. Тому для зменшення похибки в оцінюванні пропорції звучання юкстапозитів під час проведення практичних дослідів треба залучати фахівців-фонетистів, професійних дикторів. Саме в них правильно «поставлено» дикцію, вони чітко вимовляють слова, передусім їхні закінчення, мають розвинене почуття «часової пропорційності». Немає нічого дивного в тому, що «красива», правильна вимова, у якій реалізоване гармонійне часове співвідношення звуків і складів, – це справжнє мистецтво.

Набір кількісних показників для оцінювання $P\phi$ під час дослідження юкстапозитів на фонетичному рівні має бути аналогічним до того, що використовується у процесі структурного аналізу, охоплювати ті співвідношення, які входять до складу сімей «золотих» p -пропорцій. Якщо в межах структурного підходу (вимірювання у складах) зручно було використовувати цілочислові відношення на зразок: $3/2$; $5/3$; $8/5$ і т. ін., то в межах фонетичного для вимірювання часових інтервалів потрібно послуговуватися переважно дробовими показниками. Це пов'язано з тим, що відношення вимірних часових інтервалів у двокомпонентних словах є здебільшого дробовим числом.

Систематизована таблиця значень дробових показників $P\phi$ для сімей «золотих» p -пропорцій, що враховує p -числа Фібоначчі та числа

Люка, спираючись на раніше наведені дані, має таку форму:

<i>P</i>	<i>Пф</i>	<i>П*ф</i>
0	2,00	2,00
1	1,50; 1,67; 1,75; 1,60; 1,57; 1,625	1,618
2	1,33; 1,50; 1,44; 1,46	1,465
3	1,25; 1,40; 1,43	1,38
4	1,20; 1,38	1,32
5	1,17; 1,29	1,285
6	1,14; 1,30	1,26

У цій систематизації *П*ф* відповідає значенням коренів узагальненого рівняння «золотих» *p*-пропорцій. Як дробові показники слід також використовувати корені узагальненого рівняння «золотих» *S*-пропорцій, зокрема такі:

<i>S</i>	2	3	4	5
<i>П_ф</i>	1,618	1,84	1,93	1,97

З огляду на сказане ми пропонуємо певну послідовність дослідження пропорцій побудови юкстапозитів у процесах мовлення. На першому етапі проводимо систематизацію відібраних складних слів за різними класифікаційними ознаками: за характером походження; за належністю до тієї чи тієї частини мови і т. ін.

Другий етап передбачає процедуру «озвучування» відібраних і систематизованих двокомпонентних складних слів. Під час його практичної реалізації нам допомагали диктори-фонетисти, які послідовно вимовляли кожне слово, відібране для аналізу, а звуковий сигнал, що його «генерує», перетворювався в електричні коливання (інтонограми) і фіксувався в пам'яті комп'ютера за допомогою спеціальної апаратури цифрового звукозапису. Для проведення досліджень на цьому етапі було використано можливості студії звукозапису Вінницької телерадіокомпанії, а також науково-технічного відділу аналого-цифрових систем Вінницького національного технічного університету.

На третьому етапі ми провели фонетично-часовий аналіз досліджуваних номінативних одиниць на матеріалі інтонограм. Вимірювали загальну тривалість звучання юкстапозита, а також тривалість звучання великого компонента. Особливо важливим під час виконання цієї процедури було максимально точно визначення центру поділу (часової «відмітки») слова на компоненти, тобто момент переходу від першого компонента до другого.

Згадані вище вимірювання вже не вимагали (як на другому етапі) спеціальної студійної апаратури. Для їхньої реалізації достатньо

сучасного персонального комп'ютера, обладнаного засобами мультимедіа, зокрема навушниками або звуковими колонками. Для керування функціонуванням комп'ютера в цьому режимі потрібне лише спеціальне прикладне програмне забезпечення. Нині створено прикладні комп'ютерні програми, якими можна скористатися. Ми використали пакет прикладних програм «Wave for windows», що виявився практично досить зручним, бо розрахований не лише на фахівця з комп'ютерної техніки чи звукотехніки, а й на звичайного користувача комп'ютерних технологій, зокрема й на фахівця-лінгвіста.

Підсумком третього етапу було отримання кількісних значень тривалості звучання всього двокомпонентного слова й великого компонента. Приклади вимірювання вказаних характеристик у юкстапозитів *стежки-доріжки* і *спогади-думи* за допомогою комп'ютерних інтонограм подані на рисунках 1.1. і 1.2.

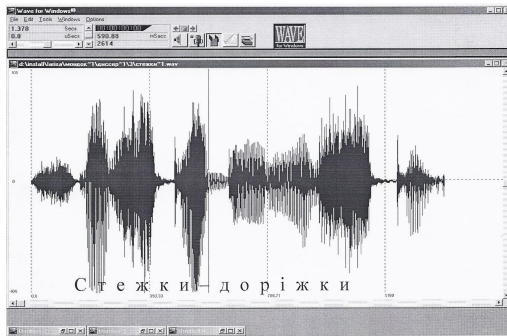

Рис. 1.1. Інтонограма юкстапозита *стежки-доріжки*

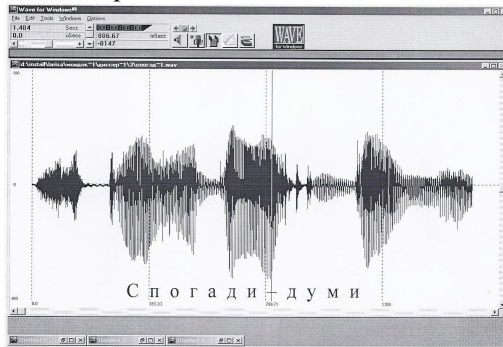

Рис. 1.2. Інтонограма юкстапозита *спогади-думи*

В інтонограмі юкстапозита *стежки-доріжки* (рис. 1.1.) центр його поділу (часова відмітка – вертикальна пряма лінія) припадає на значення 590 мс, загальна ж тривалість становить 1378 мс. Отже, тривалість (довжина) великого компонента *доріжки* дорівнює 1378 мс – 590 мс = 788 мс.

У юкстапозиті *спогади-думи* (рис. 1.2) центр поділу припадає на значення 806 мс, а загальна тривалість дорівнює 1484 мс. Відповідно тривалість великого компонента *думи* становить 1484 мс – 806 мс = 678 мс.

На завершальному, четвертому, етапі ми визначили пропорції побудови двоконтактних складних слів, обчисливши відношення відповідно до наведеної основної формули для $P^*ф$. Далі отримане значення $P_ф$ зіставили з числовими показниками таблиць для сімей «золотих» p - і S -пропорцій. За результатами цього кваліфікаційного аналізу досліджувані юкстапозити занесено до складу відповідних сімей. Так, наприклад, пропорція побудови слова *стежки-доріжки* становить:

590мс | 790мс
 стежки-доріжки (1378мс : 790мс \approx 1,75);
 а юкстапозита *спогади-думи* –
 806мс | 678мс
 спогади-думи (1484мс : 806мс \approx 1,84).

Зверху над компонентами фіксуємо тривалість їхнього звучання в мілісекундах. Порівнявши наведені результати з даними таблиці дробових показників «золотих» p -пропорцій, робимо висновок, що така складна номінативна одиниця як *стежки-доріжки*, належить до сім'ї класичної «золотої» 1-пропорції, оскільки має пропорцію 1,75. Похибка визначення $Pф$ у цьому випадку менша за 1%.

Юкстапозит *спогади-думи* має пропорцію $Pф=1,84$, тому його треба зарахувати до сім'ї «золотої» 3-пропорції.

Слід відзначити, що до сім'ї «золотої» 1-пропорції належать юкстапозити, які, крім $Pф^* \approx 1,62$, мають згідно з поданими в таблиці даними такі значення $Pф$: 1,50; 1,67; 1,75; 1,60; 1,57; 1,625 і т. ін. Сім'ю «золотої» 2-пропорції формують номінації з $Pф^* \approx 1,465$, а також з $Pф$: 1,33; 1,50; 1,44. До сім'ї «золотої» 3-пропорції належать складні номінації з $Pф^* \approx 1,38$ та $Pф$: 1,25; 1,40; 1,43; до сім'ї «золотої» 4-пропорції з $Pф^* \approx 1,32$ і $Pф \approx 1,20$; 1,38.

Ми провели фонетичний аналіз відібраних юкстапозитів різної частиномовної належності і за отриманими даними визначили їхню належність до сімей. Сім'я «золотої» 1-пропорції охоплює такі

ЮКСТАПОЗИТИ:

478мс 595мс
батько-мати (1073мс : 595мс \approx 1,8);
430мс 762мс
льон-кудряш (1192мс : 762мс \approx 1,56);
870мс 600мс
шастя-доля (1980мс : 1220мс \approx 1,62);
1220мс 760мс
дівчата-пекарі (1470мс : 870мс \approx 1,67);
590мс 790мс
стежки-доріжки (1378мс : 790мс \approx 1,75);
582мс 1013мс
льотчик-винищувач (1595мс : 1013мс \approx 1,57);
479мс 865мс
шапка-невидимка (1344мс : 865мс \approx 1,56);

До «золотої» $S=3$ -пропорції належать такі юкстапозиції:

865мс 727мс
дитина-немовля (1592мс : 865мс \approx 1,84);
720мс 620мс
купівля-продаж (1340мс : 720мс \approx 1,86);
859мс 733мс
тишком-нишком (1592мс : 859мс \approx 1,85);
563мс 677мс
ледве-ледве (1240мс : 677мс \approx 1,83);
540мс 662мс
інженер-економіст (1202мс : 662мс \approx 1,82);
590мс 519мс
кіловат-ампер (1109мс : 590мс \approx 1,87);

До складу «золотої» $S=5$ -пропорції входять слова:

739мс 766мс
ввіз-вивіз (1505мс : 766мс \approx 1,96);
774мс 802мс
кріпко-накріпко (1576мс : 802мс $S=1,96$).

Усі досліджені юкстапозиції на фонетичному рівні виявилися такими, що звучать гармонійно. Причому, серед кількісних показників гармонії переважає сім'я «золотої» 1-пропорції і зовсім відсутня сім'я дихотомії. Це свідчить про рівень мовної надлишковості, що вводить в юкстапозитах власне українського походження на фонетичному рівні, є більшим, ніж на структурному.

Отже, фонетичний аналіз складних слів, зокрема дослідження інтонограм із метою визначення гармонійності побудови юкстапозитів, має неабияке прикладне значення. Результати такого аналізу фахівці з прикладної лінгвістики можуть використати для автоматизованого

оброблення текстів. Останнім часом набуває поширення цифрове оброблення мовних сигналів, що спирається на комп'ютерні технології і засоби мультимедіа. Такі підходи використовують для керування голосом різноманітних автоматів, роботів-маніпуляторів, а також у комп'ютерних системах штучного інтелекту. Наслідки дослідження гармонійності побудови юкстапозитів можуть допомогти у розв'язанні важливого науково-технічного завдання – у синтезі людського голосу для автоматизованого озвучування текстів. За допомогою комп'ютерних технологій можливе створення робота-диктора, який «ідеально» вимовлятиме слова і цілі речення, зокрема використовуватиме гармонійні конструкції композитів і юкстапозитів, чітко реалізовуватиме логічний наголос у реченнях, виділятиме гармонійний центр тощо. Це буде підтвердженням слів великого Луї Пастера про те, що науки тільки виграють, коли використовують запозичені одна в одній методи і факти [8, с. 54].

Література

1. Азарова Л. Є. Методологія використання лінгво-інформаційного підходу в дослідженні гармонійної побудови складних номінацій / Л. Є. Азарова // Методичні студії : зб. наук.-метод. пр. – Вип. 4. – Вінниця, 2015. – С. 90–103.
2. Азарова Л. Є. Комп'ютерні технології у дослідженні гармонійності побудови складних слів / Л. Є. Азарова // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. Черкаського національного ун-ту ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 167–176.
3. Азарова Л. Є. Комп'ютерні технології як перспективна форма дослідження у словотворі / Л. Є. Азарова, Л. В. Горчинська, Г. В. Кухарчук // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. – Вип. 331. – Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 3–8.
4. Азарова Л. Є. Аналіз гармонійної побудови багатокомпонентних складних слів на структурному й фонетичному рівнях / Л. Є. Азарова // Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. – Одеса : Астропринт, 2005. – № 10. – С. 157–160.
5. Азарова Л. Є. Лінгво-інформаційний підхід як базова форма дослідження словотвору / Л. Є. Азарова // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Х. : ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 135–139.
6. Бондарко Л. В. Вопросы общего языкознания / Л. В. Бондарко // Научно-исследовательская работа Лаборатории экспериментальной фонетики им. Л. В. Щербы Ленинградского ун-та. – М., 1964. – 106 с.
7. Каппелини В. Цифровые фильтры и их применение / В. Каппелини, А. Дж. Константинидис, П. Эмилиани ; пер. с англ. – М. : Энергоатомиздат, 1983. – 360 с.
8. Радо В. Жизнь Пастера / В. Радо ; пер с франц. – М. : Наука, 1950. – 243 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – 439 с.
10. Черри К. Человек и информация / К. Черри. – М. : Связь, 1972. – 368 с.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2017 р.

СУТНІСТЬ КОМУНІКАТИВНОГО МІЖСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ ЗА ДАНИМИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ОПИТУВАННЯ

Білоконенко Л. А. Сутність комунікативного міжособистісного конфлікту за даними соціолінгвістичного опитування.

У статті проаналізовано результати соціолінгвістичного опитування, проведеного для вирішення й диференціації засобів мови, які реалізують сталі навички українців у конфліктному спілкуванні з різними опонентами. За даними відповідей респондентів з'ясовано, що конфліктна комунікація може бути зреалізована стилістично маркованими й немаркованими знаками мови залежно від спрямованості на контакт із близьким / чужим, офіційним / неофіційним опонентом, на дотримання українських лінгвокультурних норм.

Ключові слова: соціолінгвістичне опитування, конфліктне спілкування, стилістично марковані та немарковані знаки мови, лінгвокультура.

Білоконенко Л. А. Сущность коммуникативного межличностного конфликта по данным социолингвистического опроса.

В статье проанализированы результаты социолингвистического опроса, проведенного для различия и дифференциации единиц языка, которые реализуют устойчивые навыки украинцев в конфликтном общении с разными оппонентами. Согласно данным ответов респондентов установлено, что конфликтная коммуникация может быть реализована стилистически маркированными и немаркированными знаками языка в зависимости от направленности на отношения с близким / чужим, официальным / неофициальным оппонентом, на соблюдение украинских лингвокультурных норм.

Ключевые слова: социолингвистический опрос, конфликтное общение, стилистически маркированные и немаркированные знаки языка, лингвокультура.

Bilokonenko L. A. The essence of the communicative interpersonal conflict according to the sociolinguistic survey.

The article analyses the results of a sociolinguistic survey conducted with the aim of distinguishing and differentiating the means of language, Ukrainian skills accomplish this in the conflicting communication with different opponents.

The questions of the questionnaire belong to two blocks. The first contains language tools that allow us to identify communicative reactions of informants during an interpersonal conflict with relative (informal) opponents; in the second one – with a stranger (a friend or a stranger) as an opponent. The elements of the representation of conflict communication are selected the same for both blocks (35 markers). These are lexical markers of the semantic-thematic groups: “assessment of personality traits of the opponent” (substantives, attributes), “assessment of the process of conflict development”. Also, the phraseological markers of the semantic-thematic group “subject’s actions in the conflict” are described. The survey found that lexical markers representing the reaction to a relative opponent predominating when

respondents avoid words that are specific markers, their semantics indicates a person's defects or words are called an acquired deficiency of the individual, which is difficult or impossible to remove. Regarding the non-relative opponent, the informants believe that it is not desirable to use markers of a general assessment, which represent the lack of specificity of the impression of the opponent, or those that call the natural features of the person.

According to the questionnaire, stylistically marked and unmarked signs of the language cause conflicting communication. However, the respondents understand the semantic-stylistic peculiarity of the marked words and phraseological units. Therefore they are avoiding words with a fixed functional and stylistic component of the connotation, which complicate communication with a relative opponent. Under these conditions, they prefer stylistically unmarked elements. In communicating with non-relative opponents, informants do not restrict themselves in conflicting reactions, preferring the stylistically marked units of language. However, respondents consider the public experience. Therefore, they demonstrate their desire to follow Ukrainian linguistic and cultural rules. Their legislative regulators of communicative conflict behaviour are stable, and respondents prefer the way to avoid conflicts.

Key words: sociolinguistic questioning, conflict communication, stylistically labelled and unmarked signs of language, oral culture.

Мова кожного українця фокусує в собі властивості, типові для нашого соціокультурного середовища. Завдання дослідника полягає в тому, щоб виявити ці ознаки, дати їм лінгвістичну інтерпретацію, показати, що вони є реалізацією мовних уподобань членів спільноти в різних комунікативних ситуаціях, між ними й у конфліктному спілкуванні. Завдяки опитуванню ми можемо визначити практичні форми репрезентації міжособистісного конфлікту в українській мові з усіма його особливостями, зосередитися на реакціях людини, зумовлених її емоційно-психологічним станом.

Міжособистісний конфлікт є формою вияву суперечностей у ситуації безпосередньої взаємодії осіб через протилежно обрані ними цілі, усвідомлені або неусвідомлені дії. У ньому з'єднуються внутрішні (духовні, особистісні, біологічні) та зовнішні (соціальні) чинники, а їхня діалектична взаємодія визначає природу кожного індивіда. Дослідження конфліктів у мові – одна з актуальних проблем сучасної *конфліктної комунікології* й соціолінгвістики. Їх вивчають із різних позицій, проте в Україні таких праць небагато (напр.: Н. Гуйванюк, О. Даниленко, Л. Масенко, Г. Мацюк, Л. Чайка [2; 3; 4; 5; 7]). Якщо соціолінгвістика обирає об'єктом свого дослідження людину-мовця, то комунікологи повинні зосереджуватися на вивченні особистості комуніканта, описі й моделюванні його поведінки у процесі спілкування, впливі соціальних, психологічних, когнітивних, прагматичних складників на мовні дії людини в конфліктах різних

типів. Завдяки цим процесам можна говорити про нове наукове середовище, що дає змогу розглядати теоретичні основи й визначати практичні форми реалізації міжособистісного конфлікту відповідно до української лінгвокультури, у якій конфліктна комунікологія має свій актуальний об'єкт дослідження.

Сфера існування конфлікту в мові – це інтерперсональні стосунки в рамках соціальної взаємодії за умови порушення норм і правил спілкування. Саме недотримання кооперативного принципу формує направленість на суперечливу взаємодію комунікантів. Готовність індивідів протидіяти один одному, недобррозичливість, нетолерантність зумовлені різними причинами, між ними й соціальними ролями людини, у межах яких вона може «рухатися» з рівня підпорядкування на рівень домінантності або рівноналежності з опонентом, через що з'являються різні вияви суперечностей. Значний потенціал для виникнення конфліктів має інститут сім'ї, у якому простежуємо рівноналежність осіб, а неофіційність спілкування дає змогу неприховано виявляти емоції. Інші інститути норми комунікації здебільшого регламентують. Характеристика конфліктантів повинна враховувати рівень соціально-рольового статусу й можливі аспекти їхнього соціального зв'язку. Тож уважаємо мотивованим долучити (до вже обґрунтованих українцями чинників конфліктної комунікації) інформацію, що стосується реакцій, які забезпечують людині спонтанну реалізацію комунікативної кооперативної або конфліктної мети в умовах спілкування із близьким / чужим, офіційним / неофіційним опонентом. Для виявлення моделей мовної поведінки осіб у міжособистісному конфлікті за належністю до неофіційних (напівофіційних) та офіційних поведінкових ситуацій було проведено соціолінгвістичне опитування. *Мета дослідження:* скласти уявлення про особливості сприйняття міжособистісного конфлікту в українському середовищі на підставі відповідей інформантів на питання анкети; визначити та схарактеризувати (на базі реакцій на умовного близького / чужого, офіційного / неофіційного опонента) мовні маркери, які обирають респонденти залежно від соціальних ролей і параметрів комунікації. Шляхом випадкового відбору до опитування було залучено 128 респондентів. Соціально-демографічна характеристика: в анкетуванні взяли участь 23% осіб чоловічої статі та 77% жіночої. Респондентами було обрано осіб віком від 18 років (від 18 до 25 років – 56%, від 26 до 50 – 18%, більше 50 – 26%).

1. Збір первинної інформації. Питання анкети належать до двох блоків. Перший містить мовні засоби, які дають змогу виявити комунікативні реакції інформантів у міжособистісному конфлікті із близькими (неофіційними) стосунками з опонентом; у другому респонденти повинні виявити свої комунікативні реакції щодо віддаленого (знайомого або незнайомого) опонента. Елементи репрезентації конфліктної комунікації (на підставі нашої типології лексичних і фразеологічних маркерів конфлікту [1, с. 69–121]) обрані для обох блоків однакові (усього 35 маркерів).

Лексичні маркери: а) семантико-тематична група «оцінка особистісних рис опонента» (субстантиви, атрибутиви), а саме: підгрупа «морально-етична оцінка» – 10 слів: *брехунець, горлопан, звірюга, потвора, паскуда, скотина, безсердечний, лихий, огидний, паскудний*; підгрупа «утилітарна оцінка» – 9: *егоїст, волоцюга, лежебока, голодранець, недоумок, кретин, злодюга, бездарний, неврівноважений*; підгрупа «оцінка зовнішності опонента» – 6: *карлик, стариган, шмаркач, некрасивий, підстаркуватий, товстий*; б) семантико-тематична група «оцінка процесу розвитку конфлікту» – 3: *врізати, уперіщити, огризатися*. Фразеологічні маркери: семантико-тематична група «дії суб'єктів», а саме: підгрупа «заподіяння фізичної шкоди» – 4: *хоч кілок на голові теши, годувати ляцями, роги пообламувати, хребет переламати*; підгрупа «заподіяння моральної шкоди» – 2: *рота кривити, зуби вишкіряти*.

2. Визначення одиниць аналізу, процедура підрахунку. Інформанти розпізнавали кожен мовний елемент конфліктної комунікації з позицій:

1. Цей мовний засіб у конфлікті із близькою людиною: а) можна вживати; б) не бажано вживати; в) категорично не можна вживати.

2. Цей мовний засіб у конфлікті з чужою людиною: а) можна вживати; б) не бажано вживати; в) категорично не можна вживати.

Приклади реакцій респондентів:

Реакція 1. *Потвора* – у конфлікті із близькою людиною: в) категорично не можна вживати; із чужою людиною: б) не бажано вживати.

Реакція 2. *Лежебока* – у конфлікті із близькою людиною: а) можна вживати; із чужою людиною: а) можна вживати.

Реакція 3. *Недоумок* – у конфлікті із близькою людиною: в) категорично не можна вживати; із чужою людиною: а) можна вживати.

Реакція 4. *Карлик* – у конфлікті із близькою людиною: б) не бажано вживати; із чужою людиною: а) можна вживати.

Реакція 5. *Огризатися* – у конфлікті із близькою людиною: б) не бажано вживати; із чужою людиною: а) можна вживати.

Реакція 6. *Годувати ляцями* – у конфлікті із близькою людиною: б) не бажано вживати; із чужою людиною: а) можна вживати.

Реакція 7. *Хребет переламати* – у конфлікті із близькою людиною: в) категорично не можна вживати; із чужою людиною: а) можна вживати.

Матеріалом для узагальнення є понад 4000 реакцій (4 особи від анкетування ухилилися, також на певні маркери була відсутня реакція в деяких анкетах).

3. Витлумачення результатів опитування. У групі лексичних маркерів (підгрупа «оцінка особистісних рис опонента») є мовні елементи, які в більшості інформантів не спричинили сумніви щодо їхнього вживання в конфлікті із близькими (неофіційними, напівофіційними) стосунками з опонентом. Респонденти зазначають, що слова *брехунець* (87%), *безсердечний* (89%), *лихий* (92%) можна вживати для морально-етичної оцінки такого опонента. Відомо, що пейоративного значення словам надають словотвірні засоби, завдяки чому формується суб'єктивна оцінка: вона передає різні негативні відтінки почуттів адресанта до адресата. Оскільки емоційне забарвлення слів створюють афікси, оцінний зміст у цьому разі зумовлений саме словотвірними процесами. До таких процесів мовці активно залучають експресивно забарвлені афікси зі значенням збільшеності, згрубілості, зневажливості і т. ін. Проте у слові *брехунець* спостерігаємо суфікс *-ець'*, який має зменшувальне значення, що активно використовується для вираження позитивного ставлення до об'єкта номінації. Атрибутивні маркери *безсердечний* (нечулий до інших; безжалісний, жорстокий [6, т. 1, с. 145]) і *лихий* (який чинить лихо, здатний чинити лихо [6, т. 4, с. 496]) є знаками мови, що у стилістичному плані не марковані. Їхня оцінність характеризується вираженою негативно-оцінною семою, що внеможливиює вживання в позитивному контексті. Однак виявилось, що для респондентів за своєю оцінкою обидва слова мають сильну експресію близькості з опонентом.

Очікуваною є думка, що категорично не можна вживати в супереччі із близькою людиною елементи: *горлопан*, *звірюга*, *потвора*, *паскуда*, *скотина* (усі слова понад 90%). Ці знаки мови

марковані у стилістичному плані, мають переносне значення, зафіксоване у тлумачному словнику української мови з певними ремарками (*горлопан* – розм. Той, хто горлає, крикун [6, т. 2, с. 133]; *звірюга* – перен., лайл. Про надзвичайно жорстоку, люту людину [6, т. 3, с. 486]; *потвора* – перен., лайл. Про люту, жорстоку людину, що втратила кращі моральні якості; недолюдок [6, т. 7, с. 399]; *наскуда* – лайл. Погана, мерзенна, підступна людина. // Жінка легкої поведінки [6, т. 6, с. 86]; *скотина* – 2. перен., розм., лайл. Про грубу, жорстоку, підлу людину [6, т. 9, с. 307]. Оскільки вміння людини мислити реалізується у здатності до умовиводів, логічних висновків, то респонденти фіксують (узагальнюють) у собі суспільний досвід, типовий для нашого соціокультурного середовища, відправним пунктом якого є позитивне ставлення, повага, любов до близької людини. І ця установка поза будь-яким сумнівом є несумісною з конфліктогенами зазначеної підгрупи.

Підгрупа «утилітарна оцінка» містить 9 слів. Серед них частину становлять елементи, які словник визначає як стилістично не марковані: *егоїст* – той, хто відзначається егоїзмом [6, т. 2, с. 454]; *неврівноважений* – який не має душевної рівноваги, піддається чужим впливам [6, т. 5, с. 271]; *бездарний* – позбавлений будь-якого таланту [6, т. 1, с. 125].

Інформанти зазначають, що для утилітарної оцінки близького опонента слова *егоїст*, *неврівноважений* та *бездарний* можна вживати, проте фіксуємо значні розбіжності у відсотках: 83%, 74% і 15% відповідно. Річ у тім, що респонденти – особи, які належать до нашої лінгвокультурної спільноти, а наше щоденне буття – це численні соціокультурні контакти, що змінюють психологічний стан індивідів, не захищених від подолання об'єктивних і суб'єктивних суперечностей. Тож принципи їхньої комунікативної поведінки визначаються, серед інших, і певними стереотипами. У цьому плані українці слово *егоїст* і поняття *егоїзм* сприймають по-різному, однак нерідко позитивно. Егоїзм властивий кожній людині, а розумний егоїзм є засобом досягнення мети, розвитку особистості, урахує й інтереси інших людей. Тому ми виявляємо високий відсоток дозвільної реакції на слово *егоїст* у конфлікті із близькою людиною: воно не сприймається як образливий елемент. Водночас негативна реакція 17% інформантів була спричинена розумінням цього поняття як вади.

Неврівноважена особа має підвищену реактивністю, зумовлену

особливістю її нервової системи, а реакція на те, що відбувається, може бути різкою і грубою. Умови розвитку суперечок залежать від індивідуально-психологічних рис осіб, реалізують важливі психічні функції і процеси людини. Думаємо, що значна частина респондентів (74%) не сприймає конфліктоген *неврівноважений* негативно саме через те, що внутрішньо погоджується: обставини розвитку конфлікту в мові є передумовою для імпульсивності, нестриманості, підвищеної збудливості, упередження щодо опонента, схильності до агресивної поведінки.

Елемент *бездарний* інформанти не визнають (близько 85%) за конфліктоген у суперечці із близькою особою. Оскільки талант – це сукупність здібностей, яка вможливує успішну, самостійну й оригінальну діяльність індивіда, то схарактеризувати близьку людину як-таку, яка не може досягти значних успіхів у житті, – неприйнятно.

Інша частина слів з утилітарною оцінкою – стилістично марковані: *волоцюга* – зневажл. Бездомна людина, яка не працює, а живе з крадіжок, жебрацтва, постійно змінюючи місце перебування; бродяга, пройдисвіт [6, т. 1, с. 733]; *лежебока* – розм. Те саме, що *лежебок*. Той, хто не любить працювати, багато лежить, спить [6, т. 4, с. 471]; *голодранець* – зневажл., лайл. Убого одягнена людина; обідранець. // Убога людина [6, т. 2, с. 114]; *недоумок* – розм. 1. Нерозумна, обмежена, нерозвинена людина. 2. Розумово недорозвинена, слабоумна людина. // Уживається як лайливе слово [6, т. 5 с. 302]; *кретин* – 2. лайл. Дурень, тупа, нікчемна людина; ідіот [6, т. 4, с. 337]; *злodyга* – розм. Особа, яка займається злodyством. // Уживається як лайливе слово [6, т. 3, с. 600]. Розмежування дозвільних реакцій щодо близької людини слів *волоцюга*, *голодранець*, *недоумок*, *кретин*, *злodyга* коливається від 4,5% (*недоумок*) до 10,5% (*голодранець*). У тій самій ситуації позитивно сприймають конфліктоген *лежебока* вже 89% респондентів. Насправді ця реакція дає підставу висновувати: українці розглядають лінощі не як ваду, а як стан людини, що може бути й корисним у розумній пропорції. Звідси – характерна реакція на слово *лежебока*, тобто лексема насправді не осмислюється як образлива.

Щодо незнайомого опонента, то елементи підгрупи «утилітарна оцінка» мають значні розбіжності даних: а) можна вживати – від 10,5% (*бездарний*) до 69% (*лежебока*); б) не бажано вживати – від 20% (*кретин*) до 53% (*голодранець*); в) категорично не можна вживати – від 7,5% (*лежебока*) до 65% (*кретин*).

Підгрупа «оцінка зовнішності опонента» містить 6 слів. Серед них також є слова стилістично не марковані (*карлик* – неприродно мала на зріст людина [6, т. 4, с. 107]; *некрасивий* – те саме, що *негарний*. Який не приваблює своїм зовнішнім виглядом [6, т. 5, с. 275]; *товстий* – який має велику, значну товщину [6, т. 10, с. 166]) та марковані (*стариган* – фам. Те саме, що *старик*. Чоловік, що прожив багато років, досяг старості [6, т. 9, с. 656]; *шмаркач* – зневажл. 2. Молода, недосвідчена людина, яку не поважають // Уживається як лайливе слово [6, т. 11, с. 498]; *підстаркуватий* – розм. Літнього віку, у літах (про людину) [6, т. 6, с. 507]). Інформанти вважають, що в конфлікті із близькою людиною можна вживати ці елементи, однак відсоток дозвільних реакцій є невисоким: від 10% (*стариган*) до 31% (*підстаркуватий*). До того ж спостерігаємо, що в суперечці з незнайомою людиною дозвільним «кордоном» є ті самі лексеми: від 9% (*стариган*) до 24% (*підстаркуватий*). Дані про те, що категорично не можна вживати ці слова у сварці із близькою людиною, є такими: від 34% (*товстий*) до 63% (*шмаркач*); із чужим опонентом – від 33% (*підстаркуватий*) до 60% (*карлик*).

Тож у межах трьох підгруп лексичних конфліктогенів щодо близького опонента переважають реакції, коли респонденти уникають слів, які є *конкретизованими маркерами*, тобто їхня семантика містить чітку вказівку на певну ваду людини, або слів, що визначають *набуті вади* індивіда, позбутися яких важко або й неможливо. Щодо віддаленого опонента, то інформанти вважають, що не бажано послуговуватися маркерами *загальної оцінки* (вони втілюють позбавлене конкретності враження від опонента), або тими, що називають *природні вади* особи.

До підгрупи «процес розвитку конфлікту» віднесено 3 елементи (усі стилістично марковані): *врізати* – розм. З силою вдарити [6, т. 10, с. 478]; *уперіщити* – розм. Сильно вдарити когось [6, т. 10, с. 457]; *огризатися* – розм. Відповідати на запитання, зауваження в різкій, грубій формі [6, т. 5, с. 621]. Оскільки ці слова реалізують не негативне ставлення до людини, а лише репрезентують ступінь активності сторін, то відсотки реакцій щодо близького та чужого опонентів суттєво не різняться: а) можна вживати – близько 45%; в) категорично не можна вживати – близько 11%. Як бачимо, для характеристики процесу розвитку суперечки безвідносно до особи адресата без вагань обираються стилістично марковані слова, що дають

змогу описати (або констатувати) міру вияву протидії.

Із системи фразеологізмів для нашого опитування були обрані розмовні і просторічні. Для цього стилістичного шару фразеології важливим є не так знижене емоційно-експресивне й оцінне забарвлення, як вираження насмішки, іронії, жарту, фамільярності. У конфлікті вони створюють фон грубувато-невимушеного спілкування та є одним із засобів характеристики події. Уживання розмовних фразем у побутовій сварці засвідчує безпосередність спілкування, неофіційність стосунків між опонентами. Просторічні фраземи, як стилістично знижена частина фразеологічного запасу мови, також здебільшого вживають у побутовій сфері, вони характеризують неофіційні або близькі стосунки опонентів. Інформанти визначили, що ці мовні засоби в конфлікті з близькою людиною: можна вживати – від 3% (*роги пообламувати*) до 66% (*хоч кілок на голові теши*); категорично не можна вживати – від 13,5% (*рота кривити*) до 63% (*хребет переламати*); із чужим опонентом: можна вживати – від 15% (*роги пообламувати*) до 80% (*хребет переламати*); категорично не можна вживати – від 13,5% (*рота кривити*) до 60% (*зуби вишкіряти*).

Наведені вище дані засвідчують, що конфліктна комунікація може бути зреалізована стилістично маркованими й немаркованими елементами мови. Проте респонденти переважно усвідомлюють відмінність цих пластів мови, розуміють семантико-стилістичну своєрідність маркованих слів і фразеологізмів, тому головно уникають конфліктогенів із узуально закріпленим, фіксованим функційно-стилістичним компонентом конотації, який ускладнює комунікацію з близькою людиною. За цих умов перевагу віддають стилістично немаркованим елементам, однак і ці покажчики передбачають експресивність конфліктного мовлення. Оскільки «чужого» опонента ми не ідентифікували як того, хто має вищу соціальну роль, то інформанти не обмежували себе в конфліктних реакціях, значною мірою віддавали перевагу стилістично маркованим одиницям мови. Проте респонденти, акумулювавши суспільний досвід, навіть у штучних умовах опитування не надто відходять від нього. Вони демонструють спрямованість на дотримання певних лінгвокультурних правил, здебільшого їхні законодавчі регулятори комунікативної конфліктної поведінки є настільки стабільними, що перевагу віддано шляху уникнення суперечки.

Отже, результат комунікативної конфліктної діяльності особи

залежить насамперед від того, якою є її мета. Інформанти обирають модель мовної поведінки, що зумовлена характером комунікації з різними опонентами. Унікальність кожної такої ситуації в тому, що на допомогу людині стають різновиди конфліктів, які вона спостерігає в соціолінгвістичному просторі, так формуються й реалізуються сталі навички спілкування із близьким / чужим, офіційним / неофіційним опонентом. Для виявлення характерних рис міжособистісного конфлікту в українському комунікативному середовищі є потреба звернутися до аналізу мовних маркерів, які обирають індивіди залежно від соціально-демографічної ознаки та параметрів комунікації. Дослідникам ще належить вивчати складники цих ситуацій, узагальнені моделі, що орієнтовані на певний лінгвокультурний стереотип.

Література

1. Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт : монографія / Л. А. Білоконенко. – К. : Інтерсервіс, 2015. – 335 с.
2. Гуйванюк Н. В. Мовна толерантність як соціолінгвістична категорія / Н. В. Гуйванюк // Вісник Львівського ун-ту. – 2006. – Вип. 38. Ч. II. – С. 37–46.
3. Даниленко О. А. Язык конфликта как объект лингвосоциологии / О. А. Даниленко // Социологические исследования. – 2006. – № 4. – С. 89–98.
4. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 243 с.
5. Мацюк Г. П. До витоків соціолінгвістики : Соціологічний напрям у мовознавстві / Г. П. Мацюк. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 432 с.
6. Словник української мови : в 11-и т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
7. Чайка Л. В. Вербальний конфлікт: результати та перспективи досліджень / Л. В. Чайка // Лінгвістика XXI століття : нові дослідження і перспективи. – К. : Логос, 2009. – С. 250–257.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2017 р.

УДК 81'374

К. П. Васильєва

НОВИЙ КОРЕНЕВИЙ СЛОВНИК ОЛЕКСИ РІЗНИКІВА

Васильєва К. П. Новий кореневий словник Олексі Різніківа.

У статті розглядається новий кореневий словник О. Різніківа «Українські словогрона. Випуск другий: Словогрона духу» (2015), який не схожий на інші морфемні та словотвірні словники: його головною одиницею є частина слова без префікса («відкорінок»), родину однокорених слів (словогроно) автор подає в шести стовпчиках (дієслова, іменники чоловічого роду, іменники середнього роду, іменники жіночого роду, незмінні та множинні форми слів, прикметники та дієприкметники

в чоловічому роді), до кореневої родини залучає оніми. О. Різників зробив підрахунок кожного словогрона і його складових, створив «чільник», що покаже валентність певного кореня, його словотворчі можливості, глибинність і багатогранність. Словник О. Різніківа – оригінальний і самобутній, він відкриває нові обрії як для науковців, так і для кожного українця, що має пишатися багатством своєї мови, давнім її походженням.

Ключові слова: морфемні та словотвірні словники, новий кореневий словник, словогроно, «відкорінок», «чільник».

Vasylieva E. P. Новый корневой словарь Алексея Ризныкива.

В статье рассматривается новый корневой словарь А. Ризныкива «Украинские словогрона. Выпуск второй: Словогрона духа» (2015), который не похож на другие морфемные и словообразовательные словари: его главной единицей является часть слова без префикса («видкоринок»), семью однокоренных слов (словогроно) автор подает в шести столбиках (глаголы, существительные мужского рода, существительные среднего рода, существительные женского рода, неизменные и множественные формы слов, прилагательные и причастия в мужском роде), к корневой семье присоединяет онимы. А. Ризныкив сделал подсчет каждого словогрона и его составляющих, создал «чильник», что показывает валентность данного корня, его словообразовательные возможности, глубину происхождения и многогранность. Словарь А. Ризныкива – оригинальный и самобытный, он открывает новые горизонты, как для ученых, так и для каждого украинца, который должен гордиться богатством своего языка, давним ее происхождением.

Ключевые слова: морфемные и словообразовательные словари, новый корневой словарь, словогроно, «видкоринок», чильник.

Vasylieva K. P. The new root dictionary by Oleksa Riznykiv.

The article examines the new root dictionary by O. Riznykiv “Ukrainian word families. The second edition: The word families of the Spirit” (2015) which has not been the object of special consideration yet. It substantiates the value of the dictionary in the study of the Ukrainian language and clarifies the author’s innovation in the study of the language issues. The dictionary by O. Riznykiv differs from existing morpheme and words building dictionaries, because its main unit is not just words, but the part of the word without the prefix, that combines the root, the suffixes and the ending of the word. O. Riznykiv introduces a Ukrainian term for it “vidkorinok” that stands for a word family derived from the same root. The examples of the word family are given in six columns and in an alphabetical order (verbs, nouns, masculine nouns, neuter nouns, feminine nouns, unchanging and plural forms, adjectives and gerund forms of the masculine gender). The author of the dictionary refers to that group also the words concerning individual names (nicknames, the names of settlements and the names of Ukrainian water areas).

O. Riznykiv counted the number of each word family and its components that show the arrangements of this root, its derivation possibilities and its depth and versatility features. The author introduces a special Ukrainian term for such characteristic description of the word family. He calls it “chilnik”. In addition he illustrates every word family with examples of Ukrainian proverbs and sayings, from Ukrainian writers and his own poetry.

In the root dictionary counts 54 word families, but at the time of its publishing the number of them approached 2080 units. The author submits them separately on a disk and he

continues to add new ones. Now there are 2288 word families and its number is growing daily. The dictionary by O. Riznykiv also contains popular and scientific articles on the Ukrainian language mysteries and speech paradoxes. The author compares different words, shows their arrangements, finds out which of the words prevails and makes some conclusions. Stressed: the new root dictionary by O. Riznykiv is original and distinctive. It proves the hard work of the researcher, shows his great love to the Ukrainian language. The dictionary opens new horizons for scientists in the study of the history of the Ukrainian language, its proto-Slavic origin, the process of word building, variety of suffixes and for every Ukrainian citizen that should be proud of the richness of his language and its ancient origin. O. Riznykiv tried to “compute” the Ukrainian language, make the “inventory” of Spirit with the help of word families that have formed for thousands of years in the minds of the Ukrainians.

Key words: morpheme and word building dictionaries, the new root dictionary, the word family, Ukrainian language terms “vidkorinok” and “chilnik”.

Олекса Сергійович Різників (Різниченко) – поет, прозаїк, мовознавець, патріот-дисидент, в'язень сумління, просвітянин і громадський діяч, лауреат літературних премій імені П. Тичини, К. Паустовського, Т. Мельничука, С. Олійника, Б. Грінченка, Т. Осьмачки, Я. Дорошенка. Більше половини свого життя митець присвятив дослідженню української мови – це його «найсолідше заняття» [6, с. 387]. Результатом його плідної праці стали такі мовознавчі доробки: «Українська мова – спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші» (2000; 2001; 2002; 2003; 2011; 2017), «Одноримки. Словник омонімів та схожослів» (2001), «Складівниця української мови» (2003), «Слогогрона української мови» (2008), «Українські словогрона. Випуск другий: Словогрона духу» (2015).

Наше зацікавлення викликав новий кореневий словник О. Різниківа «Українські словогрона. Випуск другий: Словогрона духу» (2015). Про цей словник писали Д. Дроздовський, Я. Радевич-Винницький, В. Барсукувський, А. Здоровий, Ю. Сисін, Р. Кракалія та інші, але він не був об'єктом спеціального дослідження, чим і зумовлена актуальність нашої роботи. Мета статті – проаналізувати словник українських словогрон, з'ясувати його значення у вивченні української мови, оцінити новаторство автора.

Сьогодні в українському мовознавстві наявні такі словотвірні словники, як-от: «Українсько-російський словотворчий словник» З. Сікорської (К. : Освіта, 1995), що містить 31 000 слів і де подано словотвірні пари слів української мови та їхні відповідники в російській мові (душ+евний ← душ/а, душевн+о ← душ/евн/ий; душ+евный ← душ/а, душевн+о ← душ/евн/ый); «Шкільний

словотвірний словник сучасної української мови» Н. Клименко, Є. Карпіловської, Л. Кислюк (К. : Наукова думка, 2005), який охоплює 15 600 похідних слів, розташованих у 127 словотвірних гніздах, що складаються зі словотвірних пар слів, пов'язаних між собою відношенням послідовної похідності.

Щодо морфемних словників, то одним із перших був «Морфемний аналіз: Словник-довідник» І. Яценка у 2 томах (К. : Вища школа, 1981), який нараховує 117 000 слів, поділених на морфеми (духан/ник, духан/ниц/я, дух/івн/ик, дух/івн/иц/тв/о, дух/івн/иц/я, дух/м/ян/ий, дух/м/ян/ість, дух/м/ян/і/ти, дух/о/бор, дух/о/бор/к/а, дух/о/бор/ств/о тощо). «Словник афіксальних морфем української мови» Н. Клименко, Є. Карпіловської, В. Карпіловського, Т. Недозим (К., 1998) подає 817 афіксальних морфем (145 префіксальних та 672 суфіксальних), що функціонують у складі понад 130 000 простих слів сучасної української мови. Афікси описано з погляду їхньої валентності (ліво- та правобічної) й частоти використання в системі мови та в художніх прозових текстах. У «Словнику українських морфем» Л. Полюги (К. : Довіра, 2009) близько 40 000 слів, у ньому представлено зведені реєстри 90 префіксальних, 280 суфіксальних та 2000 основних кореневих морфем (дух (дус/і), дух/ов/ий, дух/от/а, душ/а, душ/евн/ий, душ/и/ти). «Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксодів в українській мові» П. Селігея (К. : Академперіодика, 2014) – перший у світовій лексикографії спеціальний етимологічний словник суфіксів. «Кореневий гніздовий словник української мови» Є. Карпіловської (К.: «Українська енциклопедія» імені М. Бажана, 2002) – перший в українській лексикографії морфемно-словотвірний словник гніздового типу, у якому подано 2594 корені, з них 1820 коренів-омографів. Цей словник «і за складом свого реєстру, і за способом його опису та пояснення є комплексним, оскільки поєднує риси кількох лінгвістичних словників – морфемного, словотвірного, тлумачного, етимологічного, словника іншомовних слів – з рисами словника енциклопедичного» [3, с. 6]. «Реєстр словника складають одночленні (окремі корені-омографи) та багаточленні (пари або ряди коренів) одиниці – вершини гнізд, заабетковані за буквеною структурою першого кореня. Найменша багаточленна одиниця реєстру містить 2 корені, найбільша – 13 коренів (див. ВОД²- 289; ВЕС- 34; від⁴- 216; вед²- 78; водж- 35; ві²- 7; вож¹- 6; віж²- 3; відд³- 2; водд²- 1; вожд- 1;

вождь- 1; вождж- 1. Разом – 672)» [3, с. 7].

Словник О. Різниківа «Українські словогрупа: словогрупа Духу» – це новий кореневий словник, який не схожий на інші морфемні та словотвірні словники. Передовсім через те, що головною одиницею словника є не просто слова, а частина слова без префікса, яка поєднує корінь, суфікси і закінчення, автор її називає «відкорінок». Вони «бувають самостійні, які живуть у мові без префіксів, а чимало є усічених, які без префікса не вживаються» [7, с. 3]. Свою увагу до відповідних одиниць упорядник пояснює так: «...для нашої мови є характерним надзвичайне *суфіксальне багатство*» [7, с. 205]. Крім того, кожне словогрупо, яке наводить автор, являє собою родину однокорених слів, розташованих у шести стовпчиках за алфавітним порядком: дієслова; іменники чоловічого роду; іменники середнього роду; іменники жіночого роду; незмінні, множинні форми слів; прикметники та дієприкметники в чоловічому роді. Наприклад, словогрупо ДУХ, ДУША має такі відкорінки: ДУХАТИ, ДУХМЯНІТИ, ДУШИТИся (усього їх – 19); ДУХ, ДУХІВНИК, ДУШИТЕЛЬ (10); ДУСЕНЯ, ДУХІВНИЦТВО, ДУШЕНЯТОЧКО (17); ДУСЯ, ДУХІВНИЦЯ, ДУХМЯНІСТЬ (33); ДУХА, ДУХИ, ДУХОВНО, ДУШАЧИ (23); ДУХВІННИЙ, ДУХМЯНИЙ, ДУШЕВНИЙ (25). «Зрозуміло, що в подібному стислому кореневому словнику литовської мови, яка втратила середній рід, було б не шість, а лишень п'ять стовпчиків, а в англійській – чотири, бо там уже взагалі нема формального розрізнення родів», – підкреслює О. Різників [7, с. 16].

О. Різників вперше зробив спробу об'єднати слова одного кореня в подібну схему, таким чином спробував обчислити Мову, «інвентаризувати» Дух, збирав для цього і діалектні, і пасивні слова, й арго, бо «всі вони є витвором українського духу, мудрости, природи» [7, с. 343]. Ще одна перевага словника над іншими полягає в залученні до кореневої родини онімів: людських прізвищ (із «Телефонного довідника Наша Одеса», 2005 р., у якому до 200 000 прізвищ), назв населених пунктів (із книги «Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій України», 1987 р., де розміщені назви 30 252 населених пунктів) і найменувань водоймищ України, за книгою «Словник гідронімів України» (1979). Ю. Сисін щодо цього зауважує: «автор додав до своїх слово грун <...> українські прізвища, не тільки як частину нашого лексикону, а й як вельми поважну

складову нашої національної культури, чого в авторів-попередників ніколи не зустрічалося» [9, с. 5].

До того ж упорядник зробив підрахунок кожного словогрупа і його складових. Наприклад: «ДУХ, ДУША = 127 + 26 / 60 прізвищ. + 10 НП + 9 гідр» [7, с. 437]. Перша цифра означає кількість відкорінків у словогрупі та свідчить про валентність відповідного кореня, його словотворчі можливості, глибинність і багатогранність. Ця сума є результатом додавання всіх відкорінків із шести стовпчиків: 19 дієслів + 10 імен чол. роду + 17 імен сер. роду + 33 імен жін. роду + 23 незмінних відкорінків + 25 прикметників з дієприкметниками. Разом виходить, що словогрупо ДУХ, ДУША має 127 відкорінків. Далі ідуть цифри, що означають кількість зафіксованих у телефонній книжці Одеси прізвищ: цифра у чисельнику 26 означає, скільки різних видозмін вони мають (Духанин – 2, Духанов – 3, Духно – 2, Духов – 5, Душак – 5, Душейко – 3, Душенковський – 4, Душин – 4, Душко – 10); цифра у знаменнику демонструє, скільки всього прізвищ є в довіднику. Далі такі ж цифри для населених пунктів (НП), наприклад: Богодухів, Богодухівка, Духанівка, Духанки, Духів, Духове, Духовниче, Духче, та гідронімів: Богодухова, Богодушна, Духова, Духовиця, Душа, Душина (Духина), Душна, Душнівка, Мала Богодухівка. Таку характеристику словогрупа автор назвав чільником.

О. Різників виділяє два види відкорінків: повні (самостійні слова) і неповні, або усічені (можуть вживатися лише з префіксом). Наприклад, повні: «ХОДИТИ, ПИТИ, БИТТЯ, РУКАТИЙ, БИТВА, БЛУВАТИЙ, БЕРЕЖНИЙ»; неповні: «ви-ХОДЖУВАТИ, ви-ПИВАТИ, за-БИЙСТВО, без-РУКИЙ, об-БИВАЛЬНИЙ, про-БЛУВАТИЙ, о-БЕРЕЖНЕНЬКИЙ» [7, с. 19]. Автор праці доходить висновку, що в українській мові «дуже багато відкорінків, які без префікса не є закінченими, самостійними словами. Так, із шести прикметників у словогрупі **ДВИГАТИ** чотири не є самостійними: не-ДВИГИЙ, не-ДВИЖИМИЙ, не-ДВИЖНИЙ, поДВИЖНИЦЬКИЙ. І лише два неусічені: ДВИГТЮЧИЙ, (з- по- про- роз-) ДВИНУТИЙ» [7, с. 20].

Аби читач відчув вживання слів у різноманітних контекстах, О. Різників кожне словогрупо ілюструє прикладами українських приказок і прислів'їв, віршами українських письменників і власними. Наприклад, до словогрупа ДУХ, ДУША наводить такі: «Вічний революціонер – *дух*, що тіло рве до бою», «Серце з перцем, а *душа* з

часником» [7, с. 42–43]. Часто, роблячи підрахунки наведених відкорінків, наводить кількість усіх слів з цим коренем за гніздовим словником Є. Карпіловської, як-от: «У Карпіл. ДУХ¹ (=свідомість): ДУХ – 46, душ – 6. Разом – 52. ДУХ² (=дихання запах): ДУХ – 45, душ – 93, душш – 1. Разом – 139. ДУША⁴ (=душа): ДУШ – 94, душ – 1. Разом 95. Разом 52+139+95» [7, с. 42].

Порівнюючи свій словник з іншими, О. Різників зауважував, що в «Етимологічному словнику української мови» «не видно, скільки там імен, прикметників, дієслів», у різних словотвірних словниках «багато стрілочок і вертикальних лінійок, а також повторень кореня (основи слів) з різними префіксами», яких сам автор нового кореневого словника намагався уникати [7, с. 15]. У своєму словнику О. Різників хотів дослідити значення мови для життя людини, а найбільше значення певних слів для українців, для їх Духу, тому поставив собі за мету систематизувати слова, вишукувати їх у певні ряди, створити кореневу родину, відтворити словогроно, що тисячоліттями формувалося у свідомості українців: «Упорядкованість завжди краща за сумбур, стрій красивіший за натовп. Тому я й намагався вишикувати слова у певний стрій, у певні колони-колонки-стовпчики. Пропоноване мною словогроноування мови подібне до картографування краєвидів чи місцевості» [7, с. 16].

Найбільш валентними є кореневі родини словогрон ЖИТИ (227 відкорінків), СВІТ, СВІТЛО (245), ВІДАТИ, ВІСТЬ (212), БИВАТИ, БИТИ, БОЙКО (202), ЛЮБИТИ (186), ПИСАРИТИ, ПИСЬМО (149), БОГ (130), ВИДАТИ, ВИД (127), ДУХ, ДУША (127), ПРАВО (124), ЧОРНИЙ (121), ЗНАТИ (119), ПАНИТИ, ПАН (118), СВЯТИЙ (112), ЗОЛОТО (102), ЛЮДИНА (101) та ін. Найменш валентними є словогрона ЧИТАТИ, ЧИТКА (59), ЗАЛІЗО (57), СОНЦЕ (52), ГАДАТИ (52), ЛИС (46), КМІТЛИВИЙ (45), ТЯМИТИ (44), ЛЕВ (39), ЗАЄЦЬ (37), ГЛУЗ, ГЛУЗД (31), ЧАС (29), ЧОЛОВІК (27), КЕПКУВАТИ (22), НЕБО (19), ГЛУМИТИСЯ (19), РАБ (15).

Щодо прізвищ, то найбільш кількісними та варіативними виявилися вони у словогронах ЧОРНИЙ (159/1619), БИВАТИ, БИТИ, БОЙКО (41/616 прізвищ), РУДА, РУДИЙ (74/596), БОГ (103/579), ВОВК (51/575), ЛЕВ (51/540), ПАНИТИ, ПАН (68/532), МИРИТИ, МИР (23/438), ЗАЄЦЬ (34/398), ЯР, ЯРИЛО (60/365), що відтворюють певний український менталітет.

У своєму відгуку «Лексикон для розуму і душі українців»

Я. Радевич-Винницький зазначає, що «запропонований О. Різниковим лексикографічний опис і аналіз коренів мови у вигляді словогрон є вельми продуктивним для поглибленого розв'язання цілої низки проблем як внутрішньої (іманентно мовної), так і зовнішньої (етнолінгвістичної, психолінгвістичної, менталінгвістичної, соціолінгвістичної, порівняльно-зіставної та ін.) мовознавчої проблематики» [5, с. 3]. А от Є. Карпіловська у відгуку під час Інтернет-листування радить О. Різниківу поміркувати над впорядкуванням словогрон, «над відображенням у словогроні змістових і формальних зв'язків між словами», зокрема більше уваги приділити похідним словам, вказати стрижневе слово: «Інакше їх простіше подати під спільним коренем за абеткою, так, як це роблять у морфемних, а не словотвірних словниках» [7, с. 410].

У зазначеному кореневому словнику наведено 54 словогрона, але на момент виходу книги їх було 2080, які автор окремо подає на диску й куди продовжує додавати нові словогрона. Нині їх вже 2288 і ця кількість щодня зростає. Це свідчить про копітку і наполегливу працю, про неймовірну любов до мови і безмежне захоплення нею. О. Різників про свою роботу над словником, який охоплює «майже всю ноосферу» різних коренів, «усі суфіксально-префіксальні утворення з усіх теренів України-Русі і з усіх проминутих віків або й тисячоліть», пише так: «Часто чую зауваги, що це занудлива і скучносінька робота. Але я можу похвалитися, що дуже часто маю цілим віхтем втіхи і радісні збурення. Особливо, коли зустрічаю нове слово, мені незнане, чи напівзабуте» [7, с. 344].

Задум створити подібний словник визрівав поступово, ще під час написання дипломної роботи О. Різників усвідомив, що «ми не маємо кореневого словника, який би представив усі слова кожного кореня-поняття» [7, с. 16]. На створення певної системи для об'єднання слів та їх коренів О. Різниківа надихнула періодична таблиця хімічних елементів Д. Менделєєва, тому і власну він називає «Таблицею україномовних елементів». Автор протягом багатьох років вимальював подібний «уклад-шик-ладування-схему»: «Особливо прислужилося мені вивчення D концтаборі в 1972–1977 рр. двох братніх, чудових мов – литовської і латиської» [7, с. 16].

Свідченням того що словогронами зацікавився ще D таборі є сонет на дві рими «ЗаВІДус, проВАДить чи ВЕДе...», написаний 1975 року [8, с. 146]. Підтверджує це і його співкамерник А. Здоровий:

«Жили ми з ним в одному бараці двоповерхові ліжка поруч. Він постійно працював над словником, віршами, мовами. Бувало, знайде якесь слово, чи якийсь вислів, чи корінь слова і як дитина, радіє смакує його, яке воно красне, глибоке та смаковите, яке плодюче для творення слів чи гнізд синонімічного чи кореневого ряду. Вивчає було чергову мову й дивується, радіє подібностям чи відмінам з Українською й хоче, щоб порадили з того разом з ним й інші» [7, с. 401].

Варто увагу зосередити на самому слові «словогроно», що було так вдало підібране О. Різниківим. Автор словника зазначає: «Кожну спільнокореневу сім'ю чи родину я називаю **словогроном**, оскільки всі слова у ньому, як виноградинки у гроні, тримаються за спільний корінець» [7, с. 343]. В 11-томному словнику української мови подано таке визначення: «**ГРОНО**, а, сер. Скупчення плодів або квітів на одній гілці; китиця» [10, с. 176]. У «Словнику синонімів» С. Караванського: «**ГРОНО** і ГРОНО (*ягід*) кетяг, китиця, кім'ях; (*винограду – це*) **виногроно** (виділення наше), жм. гронка; (*кукурудзи*) волоть; (*народів*) П. **співдружність, сім'я** (виділення наше)» [2, с. 77]. Відчувається навіть перегук-співзвуччя з прізвиськом М. Вінграновського, товаришем О. Різниківів. Відома літературна група «П'ятірне гроно», також є метод «гронування» або «асоціативний куш», що полягає у відкритому висловлюванні на певну тему і виявлення зв'язків між окремими поняттями, під час проведення такої роботи будуються асоціативні, інформативні, одна багаторівневі грона. Отже, це слово відрізняється від звичних для нас мовознавчих понять «корінь», «гніздо», «морфема». Хто ще з мовознавців може так написати про свою працю: «Беру грона коренів і нанизую їх на абеткову нитку» [7, с. 387].

Досить цікавою є друга частина книги, у якій О. Різників подає свої науково-популярні статті про таємниці мови та мовні парадокси: «Залізо чи золото?», «Леви в Україні?», «Із чорнявим постояла б, а рудому – зась!», «Пан над панами», «То ми хто – письменці чи читачі?», «Битися чи миритися?», «Дивитися, щоб видіти світ, і відати, і вітати». У цих статтях автор, зіставляючи різні слова, показує їх валентність, з'ясовує, яке слово над яким переважає, і робить певні висновки. Так, порівнюючи відкорінки слів «золото» й «залізо», назви «золотих» і «залізних» річок, населених пунктів та прізвиськ, за всіма параметрами чисельно перемогло «золото», хоч у прислів'ях і приказках переважає негативне ставлення до золота. Золото

асоціюється з хитрощами, підступністю, підлістю, блиском, красою, залізо – із силою, сміливістю, чесністю, користю. «Чому ж усе-таки в мові – при такій повазі народу до заліза – перемогло *золото*? Це залишається загадкою мови. Словник мій тільки констатує факт», – зауважує О. Різників [7, с. 207].

У книзі є стаття «Козацькі гени і прізвища Матусі Одеси», у якій, розглядаючи одеські прізвища за телефонним довідником 2005 року, О. Різників з'ясував, скільки в Одесі прізвищ козацького походження, серед них: Дорошенко – 99, Павлюк – 72, Голуб – 54, Сулима – 31, Орлик – 29, Хмельницький – 21, Морозенко – 19, Наливайко – 17, Головатий – 16, Дашкевич – 14, Лобода – 14, Смотрицький – 13, Богун – 12, Лизогуб – 12, Вишневецький – 10, Виговський – 9, Войнаровський – 8, Ханенко – 8, Брюховецький – 7, Разумовський – 7, Залізник – 4, Тетеря – 2, Самойлович – 2, Сагайдачний – 1, а ще багато похідних від них, з різними суфіксами (Головатенко, Головатюк, Вишневецький, Сагайдак, Голубенко, Лободин, Лободинський, Богуненко, Лизогубенко, Скоропад, Розум, Розуменко), перекладених російською мовою (Подкова, Выговский, Железняк). О. Різників зазначає, що «наявність нині цих прізвищ підтверджує, що ті козацькі гени – так-так! – множилися і тривають досі» [7, с. 357].

Отже, словник О. Різникова дає змогу бачити «усю кореневу родину, розмножену за тисячоліття існування нашої мови. Тепер можна перебирати кожне словечко, аналізувати кожен суфікс, вивчати енергетично-розумове поле кущокореня, бачити його валентність, порівнювати смислові поля між собою, наснаженість кожного словогрона енергетикою, корисною дією. Якщо слова-поняття сильно укорінені, себто, мають багато відкорінків і рясне словогроно, то це ще може означати, що думкообшир, ґрунт космознань, космо мудрости, ноосфери для них є сприятливим, благодатним! Що даний кущокорінь з давніх-давен плеканий свідомістю народу нашого. Інакше б вони висихали, скоцюрблювались, в'яли і відпадали» [7, с. 22].

Я. Радевич-Винницький наголошує на лінгводидактичному (педагогічному) значенні рецензованого видання: «Українські словогрона» О. Різникова – це нове слово в лексикографії, новий погляд на лексику, отже, і на цілу мову, на її пов'язаність з історичним буттям та духом народу, який творив і творить цю мову і є твореним нею [5, с. 3].

Про «Словогрона духу» Д. Дроздовський писав як про працю, що «поєднує копітку мовознавчу роботу з творчістю», а про

О. Різниківа як про письменника, що «поєднує строгість і точність із відчуттям прекрасного», мовознавчу прискіпливість і фахову скрупульозність [1, с. 12]. На його думку, ця книжка утворює «українську ідентичність» і засвідчує «лексико-граматичні багатства і давність нашої мови» [1, с. 13]. Велику наукову значущість 40-річної праці О. Різниківа для українського й індоєвропейського мовознавства підкреслював А. Здоровий: «вона унаочнює і виводить нас прямо на Санскрит – Священну мову древніх наших предків Трипільців – Оріїв – Сколотів – Русів, а також дозволить лінгвістам прослідкувати мовні періоди, зв'язки й переходи» [7, с. 402].

У статті «З рідною мовою довгі літа» Р. Кракалія підкреслює: «Певна річ, Олекса Різників робота виконує таку, що під силу цілому інституту, чи принаймні інститутському відділу. Подібною працею не завше заангажовані навіть установи, які лише називаються українськими, а часом і національними» [4, с. 6].

Новий кореневий словник О. Різниківа є оригінальним і самобутнім, відкриває нові обрії як для науковців при дослідженні історії української мови, її праслов'янських коренів, процесу словотворення, суфіксального багатства, так і для кожного українця, що має пишатися багатством своєї мови, давнім її походженням.

Література

1. Дроздовський Д. Словогрона духу від поста-мовознавця / Д. Дроздовський // Слово Просвіти. – 2015. – №33. – С. 12–13.
2. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – К. : Українська книга, 2000. – 480 с.
3. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : Гнізда слів з вершинами-омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. – К. : «Українська енциклопедія» імені М. Бажана, 2002. – 912 с.
4. Кракалія Р. З рідною мовою – довгі літа / Р. Кракалія // Літературна Україна. – 2017. – №9. – С. 6.
5. Радевич-Винницький Я. Лексикон для розуму і душі українців / Я. Радевич-Винницький // Чорноморські новини. – 2015. – №92. – С. 3.
6. Різників О. Складівниця української мови / О. Різників. – Одеса : Скайбук, 2003. – 224 с.
7. Різників О. Українські словогрона. Новий кореневий словник. Випуск другий : словогрона Духу / О. Різників. – Одеса : Симекс-принт, 2015. – 440 с.
8. Різниченко О. Двострунне грало : сонети / О. Різниченко. – Одеса : Друк, 2004. – 204 с.
9. Сисін Ю. «Словогрона духу» Олекси Різникова / Ю. Сисін // Чорноморські новини. – 2015. – №70 – 71. – С. 5.
10. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 9. – 916 с.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2017 р.

ЗААМОРФНАЯ МЕТАФАРА Ў ФРАЗЕАЛОГІІ БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ

Гаврилович О. Г. Зооморфна метафора у фразеологіі білорусько́й та англійска́й мов.

У статті порушено теоретичне питання про зооморфну метафору як спосіб мовної характеристики людини і як фрагмент національної мовної картини світу. На матеріалі фразеологізмів із компонентом-зоонімом *ворона* білорусько́й та англійска́й мов виведено метафоричні основи створення образів, виявлено універсальне й унікальне у використанні процесу метафоризації і способах найменування, у поглядах і судженнях білорусів та англійців щодо обраної птиці для характеристики й оцінки людини.

Ключові слова: зооморфна метафора, зооморфізм, асоціація, образ, компонент, внутрішня форма.

Гаврилович О. Г. Зооморфная метафора во фразеологии белорусского и английского языков.

В статье поднимается теоретический вопрос о зооморфной метафоре как способе языковой характеристики человека и как фрагменте национальной языковой картины мира. На материале фразеологизмов с компонентом-зоонимом *ворона* белорусского и английского языков выводятся метафорические основы создания образов, выявляется универсальное и уникальное в использовании процесса метафоризации и способах наименования, во взглядах и суждениях белорусов и англичан относительно избранной птицы для характеристики и оценки человека.

Ключевые слова: зооморфная метафора, зооморфизм, ассоциация, образ, компонент, внутренняя форма.

Gavrilovich O. G. Zoomorphic metaphor in the phraseology of the Belarusian and English languages.

The article raises the theoretical question of zoomorphic metaphor as a method of the linguistic characteristics of a human and as a fragment of the national language worldview. The object of research within the article is the phraseological units with a zoonymic component *crow* in the Belarusian and English languages. Based on the material of selected phraseological units metaphorical roots of image creation are derived, universal and unique features in the use of the process of metaphORIZATION and the methods of naming, in the views and assessments of the Belarusians and the British about the selected bird for characterization and evaluation of person are revealed.

Based on the analysis of inner form and meaning of phraseological units, common and distinctive features (objective and subjective) and characteristics that form the cultural and linguistic image of crow in the phraseological worldview of the Belarusians and the British are defined. Two common features 'a crow is a bad creation' and 'a crow can be white' for the two languages are revealed, though each language has its own associations and ideas. Thus in the basis of images of English phraseological units, unlike in Belarusian ones, other objective associative features are put that describe the natural characteristics of

crow. The paper also reveals that the zoomorphism *crow* in the phraseological worldview of the Belarusians and the British contains a projection on a person or objects of reality (material or abstract), hence there are the metaphorical signs “a crow is a man” and “a crow is an abstract notion / thing”. The metaphorical sign “a crow is a man” has a predominantly negative connotation – the component *crow* replaces a person endowed with negative characteristics. The negative image of a crow in the perception of two societies is explained by the “dark” symbols of the image of this bird. However, the Belarusians and the British negatively perceive and evaluate the crow by different marks. In general, the figurative meanings of zoomorphism *crow* in phraseological units of the Belarusian and English languages are determined by the traditional views of the native speakers of two cultures.

Key words: zoomorphic metaphor, zoomorphism, association, image, component, inner form.

Наша мысленне, штодзённы вопыт і паводзіны ў значнай ступені абумоўлены метафарай. Па вызначэнні амерыканскіх даследчыкаў, «метафара пранізвае ўсё наша паўсядзённае жыццё і праяўляецца не толькі ў мове, але і ў мысленні і дзеянні. Наша звычайная (штодзённая) паняццёвая сістэма, у рамках якой мы мыслім і дзейнічаем, метафарычная па самой сваёй сутнасці» [2, с. 25].

Метафара выступае адным са спосабаў апісання, а значыць, пазнання, пераасэнсавання і ацэньвання фрагментаў моўнай карціны свету ў працэсе яе стварэння. Так, на думку В. Тэлія, метафара – адзін з найбольш прадуктыўных сродкаў фарміравання другасных найменняў у стварэнні моўнай карціны свету. Метафарычныя абазначэнні, «уплятаючыся» ў канцэптуальную сістэму адностравання свету, «афарбоўваюць» яе ў адпаведнасці з нацыянальна-культурнымі традыцыямі і самой здольнасцю мовы называць нябачны свет тым ці іншым спосабам [8, с. 173].

Ф. дэ Сасюр пісаў, што менавіта «ў метафарах найбольш выражае сябе дух народа, яны больш дакладна перадаюць розніцу ў мысленні і адчуванні...» прадстаўнікоў розных краін [7, с. 76]. Вобразы, якія стаяць за словамі, што абазначаюць адну і тую ж рэалію ў розных мовах, нярэдка розныя. Прычыны выкарыстання і замацавання ў розных лінгвакультурах адрозных асацыяцый і прыкмет варта шукаць «у спецыфіцы традыцыйных уяўленняў і светаўспрымання носьбітаў лінгвакультуры» [1, с. 25]. Таму інтэрпрэтацыя вобразнай асновы фразеалагізмаў, пошук асноў для ўзнікнення метафар у выглядзе суадносін рэальных уласцівасцей і прыкмет, якія прыпісваюцца абраным рэаліям, дазваляе выявіць як універсальныя, так і нацыянальна-спецыфічныя асаблівасці моўнай карціны свету таго ці

іншага моўнага калектыву пры параўнанні і супастаўленні.

Адной з самых ужывальных метафар у мове з’яўляецца зааморфная метафара, якая пераносіць прыкметы і ўласцівасці жывёл на чалавека, і якая з’яўляецца фрагментам нацыянальнай моўнай карціны свету, паколькі заонімы (разам з тэрмінамі сваяцтва, частак цела і прыродных з’яў) адносяцца да прыярытэтнай сферы метафарычнага выбару: яны першымі засвойваюцца чалавекам і належаць да ядра лексікону. У зааморфнай метафары, з аднаго боку, вобразу жывёлы прыпісваюцца антрапаморфныя ўласцівасці (рысы характару, паводзіны, разумовыя здольнасці, эмацыянальна-псіхічны стан, вобраз жыцця чалавека), з другога боку, гэты вобраз праецыруецца на чалавека, якому прыпісваюцца зааморфныя характарыстыкі (звычкі, нораў, знешні выгляд і інш.).

Часцей чалавек надзяляе жывёл характарыстыкамі, якімі яны не валодаюць, што тлумачыцца перанясеннем адносін, прычынна-выніковых сувязей, якія складваюцца ў чалавечым грамадстве, на жывёльны свет і затым вяртаннем атрыманых такім чынам ведаў аб акалячым свеце зноў на свет чалавека [6, с. 123].

Метафарычным тыпам пераносу ўтворана вобразная структура большай часткі заонімных фразеалагічных адзінак (далей – ФА) беларускай і англійскай моў. Пры гэтым, найбольш часта сустракаецца тып рэгулярнага метафарычнага пераносу «жывёла – чалавек», калі назвы жывёл скарыстоўваюцца для характарыстыкі чалавека. У фарміраванні ФА ўдзельнічаюць таксама некаторыя тыпы нерэгулярных метафарычных пераносаў: «жывёла – расліна», «жывёла – жывёла», «жывёла – прадмет», «жывёла – абстрактнае паняцце».

В. Тэлія, указваючы на асацыятыўны характар мыслення чалавека, называе семантычныя прыкметы, якія актуалізуюцца ў працэсе другаснай намінацыі, асацыятыўнымі: «Асацыятыўныя прыкметы <...> могуць адпавядаць кампанентам пераасэнсаванага значэння, а таксама такім сэнсавым прыкметам, якія, не ўваходзячы ў склад дыстынктыўных прыкмет значэння, суадносяцца з фонавымі ведамі носьбітаў мовы аб дадзенай рэаліі або ўнутранай форме значэння» [9, с. 337].

Метафарычнае мысленне чалавека спрыяе замацаванню асацыятыўных прыкмет заоніма на аснове параўнання і перанясення характарыстык жывёлы на людзей. Асацыятыўныя прыкметы служаць асновай для ўтварэння зааморфнай метафары і фарміруюць *культурна-моўны вобраз* (тэрмін Ежы Бартмінскага) той ці іншай жывёлы.

У выніку метафарычнага пераносу наймення жывёлы на чалавека выдзяляем два тыпы асацыятыўных прыкмет: 1) аб'ектыўныя (рэальныя) прыкметы жывёл, уласцівыя ім як біялагічнаму віду (фізічныя характарыстыкі і звычкі жывёл), якія пераносяцца на чалавека; 2) суб'ектыўныя прыкметы (уяўныя), або прыкметы, якія ўмоўна прыпісваюцца жывёлам моўным калектывам людзей, безадносна да рэальных біялагічных характарыстык (прыкметы інтэлектуальнай, валявой, эмацыянальнай сфэр).

У артыкуле матэрыял абмежаваны ФА беларускай і англійскай моў, якія маюць у сваім складзе агульны кампанент-заонім *варона / crow*. Эмпірычную базу даследавання складаюць 37 ФА беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы і 12 ФА англійскай мовы, выбраных з розных лексікаграфічных крыніц і інтэрнет-рэсурсаў.

На аснове аналізу ўнутранай формы і фразалагічнага значэння выявім спецыфіку замарфізму *варона* ў беларускай і англійскай лінгвакультурах, вызначым асацыятыўныя прыкметы (аб'ектыўныя і суб'ектыўныя), якія фарміруюць культурна-моўны (стэрэатыпны) вобраз вароны ў фразалагічнай карціне свету беларусаў і англічан. Акрамя таго, важна выявіць наяўнасць супадзення і разыходжання, агульнага і адметнага ў выкарыстанні працэсу метафарызацыі і спосабах наймення, створаных вобразах другасных адзінак для характарыстыкі і ацэнкі чалавека ў беларускім і англійскім соцыумах.

Паводле традыцыйных уяўленняў беларускага народа, варона «належыць да нячыстых, нешанаваных, нескеражоных птушак», яе звязваюць з душамі памерлых і замагільным светам [4, с. 69].

Такі негатыўны вобраз вароны ва ўспрыманні беларусаў, яго хтанічная сімволіка хутчэй за ўсё абумоўлівае семантыку і вобразную аснову наступных беларускіх ФА: *за варону замуж аддаць* 'выкінуць за плот (здохлую ці блізкую да смерці свойскую жывёліну, птушку)'; *за варону замуж збіраецца* 'зусім хілы, блізкі да смерці (ужыв. пры дзейніку, які абазначае свойскіх птушак, жывёл)'; *пайсці за варону замуж* 'здохнуць'; *дзе нашыя вароны не лятаюць; як варона на дождж*.

У англічан варона сімвалізуе варожасць, звадку, барацьбу [10, с. 254], што таксама звязана з негатыўным успрыманнем вобраза вароны. Аднак, як відаць, беларусы і англічане адмоўна ацэньваюць і ўспрымаюць варону, але паводле розных паказчыкаў. Гэта абумовіла стварэнне вобраза вароны ў якасці структурнага кампанента англійскіх ФА *eat crow* (дасл. – з'есці варону) 'быць прымушаным прызнаць свае

памылкі, асабліва калі яны кампраметуюць»; *crow bait* (дасл. – прынада для вароны) ‘чалавек або жывёла, якая, хутчэй за ўсё, загіне; бескарысная жывёла або чалавек’; *make someone eat crow* (дасл. – прымусіць каго-н. з’есці варону) ‘прымусіць каго-н. адмовіцца ад сцверджання або прызнаць памылку’; *shoot at a pige on and kill a crow* (дасл. – страляць у голуба і забіць варону) ‘маскіраваць сваю сапраўдную мэту’; *have a crow to pick / to pluck with smb.* (дасл. – мець варону, каб абскубіць з кім-н.) ‘расквітвацца з кім-н.’. Дзве апошнія ФА аб’ектывуюць прыкмету ‘знішчэнне варон’. Дарэчы, варон, сапраўды, знішчаюць з прычыны шкоды, якую яны прычыняюць дзікім і пеўчым птушкам, а таксама пасевам. Таму паляўнічыя мэтанакіравана адстрэльваюць гэтых птушак.

У ФА беларускай мовы заамарфізм *варона* скарыстоўваецца для апісання чалавека з адмоўнымі характарыстыкамі: *пужаная варона* ‘залішне асцярожны чалавек, які з-за перажытых выпрабаванняў баіцца нават таго, што не пагражае яму небяспекай’; *варона ў паўлінавых пёрах* ‘чалавек, які марна імкнецца паказаць сябе лепшым, больш значным, чым ён ёсць на самай справе’; *не кыш-варона (не шух-варона)* ‘спрытны, кемлівы, не ўпусціць свайго’; *дурная варона* ‘пра чалавека, які нешта не дагледзеў, не зразумеў, выявіў сваю нерастаропнасць’; *не акыш-варона* ‘вельмі разумны, здольны, вопытны хто-н.’; *прыкідвацца варонай* ‘рабіць выгляд, быццам нічога не ведае пра тое, што гавораць, што здарылася’; *варонняя галава і дурны як варона* ‘дурнаваты’. Так, у ФА *ні пава ні варона* ‘той, хто адышоў ад адных і не далучыўся да другіх’ заанімны кампанент метафарычна замяшчае чалавека, які суадносіцца з трэцім – ніякім. У беларускай дыялектнай мове знаходзім аманімічную ФА *ні пава ні варона* ‘без густу ва ўборах’, якая характарызуе безгустоўна апранутага чалавека.

Яшчэ адна ФА *вароннія яйцы піў* ‘пра асобу з рабым тварам’ дае адмоўную ацэнку знешнасці чалавека. Метафарычны вобраз ФАсклаўся на аснове падабенства паводле афарбоўкі: рабы твар чалавека параўноўваецца з яйкамі вароны, якія маюць пярэстую афарбоўку.

Негатыўна характарызуюць чалавека і ФА *варона загуменная іварона гervяцкая / варона гіраўская / варона рабуньская*. Асновай метафарычнага пераносу, як відаць, стала такая прыродная асаблівасць вароны, як карканне, якая асацыятыўна разгортвалася паводле схемы: «каркаць, шырока адкрываючы дзюбу» – «разываць рот» – «нерастаропны, нехлямяжы чалавек, разывака». Хаця фразеалагічны вобраз вароны супярэчыць яе прыродзе, бо на самой

справе, варона выключна разумная птушка, якая адрозніваецца складанымі паводзінамі і даволі развітымі разумовымі здольнасцямі.

Прыкметы ‘няўважлівасць’ і ‘гультайства’ абраны ў ФА беларускай мовы *лічыць варон* 1) ‘праяўляць няўважлівасць, рассяянасць’; 2) ‘упустую траціць час, гультаяваць’; 3) ‘марудзячы, прапускаць зручны момант’; *вароны лічыць*; *варон шчытаць / лавіць* ‘1) ратазейнічаць; упускаць добры выпадак; 2) бяздзейнічаць, гультаяваць’; *купляць варон* ‘праяўляць разявацтва’; *вераб’ям / варонам фігі / дулі паказваць / даваць* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’. Пры гэтым заонім *варона* ў прыведзеных ФА з’яўляецца адзінкай адліку, а ФА рэалізуюць асацыятыўную прыкмету ‘найбольш пашыраная птушка’. Аснову ФА складае метафара, паводле якой гультая прыраўноўваюць да чалавека, які лічыць варон, што не патрабуе ні сіл, ні намаганняў.

Для характарыстыкі дзеянняў чалавека, якія падлягаюць негатыўнай ацэнцы, створаны фразеалагізмы на аснове параўнальных зваротаў: *як варона ў кісель* ‘недарэчна (трапіць у якую-н. сітуацыю)’; *як варона на косць* ‘злосна (глядзець на каго-н.)’; *як варона ў шпik* ‘пільна, не зводзячы вачэй (глядзець на што-н., каго-н.)’; *як варона на хвасце панясе* ‘вельмі мала, у невялікай колькасці (рабіць, мець што-н. і да т. п.)’; *як варона ў вырай* ‘вельмі марудна, доўга збіраецца (што-н. зрабіць)’. Фразеалагізацыя параўнальных зваротаў паслужыла асновай для абазначэння новага абстрактнага паняцця, абазначанага ў семантыцы фразеалагізмаў – ‘недарэчна’, ‘злосна’, ‘пільна, не зводзячы вачэй’, ‘вельмі мала’, ‘вельмі марудна, доўга збіраецца’. Як бачым з аналізу прыведзеных вышэй ФА беларускай мовы, амаль усе з выдзеленых надзелены адмоўнай канатацыяй, у сувязі з чым уяўляецца магчымым вывесці канцэптuallyную прыкмету ‘варона – дрэнная істота’.

Фразеалагізмы, якія ў сваёй структуры рэпрэзентуюць адмоўныя якасці чалавека, сведчаць пра тое, што беларускі народ заўсёды імкнуўся выявіць і падкрэсліць у паводзінах чалавека менавіта негатыўнае з мэтай яго карэкціроўкі і выпраўлення ў лепшы бок.

З вобразам вароны створаны беларускія ФА для абазначэння абстрактных паняццяў, што не датычаць паводзін ці знешнасці чалавека, але важныя для яго. Так, у аснову ФА *варона з кала зваліцца / валіцца* ‘вельмі гарача, спякотна (на вуліцы, на дварэ)’ і *тырчыць / сядзіць / круціцца як сарока / варона на палцы / калу* пакладзена паданне пра пакаранне ворана не піць ваду ў спякоту і цяпець за тое, што не

клапоціцца пра сваіх птушаняў і нават з’ядае іх, калі галодны [10, с. 93].

У аснове вобраза ФА *забаоны старой вароны* ‘няпраўда, хлусня, тое, што не адпавядае рэальнасці’ ляжыць метафара, якая прыпадабняе старую жанчыну да старой вароны. Як вядома, у перыяд старэння ў арганізме чалавека адбываюцца пэўныя фізіялагічныя змены. Сярод саматычных прыкмет старасці, якія звычайна асуджаюцца грамадствам, на першае месца вылучаецца прыкмета ‘страта памяці, розуму’.

Заўважым, што ў дыялектных гаворках зафіксаваны ФА *плёткі старой цёткі, забабоны старой жоны* з тым жа значэннем, што пацвярджае наша меркаванне.

Такая прыродная ўласцівасць вароны, як любоў да бліскучых прадметаў, відаць, пакладзена ў аснову вобраза ФА *варона ўхопіць / панясе* ‘хто-н. вельмі чыста вымыты; звычайна пра дзяцей’ і *варона знясе* ‘пра дзіця, якое добра памылася’.

У аснову вобразаў англійскіх ФА пакладзены іншыя, адрозныя ад беларускіх, аб’ектыўныя асацыятыўныя прыкметы, якія апісваюць прыродныя характарыстыкі вароны – хрыплы голас, палёт па прамой лініі, цяга да сцёкавых канаў, чорная афарбоўка, якія пераносяцца на чалавека. І гэта, як правіла, кампаратыўныя фразеалагізмы.

Голас вароны высокі, хрыплы, часам грубы і гартанны. Гэтая асаблівасць голасу вароны пакладзена ў аснову ФА *hoarse as a crow* (дасл. – хрыплы як варона) ‘вельмі хрыплы’, дзе голас чалавека параўноўваецца з гукавым праўленнем вароны.

У аснову ФА *as the crow flies* (дасл. – як варона ляціць) ‘найкарацейшым шляхам, напразткі’, несумненна, абраны рэальны факт пра тое, што гэтая птушка лятае па прамой траекторыі.

ФА *like a crow in a gutter* (дасл. – як варона ў сцёкавай канаве), якая ў слоўніку суправаджаецца прыкладам *He triumphed like a crow in a gutter* (дасл. – трыумфаваць як варона ў сцёкавай канаве), відавочна, ляжыць назіранне чалавека варонамі, якія ўюць гнёзды за вадасцёкамі, што і стала асновай іроніі і насмешкі.

Асаблівасць знешняга выгляду вароны – чорная афарбоўка – паслужыла асновай для кампаратыўнай ФА *(as) black as a crow / as a crow’s wing / as a raven / as a raven’s wing* (дасл. – чорны як варона / як крыло вароны / як крумкач / як крыло крумкача) ‘чорны’.

Для параўнання адзначым, што ў беларускай фразеалогіі прыкмета ‘чорная афарбоўка’ пакладзена ў аснову ФА з кампанентам-заонімам *воран – чорны воран* ‘аўтамашына для перавозкі арыштаваных’.

І толькі адна агульная прыкмета – ‘белая афарбоўка’ – выяўляецца пры аналізе ФА *белая варона* ‘чалавек, рэзка непадобны на іншых людзей сваімі паводзінамі ці знешнім выглядам, не такі, як усе’ ў беларускай і ФА *a white crow* (дасл. – белая варона) ‘рэдкая з’ява’ ў англійскай мовах. Трэба адзначыць, што гэтаміжмоўныя аманімічныя адзінкі паводле складу, якія маюць розныя значэнні, хаця аснова ў іх адна.

Вобраз белай вароны В. Макіенка называе «фактам рэальнага жывёльнага свету». На думку вучонага, размова ў ФА ідзе пра варону-альбіноса, рэдкаю з’яву прыроды. Не выключае В. Макіенка і магчымасці, што фразеалагізм мае на ўвазе вельмі старую варону, пасівелую ад празмернага доўгажыхарства [9, с. 239]. Не адмаўляючы гэтыя факты, В. Ляшчынская, выказвае меркаванне, што негатыў да вобраза белай вароны ў ФА матывуецца і больш глыбіннымі ведамі на аснове легенды пра каўчэг Ноя, пра ворана, які быў белым як снег, але пакараны за тое, што, выпушчаны Ноем з каўчэга, не вярнуўся і не прынёс вестку пра заканчэнне патопу [3, с. 91].

Такім чынам, супастаўляльны аналіз ФА з кампанентам *варона / crow* дазваліў устанавіць агульнае і адрознае ў пераносных значэннях ФА дзвюх моў. Замарфізм *варонаў* фразеалагічнай карціне светубеларусаў і англічан змяшчае праекцыю на чалавека або аб’екты рэчаіснасці (матэрыяльныя ці абстрактныя), адсюль метафарычныя прыкметы «варона – чалавек», «варона – абстрактнае паняцце / рэч». Метафарычная прыкмета «варона – чалавек» мае негатыўную канатацыю – кампанент *варона* замяшчае асобу, надзеленую адмоўнымі характарыстыкамі. Агульнымі прыкметамі для дзвюх моў з’яўляюцца прыкметы ‘варона – дрэнная істота’ і ‘варона можа быць белай’, аднак у кожнай мове свае асацыяцыі, уяўленні, параўнанні. У цэлым пераносныя значэнні замарфізму *варона* ў складзе беларускіх і англійскіх ФА ўзніклі пад уплывам традыцыйна складзеных уяўленняў у свядомасці кожнага народа.

Літаратура

1. Комарова М. А. Вербализация лингвокультурных концептов во французском и русском языках / М. А. Комарова // Вестник МГЛУ. Серия 1. Филология. – № 4. – 2015. – С. 20–27.
2. Лакофф Дж. Метафоры, котрымы мы живём / Дж. Лакофф, М. Джонсон; пер. с англ.; под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
3. Ляшчынская В. А. Базавыя канцэпты фразеалагічнай карціны свету беларусаў / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2015. – 224 с.
4. Міфалогія беларусаў : Энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук.

ред. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.

5. Мокиенко В. М. Почему так говорят? От Авося до Ятя : историко-этимологический справочник по русской фразеологии / В. М. Мокиенко. – СПб : Норинт, 2006. – 512 с.

6. Сандомирская И. И. О своём. Фразеология и коллективная культурная идентичность / И. И. Сандомирская // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки русской к-ры, 1999. – С. 121–130.

7. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр // Труды по языкознанию. – М. : Наука, 1977. – 423 с.

8. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке : язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 173–189.

9. Телия В. Н. Номинация / В. Н. Телия // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – [2-е изд.]. – М. : Большая рос. энцикл., 1998.

10. Brewer's Dictionary of Phrase and Fable. – New York : Harper and Brothers Publishers. – 977 p.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2017 р.

УДК 811.161.1'373.7

О. И. Гамали

СЕМАНТИКА НАИМЕНОВАНИЙ ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ В РУССКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Гамалі О. І. Семантика найменувань харчових продуктів у російських фразеологізмах.

У статті розглянуто семантичні трансформації компонентів – назв харчових продуктів у складі російських фразеологізмів. Виявлено найчастіше згадувані назви харчових продуктів, основні мотиваційні ознаки для семантичних трансформацій, а також найбільш типові – конкретні та абстрактні – контекстуальні значення трансформованих компонентів. З'ясовано, що семантично трансформуються здебільшого назви традиційних для російської кухні страв.

Ключові слова: національно-мовна картина світу, фразеологія, паремія, семантичні трансформації, назви харчових продуктів.

Гамали О. И. Семантика наименований пищевых продуктов в русских фразеологизмах.

В статье рассмотрены семантические трансформации компонентов – наименований пищевых продуктов в составе русских фразеологизмов. Выявлены наиболее часто упоминаемые названия пищевых продуктов, основные мотивационные признаки для семантических трансформаций, а также наиболее типичные – конкретные и абстрактные – контекстуальные значения трансформированных компонентов. Установлено, что семантически трансформируются преимущественно наименования традиционных для русской кухни продуктов.

Ключевые слова: национально-языковая картина мира, фразеология, паремия,

семантические трансформации, наименования пищевых продуктов.

Hamali O. I. The semantic of names of food in Russian phraseology.

The article deals with the semantic transformation of names of food as idiom's components in Russian phraseology and paroemia discourse.

The actuality of the work is determined by anthropocentrism of modern linguistics, interest to interrelation between language and culture, to modelling of national language world views. Specific representatives of the situations are the means of reflection of everyday consciousness in the image-bearing language world view. The images of the dishes are a part of the national world view. The purpose of the work is to describe the specifics of contents and semantic transformation of components – names of food products in Russian phraseological units, including paroemias. Based on 1,000 phraseological contexts of the Russian language, the phraseological “menu” has been created that demonstrates the variety of traditional cuisine: bakery products, drinks, snacks, spices, soups, ritual and holiday dishes, farinaceous, dairy products, desserts. The process involved identification of the most frequent denominations, description of the semantics of the denominations *хлеб* (“bread”), *щи* (“shchi”), *каша* (“porridge”), *молоко* (“milk”), *масло* (“butter”), *яйцо* (“egg”), etc.

The motivational signs for the semantic transformation may be taste and contents of the products, their appearance, result of consuming, cooking process, eating process, etc. The components – names of food products, while being within phraseological units, acquire both abstract and concrete meanings: *хлеб* (“bread”) – ‘home and food’; ‘maintenance’; ‘earnings, payment’; ‘the most necessary’; *каша* (“porridge”) – ‘mess, disorder’; ‘action, including the one that is hard or unpleasant’; ‘punishment’; ‘life experience’, etc. It has been established that the majority of phraseological units are of Russian-specific origin. Individual phraseological units got into the standard language from jargon speech. Significant number of phraseological units of literary language – both Russian and adopted – have been recorded. It is recognized that the phraseology of Russian language actively masters not only native but also adopted denominations of products. The names of the traditional Russian cuisine are predominantly the ones subjected to semantic transformation. It is the phraseological image that most frequently preserves the national specific of a phraseological unit.

Key words: national linguistic world view, phraseology, paroemia, semantic transformation, names of food.

Актуальность работы обусловлена, прежде всего, антропоцентризмом современной лингвистики, повышением интереса к проявлениям взаимосвязи языка и культуры, к моделированию национальных языковых картин мира. Фразеологические, в том числе паремиологические, фонды различных языков неоднократно становились объектом как фольклористического, так и лингвистического описания (А. Бабкин, М. Бакина, Ф. Буслаев, В. Виноградов, Ю. Гвоздарев, В. Даль, В. Жуков, Ж. Колоиз, А. Кунин, Н. Малюга, А. Мелерович, В. Мокиенко, А. Молотков, А. Мордвилко, М. Пазяк, Г. Пермяков, Л. Ройзензон, Л. Скрипник,

Ю. Солодуб, В. Телия, Н. Фомина, Н. Шанский, Н. Шарманова, С. Шулежкова и мн. др.), поскольку являются, пожалуй, наиболее показательным материалом для выяснения специфики национального видения мира. Правомочным следует признать утверждение Г. Пермякова об инвариантности описываемых фразеологическими единицами (далее ФЕ – О. Г.) ситуаций и вариантности знаков этих ситуаций (т. е. ФЕ, пословиц, поговорок, афоризмов) в разных языках [4, с. 22]. Конкретные репрезентанты ситуаций являются средством отражения обыденного сознания в образной языковой картине мира. «Ассоциации эмпирического обыденного сознания выражают сложнейший мир преломления человеческих восприятий и представлений через опыт реальной, материальной и духовной жизни народа. Оценочные представления связываются со стереотипами обыденного сознания, влияющими на восприятие мира данным этносом. Это создает удивительное переплетение общего и особенного в системах ассоциативных коннотаций одного языка в сравнении с другими» [6, с. 24]. А. Уфимцева подчеркивает, что денотативный компонент стоит на ступень ближе к объективной действительности, по сравнению с сигнификативным, обозначая видимое, слышимое, осязаемое [7, с. 106]. Именно поэтому, описывая национальные стереотипы, устойчивые ассоциации, исследователи, как правило, обращаются к цветовым, пространственным, осязательным, звуковым, обонятельным характеристикам объектов. Впечатления народов об окружающей среде моделируют, опираясь на образы растительного и животного мира, ландшафтов, климата, национальной атрибутики, элементов костюма. Наименования пищевых продуктов в составе ФЕ, ассоциации, связанные с ними, рассматривались фрагментарно [1; 4, с. 121]. Думается, отношение к пище, набор пищевых продуктов, культура их приготовления и культура трапезы являются существенным компонентом национального быта, а образы блюд – частью национальной картины мира.

Цель работы – описать специфику состава и семантической трансформации компонентов – наименований пищевых продуктов в русских ФЕ, в том числе паремиях.

Фразеологическое «меню» русского языка, выделенное более чем из 1000 фразеологических, в том числе паремиологических, контекстов, довольно разнообразно и показывает широту состава традиционной кухни: хлебобулочные изделия, напитки, закуски,

приправи, супы, ритуально-праздничные блюда, мучные, молочные продукты, десерты. Так, в русских фразеологизмах встречаются наименования *баланда, блины, ватрушка, горчица, грибы, изюм, калачи, каравай, каша, квас, кисель, клюква, коврижка, колбаса, кофе, крендель, лапша, лепешка, лимон, мармелад, масло, мед, молоко, мясо, патока, перец, пиво, пирог, просвира, рыба, сахар и соль, сливки, сметана, сыр, уха, хлеб, хрен, чеснок, щи, яблоки, ягоды, яйца* и др. Например: *одного поля ягода; снимать сливки; вкушать плоды; выжатый лимон; печь как блины; не мед; не об одном хлебе сыты бываем; стар кот, а мясо любит; ел бы сметану, да в коровах нет талану; не осудишь и лапшицу, а прозевашь – воду хлебаешь; погнался за ломтем, да ковригу потерял; нашла на перец горчица* и т. п.

Чаще всего фиксируются наименования: *хлеб, каша, сахар, масло, молоко, соль, калачи, чай, яйца*, что, в целом, совпадает с набором привычных, традиционных для русской кухни продуктов. Если извлечь из ФЕ наиболее частотные наименования продуктов каждой группы, то русский «фразеологический обед» будет выглядеть следующим образом: *хлеб, щи, каша, рыба, чеснок, мед, вино*.

Хлеб, как известно, *всему голова*, неперемный атрибут и символ русского гостеприимства, обычно в соединении с *солью*: *хлеб-соль; хлеб да соль! Хлеб-соль* в русском представлении – это минимальный продуктовый набор, с которого начинается и без которого невозможна любая трапеза. Это же наименование, обозначающее самое распространенное мучное изделие, может быть синонимично словам *содержание, кров и пища, плата, заработок*. Например: *забывать хлеб-соль; отбивать хлеб; даром хлеб есть; есть чужой хлеб; хлеб засушенный; на хлебах. Хлеб* во фразеологическом фонде употребляется также для обозначения самого необходимого в еде – как проявления бедности, лишений: *садиться на хлеб и на воду; перебиваться с хлеба на квас; хлебом не корми; и то хлеб*.

Излюбленное блюдо национальной русской кухни *щи*. Наименование *щи* использовано в целом ряде значений. В прямом – как обозначение конкретного пищевого продукта: *щи да каша – пища наша; чем больше жену бьешь, тем щи вкуснее; голодному Федоту и щи в охоту; красота приглядится, а щи не прихлебаются*. Однако чаще наблюдается расширение семантики компонента, появление второго плана. Лексема *щи* выступает в значениях ‘пища’, ‘угощение’: *где щи да каша, там место наше*. Поскольку *щи* – основная,

ординарная еда, их наименование служит обозначением бедности: *пара липовых лещей да горшок щей; щи да горох со щами, да маленький горох, да большой горох* и т. д., а также отсталости: *лантем щи хлебать*. *Щи* – это блюдо многокомпонентное, а потому его наименование переносится на человеческую жизнь, межличностные и внутрисемейные отношения: *своя воля во щах*. Этим элементом обозначены неприятные обстоятельства, например: (*попадать*) *как кур во щи*. Нередко этот оборот приводят как пример изменения мотивации на основе омофонии (первоначально – *как кур в ощи*).

Кроме того, лексема *щи* становится знаком достатка, прибыли, всяческих материальных благ: *для щей люди женятся, для мяса замуж идут; добрая жена да жирные щи – другого добра не ищи*. Значение ‘имущество’, ‘собственность’ имеет наименование блюда в таких паремиях: *голо, голо, а луковка во щи есть* (т. е. нечто, не являющееся предметом первой необходимости, в хозяйстве имеется); *шапка в рубль, а щи без круп* (внешний лоск при отсутствии средств).

Еще один распространенный компонент – *каша*. Это наименование второго блюда, кушанья из сваренной крупы. Контекстуальная семантика наименования соотносима с понятием сумбурности, беспорядочности в выражениях и мыслях: *каша в голове; каша во рту*. В других случаях этот компонент именуется любое дело (*каши не сварить* – не сговоришься, не сделаешь), в том числе сложное, хлопотное или неприятное: *заварить кашу; расхлебывать кашу*. Этот элемент используется также для обозначения: наказания – *березовая каша; дать березовой каше*; изношенности и ремонта (для обуви) – *каши просят*; жизненного опыта – *мало каши съел* (‘молодой, неопытный’) [8, с. 494].

В схожем контексте употребляется наименование продукта – *молоко*: *молоко на губах не обсохло*. *Молоко*, как один из главных продуктов, используемых для вскармливания младенцев, обозначает восприятие с раннего детства – *всасывать с молоком* <матери>. Как и другие элементы, *молоко* во фразеологическом контексте имеет не единственное значение: о неудачном выстреле – *за молоком*; очень немного, самое необходимое – *детушкам (ребятушкам) на молочишко* (о деньгах) [8, с. 603]. Наконец, компонент *молоко* может стать цветообозначением: *кровь с молоком* – ‘румяный’, ‘здоровый’.

Еще одно частотное наименование пищевых продуктов в русской фразеологии – *масло*. Это родовое название жировых

веществ, изготавливаемых из растительных или животных жиров и используемых в приготовлении пищи. Масло, несомненно, важный, но не основной продукт русской кухни. Этот элемент приобретает во фразеологических контекстах такие значения: ‘интерес, любопытство’ – *подливать масла в огонь*; ‘одно и то же’ – *масло масляное*; ‘удовольствие, блаженство’ – *как маслом по сердцу*; ‘богатство, довольство, достаток’ – *как сыр в масле кататься, заработать на хлеб с маслом; кашу маслом не испортишь*; ‘крайняя степень выражения’ – *фига с маслом* [8, с. 570].

Компонент *яйцо* в ФЕ *выеденное яйцо; носиться как курица с яйцом*; *выеденного яйца не стоит* обозначает нечто не заслуживающее внимания, ничего не стоящее, пустяк [9, с. 827–828].

Россия – страна северная. Поэтому фразеологический «огород», как и стол русского крестьянина, овощами не изобилует. Среди компонентов ФЕ зафиксированы только лексемы *бобы, репа, редька*. *Редька* – это овощ, имеющий острый вкус и запах. Компонент *редька* в составе ФЕ становится знаком чего-то невыносимого, очень сильно надоевшего: *как горькая редька; хуже горькой редьки*. А лексема *репа* – наименование овоща с утолщенным, округлым корнем, который очень прост в приготовлении и широко использовался в исконно русской кухне, был частым блюдом на крестьянском столе – в составе фразеологизмов приобретает значения ‘нечто очень простое’, ‘нечто очень дешевое’: *проще пареной репы; дешевле пареной репы*.

Таким же обычным продуктом были и бобы. Очевидно, поэтому наименование *бобы* означает понятия ‘пустой’, ‘беспочвенный’, ‘обыденный’. Например: *бобы разводить* – болтать, вести пустые разговоры, заниматься пустяками; *гадать на бобах* – строить беспочвенные, ни на чем не основанные предположения, догадки; (*оставлять (оставаться)*) *на бобах* – оставлять без того на что рассчитывал, чего добивался, без самого необходимого [9, с. 44].

Выше говорилось о том, что, кроме лексемы *хлеб*, в материале встречаются наименования других мучных изделий: *крендель, калач, коврижки, блины*. Наименование *крендель* обозначает булку в форме восьмерки. По-видимому, из-за формы этот элемент ассоциируется с замысловатостью, сложностью: *выкидывать кренделя* – лихо, замысловато выплясывать; *выделявать <ногами> кренделя* – идти неровным шагом, двигаться зигзагами [8, с. 517].

Калач – это хлеб в форме замка с дужкой. Во время приготовления

этого блюда тесто долго и тщательно вымешивается. Видимо, поэтому данный компонент ассоциируется с бывалым человеком, которого трудно провести, обмануть (*тертый калач*) и даже с наказанием (*доставаться на калачи*). *Калач* – это вкусно, привлекательно (*не заманишь калачом*), у него замысловатая форма (*свернуться калачом*). Наконец, *калач* – это нечто обычное, обыкновенное (*как калач испечь* – легко выполнимо, ничего не стоит) [8, с. 483].

Коврижка – род пряника. Сладкой выпечкой: *коврижками, пряниками* (ср. также *кнutom и пряником*) – поощряли детей за хорошие поступки. Наименование употребляется в контексте выражения усиленного отрицания чего-либо: *ни за какие коврижки* – ‘ни при каких обстоятельствах’, проявляя значение ‘вознаграждение’.

Наименование *блины* (*печь как блины* – создавать что-либо быстро и в большом количестве), поскольку это сравнительный оборот, сохраняет прямое значение [8, с. 828], как и во фразеологизме *к теще на блины* [8, с. 26]. В обороте *первый блин комом* – о не совсем удачном начале чего-либо [8, с. 63] – компонент *блин* обозначает любое дело.

Мучные изделия готовятся из *теста* – вязкого вещества, из которого изготавливают продукты питания. Используется в выражениях: *из одного и того же теста* – ‘схож с другими по образу жизни, взглядам, характеру и т. д.’; *из другого теста* – ‘не схожий с другими’. Значение компонента *тесто* – ‘суть, основа’ [9, с. 501–502].

Перечень напитков, упоминаемых во фразеологизмах, невелик. Кроме уже упоминавшегося *молока*, это *вино, квас, кисель, компот и чай*.

Вино – синоним сил, мыслей, доходов (*вливать новое вино в старые мехи* – вносить новое содержание в старые формы [8, с. 145]), а также основной спиртной напиток, от которого и беда, и утешение: *топить горе в вине; вино в голову ударило* [8, с. 137–138]. Паремии с компонентом *вино* носят назидательно-констатирующий характер: *вино с разумом не ладит; вино вину творит; лихому человеку вина не надобно; с вином поводишься – нагишом находишься*.

Элемент *кисель* не имеет однозначных ассоциатов. Например, в такой единице как *молочные реки <и> кисельные берега*, данное наименование репрезентирует привольную, обеспеченную жизнь. Во фразеологизме *за семь вёрст киселя хлебать* – далеко и попусту идти, ехать куда-либо – *кисель* – нечто привычное, обычное, что всегда есть рядом; видимо, кисель разбавляли, отсюда *седьмая (десятая) вода на киселе* – очень дальний родственник [8, с. 496].

Наименование *компот* заимствованное. Это напиток из сваренных на воде фруктов служит образной основой в единственном междометном фразеологизме *вот так компот!*, носящем просторечный характер и выражающем сложный спектр эмоций от удивления до откровенной досады.

Исконный русский напиток *квас* упомянут во фразеологии в виде производного прилагательного *квасной*. *Квасной патриотизм* – псевдопатриотизм. *Перебиваться с хлеба на квас* – очень нуждаться, жить впроголодь [8, с. 495]. Значит, *квас* – самый дешевый и рядовой напиток русской кухни.

Наименование *чай* и его неперемный «сосед» *сахар* в составе фразеологизмов связываются с представлением о гостеприимстве, угощении: *на чашку чая*; *чай да сахар*; *за чай – сахар*; *на чай*.

Из приправ главная – *соль*. Соли было мало, она была дорогой, ее экономили, поэтому *пуд соли съесть* – прожить долгое время вместе. *Насыпать соли на (под) хвост* – сделать неприятность, сильно досадить. Здесь *соль* – это то, что вызывает неприятные ощущения. Неприятен, горек и *перец*, поэтому *дать перцу* – наказать.

Лимон не растет в России, однако вкус его плодов и способ их употребления оказались настолько впечатляющими, что название вошло в состав фразеологизмов *жать лимон*, *выжатый лимон* – о человеке, утратившем физические силы, творческие способности [4, с. 545].

Основная часть фразеологизмов исконно русского происхождения. Единичные фразеологизмы попали в литературный язык из жаргонной речи: *чепуха на постном масле* – то, что не заслуживает внимания, пустяк; *катись колбасой* – убирайся, пошел вон; *баланду травить* – врать, рассказывать небылицы [8, с. 31], где *баланда* (просторечное) – тюремная похлебка – синоним лексем *ложь*, *небылица*.

Кроме фразеологизмов, происхождение которых связано с разговорной речью, имеется значительное количество ФЕ книжного происхождения – как русских, так и заимствованных. «Пищевые» компоненты часто приобретают в них значения, отличающиеся от значений в исконных единицах. Так, например, в заимствованных из богослужебных книг ФЕ *манна (небесная)* – что-либо желаемое, крайне необходимое, редкое; (*запретный*) *плод* – заманчивое, желанное, но недозволенное, запретное; *соль (земли)* – самое главное, важное.

Активно пополняется фразеология русского языка крылатыми выражениями литературного происхождения. Например: *аттическая*

соль – тонкое, изящное остроумие, шутка, насмешка; *яблоко раздора* – повод, причина ссоры, серьёзных разногласий; *колумбово яйцо* – остроумное решение сложной задачи, неожиданно простой выход из затруднительной ситуации; *питаться акридами и диким мёдом* – недоедать, не иметь недостаточно пищи (*акриды* – это вид съедобной саранчи) и т. д.

Итак, фразеология русского языка активно осваивает не только исконные, но и заимствованные наименования продуктов.

Переосмыслению подвергаются наименования всех групп пищевых продуктов: первых, вторых блюд, приправ, напитков. Мотивационным признаком для семантической трансформации могут стать вкус и состав продуктов (*постная жизнь, хрен в голову* – выражение удивления, возмущения и т. д.), их внешний вид (*выжатый лимон, каша в голове*), результат потребления (*пьяные конфеты*), процесс приготовления (*тыва не сварить, кашу заварить*), процесс еды (*каша во рту*) и т. д.

Компоненты – наименования пищевых продуктов в составе фразеологизмов приобретают как абстрактные, так и конкретные значения: *хлеб* – ‘кров и пища’; ‘содержание’; ‘заработок, плата’; ‘самое необходимое’; *каша* – ‘сумбур, беспорядок’; ‘дело, в том числе сложное или неприятное’; ‘наказание’; ‘жизненный опыт’; *молоко* – ‘самое необходимое’; ‘первая пища человека’; ‘белый цвет’; *масло* – ‘интерес, любопытство’; ‘удовольствие’; ‘богатство, достаток’ и т. д.

Семантически трансформируются преимущественно наименования традиционной для русской кухни пищи. Именно фразеологический образ чаще всего и сохраняет национальную специфику фразеологизма.

Литература

1. Гамали О. И. Наименования пищевых продуктов в контексте паремий / О. И. Гамали // Семантика слова, образа, текста : сб. науч. ст. – Архангельск : Изд-во ПГУ, 1998. – С. 31–33.
2. Даль В. И. Пословицы русского народа : сборник : в 2-х томах / В. И. Даль. – М. : Художественная л-ра, 1984. – Т.1. – 383 с.; Т.2. – 399 с.
3. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / В. П. Жуков. – М. : Русский язык, 2000. – 537 с.
4. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії / М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1984. – 203 с.
5. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремииологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – 235 с.
6. Сукаленко Н. А. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира : [монография] / Н. А. Сукаленко. – К. : Наук. думка, 1992. – 164 с.

7. Уфимцева А. А. Лексическое значение / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
8. Фразеологический словарь русского литературного языка : в 2 т. / под ред. проф. А. Н. Тихонова. – Т. 1. – М.: Флинта : Наука, 2004. – 832 с.
9. Фразеологический словарь русского литературного языка : в 2 т. / под ред. проф. А. Н. Тихонова. – Т. 2. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 832 с.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2017 р.

УДК 811.111'367.625

Н. Д. Голякевич

О ВАРИАТИВНОСТИ ПЕРЕВОДА НЕЛИЧНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ С АНГЛИЙСКОГО НА РУССКИЙ ЯЗЫК В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Голякевич Н. Д. Про варіативність перекладу неособових дієслівних форм з англійської на російську мову в художньому тексті.

У статті досліджено особливості перекладу неособових форм дієслова з англійської мови на російську мову в художньому тексті. Окреслена проблема недостатньо висвітлена в лінгвістичній і перекладацькій літературі, тому в процесі перекладу неособових форм дієслова з англійської на російську мову постають певні труднощі. Почасти акцент зроблено на лексичному аспекті, перш за все, на змістових помилках, проте перекладні синтаксичні помилки, подекуди непомітні, на перший погляд, призводять не лише до помилок стилістичних, але і до викривлення смислу.

Ключові слова: неособові форми дієслова, художній текст, лексичний аспект, стилістичні помилки, викривлення смислу.

Голякевич Н. Д. О вариативности перевода неличных глагольных форм с английского на русский язык в художественном тексте.

В статье исследуются особенности перевода неличных форм глагола с английского языка на русский язык в художественном тексте. Данная проблема недостаточно освещена в лингвистической и переводческой литературе, поэтому при переводе неличных форм глагола с английского на русский язык возникают определенные трудности. Часто при переводе акцент делается на лексический аспект, в первую очередь, на смысловые ошибки, но синтаксические ошибки, часто незаметные, на первый взгляд, ведут не только к ошибкам стилистическим, но и к искажению смысла.

Ключевые слова: неличные формы глагола, художественный текст, лексический аспект, стилистические ошибки, искажение смысла.

Golyakevich N. D. About variations in translation non- finite forms of the verb from Russian into English in the belles-lettres.

This article deals with the peculiarities of the translation of non-finite forms of the verb from English into Russian in the belles-lettres. This problem is not elucidated well enough in linguistic and translation literature, while when translating non-finite forms into Russian one can face some difficulties. Sometimes while translating a text the accent falls on the lexical aspect, first of all on the shades of meaning, but syntactic mistakes sometimes invisible, lead

not only to stylistic mistakes, but also the misrepresentation of the meaning. Non-finite forms can be used as a subject, a predicative, part of a compound verbal and modal predicate, an object, an adverbial modifier and an attribute. The infinitive has some nominal characteristics and can be used as a subject, part of a compound nominal predicate, an object and an attribute. As for its verbal characteristics it can take a direct object and has tense and voice distinguishes.

As a subject, predicative and adverbial modifiers, it can be translated with the help of the infinitive or a noun. Complexes with the infinitive can be translated by subordinate clauses. If the infinitive is passive, the Russian subordinate clause should have either a passive construction or a non-finite form. If the infinitive is perfect the predicate in the Russian sentence should be used in the past tense. If the perfect infinitive has a passive form the predicative in the Russian subordinate clause should be used in the past tense and has passive voice or a non-finite form. Complex object can be translated by a subordinate clause, while complex subject can be translated only by a compound sentence.

The gerund is such a non-finite form, which cannot be found in the Russian language. It can be translated into the Russian language with the help of the infinitive, a verbal noun or a subordinate clause. The combination of the gerund with a possessive pronoun or a noun in the possessive case form an equivalent of a subordinate clause. Russian present participles can be used only as an attribute, when used in the active voice, while English participles active can be used not only as an attribute, but also as an adverbial modifier. When translating a text, one should pay attention to the place of the participle in the sentence. If it is an attribute it is translated by a Russian participle, if it is used as an adverbial modifier, it is translated by a Russian adverbial participle in the imperative aspect. Participial constructions have no any equivalents in the Russian language, so they should be translated by an adverbial subordinate clause.

Key words: non-finite forms of the verb, the belles-lettres, lexical aspect, stylistic mistakes, misrepresentation of the meaning.

Глагол в грамматическом строе английского языка занимает одно из главных мест [3, с. 94]. Формы английского глагола делятся на личные и неличные. «Неличные формы глагола отличаются от личных форм тем, что не имеют категории лица, числа, времени и наклонения» [4, с. 76]. При переводе неличных форм глагола с английского на русский язык возникают определенные трудности. Часто при переводе акцент делается на лексический аспект, в первую очередь, на смысловые ошибки, но синтаксические ошибки, часто незаметные, на первый взгляд, ведут не только к ошибкам стилистическим, но и к искажению смысла. Данная проблема недостаточно освещена в лингвистической и переводческой литературе [1; 5], поэтому при переводе неличных форм глагола с английского на русский язык возникают определенные трудности.

Цель исследования – установить основные особенности перевода неличных форм глагола с английского языка на русский язык (на материале художественном тексте [2; 7]).

Инфинитив – это неличная форма глагола, которая называет процесс в наиболее общем виде, является начальной формой глагола,

которая представляет глагол в словаре. В функции подлежащего инфинитив в предложении на русский язык переводится либо существительным, либо инфинитивом: *To smoke is bad for health.* – *Курить вредно* для здоровья. В именной части составного сказуемого инфинитив употребляется в сочетании с глаголом-связкой *to be*, который переводится на русский язык словами *заключаться в том, чтобы* или *состоять в том, чтобы*, а в настоящем времени часто не переводится: *Our plan is to go to the Crimea for summer.* – *Наш план – поехать на лето в Крым.* Как часть глагольного сказуемого, инфинитив может встречаться в сочетании с модальными глаголами, а также с глаголами, выражающими начало, продолжение или конец действия: *I cannot see him when my assistance might possibly avail.* – *Мне нельзя его видеть, когда моя помощь ещё может принести помощь.* *He began to wonder when his first patient would appear.* – *Он стал спрашивать себя, когда же появится этот первый пациент.* В качестве дополнения инфинитив переводится либо существительным либо неопределённой формой глагола. При употреблении аналитических форм, инфинитив обычно переводится придаточным предложением: *They liked nothing so well as to look up at the white flakes.* – *Ничего они так не любили, как наблюдать за белыми хлопьями.* Как и в русском языке, инфинитив в функции определения всегда стоит после определяемого существительного: *I have never known that boy to be on time.* – *Случая не было, чтобы этот человек куда-нибудь опоздал вовремя.* Инфинитив в функции обстоятельства переводится с помощью русского инфинитива или существительного, также можно переводить при помощи глагола и деепричастия: *He was too young to make such decisions.* – *Он был слишком молод, чтобы принимать такие решения.*

После многих глаголов в действительном залоге употребляется «объектный инфинитивный оборот», который называют также «объектный падеж с инфинитивом». Он состоит из существительного в общем падеже или личного местоимения в объектном падеже с инфинитивом и является единым членом предложения – сложным дополнением. В русском языке нет подобного оборота, и он переводится дополнительным придаточным предложением, вводимым союзами *что, чтобы, как*. Подлежащее такого придаточного предложения соответствует существительному в общем падеже или местоимению в объектном падеже переводимого оборота, а сказуемое соответствует инфинитиву этого оборота: *I've been trying to get Franklin*

to see it for months. – *Вот уже несколько месяцев пытаюсь заставить на него Фрэнклина; Daddy wants **him to go back** to college, but he won't go.* – *Папа хочет, чтобы он вернулся в колледж, а он не желает.*

Следующей сложной конструкцией инфинитива является «субъектный инфинитивный оборот». Перевод предложения следует начинать со служебной части составного глагольного сказуемого. Значение служебной части передается в русском языке неопределенно-личным оборотом, который является главным предложением в русском сложноподчиненном предложении. Имя существительное или местоимение, являющееся подлежащим в английском предложении, становится подлежащим русского придаточного предложения, а инфинитив переводится глаголом-сказуемым русского придаточного предложения [6]. Придаточное предложение присоединяется к глаголу посредством союза *что*. Предложение с субъектным инфинитивным оборотом можно переводить простым предложением, в котором неопределенно-личный оборот употребляется как вводное предложение: *He was seen to cross the river.* – *Увидели, как он пересёк реку.*

Герундий имеет функции, схожие с инфинитивом. Наиболее часто герундий употребляется после предлогов. Герундий в функции прямого дополнения переводится инфинитивом, существительным или глаголом в личной форме в составе придаточного предложения: *I don't mind **doing** it for you.* – *Я не возражаю сделать это для вас.* В функции определения герундий употребляется с различными предлогами, но чаще всего с предлогом *of*. Герундий в функции определения переводится на русский язык существительным в родительном падеже, существительным с предлогом или неопределенной формой глагола. Герундий в функции обстоятельства употребляется всегда с предлогом и обычно переводится существительным с предлогом, деепричастия совершенного или несовершенного вида или глаголом в личной форме в составе придаточного предложения: *Excuse me for **being** late.* – *Извините за опоздание.* Герундий имеет конструкцию, которая называется «сложным герундиальным оборотом» [1], который обычно переводится на русский язык придаточным предложением, подлежащее которого соответствует притяжательному местоимению или существительному в притяжательном или общем падеже английского герундиального оборота, а сказуемое соответствует герундию этого оборота: *Ginnie took full advantage of **his having looked up.*** – *Джинни не преминула этим воспользоваться.*

У причастия настоящего времени нет функции подлежащего, дополнения, именной части сказуемого или части составного глагольного сказуемого. Одной из основных функций причастия настоящего и прошедшего времени является функция определения к существительному и соответствует русскому причастию. Причастие, занимающее место перед определяемым именем существительным, обычно переводится на русский язык причастием действительного залога настоящего времени или причастием страдательного залога прошедшего времени: *If she was half as **good-looking** as she thinks she is, she'd be goddam lucky, Selena's brother said.* – *Да будь она хоть вполонину такая **хорошенькая**, как она воображает, можно было б считать, что ей чертовски повезло,* – *сказал Селинин брат.*

Причастие после определяемого им имени существительного обычно вводит причастный оборот и переводится на русский язык причастием действительного или страдательного залога настоящего или прошедшего времени: *We went along the street **leading** to the seashore.* – *Мы шли вдоль улицы, **ведущей** к побережью.* Этот причастный оборот может переводиться на русский язык придаточным определительным предложением. В функции обстоятельства причастие соответствует русскому деепричастию. В функции обстоятельства времени причастные обороты соответствуют придаточным предложениям времени. В этой функции причастие или причастный оборот переводится на русский язык полным обстоятельственным предложением, деепричастным оборотом или существительным: ***Returning** to London, Arthur threw himself into the work.* – ***Вернувшись** в Лондон, Артур погрузился в работу.*

Причастные обороты, выражающие обстоятельство причины, соответствуют придаточным предложениям причины: ***Being impressed** by the film, we were silent on the way home.* – *Мы молча шли домой, **находясь под впечатлением фильма.*** Причастные обороты в функции сопутствующего обстоятельства не могут быть заменены придаточными предложениями. В этом случае причастие, как и соответствующее ему деепричастие в русском языке, может быть заменено глаголом в личной форме (вторым сказуемым): *In a few seconds, he was back, **bringing** the sandwich half.* – *Но очень скоро вернулся, **неся** половину сандвича.* В функции обстоятельства образа действия замена причастного оборота придаточным предложением, как и замена причастия, глаголом в личной форме, невозможна: ***Looking***

bored, she went through the pockets of her coat. – Потом со скучающим видом принялась шарить в карманах пальто.

Причастие прошедшего времени в сочетании с союзом *if, unless* несет в предложении функцию обстоятельства условия. Такой причастный оборот соответствует условному предложению и переводится на русский язык условным предложением: *John will speak for hours unless interrupted. – Если его не прервать, то Джон будет говорить часами.* Перевод неличных глаголов английского языка зависит от функции, выполняемой ими в предложении (подлежащего, именной части сказуемого, части составного глагольного сказуемого, дополнения, обстоятельства, определения).

Инфинитив, имея свойства как существительного, может быть в предложении подлежащим, именной частью сказуемого, дополнением, определением, а имея свойства глагола, может принимать прямое дополнение, имеет залоговые и временные отличия. Простая форма английского инфинитива переводится инфинитивом русского глагола. В функции подлежащего, предикативного члена, именной части составного сказуемого и обстоятельства цели английский инфинитив переводится на русский язык инфинитивом или существительным. Словосочетания со сложными формами инфинитива переводятся в большинстве случаев на русский язык придаточными предложениями. Если английский инфинитив стоит в пассивной форме, то придаточное предложение в русском переводе должно иметь, либо пассивную конструкцию, либо неопределенно-личную форму. Если английский инфинитив стоит в перфектной форме, то сказуемое в придаточном предложении в русском переводе должно быть только в прошедшем времени. Если перфектный инфинитив стоит в пассивной форме, то в переводе на русский язык сказуемое придаточного предложения должно быть в прошедшем времени и пассивной конструкции или в неопределенно-личной форме. Объектный инфинитивный оборот переводится дополнительным придаточным предложением, а субъектный инфинитивный оборот можно переводить только сложноподчиненным предложением.

Герундий является неличной формой характерной для системы английского глагола и отсутствующей в русском языке. Герундий переводится на русский язык инфинитивом, отглагольным существительным, деепричастием и придаточным предложением. Сочетание герундия с притяжательным местоимением или существительным в притяжательном падеже образует эквивалент

придаточного предложения. Русское причастие настоящего времени действительного залога может быть только определением в предложении, тогда как соответствующее английское причастие может быть в предложении и обстоятельством. При переводе следует обращать внимание на место английского причастия в предложении, так как его место определяет его роль: если оно определение, то переводить надо русским причастием, если же оно обстоятельство, то русским деепричастием несовершенного вида. Причастные обороты не имеют эквивалента в русском языке, поэтому их следует переводить обстоятельственным придаточным предложением.

Литература

1. Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис : [учеб. пособие] / Н. А. Кобрин, Е. А. Корнеева, М. И. Осовская, К. А. Гузеева. – СПб. : Союз ; Лениздат, 2000. – 496 с.
2. Диккенс Ч. Рассказ мальчика [Электронный ресурс] / Ч. Диккенс. – 2017. – Режим доступа : http://www/e-reading/club/bookreader.php/1686/Dickens-Rasskaz_mal%27_chika.html.
3. Каменский А. И. Практическая грамматика английского языка : [справ. пособие] / А. И. Каменский, И. Б. Каменская. – Х. : ИНЭМ, 2002. – 278 с.
4. Каушанская В. Л. Грамматика английского языка : [пособие] / В. Л. Каушанская, Р. Л. Ковнер, О. Н. Кожевникова, Е. В. Прокофьева и др. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М. : Айрис-пресс, 2008. – 384 с.
5. Качалова К. Н. Практическая грамматика английского языка : [учеб. пособие] / К. Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. – М. : Юнвес, 1998. – 672 с.
6. Практическая грамматика английского языка : неличные формы глагола = Practical English grammar: Non-Finite Forms of the Verb : [практикум] / Н. Д. Голякевич, Н. Г. Притыченко, Н. В. Тарасова. – Могилёв : МГУ им. А. А. Кулешова, 2011. – 200 с.
7. Dickens Ch. The Child's Story [Electronic resource] / Ch. Dickens – Mode of access : <http://www.lingvistov.ru/blog/reading-club-pre-intermediate-the-childs-story-by-charles-dickens>
Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 82-4=111

А. Д. Горбань

ТЕКСТ-РАССУЖДЕНИЕ МОНОТЕМАТИЧЕСКОГО ТИПА И ЕГО ВИДОВЫЕ МОДИФИКАЦИИ

Горбань О. Д. Текст-роздум монотематичного типу та його видові модифікації.

У статті розглянуто особливості побудови текстів-роздумів монотематичного типу та їх видові модифікації на прикладі малих жанрів англійської прози другої половини XVII століття. Для цього періоду характерно становленням норми національної англійської літературної мови, коли відбувалося філософське, ліричне, емоційне, інтелектуальне осмислення життєвих змін і розпочалася справжня боротьба

в літературі за новий стиль, який мав відобразити динаміку особистого життя людини.

Досліджено нові стилістичні впливи і ознаки нового стилю у зв'язку з основним літературним напрямом епохи – класицизмом, звернено увагу на властиву для цього стилю раціонально-логічну спрямованість. Представлено есе другої половини XVII століття як проміжний жанр, що з'явився на стику літератури, публіцистики та філософії.

Ключові слова: тексти-роздуми, композиція, логіко-структурні особливості, типологія, есе.

Горбань А. Д. Текст-рассуждение монотематического типа и его видовые модификации.

Рассматриваются особенности строения текстов-рассуждений монотематического типа и их видовые модификации на примере малых жанров английской прозы второй половины XVII века. Данный период характеризуется становлением нормы национального английского литературного языка, когда происходило философское, лирическое, эмоциональное, интеллектуальное осмысление жизненных перемен и началась настоящая битва в литературе за новый стиль, который должен отразить динамику внутренней жизни человека.

Исследуются новые стилистические влияния и приметы нового стиля в связи с главным литературным направлением эпохи – классицизмом, обращается внимание на свойственную этому стилю рационально-логическую направленность. Эссе второй половины XVII века рассматривается как промежуточный жанр, возникающий на стыке литературы, публицистики и философии.

Ключевые слова: тексты-рассуждения, композиция, логико-структурные особенности, типология, эссе.

Gorban A. D. Texts of reasoning of monothematic type and its specific modifications.

The article discusses the factors that influenced the formation of text of reasoning of monothematic type and its specific modifications. The essays of the second half of the XVII century being examined, as an intermediate genre that occurs at the intersection of literature, journalism and philosophy. This period is characterized by the formation of English literature national language norms, when philosophical, lyrical, emotional, intellectual understanding of life changes took place and the battle in the literature over the new style, designed to reflect the dynamics of the inner life of man has begun.

Being investigated the stylistic influence and signs of the new style in connection with principal literary direction of epoch – classicism. Attention is drawn to rational-logical direction of the style. Special attention is paid to small epic forms (essays, meditations, diaries), specific language which is dictated by the general structural peculiarities of this prose, strictly rational-logically and rhetorically organized.

The reference to the analysis of the texts of the second half of the XVII century is not accidental. This period was defined by researchers as “experimental” in the development of modern English prose. The variety of later developed verbal forms of prose was most vigorously pioneered precisely in that century. The text of reasoning is considered as a whole-formed, structural and communicative unity created on the basis of the compositional-speech form, the elements of which reproduce the speech process as the process of the work of consciousness. The revival of rhetoric in the XVII century also determined the special nature

of the generation of texts in which lexico-semantic and synthetic levels were subjected to compulsory organization. The element of consciousness and correctness is obvious here, so the structure appears naked. The reasoning here is not contaminated with other compositional-speech forms, but represents the whole speech production. The basis for the proposed classification of English prose texts of second half of the XVII century is not genre-based features, but a type of compositional-speech form. The typological features of the speech structure of text-reasoning are studied. The composition of the argumentative texts of the "hard" and "non-rigid" type-their lexical-syntactic and stylistic features is studied. The specificity of the linguistic organization of the cyclical type of reasoning is also considered.

Key words: reasoning texts, composition, logic-structural peculiarities, typology, essay.

В настоящее время существуют различные подходы к проблеме разделения текстов на определённые виды. При наиболее абстрактном разделении типов текстов одни исследователи акцентируют внимание на отражаемой действительности, другие – на особенностях её отражения. В первом случае исходят из общей характеристики объективной действительности. Так, И. Павлов писал: «Пространство, время, причина являются основной формой всякой, в том числе научной мысли» [2, с. 470].

Этим формам мысли соответствует традиционная, выделенная интуитивно риторикой, трёхчленная классификация форм речи:

1) «Описание» – предметы, о которых идёт речь, представлены в пространственном соположении;

2) «Повествование» – факты объективной действительности даются во временном развитии;

3) «Рассуждение» – между явлениями реального и / или мыслимого мира устанавливается каузальная связь.

Исходя из вышесказанного выделяют три главных типа текстов: описательные, повествовательные и рассуждающие.

В качестве примера текстов-рассуждений мы рассматриваем жанры малой прозы английской литературы второй половины XVII века, периода, когда английская литература набирала размах и силу. Общезыковая ситуация в указанный период характеризуется становлением нормы национального литературного языка [4, с. 155], что, несомненно, было весьма значительным для общей тенденции развития литературы. Однако, имелись и другие экстралингвистические причины. Проза XVII века отразила философское, лирическое, эмоциональное, интеллектуальное осмысление жизненных перемен, когда в сложной политической обстановке в стране началась настоящая битва в литературе за новый стиль, призванный отразить

динамику внутренней жизни человека [1, с. 29]. Отсюда такой мощный поток текстов с ярко выраженной структурой рассуждения, формирование жанров, в определениях которых была заложена эта речемыслительная особенность: анатомии, характеры, медитации, философско-религиозные эссе. Рассуждение являлось не одним из привходящих элементов композиционно-речевой структуры цельнооформленных текстов разных жанров (эссе, медитаций, проповедей), а было основой этих текстов в английской прозе рассматриваемого периода.

При выделении типов текстов-рассуждений рассматриваемого этапа необходимо учитывать:

- 1) соотношение смысловых, тематических сегментов текста;
- 2) степень проявленности логико-структурного аспекта композиции;
- 3) особенности риторического развёртывания мысли.

Так, исходя из этого, представляется возможным выделить два крупных типа текстов-рассуждений и их модифицированных вариантов.

1-й тип текста простого монотематического, монологического рассуждения:

- а) аргументативное рассуждение с «жёсткой» трёхчастной композиционной моделью «тезис-антитезис-синтез» (Т-А-С);
- б) аргументативное рассуждение «нежёсткого» типа с нарушением логической цепи.

2-й тип циклизированного текста-рассуждения с варьирующейся системой рассуждений, оформленных по параграфам.

Первый тип монотематического, аргументативного рассуждения обладает трёхчастной композиционной моделью Т-А-С. Характер связи в тексте рационально-логический. На лексико-синтаксическом, стилистическом уровне обнаруживается многообразие повторов, стилистических подхватов, вариативность присоединительных средств. Это динамичное рассуждение, в котором осуществляется варьирование мысли при внешнем соблюдении правил развёртывания тезиса.

Этот тип аргументативного рассуждения был одним из самых распространённых в английской литературе второй половины XVIIвека. Для него характерно резкое, неожиданное, эмфатическое начало, концентрированное и компактное выражение с «неколлоквиальной разговорностью» [1, с. 75]. Характерны для этого

типа эссе А. Каули. Так, эссе “Of Obscurity” начинается с тезиса, выраженного при помощи цитаты: “God made not pleasures only for the rich, nor have those men without their share to lived, who both in life and death the world deceiseed” [6, p. 469].

В эссе нет логического развития мысли. Всё последующее рассуждение не содержит новой концептуальной информации, а раскрывает истинность исходного тезиса. Отсюда и его ярко выраженная аргументированность. Следует отметить, что функция начала в аргументативном тексте-рассуждении не может быть сведена только к зачину или экспозиции. В начале рассматриваемых текстов, как правило, актуализируется концепт всего текста. Концептуально-тематическая информация здесь может быть выражена одномоментно. Движение от темы к развивающейся диалектически концепции здесь может и не быть. Очевидно, что тезис, выдвинутый в начале, получает подкрепление в ходе рассуждения. Идёт не развитие мысли, а её «раскручивание». Композиция линейна и строится на переходе от одного доказательства к другому – нанизыванию всё новых примеров, подтверждающих исходную мысль.

За тезисной контактоустанавливающей частью в текстах-рассуждениях аргументативного типа следует ряд рассуждений, подкрепляющих тезисное положение. Каждый новый довод в поддержку главного тезиса представляет собой антимему. Таким образом, можно говорить о чёткой проявленности логико-структурного аспекта композиции для текстов-рассуждений этого типа. Риторичность стиля, хотя и проявлена, но не довлеет над мыслью, а подчинена её движению. Отсюда и высокий коэффициент фигур речи в текстах этого типа.

Для текстов-рассуждений «нежёсткого» типа логико-структурный аспект композиции ослаблен, преобладает стилистико-риторический план выражения мысли. Характерным примером текстов этого типа являются эссе Темпля “Of Poetry” и Драйдена “A Defence of an Essay of Dramatic Poesy”. Здесь не обыгрывается с разных сторон одна какая-то мысль, главная идея получает развитие. Вскрывается новое в знакомой теме, опровергаются обычно принятые объяснения. Для текстов-рассуждений этого типа характерно широкое использование фигур мысли, которые создают эффект движения сознания, расподобляющего известные явления.

Самыми распространёнными здесь являются фигуры мысли, которые обращены к сопернику, такие как антигофора

(предвосхищение в том, чтобы сказать то, что сказал бы противник), пролепс (предупреждение в том, чтобы заранее отбить возражение), протасис (предположение – то, что ты сам и назвал, и отвергнул), апокрисис (можно дать ответ на вопрос, который сам же и задал).

Характерной чертой неопределённых текстов является настоящее время – как будто это время самой речи, благодаря чему поддерживается иллюзия реальности высказывания. Т. Кумлева полагает, что основной текстообразующий романтический механизм, который Бенвенист определил как «я – здесь и сейчас», в эссе приобретает специфическую форму. «Я» имеет внеличностное содержание. Это и автор, и любой читатель. «Здесь» содержит внепространственный оттенок. «Сейчас» – вневременной.

Тексты-рассуждения позволяют воссоздать отношение между “I” и “you”, те элементы этого отношения, которые являются не только условием понимания текста, но и самим его содержанием. Особенно ярко это прослеживается у Галифакса в «Советах дочери». В данном эссе осуществляется постоянное чередование “I” и “you”, и это чередование составляет сам текст-рассуждение:

“I find, that even our most pleasing thoughts will be unquiet; they will be in motion, and the mind can have no rest whilst it is possess'd by darling Passion. You are at present the chief object of my Care” [8, p. 2].

Рассматривая тексты-рассуждения аргументативного типа, следует особо остановиться на способах когезии. Характерными для текстов «жесткого» типа являются такие типы когезии, которые отмечают каждую новую фазу движения мысли. Связь между энтимемами основывается на логических видах когезии, средства которых богаты и разнообразны. Это мотивирующие союзы, предлоги, вводные слова, повторы, выражающие причинно-следственную связь, или наречия, как, например, в эссе Т. Брауна “Religio Medici” [5, p. 334]:

“Thus there are the books from whence I collect my divinity ... Therefor that miracles have been. I do believe ... Therefor for spirits; I am so far from durying their existence ... Now for that immaterial world, methinks we not wander so far as beyond the first movable ...”

Этот логически мотивированный характер связи строится на конъюнкции, которая на уровне речи оформляется соподчинительно. Подчинительная организация манифестируется в широком наборе союзов и союзных слов.

Другим распространённым видом когезии в текстах аргументативного типа является формально-структурный вид. Сентенция появляется как формально-структурная связка, соединяющая этапы движения мысли. На фоне громоздких предложений, зачастую применяемых авторами прозы исследуемого периода, особенно чётко выступает синтаксическая структура простых предложений. В рассуждении они играют особую роль, так как ориентируют внимание на тех частях высказывания, которые нуждаются в дополнительной акцентуации. Сентенция в рассуждении придаёт развиваемой мысли концептуальную заострённость. На фоне сложного синтаксиса, окружающего сентенцию, она приобретает особую весомость. Предложения, которые выглядят длинными, на самом деле кратки и афористичны. Мыслительный скачок, а не рационально-логическая мотивированность мысли лежит в основе сентенционного синтаксиса. Структура рассуждений В. Темпля напоминает сентенционную манеру корифеев этого стиля в первой половине XVII века – Брауна и Бартона:

“Neither innocence or Laws are a guard of defence: no possession are enjoyed but in danger of fear, which equally lose the pleasure and ease of all that fortune can give us” [7, p. 561].

Тексты-рассуждения аргументативного типа включали в себя и элементы стиля, который был сильно распространён в XVII веке. Его называли «свободным» (loose). В отличие от краткого стиля, при котором члены периода кратки и не имеют синтаксической связи., здесь существует синтаксическая связь между членами периода. Как члены периода, так и сам период могут быть очень длинными. Синтаксическая связь в этих периодах в основном осуществляется при помощи союзов and, but, for. Для свободного стиля характерно частое повторение одного и того же подлежащего, обычно это he или they. Так, например у Драйдена [7, p. 605–613]:

“But he says to me ...”

“Here he manifestly mistakes ...”

“He supposes I was highly affected with the sound of those words.”

“But he needs not apprehend that I should stictly examine those little faults ...”

Особо обращает на себя внимание удалённость подлежащего от сказуемого в свободном стиле (между ними зачастую находится придаточное предложение), что несомненно свидетельствует о влиянии

классических традиций. Однако то, что в произведениях писателей древности являлось органичной природной чертой, в текстах-рассуждениях XVII века становится стилистическим приёмом, который придаёт тексту большую медитативность. Авторы текстов-рассуждений следовали тенденции «усиленной» пунктуации, причём избыточность знаков препинания проявлялась не столько в использовании разнообразных знаков препинания, сколько в количественном употреблении двух знаков – запятой и точки с запятой. Однако, функциональное значение этого знака в XVII веке было значительно шире, чем в современных текстах. Точка с запятой употреблялась в тех случаях, когда имелась тесная связь между частями предложения, тот же знак ставился в предложениях, объединяющих достаточно самостоятельные придаточные предложения.

Грамматическая структура синтаксиса аргументативных рассуждений отличается многоступенчатым последовательным подчинением. Как отмечает Н. Разинкина, в рассуждении часто используются такие синтаксические конструкции, для которых характерны разветвлённые причинно-следственные отношения. Громоздкий синтаксический каркас сложносочинённых предложений утяжеляется, с одной стороны, целым рядом придаточных предложений и, с другой стороны, причастными (и деепричастными) оборотами [3, с. 9].

Внутритекстовые связи в текстах-рассуждениях первого типа особенно прочны, когда энтитема состоит из одного периода, являющего собой сложную синтаксическую конструкцию. Сцепление частей периода в рамках синтаксической конструкции причинно-следственное.

Это объясняется тем, что причастный оборот обычно констатирует причину или следствие и тем самым является выразителем причинно-следственных отношений, лежащих в основе рассуждения. Он может быть уступительным или оправдательным, может представлять краткое изложение предшествующего материала или дополнения к нему, может выражать идею, связанную со всем периодом, в котором встречается и может сочетаться только с одним предшествующим членом. Таким образом, координированные союзы и абсолютный причастный оборот являются характерной чертой причинно-следственных конструкций.

Особо следует остановиться на роли подчинительных союзов и относительных местоимений. Они используются как необходимое

логическое средство продвижения идеи. Однако, следует заметить, что подобный вид соединения членов периода несколько ослабляет сжатую конструкцию и подчинённые члены получают большую автономию.

Из проведенного исследования можно сделать вывод, что:

1) композиция аргументативных текстов-рассуждений «жёсткого» типа линейна и строится на переходе от одного доказательства к другому – нанизывание всё новых примеров, подтверждающих исходную мысль;

2) на лексико-синтаксическом, стилистическом уровне обнаруживается многообразие повторов, стилистических подхватов, вариативность соединительных средств. Это динамическое рассуждение, в котором осуществляется варьирование, а не развитие мысли при внешнем соблюдении правил развёртывания тезиса;

3) «жёсткая» структура проявлена на уровне логической (мотивирующие союзы, предлоги, наречия, вводные слова, повторы, выражающие причинно-следственную связь) и формально-структурной когезии (сентенция появляется как формально-структурная связка, соединяющая этапы движения мысли);

4) для текстов-рассуждений «нежёсткого» типа логико-структурный аспект композиции ослаблен, преобладает стилистико-риторический план выражения мысли;

5) основным стержнем композиции в текстах «нежёсткого» типа является развёрнутая метафора. Характерно широкое использование фигур мысли;

6) грамматическая структура синтаксиса аргументативных рассуждений «жёсткого» типа отличается многоступенчатым последовательным подчинением с использованием абсолютно причастного оборота.

Литература

1. Берёзкина В. И. Формирование и пути развития жанра эссе в английской литературе XVII века / В. И. Берёзкина – Днепропетровск : ДГУ, 1984. – 116 с.
2. Павловские клинические среды. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 3. – 495 с.
3. Разинкина Н. М. Внутритекстовая адаптация элементов устной разговорной речи в письменных литературно-книжных текстах / Н. М. Разинкина // Язык научной литературы. – М. : Наука, 1975. – С. 87–112.
4. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка / В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1969. – 284 с.
5. Browne T. Religio Medici / T. Browne // Seventeenth Century Prose and Poetry. – N. –Y. ; San Diego ; Chicago ; San Francisco : Sel. and ed. by A. M. Witherspoon, 1982. – P. 334–350.
6. Cowley A. Of Obscurity / A. Cowley // Seventeenth Century Prose and Poetry. – N. –Y. ;

San Diego; Chicago; San Francisco : Sel. and ed. by A. M. Witherspoon, 1982. – P. 449–450.

7. Dryden J. A defense of an Essay of Dramatic Poesy / J. Dryden // Seventeenth Century Prose and Poetry. – N.–Y. ; San Diego ; Chicago ; San Francisco : Sel. and ed. by A.M. Witherspoon, 1982. – P. 605–613.

8. Halifax J. The Lady's New-Year's – Gift or, Advice to a Daughter / J. Halifax // The complete works of George Sovile first Marquise of Halifax. – Oxford, 1912. – P. 203–284.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2017 р.

УДК 811.161.2'373.7

Ю. М. Григорович

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНИЙ АФОРИЗМ»

Григорович Ю. М. Основні підходи до витлумачення поняття «політичний афоризм».

У статті окреслено лінгвістичний статус політичної афористики, досліджено появу терміна «політична афористика», виявлено особливості його функціонування в політичному дискурсі. Крізь призму політичної афористики витлумачено поняття «політичний афоризм». Акцентовано, що розуміння поняття «політичний афоризм» залежить від потрактування політичного дискурсу. Запропоновано дефініцію поняття «політичний афоризм», з'ясовано його семантичне наповнення.

Ключові слова: афористика, політична афористика, політичний дискурс, політичний афоризм.

Григорович Ю. Н. Основные подходы к определению понятия «политический афоризм».

В статье исследуется лингвистический статус политической афористики, прослеживается становление термина «политическая афористика», устанавливаются особенности его функционирования в политическом дискурсе. Через призму политической афористики определяется понятие «политический афоризм». Акцентируется внимание на том, что определение термина «политический афоризм» зависит от понимания политического дискурса. Предлагается дефиниция понятия «политический афоризм», выясняется его семантическое наполнение.

Ключевые слова: афористика, политическая афористика, политический дискурс, политический афоризм.

Grygorovych Yu. M. The main approaches to the interpretation of the term “political aphorism”

The article represents aphorism as a short, precise expression that transmits a generalized, complete thought of instructive or cognitive content in a laconic form. The paper reveals that O. Shaigal introduces the term “political aphoristic”. Political aphoristic is considered to be language reflexes of political communication, a cultural trace, an active agent of political communication leaves in the language. The concept of “political aphorism” is characterized through the prism of political aphoristic. The article researches the appearance of

the term “political aphorism” is associated with N. Bazhalkina. The paper points at the fact that understanding of the term “political aphorism” depends on the interpretation of political discourse. N. Bazhalkina observes that the aphorism reflects the political discourse in the unity of the two sides: the material (events and phenomena belong to the sphere of politics) and the abstract philosophical (reflection of the realities of human existence).

The definition of the term “political aphorism” is proposed. The thorough analysis demonstrates that political aphorism criticizes, deeply comprehend social and political events, accumulate public consciousness in a didactic or ironic form, using different ways of expressive means and stylistic devices. According to our understanding, politically conscious versions of the population, such as writers, journalists, public figures etc. Can join the dialogue with the politics in the form of aphorisms. Its semantic content is found. The understanding of social and political life is built in the consciousness of the individual in the system of concepts: “power”, “state”, “nation”, “politics”, “democracy”, “people”, “law” etc. The internal content of aphorisms reflects the actual events of the current political situation. The subsystem of aphoristic is heterogeneous, functioning in a particular system. The following genres are distinguished: aphorism, proverb, maxim, title, slogan, motto, program statement, phrase-symbol, index-phrase. The paper also indicates such functions of political aphorism as modeling, regulatory, didactic, argumentative, regulatory, predictive and expressive etc.

Key words: aphorism, political aphoristic, political discourse, political aphorism.

Мова, як відомо, є сховищем колективного досвіду людства. Цей досвід фіксується в семантиці стійких виразів, у прецедентних текстах, що визначають належність людей до тієї чи тієї культури й етносу. Особливу роль у передачі колективної й індивідуально-авторської мудрості від покоління до покоління відіграють афоризми, які виражають найбільш важливі ідеї у стислій і лаконічній формі. Українська афористика, як і пареміологія загалом, віддзеркалює етнічні цінності й ідеали української лінгвокультурної спільноти, являє собою реалістично відтворену панораму соціального та суспільно-політичного життя.

Звідси, відповідно, і науковий інтерес до проблем пареміології загалом та афористики зокрема (М. Алефіренко, О. Дуденко, В. Калашник, А. Королькова, О. Лабашук, Т. Манякіна, М. Пазяк, Г. Пермяков, Л. Савенкова, Т. Радзівська, Н. Шарманова та ін.). Науковці апелюють до різних аспектів дослідження афористичних висловлень, з-поміж яких вирізняються передовсім структурно-семантичний та стилістичний (В. Калашник, Т. Манякіна, Г. Пермяков, Т. Радзівская, Г. Садова, Л. Сокольська, О. Фадєєва, Н. Федоренко, М. Черкаський та ін.). Їхні дослідження порушували проблеми мовностилістичних та жанрових особливостей афоризмів на джерельному матеріалі різних дискурсів і різних мов (К. Ваганова, С. Гаврин, І. Голубовська, Д. Мальцева, В. Пирогов, Ю. Прохоров, О. Райхштейн, О. Селіванова, А. Тяпкіна, Н. Шарманова), подекуди

торкалися питань філософського й концептуального планів (В. Гонгало, О. Гусейнов, О. Дмитрієва, Ж. Колоїз, Н. Малюга, Н. Шарманова та ін.).

Незважаючи на те, що афоризми неодноразово ставали об'єктом зацікавлення наукової спільноти, їх вивчення не можна вважати вичерпним, оскільки залишилися ще ті питання, які вимагають скрупульозної уваги лінгвістів. З-поміж таких проблемних питань вирізняється сучасна політична афористика, до якої принагідно вже зверталися як зарубіжні, так і вітчизняні вчені різних рангів (Н. Бажалкіна, О. Бабенко, М. Бараняк, О. Губіна, П. Онищенко, К. Патрушева, К. Серажим, В. Чудінова, О. Шейгал та ін.).

Наразі однією з актуальних проблем залишається виявлення лінгвістичного статусу політичного афоризму, з'ясування його ролі в текстовому просторі не лише політичного дискурсу, виявлення функційно-прагматичного потенціалу тих одиниць, які отримують кваліфікацію *політичний афоризм*.

Мета запропонованої статті полягає в тому, аби, окресливши лінгвістичний статус політичної афористики і виявивши особливості його функціонування в політичному дискурсі, витлумачити поняття «політичний афоризм».

Окреслена проблема ускладнюється тим, що до сьогодні залишаються певні труднощі, пов'язані з витлумаченням афоризму як відповідної лінгвоодиниці загалом. Ми не вважаємо за необхідне зупинятися на деталізації підходів до потрактування афористичних висловлень і їх категорійних ознак. Зауважимо лише таке: у сучасній лінгвістичній науці є кілька десятків визначень терміна «афоризм» і жодне з них не претендує на загальноприйнятність. Наповнення відповідного терміна залежить від того, до яких диференційних ознак апелюють науковці, скажімо, авторство, влучність, лаконічність, виразність, автосемантичність, глибинність, узагальненість і т. ін. [6, с. 213].

Попри різнобій тих чи тих наукових позицій науковці сходяться на тому, що афоризм є творчим продуктом носія мови, етносоціуму, який породив відповідний мовний феномен, здатний бути сховищем і каталізатором людської думки, виконувати роль «соціальних коректорів». А відтак студіювання таких феноменів дає змогу виявити лінгвокультурну специфіку мови, мовної свідомості й національну ментальність, а також ціннісні орієнтири українського соціуму, його національний характер і стереотипи поведінки. Загалом не викликає

принципових заперечень потрактування афоризму, подане в енциклопедичному словникові: «Афоризм – це короткий влучний вислів, що передає узагальнену закінчену думку повчального або пізнавального змісту в лаконічно вираженій формі. Особливість афоризму полягає в тому, що це граматично стисле й водночас вичерпне визначення предмета чи ситуації, яке конденсує набутий досвід суспільного життя, реальності, що оточує людину» [5, с. 38].

Наукові джерела засвідчують те, що появою терміна «політична афористика», який, цілком очевидно, пов'язаний із терміном «політичний афоризм», варто завдячувати дослідниці семіотики політичного дискурсу О. Шейгал, праці якої стали науковим підґрунтям для становлення політичної лінгвістики й сприяли появі низки наукових здобутків (О. Михальова, О. Патрушева, Г. Селезньова, Л. Синельникова та ін.).

Розглядаючи в одному з розділів своєї дисертаційної праці категоризацію світу політики у знаках політичного дискурсу, дослідниця акцентує на таких моментах, як-от: типологія знаків політичного дискурсу, функцій на структура семіотичного простору, міфи і міфологеми в політичному дискурсі. На окрему увагу вченої заслуговує політична афористика, її жанри та функції. Вона зазначає: «Значне місце в семіотичному просторі політичного дискурсу посідає афористика, що фіксує у своїй семантиці широкий пласт знань, які відображають досвід буття Homo politicus. Політичну афористику розглядають як мовні рефлекси політичної комунікації, як культурний слід, що залишає в мові той чи той активний агент політичної комунікації – це вислови політичних діячів, фрази і висловлення, які стали популярними і тому відтворюються, увійшли у фонд прецедентних висловлень тієї чи тієї лінгвокультури» [8, с. 207]. Покликаючись на свої попередників, О. Шейгал зазначає, що критерій прецедентності уможливує широкий підхід до афористики, який дає змогу «використовувати як джерело матеріалу словники політичних цитат, де представлено одиниці досить різноманітні за змістовими, формальними і функційними ознаками» [8, с. 207–208].

Політична афористика є знаковим феноменом, оскільки, як справедливо зауважує мовознавець, характеризується відтворюваністю. Звідси, відповідно, і її кваліфікація як особливої підсистеми знаків політичного дискурсу, план змісту яких являє собою судження про політику [8, с. 208]. Заслуговує на увагу і те, що дослідниця робить

загалом успішну спробу виокремити в межах політичної афористики різні жанри: власне афоризм, прислів'я, максима, заголовок, лозунг, девіз, програмна заява, фраза-символ, індексальна фраза [8, с. 208]. Підсистема політичної афористики досліджується в аналізованій праці з урахуванням таких чинників, як-от: характер референції, статус прецедентності, ілюкутивна сила, ступінь дейктичності, функцій на орієнтація. Упадає в око те, що автор не послуговується поняттям «політичний афоризм» на відміну від, скажімо, «політична максима».

Термін «політичний афоризм», вочевидь, уводить у науковий обіг послідовниця О. Шейгал Н. Бажалкіна, яка досліджувала лексико-семантичну специфіку політичних афоризмів загалом [2], їх окремі тематичні групи [4], афористичність як засіб мовного впливу в політичному дискурсі на матеріалі виступів американських, британських і російських політиків [1]. Аналізуючи лексико-семантичні складники політичних афоризмів в англійській і російській мовах, вона зауважує: «Досліджуючи дійсність політичного дискурсу, афоризм відображає його існування в єдності двох сторін – матеріальної (події та явища належать до сфери політики) й абстрактно-філософської, що відображає реалії людського буття. З одного боку, політичні афоризми, подібно до афоризмів інших груп, характеризують загальні для всього людства культурно значущі концепти, формують позитивне ставлення до світових духовних цінностей, з іншого, – відображають специфіку сприйняття дійсності політичного дискурсу» [2, с. 120].

Однак ґрунтовного потрактування поняття «політичний афоризм», попри те, що авторка послуговується відповідним терміном, ми не знаходимо. Більший акцент зроблено на афористичності як такій або афористичності в політичному дискурсі («...афористичність передбачає використання афоризмів або інших одиниць, що вирізняються подібними характеристиками і роблять висловлену думку яскравою і лаконічною», а в межах політичного дискурсу афористичність слід розглядати як «симбіоз індивідуально-авторських афористичних одиниць, створених політиками під час своїх виступів, і прецедентних висловлень, до яких зараховують чужі афоризми, прислів'я і приказки, цитати із Біблії, художньої літератури, із фільмів та інших джерел» [1, с. 3]).

У праці «Роль афористичності в політичному дискурсі», що вийшла перед захистом кандидатської дисертації, наявне частково відмінне потрактування афористичності («насичення мовлення власне афоризмами, афористичними висловленнями, влучними висловами

образного або узагальнювального характеру, цитатами, висловленнями в непрямій мові з покликаннями на їх джерело, питальними та риторичними конструкціями, девізами, закликами, індексальними фразами і програмними заявами» [3, с. 64].). До того ж у цій статті функціонує й термін, запропонований О.Шейгал, «політична афористика» («Під політичною афористикою ми розуміємо сукупність висловлень і суджень, внутрішній зміст яких стосується безпосередньо політичної сфери» [3, с. 64]). Остання витлумачення, як нам видається, є цілком прийнятним. Імпонує нам і інше твердження вченої, а саме: «Необхідно зазначити, що відмінною ознакою політичних афоризмів є новизна та оригінальність думки. Дослідження демонструють, що для таких афоризмів властиве домінування суб'єктивності, агітаційний «підтекст», лестощі, маніпулятивність – здатність у певному контексті впливати на слухача завдяки зовнішньому оформленню і внутрішньому змісту. Політичні афоризми тяжіють здебільшого до АВ, оскільки зазвичай це не власне афоризми, а висловлення, у яких наявна афористичність» [3, с. 64–65] (пор.: «Диференційними ознаками політичних афоризмів є: високий ступінь впливу, агітаційний підтекст, новизна, маніпулятивність, лестощі, оригінальність думки. У політичному мовленні простежується тенденція до використання не самого афоризму, а висловлення з елементом афористичності» [9]).

Не знаходимо вмотивованого витлумачення терміна «політичний афоризм» і у працях іншої послідовниці О. Шейгал О. Патрушевої, яка студіювала афоризми, засвідчені в політичному дискурсі, крізь призму лінгвокультурологічного та функційно-прагматичного аспектів [7].

В авторефераті кандидатської дисертації здобувач наукового ступеня відштовхується від визначення поняття «мовленнєвий (індивідуальний) афоризм», розуміючи його як «спонтанну мовотворчість конкретного автора, представлену у вигляді висловлення, що характеризується лаконічністю, завершеністю, виразністю, узагальненістю, парадоксальністю, вирізняється влучністю форми, на синтаксичному рівні являє собою речення або кілька речень і не зафіксоване в лексикографічних джерелах» [7, с. 3]. У подальшому викладі з'являється і конкретизація: «фіксує особливості мовної особистості як носія культурно-мовних і комунікативно-діяльнісних цінностей, які, будучи ядром у структурі національної культури, формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності

мовної особистості і в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин та форм спілкування людей і являють собою особистісно забарвлене ставлення до світу» [7, с. 4].

Зважаючи на викладене вище, додамо: політичні афоризми не тільки маніпулюють суспільною думкою, що є метою будь-якого політика, а й критикують, глибоко осмислюють соціально-політичні події, акумулюють суспільну свідомість у повчальній або іронічній формі, використовуючи різні способи виразності мови, різні художні тропи та мовні ігри. За нашим розумінням, до діалогу з владою у формі афоризму можуть долучатися політично свідомі версти населення, як-от письменники, журналісти, громадські діячі тощо.

До політичних афоризмів ми зараховуватимемо висловлення видатних особистостей (політиків, громадських діячів, митців і т. ін.), які являють собою логічні, образні судження узагальнювального характеру, оригінальні засоби позначення й номінації суспільно-політичних реалій, визначають загальний напрямок, характер діяльності держави, певного класу або політичної партії, вражають філософським їх осмисленням, передають узагальнену авторитетну для реципієнта думку тієї чи тієї людини.

Систематизацію політичних афоризмів можна здійснювати і з урахуванням того, що в їх основі знаходяться поняттєві категорії, концепти. Уявлення про суспільно-політичне життя реалізується у свідомості індивіда через вузлові концепти «влада»; «держава», «політика», «демократія», «народ», «нація», «закон» і т. ін. Наприклад: *Держава є сукупність окремо взятих урядовців, які надають особистому зиску статус суспільних інтересів.* (С. Скоробагатько); *З дрібної брехні починається велика політика.* (О. Перлюк); *Демократія – це влада корумпованої меншості від імені неосвіченої більшості* (О. Мінько); *Нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови, неминуче мислить несамостійно* (О. Забужко) тощо. Частина політичних афоризмів містить концепти, що демонструють загальнолюдські цінності («життя», «щастя», «добро», «свобода», «мир», «надія» тощо).

Окрім того, як свідчить дібраний фактичний матеріал, політичні афоризми не є однотипними й у тематичному плані. У такому разі можна диференціювати політичні афоризми, що маніфестують чи то зовнішню (відносини між країнами, взаємодопомога, війна, мир і т. ін.), чи то внутрішню політику (суспільні відносини, економіка,

вибори, відношення народу до влади, майбутнє країни і т. ін.). Внутрішній зміст політичних афоризмів віддзеркалює актуальні для політичного сьогодення події, а для афористичного корпусу тематичну структуру та змістовий потенціал.

Перспективу дослідження політичних афоризмів вбачаємо й у виявленні їхніх функційно-прагматичних особливостей. Принагідно до цієї проблеми зверталися О. Шейгал і О. Патрушева. Остання пов'язує з політичними афоризмами низку функцій, як-от: репрезентативна, регулятивна, акціональна, прогноуюча, дидактична, інтеграції, ідентифікації, експресивна, моделююча, аксіологічна та кумулятивна. Прагматична спрямованість афористичних уможливорює й виокремлення таких функцій політичного афоризму, як моделювальна (здебільшого формують модель політичної ситуації) та регулятивна (регулювання поведінки суб'єктів комунікації).

Отже, у сучасному науковому просторі усталився термін «політична афористика», який зазвичай розглядають у межах політичного дискурсу. Терміном «політичний афоризм» послуговуються рідко. Крім того, наявні витлумачення є неповними, негрунтовними, апелюють до набору окремих диференційних ознак, зазвичай обраних довільно й пояснюваних метою тієї чи тієї наукової праці. Від викінченої теорії політичного афоризму, його потрактування великою мірою залежить і окреслення корпусу фактичного матеріалу, і його систематизація.

Література

1. Бажалкина Н. С. Афористичность как средство языкового воздействия в политическом дискурсе (на материале выступлений американских, британских и российских политиков) : автореф. дис.... канд. филол. наук / Н. С. Бажалкина. – М., 2012. – 22 с.
2. Бажалкина Н. С. Лексико-семантические составляющие политических афоризмов (на материале английского и русского языков) / Н. С. Бажалкина // Вестник МГОУ. Сер. : Лингвистика. – М. : Изд-во МГОУ, 2010. – № 1. – С. 120–125.
3. Бажалкина Н. С. Роль афористичности в политическом дискурсе / Н. С. Бажалкина // Вестник МГОУ. Сер. : Лингвистика. – М. : Изд-во МГОУ, 2009. – № 3. – С. 63–66.
4. Бажалкина Н. С. Тематическая группа «Власть» в политических афоризмах английского и русского языков / Н. С. Бажалкина // Lingua mobilis – Челябинск : Изд-во ЧелГУ, 2011. – № 2 (28). – С. 83–86.
5. Гнатюк І. С. Афоризм / І. С. Гнатюк // Українська мова : Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000 – С. 38.
6. Колоїз Ж. В. Афоризми Ліни Костенко як транслятори загальнолюдських цінностей і національних пріоритетів / Ж. В. Колоїз // Філологічні студії : Науковий

вісник Криворізького національного ун-ту : зб. наук. пр. – Вип. 11. – Кривий Ріг, 2014. – С. 210–232.

7. Патрушева Е. В. Лингвокультурологический и функционально-прагматический аспекты афоризмов в политическом дискурсе. : автореф. дис... канд. филол. наук / Е. В. Патрушева. – Ставрополь, 2011. – 19 с.

8. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : дис. д-ра филол. наук / Е. И. Шейгал. – Волгоград, 2000. – 440 с.

9. Шехмаметьева А. Р. Тематическая классификация афоризмов в континууме англоязычного политического дискурса / А. Р. Шехмаметьева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://elibrary.ru/item.asp?id=23730567>

Стаття надійшла до редакції 15.06.2017 р.

УДК 811.161.2'373.7

Г. Г. Демиденко

ВИРАЖЕННЯ ТАНЦОВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Демиденко Г. Г. Вираження танцювальної культури українців засобами фразеології.

У статті з'ясовуються семантичні й етнокультурні особливості українських фразем, які репрезентують специфіку танцювальної культури мовців, описують характер виражальних рухів, надають відомості про невербальний компонент хореографічної практики (пози, жести). Танцювальні здібності українського народу схарактеризовано як унікальне та самобутнє явище, що отримало лінгвальне втілення у сталих зворотах. До аналізу залучено дві групи висловів: 1) фразеологізми із дієслівним компонентом «танцювати»; 2) фразеологізми, внутрішня форма яких засвідчує рухову активність, подібну до танцювальної. Акцентовано, що семантика стійких словосполучень першої групи має метафоричний вияв, стає зрозумілою завдяки культурологічним коментарям, витлумаченню символічного навантаження. Сталі звороти другої групи ілюструють невербальну активність людини, дають оцінку мові тіла, що дає змогу визначити риси характеру українців, ментальні ознаки крізь призму танцювальної культури.

Спостереження за фактичним матеріалом дає підстави зробити висновок, що танець виник у результаті ритуалізації поведінкових стереотипів і сценаріїв. Вони є виявом загальної потреби до впорядкування танцювальних рухів на біологічній основі як засобів передачі адаптивно цінної когнітивної інформації. Мова танцю зумовлена соціокультурним життям, тому спостереження за тваринним світом, міжособистісне спілкування, міжнаціональні зв'язки, побут, навіть військова справа стали піддрунтям для певних моделей хореографічної культури.

Ключові слова: танець, танцювальна культура, фразеологізм, етнокультура, ментальна модель, ментальний образ, мова тіла, гопак.

Демиденко А. Г. Выражение танцевальной культуры украинцев посредством фразеологии.

В статье определяются семантические и этнокультурные особенности украинских фразем, в которых показана специфика танцевальной культуры носителей языка, которые описывают характер выразительных движений, несут в себе знание про

невербальний компонент хореографічної практики (пози, жесты). Танцевальні здібності українського народу визначаються як унікальне і самобутнє явище, одержавше своє лінгвістичне втілення в стійких словосполученнях. Для аналізу взяті дві групи виражень: 1) фразеологізми з компонентом «танцювати»; 2) фразеологізми, внутрішня форма яких фіксує рухову активність, подібну танцевальній. Зроблено акцент на той факт, що семантика фразеологічних одиниць першої групи має метафоричне проявлення, стає зрозумілою завдяки культурологічним коментарям, тлумаченням символічної складової. Стійкі словосполучення другої групи ілюструють невербальну активність людини, дають оцінку мові тіла, що дозволяє визначити риси характеру українців, ментальні ознаки крізь призму танцевальної культури.

Аналіз фактичного матеріалу дав можливість зробити певні висновки про те, що танець виник в результаті ритуалізації поведінкових стереотипів і сценаріїв. Вони є вираженням загальної потреби упорядкувати танцевальні рухи на біологічній основі як засоби передачі адаптивно цінної когнітивної інформації. Мова танця обумовлена соціокультурною життєвостю, тому спостереження за живим світом, міжособистісне спілкування, міжнародні зв'язки, побут і навіть військове питання стали основою для певних моделей хореографічної культури.

Ключові слова: танець, танцевальна культура, фразеологізм, етнокультура, ментальна модель, ментальний образ, мова тіла, гопаки.

Demydenko G. G. Ukrainian dance culture expression in phraseology.

This article investigates semantic and ethnic cultural peculiarities of Ukrainian idioms and set expressions, which represent specific dance culture of our nation, describe the nature of expressive movements and provide information about non-verbal components of choreographic practice (posture, gestures etc.). Ukrainians' dance abilities are determined as a unique and original phenomenon, verbally represented in phraseology units. The analysis involves the following groups of set expressions: 1) idioms with verbal "dance" component; 2) idioms with inner component structure which stands for moving activity similar to dance. This paper confirms that the semantics of set expressions in the first group contains metaphorical meaning becoming clear only through additional cultural commentary and symbol interpretation. The idioms of the second group illustrate non-verbal human activity and assess the body language. Their meaning makes it possible to identify Ukrainian mental traits through the prism of dance culture. This research also provides Russian set expressions to emphasize national expressiveness of cultural component in Ukrainian and Belarusian phraseology units, which have the same Eastern Slavic language background.

Factual material observation manifests that the dance originates as a result of behavior and scenario ritualization. Idiomatic units become the way to express general need of regulating person's dance moves on the biological basis as a means of transmitting cognitive adaptively valuable information. Dance language is deeply influenced and caused by social and cultural life. That is why studying of the wildlife, interpersonal communication, international relations, even military affairs contributes to forming certain models of dance culture. Non-linguistic information involved in the research turns to be the source of set expressions in phraseology. This paper illustrates that the set expressions of dance culture contain emotional and evaluative expressiveness and expressive means,

mostly stylistically reduced, providing a humorous assessment of reality.

Key words: dance, dance culture, idiom, ethnic culture, mental model, mental image, body language, hopak.

Фразеологічний фонд мови нині переживає досить інтенсивний етап вивчення в розвідках, різних за обсягом і спрямуванням. Дослідження усталених висловів, зокрема й з позиції національно-культурного маркування, етнологічних рис, ментальних характеристик, постійно привертають увагу лінгвістів (Н. Грозан, М. Жуйкова, Н. Зубець, Т. Князь, О. Левченко, Л. Мельник, О. Ткаченко, В. Ужченко й ін.).

Українська культура багата яскравими народними танцями: гопак, подолянка, козачок тощо. Танець супроводжує молодіжні гуляння (вулицю, вечорниці, весняні й купальські ігрища), а також є обов'язковим елементом весілля [3, с. 590]. У своєму історичному розвитку український народ створив яскраві та неповторні хореографічні форми, які неодмінно підлягали фразеологізації. Реставрація першоджерел руху дає змогу досягнути і палкий національний темперамент, закорінений у танці, і відображення традицій. Відтак мета нашої статті полягає в тому, аби з'ясувати особливості відтворення у фразеологічному пласті мови танцювальної культури українців. Для реалізації поставленої мети передбачаємо розв'язання таких завдань: 1) виявити в аналізованому матеріалі вислови, які вказують на фізичні рухи, пов'язані з танцем; 2) визначити структурно-семантичні, етнокультурні, стилістичні особливості таких фразем, подекуди зіставляючи лінгвоодиниці з різних мов.

Насамперед відзначимо, що ключовим поняттям дослідження є, передусім, «танець» – полісемантична лексема, що означає, «1) вид мистецтва, у якому художній образ створюється пластичними та ритмічними рухами людського тіла; 2) сукупність пластичних і ритмічних рухів певного темпу й характеру, що їх виконують у такт певній музиці» [1, с. 1430]. Танець, безпосередньо пов'язаний з музикою, називається «хореографія». Цей термін походить від грецьких слів «хорео» (танцюю) і «графо» (пишу) і вживається в різних значеннях. У вузькому розумінні – це запис танцювальних рухів за допомогою спеціальної системи знаків, у широкому сенсі – це мистецтво постановки та виконання танців на сцені й танцювальне мистецтво загалом [8, с. 47]. У тлумачному словнику української мови подано таке визначення: хореографія – «мистецтво створення танцю й

танцювальних вистав» [1, с. 1570].

Як свідчать результати роботи з фразеографічними працями, кількість фразеологічних одиниць (далі – ФО) на позначення танцювальної діяльності українців є досить обмеженою. Особливості реалізації хореографічних умінь у мові дало змогу розглянути фактичний матеріал із двох позицій, а саме: проаналізувати компоненти структури ФО принагідно аналізуючи семантичний обшир, загалом метафоричний і затемнений; і витлумачити внутрішню форму ФО, провівши можливі паралелі між називанням невербального явища із власне тими лінгвоодинамиціями, які для цього використані.

Українська народна хореографічна культура спричинила появу різних за структурою сталих висловів. Передусім варто звернути увагу на фраземи з компонентом «танцювати». Наприклад: *танцювати від печі* (5, с. 707); *танцювати під дудку* (5, с. 707); *танцювати [аж] штуркатурка зі стелі сиплеться* (5, с. 780); *потанцювати циганської халяндри* (5, с. 549); *по дорозі кадрилль танцювати* (5, с. 181).

Як переконує аналіз наведених стійких зворотів, лише ФО *танцювати [аж] штуркатурка зі стелі сиплеться* має стосунок до танцю як тілесно-фізичної дії, а саме: «(танцювати) важко, з шумом» (5, с. 780). Наявність дієслова *танцювати* у складі інших лінгвоодинамиціями вказує на джерело виникнення фразем, так чи так пов'язаних з руховою діяльністю людини. Стилістично маркований вислів *по дорозі кадрилль танцювати* використовується в жартівливому контексті, адже називає незграбні, вітіюваті рухи нетверезої людини («іти заточуючись; бути п'яним» (6, с. 181). Цікаво, що така побутова реалія як пияцтво і особливо поведінка особи на підпитку асоціюється з побутовим танцем «кадриль». Такі танці беруть свій початок у хороводах і є основою української народної хореографії. Власне *кадриль* – це «танець із шести фігур, який виконують пари, що стоять одна проти одної» [1, с. 513]. З покликанням на інший народний танець вживається й вираз *потанцювати циганської халяндри*, а саме: «зазнати неприємностей» (4, с. 549), де *халяндра* – «старовинний циганський танець» [1, с. 1555]. У повісті І. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки» досить колоритно описано циганську хореографічну культуру: «Музики заграли. Циган повів циганок у танець. Циганки почали дикий танець, піднімали руки вгору, крутилися на одному місці, тряслися, як в пропасниці, позадиравши голови вгору. Циган підскакував халяндри й так немилосердно бив

себе п'ятами в зад, що на йому аж решета стукотіли» [7]. Як зазначає Хв. Вовк, на українських весіллях, зазвичай на перезві, танцювали «журавля – рід кола, болгарського хоро, виконання якого супроводять різними еротичними рухами, як, наприклад, хапання один одного за pudenda (статеві органи – Г. Д.). Танцюють також циганську халяндру, що пересякнута так само безсоромним характером» [2, с. 314]. Можемо припустити, що негативна конотація вислову *потанцювати циганської халяндри* зумовлена, не тільки енергійним і подекуди сороміцький характером танцю циган, а здебільшого етнічним ставленням до них особисто. У комунікативному просторі українців ця фразема має й інший варіант – *потанцювати і поскакати циганської халяндри* (5, с. 549), у якому додатковий дієслівний компонент *поскакати* підсилює зневажливий тон вислову, створюючи асоціативний зв'язок зі стрибками як елементами циганського танцю.

Мовний аналіз демонструє й утрату прямого зв'язку з руховою діяльністю для ФО *танцювати від печі* у значенні «бачити в чому-небудь першопричину, початок чогось» (5, с. 707). Як нам видається, стрижневе дієслово *танцювати* імпліцитно вказує на рух думки, її плінність у певному ритмі; з іншого боку, змістову частину забезпечує іменник *піч*, адже власне *піч* виступала символом материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини [3, с. 456]. Цікаво, що в російській і білоруській мовах вживаються подібні фразеологічні вислови, а саме: рос.: *танцевать от печки* (8, с. 167), білор.: (запозичення з рос. мови) *танцаваць ад печы (ад печкі)* (3, с. 354) у значенні «возвращаясь к привычному, простому, повторяя все с самого начала». У коментарях до російського вислову зазначено, що він надає іронічну характеристику позначуваному явищу та має літературне походження. У повісті В. Слепцова «Хороша людина» йдеться про хлопчика, який вчився танцювати, починаючи свій танець від печі, він збивався з такту, зупинявся і починав усе робити наново, від тої самої печі [9, с. 237]. Очевидно, сталий вислів пов'язаний з танцювальною діяльністю. Українська фразема не вказує на «повторення дії, повернення до старту в певних діях», називає інший ментальний образ: «Звичайно, неприємно, що в театрі збитки. Але вважати це головним ми, даруйте, не можемо, і **танцювати від цієї печі не слід**» (О. Левада) (5, с. 707).

Для успішної реконструкції походження образних виразів на позначення танцювальної культури важливо звертати увагу на «зовнішні

та функціональні особливості реалій, ті оцінки, які з ними зіставлялися в минулому, специфіку соціальних відносин, поведінкові стереотипи, а також світоглядну базу» [4, с. 30]. Подібні ситуації мали або не мали місце в реальному житті, однак могли бути зафіксовані в літературних творах, здебільшого повчального змісту, регламентувати морально-етичні норми, суспільні ідеали тощо. Творення сталих зворотів на ґрунті текстів малих жанрів істотно поповнюють фразеологічний фонд. Так, скажімо, вислів *танцювати під дудку* означає «беззаперечно виконувати чий-небудь бажання, підкорюватися комусь у всьому» (5, с. 707). Екстралінгвістичною основою для ФО можна вважати байку Езопа, яку згадує Геродот у першій книзі своєї «Історії», в епізоді з біографії перського царя Кіра: «Один флейтист, побачивши риб у морі, став грати на флейті, очікуючи, що вони вийдуть до нього на сушу. Утративши надію, він узяв сітки, закинув їх і витяг безліч риб. Він побачив, як риба б'ється в сітках, і сказав: «Коли я тобі грав, то ти не танцювала. Тепер танцюй, не танцюй – я вже більш не гратиму». Згадується цей вислів й у Біблії. Так, у Євангелії від Матвія й у Євангелії від Луки сказано: «Ми грали вам на сопілці, та ви не танцювали» [10, с. 312–313]. У різних джерелах музичним інструментом є сопілка, дудка, флейта, однак у лексикографічному джерелі фіксуємо ФО *танцювати під дудку* саме з лексемою *дудка* – «народний духовий музичний інструмент у вигляді порожнистої трубки з отворами» [1, с. 331].

Білоруський лінгвіст І. Лепешев у своїй фразеографічній праці зазначає, що фразема *заскакаць (затанцаваць) пад дудку* у значенні «ва ўсім падпарадкоўваючыся каму-н., пачаць выконваць чыю-н. волю» (3, с. 337) є калькою з німецької мови «nach j-s Pfeife tanzen». Білоруська ФО подібна до української за семантикою, однак за структурою має додаткові дієслівні варіанти, належить до функціонально-стильового розряду розмовних фразем (2, с. 57).

У розглянутих вище прикладах сталих зворотів стрижневим компонентом є дієслово «танцювати», яке безпосередньо впливає на значення вислову, проте трапляються фраземи, що мають це дієслово як лексему-супровідник. У регіональному фразеологічному словнику зафіксовано вислови *як цап на льоду* (6, с. 517); *як циганська жила* (6, с. 204). Обидві мовні одиниці ілюструють особливості виконання танцю, відповідно незграбність, неумілість танцюриста відображено у фраземі *як цап на льоду*, де лексема *цап* має іронічне смислове навантаження, адже в українській етнокультурі і фольклорі ця тварина

стала об'єктом насмішок, жартівливих характеристик [3, с. 628]. Крім того, у свідомості мовців актуалізується знання про лід, досвід рухової діяльності на слизькій поверхні, тому образ тварини на льоду, особливо в ситуації танцювальної діяльності, корелює з образом невинного, можливо, неповороткого танцюриста.

Інтенсивність хореографії демонструє вираз *як циганська жила* – «дуже сильно, жваво» (6, с. 204), у якому динамічний образ спритного, в'юнкого цигана постає основою для утворення фразеологічного значення. Відповідно соматичний іменник *жила* – «судина, по якій тече кров у тілі людини чи тварини» [1, с. 367] посилює експресію фразеологізму. Як відомо, великі судини людського організму мають здатність пульсувати та напружуватися від приливу крові, тому, очевидно, спостереження за основними артеріями під час фізичних навантажень, зокрема танців, є прототиповою ситуацією для ФО.

У фразеологічному фонді мови фіксуємо й такі лінгвоодиниці, що демонструють хореографічну майстерність завдяки наявності в їх складі компонентів-назв частин тіла, які беруть участь у танці: *плести (писати, виписувати) кренделі ногами* (5, с. 518); *дати волю ногам* (5, с. 177); *викидати колінця* (5, с. 72) та ін.

Образність фразеологізму *дати волю ногам* у другому значенні «завзято, запально танцювати» (5, с. 177) пов'язана з семантичним спектром лексеми *воля* – «відсутність обмежень; привілля» [1, с. 202], (пор.: *давати волю ногам* ← *давати (дати) волю* кому, чому – «не обмежувати когось у діях, у виявленні почуттів, не стримувати своїх почуттів» [1, с. 202]). Іншими словами *давати волю ногам* сприймається мовцем як «не обмежувати рухи ногами, зокрема й у танці».

Жартівливу оцінку танцювальної діяльності надає вислів *плести (писати, виписувати) кренделі ногами*, який у першому значенні називає ходу п'яної людини. Інше витлумачення («танцюючи, робити *незвичні* па» (5, с. 518) має специфічну сему «незвичний», що, на нашу думку, вказує на небуденність рухів, певну ексцентричність у танці. Образ нетверезої людини, яка рухається криво, і нетипового виконання танців підсилює лексема *крендель* – «виріб із тіста (звичайно здобного), формою схожий на вісімку» [1, с. 585]. Саме геометрична форма кренделя, вочевидь, стає підґрунтям для «прототипової ментальної моделі» (за термінологією М. Жуйкової) у процесі встановлення внутрішньої форми стійкого звороту. Подібні

процес фраземотворення вбачаємо й у вислові з матеріально не вираженим соматичним компонентом, а саме: *виписувати калачі* («вितанцьовувати» (6, с. 323), де *калач* – «білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста» [1, с. 515].

З-поміж аналізованого матеріалу варто прокоментувати міжмовні відмінності в номінації знаків танцювальної діяльності, а саме: рос. *выкидывать кренделя* – «лихо, замысловато отплясывать» (7, с. 94) та полісемантичні укр. *викидати колінця* (5, с. 72), *викидати кренделі* (5, с. 72) – «1) робити вигадливі рухи, фігури в танці; витіювато танцювати; танцювати до одуру; 2) здійснювати, робити якийсь несподіваний, нерозумний або легковажний вчинок; 3) співати, роблячи несподівані переходи в тональності, силі і висоті звуків». З соматизмом *колінце* пов'язаний російський вислів *откальивать коленце* – «совершать, делать что-либо несуразное, необычное» (7, с. 302), що, однак, не фіксує специфіки руху й відповідає українській одиниці лише в її другому значенні.

Фразеографічною практикою зафіксовані й інші «танцювальні» фразеологізми, позбавлені соматичного компонента. Проте вони мають у структурі лексеми, що називають частину взуття, яка бере на себе найбільше навантаження в танці – *закаблук* («задня частина взуття, що охоплює п'яту» [1, с. 393]). Наприклад: *ударити в закаблуки* (5, с. 733); *дати лиха закаблукам (закаблам)* (4, с. 179); *садити закаблуками* (5, с. 628) та ін. Названі вислови мають яскраве емоційне тло, адже надають безпосередню характеристику танцю, сповненого емоцій і переживань, як-от: завзято танцювати, із запалом, темпераментно. Подібний до названих виразів й зафіксований словниками фразеологізм зі стилістично зниженим жартівливим забарвленням *оббивати каблуки*, що означає «енергійно, темпераментно, багато танцювати» (5, с. 444).

Енергійність виконання танцю, у творчому піднесенні, з припливом душевних сил ілюструє вислів *кресати підковами (підківками, чобітьми)* (5, с. 312), де *кресати* – 1) добувати іскри, вогонь кресалом // ударяючись або вдаряючи чимось об сталь, камінь, утворювати іскру; 2) сильно вдаряти, сікти; 3) пристрасно, з запалом робити, виконувати що-небудь [1, с. 585]. Можемо припустити, що ФО пов'язана саме з третім значенням дієслова, зважаючи на його метафоричність. Варто зауважити, варіювання слів-компонентів (*підкова, чобіт*) не змінюють образ, що ліг в основу денотативного значення, адже ці варіанти постають унаслідок метонімічних

взаємозамін, де *підкова* – «металева пластинка, що набивається на спід взуття; також каблук на жіночому взутті» [3, с. 454].

Протягом багатовікової історії народу українські танці збагачувалися та видозмінювалися. І до таких танців належить гопак, у якому знаходить своє відображення героїзм боротьби, національні традиції, культурні та мистецькі цінності українського народу. У традиційних рухах емоційного гопака збереглися не тільки духовність і містика глибини тисячоліть, але і гармонійна система стародавнього військового мистецтва наших предків. Завдяки цьому гопак знайшов своє втілення у двох формах: як танець і як бойове мистецтво [5]. Історію виникнення гопака пов'язують з бойовими тренуваннями козаків Запорозької Січі у XVI–XVIII ст. [6].

У мовній практиці побутують вислови, пов'язані з козацьким танцем. Наприклад: *гопака оддирати (садити)* – «танцювати гопака із запалом» (4, с. 124) і подібні *ударити (утнути) тропака* [1, с. 1480]; *вбивати (бити, садити, утинати) тропака* (4, с. 283), що означають «танцювати тропака завзято, із запалом», де *тропак* – «український народний танець, за характером виконання близький до гопака [1, с. 1480]. Власне іменник *гопак* і відповідно ФО спродуковані на основі значення вигуку *гоп* – «звуконаслідування, яким супроводжується стрибок, притупування в танці» [1, с. 253]. В етимологічному словнику української мови зазначено: «Гоп (вигук), гопа, гопашеньки, гопати, гопкати, гопцювати, гопак (танець), гопи і гопки «стрибки в танці» (вдарити в гопи «танцювати»)» (1, с. 561). За таких умов культурно-національної конотації набувають сталі звороти *гопки йти* («танцювати» (5, с. 284), *гопки витинати* («танцювати, підстрибуючи, притупуючи» (4, с. 124) завдяки лексемі *гопки*, що «виражає спонукання до скакання, стрибання, тупотіння» [1, с. 253] (пор.: *вибрикувати гопки* – «дуже радіти» (5, с. 63).

Отже, проаналізовані фразеологізми демонструють яскраві зразки танцювальної культури українців, що завдяки особливостям номінації чи семантичним модифікаціям набувають етнокультурного змісту. Більшість із них пов'язана з емоційними переживаннями мовців, міжнаціональними зв'язками. Через невербальні елементи у структурі висловів простежуємо й риси національного характеру, специфіку соціальних взаємин. Перспектива подальших досліджень полягає у вивченні лексичних номінацій танцювальної діяльності українців, зокрема назви танців.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.
2. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1928. – 354 с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : [монографія] / М. В. Жуйкова. – Луцьк : РРВ «Вежа», 2007. – 416 с.
5. Кіптілова Н. Гопак як один з феноменів українського танцю / Н. Кіптілова // Вісник Львівського ун-ту. Серія мистецтво. – Львів, 2014. – Вип. 14. – С. 75–80.
6. Купленик В. Козацький танець. Нариси з історії українського народного танцю [Електронний ресурс] / В. Купленик. – К., 1999. – Режим доступу : <http://www.redkyb.ru/boh/dans/bookstan/doslid2-5.html>
7. Нечуй-Левицький І. С. Старосвітські батюшки і матушки [Електронний ресурс] / І. С. Нечуй-Левицький. – Режим доступу : <http://ukrlit.org>
8. Фриз П. Хореографічна культура в контексті теорії і практики сучасного суспільства / П. Фриз // Молодь і ринок. – 2012. – № 8. – С. 46–50. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua>
9. Шанский Н. М. Школьный фразеологический словарь русского языка : значение и происхождение словосочетаний / Н. М. Шанский, В. И. Зимин, А. В. Филипов. – [4-е изд., стереотип.]. – М. : Дрофа, 2001. – 368 с.
10. Шестеркина Н. Коды культуры лексем Tanz («танец») и tanzen («танцевать») в составе немецких фразеологизмов / Н. Шестеркина // Музыкальные мотивы во фразеологии : сб. научн. ст. – Братислава, 2014. – 373 с.

Список використаних джерел

1. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах. – Т. 1 : А–Г. – К. : Наук. думка, 1982. – 632 с.
2. Лепешаў І. Я. У фразеалагічную скарбонку : [даведнік] / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2004. – 149 с.
3. Лепешаў І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінськ : БелЭн, 2004. – 448 с.
4. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – 552 с.; Т. 10. – 660 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
6. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – [6-е вид., перероб. й доп.]. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. – 552 с.
7. Фразеологический словарь русского языка [свыше 4000 слов. статей] / [под. ред. А. И. Молоткова]. – [2-е изд., стереот.]. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.
8. Яранцев Р. И. Словарь-справочник по русской фразеологии : (ок. 800 фразеологизмов) / Р. И. Яранцев. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Русский язык, 1985. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2017 р.

**ВАРІАНТНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
(на матеріалі східнослов'янської середньовічної історіографії)**

Денисюк В. В. Варіантність фразеологічних одиниць (на матеріалі східнослов'янської середньовічної історіографії).

Статтю присвячено проблемам варіантності фразеологічних одиниць у східнослов'янських мовах. Прагматична спрямованість досліджуваних текстів, продовження киеворуських традицій визначили корпус фразеологічних одиниць, що закріпилися і функціювали в тогочасних літературних мовах і якими вільно оперували літописці. Проаналізовані трансформації сприяли виокремленню лексичних, граматичних, кількісних, позиційних і змішаних варіантів, що не порушують семантичної структури фразеологізмів у денотативному аспекті, зрідка впливають на зміни в конотації. Лексичні та граматичні варіанти розподілено на підгрупи.

Ключові слова: фразеологізм, варіантність, лексичні варіанти, граматичні варіанти, квантитативні варіанти, позиційні варіанти, змішані варіанти, східнослов'янські мови, літопис.

Денисюк В. В. Вариантность фразеологических единиц (на материале восточнославянской средневековой историографии).

Статья посвящена проблемам вариантности фразеологических единиц в восточнославянских языках. Прагматическая направленность исследуемых текстов, продолжение киеворусских традиций определили корпус фразеологических единиц, которые закрепились и функционировали в тогдашних литературных языках и какими свободно владели летописцы. Проанализированные трансформации позволили выделить лексические, грамматические, количественные, позиционные и смешанные варианты, не нарушающие семантической структуры фразеологизмов в денотативном аспекте, но изредка влияющие на изменения в коннотации. Лексические и грамматические варианты разделены на подгруппы.

Ключевые слова: фразеологизм, вариантность, лексические варианты, грамматические варианты, квантитативные варианты, позиционные варианты, смешанные варианты, восточнославянские языки, летопись.

Denysiuk V. V. Dimorphism of phraseological units (on the materials of east-Slavic medieval historiography).

The analysis of written references of historiographic genre, which proved wide dimorphism of phraseological units in east-Slavic languages that preserved strong Kyiv-Rus tradition in chronicles in 16th – 18th centuries, was made. Stated phraseological units made it possible to classify five variant types: lexical, grammatical, quantitative, positional and mixed. A great number of lexical and grammatical variants are associated with system relationship between lexical units and specificity of grammar structures of east-Slavic languages, in particular their synthetic nature, which helps vary phraseological units. Lexical variants are presented with the substitution of a verb, noun, adjective and adverb component. Grammatical dimorphism is determined with the use of singular and plural of a

substantive component, the use of a substantive component with parallel case endings, the use of forms with prepositions and without them, the use of a full and short form of adjectives, the use of various forms of degrees of comparison of adjectives, the use of prefixal/suffixal variants of a substantive component, the use of verbs of perfective and imperfective aspect. The studied references demonstrate the evolution of a grammatical structure of east-Slavic languages which helped single out diachronic-grammatical variants, in which their components represent different chronological stages of the formation of various grammatical forms. Closer to modern times, one can see less dimorphism of a lexical component, petrification of case, number forms of nouns or personal verb forms, fixation of a word order. The research done enables to state that phraseological dimorphism, as a lingual phenomenon, has a general language nature. Phraseological dimorphism itself is one of the proofs of dynamic processes in a language in general.

Key words: phraseology, variability, lexical variants, grammatical variants, quantitative variants, positional variants, mixed variants, East Slavic languages, chronicles.

Проблема варіантності фразеологічних одиниць виникла одразу ж із виокремленням фразеології як самостійної науки – у другій половині ХХ ст., проте й нині ще далека від свого остаточного розв'язання, постійно потрапляє в поле зору дослідників формування фразеологічного фонду і функціонування його одиниць у синхронії та діяхронії. Дискусійним залишається потрактування семантично тотожних чи близьких фразеологізмів, але відмінних за лексико-граматичним оформленням, що вимагає від мовознавців вироблення чітких критеріїв розмежування фразеологічних варіантів і фразеологічних синонімів.

Вітчизняна фразеологія в цьому аспекті має великі напрацювання. Зокрема, В. Архангельський зауважував, що фразеологічною одиницею необхідно вважати сукупність фразеологічних варіантів на всіх рівнях [1, с. 135]. О. Федоров категорично проти варіантності фразеологізмів, оскільки вважає такі одиниці синонімічними: будь-яка лексична заміна змінює характер образності фразеологізму, його оцінює й емоційне забарвлення [8, с. 20]. Н. Бабиц також вважає лексичні варіанти фразеологічними синонімами [2, с. 6]. В. Жуков класифікує фразеологічні варіанти на фонетичні, морфологічні, видові, конструктивні, словотворчі, лексичні [4, с. 180–181]. Проблемі варіантності фразеологічних одиниць присвятила спеціальне монографічне дослідження О. Діброва. Застосування семіологічного підходу дало змогу авторці зробити висновки, що варіантність пов'язана з постійним тиском сукупності форм і значень лексичної системи на внутрішню форму фразеологізмів як вторинних знаків. Відтак варіантність – це

сукупність динамічних станів фразеологізму як знака, що проявляється в його здатності актуалізувати той чи той додатковий зміст, водночас зберігаючи і реалізуючи парадигматичні й синтагматичні відношення між компонентами [3, с. 42]. О. Кунін під фразеологічними варіантами розуміє «різновиди фразеологічної одиниці, тотожні за якістю та кількістю значень, стилістичними і синтаксичними функціями, за сполучуваністю з іншими словами та які мають спільний лексичний інваріант при частково різному лексичному складі або ж відрізняються словоформами чи порядком слів». Дослідник виокремлює лексичні, морфологічні, синтаксичні, позиційні і квантитативні варіанти фразеологічних одиниць [5, с. 442]. Л. Скрипник фразеологічними варіантами вважає «співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним або кількома (іноді усіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури». Фразеологічні варіанти вона класифікує на лексичні, граматичні (формальні) та лексико-граматичні (змішані) [7, с. 122]. Важко погодитися з тим, що заміна всіх компонентів лексичного складу може відбутися одночасно, оскільки навіть будь-яка заміна є потенційною причиною розпаду фразеологічної одиниці й утворення на її базі нових. В. Мокієнко, вважаючи необхідними ознаками варіантності фразеологізму єдність образу та синтаксичної конструкції, наголошує, що не будь-яку структурно-семантичну зміну можна вважати варіантом, а тільки таку, яка не порушує значення фразеологізму, не веде до утворення нової сутності [6, с. 26].

Варіантність як лінгвістична категорія має два плани вираження – синхронію та діахронію. Власне як явище діахронії вона дає змогу простежити історичний розвиток фразеологічного фонду тієї чи тієї мови. Тому такі дослідження завжди на часі, оскільки з погляду синхронії дозволяють виокремити і діахронні, або історичні, варіанти. В україністиці, наприклад, маємо незначну кількість студій, де проблему варіантності досліджено в діахронії. О. Юрченко, аналізуючи особливості формування фразеологічного фонду української літературної мови наприкінці XVIII – на початку XIX ст., пропонує історичну класифікацію фразеологічних одиниць [10, с. 45–46]. Демонструючи рух сполучення слів від крайньої фразеологічної периферії до фразеологічного фонду, дослідник акцентує і на появі

варіантів, що можуть співіснувати як рівноправні або один з яких через різні причини занепадає [10, с. 47–50]. Значну увагу варіантності фразеологізмів приділяє І. Черевко. У монографії «Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII століть: семантика, структура, стиль» під варіантністю фразеологізмів вона розуміє «різноманітні зміни в межах їх семантичної стабільності» [9, с. 47]. Дотримуючись класифікації варіантів фразеологізмів, запропонованої укладачами «Фразеологічного словника української мови», І. Черевко виокремлює фразеологічні одиниці, перетворені в результаті діякронного варіювання [9, с. 48–49].

Метою нашої розвідки є аналіз варіантності фразеологічних одиниць у східнослов'янських пам'ятках історіографічного жанру XVI–XVIII ст. Обраний матеріал дослідження має кілька підводних рифів, на які необхідно зважати: по-перше, у цей період завершується формування трьох національних мов, жодна з яких, проте, ще не має остаточно унормованого правопису та граматики, що може через т. зв. графічні варіанти, які не відображають реальної звучні, збільшувати кількість морфологічних; по-друге, три мови хоч і розвиваються відокремлено, однак значною мірою зберігають киеворуські традиції, спадок, зокрема й у сфері фразеології, яким автори активно послуговуються в діловій писемності та літописанні. Відтак порівняння українських, білоруських та російських історіографічних праць дасть змогу простежити «часову стійкість» (О. Юрченко) фразеологізмів, вплив поза- та внутрішньомовних чинників на появу варіантів. Інший розвиток отримують запозичені фразеологічні одиниці, адже в цьому разі кожна з мов послуговується власними преференціями, що позначається на виборі засобів для передачі значення (наявні чи відсутні такі в мові-джерелі), у сполучуваності мовних одиниць та ін., або ж калькує стійке сполучення слів із близькоспорідненої мови.

Аналізований матеріал дозволяє стверджувати, що в XVI–XVIII ст. у східних слов'ян варіантність фразеологізмів була звичним явищем. Це сприяє виокремленню лексичних, граматичних, квантитативних, позиційних та змішаних типів.

До лексичних варіантів зараховуємо семантично тотожні фразеологізми, у яких відбувається заміна однієї чи кількох лексем. Досліджувані тести засвідчують субституцію:

а) дієслівного компонента: ... *съ татарами Хмельницькій взяли примире* (ЧЛ, с. 9) – ... *Василий Ивановичь ... зараз учинил з королем*

полским **примирье** (ХЛЖ, с. 103); *и то было въ мѣстѣ Зборовѣ и учинили миръ зъ королемъ* (МЛ, с. 98–99) – Того же лета марта прислал к великому князю к Василью царь Магмед-Аминь казанский человека своего Абдулу з грамотою, чтобы его князь велики пожаловал, проступку ему отдал, а с ним бы **мир взял** (ПЛ, с. 9) – И князь велики **сотвори** с ним **мир**, и докончяные грамоты написаша (ПЛ, с. 10); *А великии бои и сѣчу межи собою вчинили, и поможе бог великому князю Минкгаулу, и побил мужов полочан **наголову*** (ЛК, с. 131) – татаре с поляками зрадившии под Сакалем **на голову нийих поразили** (КЛ, 5, с. 104); *И поможе бог великому князю Рынкгалту, ... з великим веселием и добытком золота, серебра и з великим набытком скарбов и **возвратившиися восвоися*** (ЛК, с. 132) – Видевши Карача, яко одолети казаков невозможно, **отъиде восвоися** [с] **срамом** (ЕЛ, с. 62). Найбільшу кількість варіантів із заміною дієслівного компонента репрезентує стійке сполучення слів *огнем і мечем* + дієслово (не акцентуємо уваги на порядку компонентів): *всю землю Жомойтскую **огнем и мечем сплюндровали и зоевали** без отпору и Юрборку замку добыли* (ХЛЖ, с. 35) – *...загоны роспустивши аж до Тарнова велми **спустошил огнем и мечем*** (ХЛЖ, с. 62) – *Наста злочестивый Золотыя Орды царь Батый, который всю землю Российскую опустошил, **огнем и мечем раззоряючи** ...* (ЛЛВ, с. 129);

б) субстантивного компонента: *и то было въ мѣстѣ Зборовѣ и учинили миръ зъ королемъ* (МЛ, с. 98–99) – *Въ року 1676 Шайтанъ баша войско Полское, и круля, и гетмановъ подъ Журавномъ облегъ и тамъ до часу **згоду учинили** съ собою* (ДЛ, с. 241) – *Учювши тое, крижаки звонпили собою и в своей гордости и зараз боячися, абы и остаток нѣмцов от них не отступило, **учинили** з кролем **вѣчный покой*** (ХЛЖ, с. 90);

в) ад'єктивного компонента: *Рекоста: «Мы никоего зла сотвориша ему, а он с нами у докончании буда и **преступилъ крестное целование** и докончание, нашу землю воюеть и кровь христьянскую проливаетъ»* (СЛЛ, с. 71) – *И рекоша: «Мы ему никоего зла не сътворишия, а он с нами у докончании буда и **переступив хрестианское цѣлование** нашу землю воюеть, и кровь хрестианскую проливаетъ»* (ВЛ, с. 89);

г) адвербіативного компонента: *...царя Курдаса и все войско его **наголову поразили**, ледве сам втек до орды в малои дружине* (ЛК, с. 132) – *Знову того ж року, гды крижаки з мистром своим*

замок на горѣ Григория, названной Кашува, закладали, литва, напавши на них, **поразили их дощенту** (ХЛЖ, с. 27).

Історіографічні праці XVI–XVIII ст. демонструють конкуренцію між живомовною стихією та церковнослов'янською мовою відповідної редакції. Зокрема, у білорусько-литовських літописах фіксуємо семантично тотожні стійкі сполучення слів, утворених у різних мовах за однаковою моделлю, для чого були використані синонімічні лексеми *шлюб – брак, взяти – сотворити*, що, однак, не дає змоги потрактовувати це як субституцію компонентів, а тому такі фразеологізми вважаємо синонімічними, напр.: *А на третий день шлюб з собою взяли* (ХЛЖ, с. 97) – *И сотвори брак честнѣ* (СлЛ, с. 72).

Для досліджуваного періоду лексичними варіантами можна вважати й такі фразеологізми, які ілюструють закріплення в лексичній системі тієї чи тієї східнослов'янської мови різних номенів на позначення однієї реалії, напр.: рос.: *Мстисловской, да князь Федор Васильевич Лопата Оболенский з братьею и иные воеводы с Ысламом с царевичем билися и стрелялися об реку от утра и до вечера* (ПЛ, с. 16) – білорус.: *И поткалися с ним за Мазырем на реце Окуневце, и вдарилися полки межю собою, и вчинили бои лют от поранка аж до вечера* (ЛК, 132).

Граматичними вважаємо такі варіанти фразеологізмів, які тотожні за семантикою і лексичним складом, проте мають відмінності у граматичній структурі. У досліджуваних пам'ятках історіографічного жанру такі структурні типи презентовано уживанням:

а) однини і множини субстантивного компонента: *...они попы Кирил и Петр к той записи руки не прикладывали, потому что поп Кирил служил в то время в соборной церкви з дьяконом Васильем, а поп Петр в то же время служил у соборной церкви в пределе по нем святителе, потому к той их записи рук и не приложили* (ЛСПЗ, с. 227);

б) субстантивного компонента з паралельними відмінковими флексіями: *Изьшедшимъ изъ города изъскоша праца их и огню предаша, и нападоша на полкы их, и убиша от татар 4000, сами же изъбиены быша* (СЛ, с. 44) – *Повелѣ кумиры избити, а иных огневи предати* (СлЛ, с. 82);

в) приєднаних і безприєднаних форм: *... Кунос замок головный облегли, уставичне день и ночь до него штурмуючи и вежи подкопуючи* (ХЛЖ, с. 35) – *Густою стрелбою, штурмом нашим смѣле*

в день и в ночи застановляючися, *другие* замку запаленя преважне *гасили* (ХЛЖ, с. 118);

г) повної і короткої форми прикметників, напр. *великих* – *велика*: ... *плениша немилостивно от великих и до меньших, от мужеска полу и до женска* (СЛ, с. 51) – *И воиводы великаго князя вятчаном отвечали: «Целуйте же вы за великаго князя от велика и до мала, а изменников и коромолников выдаите головами»* (УЛ, с. 97);

г) різних форм ступенів порівняння прикметників, напр. *меньших* – *малыхъ*: ...*плениша немилостивно от великих и до меньших, от мужеска полу и до женска* (СЛ, с. 51) – ...*и сякоша вся оружиемъ от старых и до малыхъ, от мужска пола и до женска, и ерескии чин весь, и чернорискии* (СлЛ, с. 84);

д) префіксальних / суфіксальних варіантів субстантивного компонента: *И там и преставися, на мертвом и железа обтерли* (ПЛ, с. 25) – *Того же лета и преставися князь Ондрей Иванович, на мертвом и железа отерли* (ПЛ, с. 26); *Того ж року кроль полский з царем московским взял примире на два роки* (ХЛЖ, с. 109) – *Приходил кнзь Витовтъ со всею силою литовскою к Смоленску и стоял под городом Дѣ [4] нѣли и ѡтишол, мир взѣм по старинѣ* (КЛ, 2, с. 118); *И Полскую землю ажъ до Илзы попустишили огнемъ и мечемъ, и Ильзу взяли* (Кройніка, с. 122) – ...*загоны роспустивши аж до Тарнова велми спустишил огнем и мечем* (ХЛЖ, с. 62);

е) дієслів доконаного і недоконаного виду: *В лето 6906-го. Наугородцы добили челом великому князю Висилию Димитриевичю* (ВолЛ, с. 168) – *За що били чолом до земли послы цареви и в тым проважено послов от царя* (ХЛЖ, с. 96).

Значна кількість граматичних варіантів зумовлена специфікою граматичної будови східнослов'янських мов, зокрема їх синтетичністю, що дає змогу варіювати компоненти фразеологізму. Зауважимо, що досліджувані пам'ятки яскраво демонструють еволюцію граматичної будови східнослов'янських мов. Цей аспект сприяє виокремленню діахронно-граматичних варіантів, у яких їх компоненти репрезентують різні хронологічні етапи становлення тієї чи тієї граматичної форми, напр.: мин. час, аорист 3 ос. мн.: *И казанци не мога терпети тоя нужи и добишия челом воеводам государьским* (ЕЛ, с. 15) – мин. час: *Того ж лета добили челом великому государю виною своего баширицы все дороги повинностию в вечное холопство попрежнему* (ВолЛ, с. 178); мин. час, перфект 1 ос. мн.: *А преж целовали*

есми крест князю Юрью на менших детех, на Михалце и на Всеволоде (ХЛ, с. 53) – мин. час: *И потом приведше их на вече, и пожаловаша их, и целовали крест, что им хотели добра Новгороду* (УЛ, с. 94).

Аналізовані літописи засвідчують функціонування і квантитативних варіантів – різні за кількістю компонентів фразеологізми, утворені шляхом редуції або нарощення. Ступінь фразеологізації сполучення слів та особливості давнього речення формально роблять кількість таких фразеологізмів досить великою. Однак укажемо тільки на ті, які квантитативну відмінність виявляють безпосередньо, напр.: *И тако, вшед во святую соборную церковь, встал на облаченное свое архиерейское место, подал мир на все четыре страны* (ЛЛВ, с. 147) – ...*чтено святое евангелие, молитва о граде и осенение на четыре страны и прочее* (ЛЛВ, с. 149) – *Потом на амвоне, прочитавши молитву главопреклонения, мир подал на все страны* (ЛЛВ, с. 149).

Позиційним варіантам фразеологізмів властивий прямий та зворотний порядок їх компонентів. Досліджувані тексти засвідчують широкий арсенал таких варіантів, переважно фразеологізмів дієслівно-іменникової чи прикметниково-іменникової будови, напр.: ... *однакъ все тое спустѣло, когда его, Менищкова, взято въ сѣлку на Сибирь, где и животь свой окончиль* (ЛЛ, с. 53) – *1734 года Генваря 17 дня помянутый гетманъ и кавалеръ Даниль Апостоль окончиль животь свой* (ЛЛ, с. 62); *И услышал то князь Федор, што братиш его в Подолскои земли не сътало в животе, и он, шед во Подолскую землю, засел Подолскую землю* (СЛ, с. 67) – *Того же лета Магмед-Аминя, царя казанского, в животе не стало* (ПЛ, с. 13); ... *и вси православные християне, всенародное множество от мала и до велика святой и животворящий крест господен им, великим государем, целоваша* (Летописец, с. 200) – *И воиводы великаго князя вятчаном отвечали: «Целуйте же вы за великаго князя от велика и до мала, а изменников и коромолников выдаите головами»* (УЛ, с. 97).

Ознаки лексичних, граматичних, квантитативних та позиційних варіантів можуть поєднуватися, результатом чого стають змішані варіанти. Значну частину з наведених вище варіантів фразеологізмів можна вважати саме змішаними. У літописах фіксуємо поєднання таких варіантів: ...*многим было пити горкую чашу смерти*» (ХЛЖ, с. 58) – ...*многим христіаном от того убиеннаго им татарина горкую чашу смертнующу пити* (ХЛЖ, с. 60); *Он же, надеяся о целовании креста,*

поеха в лодии чрез Днепр (ХЛ, с. 37) – *Неправ бе Михайло пред Ярославом во крестном целовании* (ХЛ, с. 65) (поєднання позиційної та граматичної варіантності); *...откуда подъѣздами частыми шведские повѣты огнемъ и мечемъ пустошили и въ полонъ великое множество позабирали* (ЛЛ, с. 43) – *Той всѣ заходными краины и инии мощные панства шаблею и огнемъ в той час бурил* (ХЛЖ, с. 16) (поєднання лексичної та позиційної варіантності); *...однакъ все тое спустѣло, когда его, Менищикова, взято въ ссылку на Сибирь, где и животь свой окончиль* (ЛЛ, с. 53) – *Лаврентий тежь зараз ѣхал до монастыря Лаврентийского, котрого сам збудовал над Немном и там святобливе живота своего dokonчил* (ХЛЖ, с. 34) – *И на том деле убиеннымъ Ермаку и еже изволи им бог живот скончати* (ЕЛ, с. 72) (поєднання граматичної та квантитативної варіантності).

Отже, проведений аналіз писемних пам'яток засвідчив широку варіантність фразеологічних одиниць у східнослов'янських мовах, які на XVI–XVIII ст. зберігали сильну киеворуську традицію саме в літописанні. Зафіксовані фразеологізми дали змогу виокремити п'ять типів варіантів: лексичні, граматичні, квантитативні, позиційні та змішані, причинами появи яких є, з одного боку, системні відношення між лексичними одиницями, з іншого, – синтетичність вираження граматичних значень. Варіантність фразеологізмів є одним зі свідчень динамічних процесів у мові загалом.

Література

1. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Опыт теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В. Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1964. – 315 с.
2. Бабич Н. Д. Фразеологія української мови : [навч. посібник] / Н. Д. Бабич. – Чернівці : Вид-во Чернів. ун-ту, 1972. – Ч. 2. – 91 с.
3. Диброва Е. И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке / Е. И. Диброва. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1979. – 192 с.
4. Жуков В. П. Русская фразеология : [учеб. пособие] / В. П. Жуков, А. В. Жуков. – М. : Высшая школа, 2006. – 408 с.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: [учебник] / А. В. Кунин. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Высшая школа, Дубна : Изд. центр «Феникс», 1996. – 381 с.
6. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.

8. Фёдоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в. / А. И. Фёдоров. – Новосибирск : Наука, 1973. – 172 с.

9. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII століть: семантика, структура, стиль : [монографія] / І. Черевко. – Львів : Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича, 2013. – 235 с.

10. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови : кінець XVIII – початок XIX ст. / О. С. Юрченко. – Харків : Вища школа, 1984. – 208 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ВЛ – Виленская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – М. : Наука, 1975. – Т. XXXV. – С. 85–90.

ВолЛ – Вологодская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1982. – Т. XXXVII. – С. 160–193.

ДЛ – Добромилская летопись (1648–1700) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 239–241.

ЕЛ – Ермолинская летопись // ПСРЛ. – СПб. : Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. XXIII. – С. 1–162.

КЛ – Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 107–120; 1989. – № 5. – С. 103–114.

Кройника – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с.

Летописец – Летописец 1619–1691 // ПСРЛ. – М. : Наука, 1968. – Т. XXXI. – С. 180–205.

ЛК – Летопись Красинского // ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXV. – С. 128–144.

ЛЛ – Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных дѣйствъ и случаевъ описание, что въ какомъ годѣ въ Украинѣ малороссійской дѣялось, наипаче, кто именно когда былъ козацкимъ гетманомъ, и о протчихъ приключеніяхъ отъ Россіи, кратко (1506–1783) // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – С. 51–106.

ЛЛВ – Летописец Льва Вологодина // ПСРЛ. – М. : Наука, 1982. – Т. XXXVII. – С. 127–149.

ЛСПЗ – Летописное сказание Петра Золотарева // ПСРЛ. – М. : Наука, 1968. – Т. XXXI. – С. 206–233.

МЛ – Межигорская летопись (1608–1700) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 95–100.

ПЛ – Постниковский летописец // ПСРЛ. – М. : Наука, 1978. – Т. XXXIV. – С. 8–30.

СЛ – Супрасльская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXV. – С. 36–67.

СлЛ – Слуцкая летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXV. – С. 68–84.

УЛ – Устюжская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1982. – Т. XXXVII. – С. 56–103.

ХЛ – Холмогорская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1977. – Т. XXXIII. – С. 10–138.

ХЛЖ – Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXII. – С. 15–127.

ЧЛ – Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) // Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные / изд. Ал. Лазаревского. – Киев, 1890. – С. 6–36.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

ЭМАТЫЎНЫ АСПЕКТ МОВЫ І МАЎЛЕННЯ (НА МАТЭРЫЯЛЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ)

Доўгаль О. В. Эмотивний аспект мови й мовлення (на матеріалі сучасної білоруської мови).

У статті висвітлено актуальні питання лінгвістики емоцій як одного з провідних напрямів у сучасному мовознавстві. Эмотивність репрезентовано як функціонально-семантичну категорію, що має польову структуру. На матеріалі сучасної білоруської мови представлено опис лексичних і синтаксичних мовних і мовленнєвих емотивів.

Ключові слова: лінгвістика емоцій, емотіологія, категорія емотивності, емотив, лексичний емотив, синтаксичний емотив.

Доўгаль А. В. Эмотивный аспект языка и речи (на материале современного белорусского языка).

В статье исследуются актуальные вопросы лингвистики эмоций как одного из значимых направлений в современном языкознании. Эмотивность рассматривается как функционально-семантическая категория, имеющая полевою структуру. На материале современного белорусского языка описываются лексические и синтаксические языковые и речевые эмотивы.

Ключевые слова: лингвистика эмоций, эмотиология, категория эмотивности, эмотив, лексический эмотив, синтаксический эмотив.

Douhal A. V. Emotive aspect of language and speech (based on the modern Belarusian language).

The article deals with topical issues of linguistics of emotions as one of the most important trends in modern linguistics. The first concept of linguistics of emotions on the material of the Russian language was proposed by V. Shakhovskiy. The priority directions, achievements and tasks of emotiology are indicated. Emotiveness is regarded as a functional-semantic category which has a field structure. The category of emotiveness includes the multilevel units of the language (phonetic, lexical, grammatical) that have an emotive meaning and emotive function. The functional-semantic field of the category of emotiveness consists of the center and the periphery. The center of the field is occupied by pure emotives which have only an emotive meaning. The periphery of the field is occupied by potential emotives which have an emotive meaning created by the situation of communication. Lexical and syntactic language and speech emotives are described on the material of the modern Belarusian language. Language lexical emotives in the Belarusian language are represented by affectives and connotatives. Affectives have only an emotional meaning, for connotatives emotive meaning is a connotation, an emotive evaluative seme. Speech lexical emotives are words that acquire an emotional meaning in the context, in the language they are emotionally neutral words. Language syntactic emotives are represented by emotional syntactic patterns of sayings that are stable grammatical schemes. Syntactic emotives are supplemented with emotionally charged utterances in speech. This colour is created by intonation or emotive markers, which

are particles. Particles create an emotive frame of saying. The differentiating characteristics of emotive sayings and emotionally charged utterances are determined by their communicative aim: emotionally charged utterances convey emotional reports, questions, stimuli, wishes while emotive sayings directly express the speaker's feelings and emotions.

Key words: linguistics of emotions, emotiology, the category of emotiveness, emotive, lexical emotive, syntactic emotive.

Для сучасных лінгвістычных даследаванняў характэрна трывалая ўвага да эмацыйнага боку мовы і маўлення. Гэта абумоўлена перадусім развіццём камунікатыўных, кагнітыўных, гендарных кірункаў у мовазнаўстве, у цэнтры якіх знаходзіцца моўца – актыўны карыстальнік моўнымі рэсурсамі не толькі для выказвання сваіх думак, але і для выражэння эмоцый і пачуццяў. Чалавек разумны абавязкова з'яўляецца чалавекам эмацыйным, розум і пачуцці – неад'емныя складнікі чалавечага інтэлекту, якія абумоўліваюць гарманічнае развіццё асобы. Праблема эмоцый у мове прыцягвае ўвагу даследчыкаў, пра што сведчыць вялікая колькасць навуковых прац – артыкулаў, манаграфій, кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый. Гэта абумовіла станаўленне асобнай галіны мовазнаўства – лінгвістыкі эмоцый (ці эматыялогіі). На сённяшні дзень у лінгвістыцы эмоцый можна вылучыць цэлы шэраг прыярытэтных кірункаў: тыпалогія эматыўных знакаў, паняцце эмацыйнай моўнай карціны свету, камунікацыя эмоцый, карэляцыя лексіконаў эмоцый розных моў свету, нацыянальная культурная спецыфіка выражэння эмоцый, суадносіны лінгвістыкі і паралінгвістыкі эмоцый, эмацыйная афарбоўка тэксту, лексікаграфія эматыўнасці [6].

Эматыялогія грунтуецца на тым, што эмоцыі з'яўляюцца формай адносінаў чалавека да рэчаіснасці, а мова – сродкам увасаблення гэтых адносінаў. Значнай падзеяй у эматыўнай лінгвістыцы на ўсходнеславянскай навуковай прасторы стала манаграфія валгаградскага даследчыка В. Шахоўскага на матэрыяле англійскай мовы «Катэгарызацыя эмоцый у лексіка-семантычнай сістэме мовы», якая выйшла ў 1987 г. Гэта праца стала «адной з першых сур'ёзных манаграфій, якія паставілі праблему эмоцый у мовазнаўстве ў лік прыярытэтных задач яго развіцця на многія гады наперад» [3, с. 282]. У сваёй працы навуковец прапанаваў першую канцэпцыю лінгвістыкі эмоцый у русістыцы: ён распрацаваў паняцціна-тэрміналагічны апарат эматыўнай лінгвістыкі, размежаваў лексіку абазначэння, апісання і выражэння эмоцый, прапанаваў прынцыпы класіфікацыі эматыўнай лексікі, вылучыў дэнататыўную і канататыўную эматыўную сему ў

семантичнай структуры слова, абгрунтаваў эматыўнасць як тэкставую катэгорыю. У 2008 г. выйшла другое, дапоўненае і дапрацаванае, выданне гэтай кнігі. У гэтым жа годзе пабачыла свет яшчэ адна манаграфія В. Шахоўскага «Лінгвістычная тэорыя эмоцый», якая з’яўляецца лагічным развіццём аўтарскай канцэпцыі і адлюстроўвае новыя напрацоўкі ў галіне эматыялогіі. Лінгвістычная тэорыя вучонага дазволіла вывесці лінгвістыку эмоцый за межы чыста лінгвістычных даследаванняў. Нягледзячы на наяўнасць значымых дасягненняў [6], эматыялогіі сёння бракуе фундаментальных прац, якія б здымалі разыходжанні ў вызначэнні ключавых пытанняў, сярод якіх важнымі з’яўляюцца разуменне аб’ёму моўнай катэгорыі эматыўнасці і крытэрыі эматыўнасці моўных адзінак.

Эматыўнасць адносіцца да суб’ектыўных катэгорый, паколькі адлюстроўвае індывідуальнае стаўленне моўцы да рэчаіснасці. Яе варта кваліфікаваць як складнік фундаментальнай катэгорыі модусу, якая ў сваю чаргу аб’ядноўвае розныя па функцыі і ўзроўневай прыналежнасці адзінкі, здольныя выражаць суб’ектыўныя адносіны да зместу выказвання. Эматыўнасць з’яўляецца функцыянальна-семантичнай катэгорыяй мовы, «бо адпавядае ўсім яе прыметам: агульнасць семантичнай функцыі – выражэнне эмоцый; узаемадзеянне лексічных і граматычных элементаў <...>; члянненне: цэнтр – перыферыя і інш.» [5, с. 112–113]. ФСК аб’ядноўвае рознаўзроўневыя адзінкі, што маюць эматыўную семантыку (эматыўны дэнатат ці эматыўную канатацыю) і выконваюць у маўленні эматыўную функцыю (выражаюць эмоцыі). Складнікі катэгорыі эматыўнасці арганізуюцца па прынцепах функцыянальна-семантичнага поля, у якім эматыўныя моўныя адзінкі (лексічныя, граматычныя) размяшчаюцца паводле ступені прысутнасці эматыўнага значэння – ад чыстых эматываў у цэнтры поля, якімі з’яўляюцца выклічнікі, да патэнцыяльна эматыўных адзінак, для якіх эматыўнае значэнне толькі магчымасць, абумоўленая інтанацыяй і сітуацыяй зносінаў [2]. Такі падыход да вывучэння эматыўнага аспекту мовы падаецца мэтазгодным, бо дазваляе апісаць сістэму і структуру катэгорыі эматыўнасці ў любой мове. На матэрыяле сучаснай беларускай мовы такі падыход да вывучэння эматыўнасці быў здзейснены, вынікі даследавання адлюстраваны ў манаграфіі «Сродкі выражэння эмоцый у сучаснай беларускай» [1].

Эматыўны аспект моўных адзінак прадугледжвае апісанне лексічных і граматычных (перадусім сінтаксічных) эматываў.

Эматыўная лексіка беларускай мовы неаднародная, што абумоўлена статусам эматыўнай семы ў структуры лексічнага значэння [1, с. 26–50]. Чыстымі эматывамі з’яўляюцца афектывы – лексемы з эматыўным значэннем, якое цалкам тоеснае лексічнаму значэнню. Сюды адносяцца выклічнікі (*ай, ой, цьфу, ого, авохці, божа мой, барані божа* ды інш.) і інвектыўная лексіка (*сволач, падонак, дрэнь, гадаўка, дармаед, поскудзь, ідыёт, смаркач* ды інш.). Абодва класы афектываў выконваць толькі эматыўную функцыю, выкарыстоўваюцца ў маўленні як сродкі выражэння эмоцый і пачуццяў.

Канататывы – гэта лексічныя адзінкі, якім уласціва эматыўнае сузначэнне (канатацыя), якая спадарожнічае прадметна-лагічнаму зместу слова. Да гэтай групы адносяцца эматывы з эматыўна-ацэначнымі суфіксамі (*дачушка, матуля, дзіцятка, цётхна, галованька, сонцайка, красуня, маленечкі, блізютка* і інш.), семантычныя дэрываты – назвы жывёл, птушак, раслін, міфічных істот і пад. у дачыненні да чалавека (*казёл, курыца, свіння, змяя, кілька, зорка, пень, ведзьма, чорт, пудзіла* і пад.), эматыўна-ацэначная лексіка (*боўдзіла, галадранец, фіфа, брыдота, ваяка, транты, вярзці, паскудны, малайчына, мілата, чароўны, дзівосны* і пад.). Да канататываў варта адносіць таксама жаргонную лексіку, неэматыўную ў сваім мікрасоцыюме і эматыўную ў чужым.

Сінтаксічныя эматывы ў мове прадстаўлены сінтаксічнымі мадэлямі эматыўных выказванняў – замацаванымі ў мове схемамі, якія належаць да несвабодных у плане формы і зместу сінтаксічных канструкцый. На матэрыяле рускай мовы такія эматыўныя мадэлі былі апісаны Л. Пятроўскай [4]. На матэрыяле беларускай мовы было вылучана і апісана 15 эматыўных сінтаксічных мадэляў [1, с. 50–57]. Эматыўная сінтаксічная мадэль уяўляе сабой граматычную схему, дзе вылучаецца пастаянны (нязменны) і пераменны, які пазначаецца праз граматычную форму і запаўняецца канкрэтнай лексмай у маўленні, складнікі. Напрыклад: эматыўная мадэль *Ну і + N₁* служыць узорам для ўтварэння эматыўных выказванняў са значэннем ‘незадавальненне, абурэнне’ (*Ну і характар!; Ну і густ!; Ну і дзень!*), у ёй часціца *ну і* з’яўляецца нязменным кампанентам, а пазіцыя назоўніка запаўняецца той ці іншай лексмай.

У камунікацыі эматыўныя сродкі мовы папаўняюцца за кошт эматыўных маўленчых адзінак. Так, акрамя вылучаных моўных лексічных эматываў, варта адзначыць наяўнасць маўленчых лексічных эматываў – слоў, якія ў моўнай сістэме характарызуюцца адсутнасцю

эматыўнай семы ў значэнні, эматыўнай нейтральнасцю, а ў працэсе зносінаў набываюць эматыўную семантыку. Яны маюць эматыўны патэнцыял, які рэалізуецца падчас размовы пры пэўных камунікацыйных умовах. Напрыклад: слова *гастрыт* абазначае запаленне страўніка, аднак у п'есе А. Дударова «Вечар» становіцца аказіянальным эматывам, бо ўжываецца як імя персанажа і як зневажальны зварот аднаго героя твора да другога. Такім чынам эматыўная семантыка слова як бы ствараецца кантэкстам.

У маўленні эматыўныя выказванні, пабудаваныя па эматыўных сінтаксічных мадэлях, акрамя рэалізацыі тыпавага эматыўнага значэння, набываюць дадатковыя эматыўныя адценні – тэмбры. Яны ствараюцца інтанацыяй і залежаць ад мэтавай устаноўкі моўцы. Напрыклад: эматыўнае выказванне *Вось дык сустрэча!*, пабудаванае па мадэлі *вось дык + N₁*, ужываецца для выражэння эмоцыі здзіўлення, але ў рэальных умовах камунікацыі яно можа суправаджацца дадатковымі эматыўнымі афарбоўкамі – радасць, недаўменне, расчараванне і інш. [1, с. 83]. Да маўленчых сінтаксічных эматываў адносяцца сінтаксічныя канструкцыі з маркёрамі эматыўнасці, у функцыі якіх звычайна выступаюць часціцы – *няўжо, хіба, як, што, гэта* [1, с. 69–80]. Напрыклад: *Няўжо перада мной тай самы чалавек?; Хіба вам не паведамлі?; Заўтра едем у вёску. – Як заўтра?; Што яны, звар'яцелі?; Гэта ў цябе гора?* Часціцы ствараюць эматыўную рамку выказвання, трансфармуючы нейтральныя паведамленні ў эматыўныя канструкцыі. Колькасць маўленчых сінтаксічных эматываў пашыраецца таксама дзякуючы інтанацыі, якая здольная надаваць эматыўны сэнс любому выказванню.

Лінгвістыка эмоцый у беларусістыцы на сённяшні дзень толькі пачынае фарміравацца як асобная галіна даследаванняў, таму яшчэ не стае значных навуковых прац па праблеме эматыўнасці як мовы, так і маўлення. Прапанаваны разгляд моўных і маўленчых лексічных і сінтаксічных эматыўных адзінак адлюстроўвае першыя крокі ў гэтым напрамку. Па-за ўвагай засталіся яшчэ многія пытанні, якія, спадзяёмся, знойдуць сваіх даследчыкаў і будуць вырашаны бліжэйшым часам.

Літаратура

1. Доўгаль А. Сродкі выражэння эмоцый у сучаснай беларускай мове / А. Доўгаль. – Мінск : Тэхналогія, 2008. – 176 с.
2. Доўгаль А. В. Функцыянальна-семантычнае поле эматыўнасці ў сучаснай беларускай мове / А. В. Доўгаль // Беларуская лінгвістыка. – 2008. – Вып. 61. – С. 92–100.

3. Сребрянская Н. А. Эмотивная лингвистика – перспективное направление лингвистических исследований [Электронный ресурс] / Н. А. Сребрянская. // Вестник ВГУ. Серия : Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2008. – № 2. – С. 282–284. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru>

4. Пиотровская Л. А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования / Л. А. Пиотровская. – СПб. : СПбГУ, 1994. – 147 с.

5. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 192 с.

6. Шаховский В. И. Что такое лингвистика эмоций? [Электронный ресурс] / В. И. Шаховский // Мир лингвистики и коммуникации. – 2008. – № 12. – Режим доступа : <http://tverlingua.ru>

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 811.161+81'

О. А. Дубова

ВПЛИВ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГІЧНУ КВАЛІФІКАЦІЮ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дубова О. А. Вплив еволюційних процесів на структурно-типологічну кваліфікацію сучасної української мови.

У статті розглянуто проблема аналізації синтетичної української мови. Результатом аналізу рівневої кваліфікації, а також семантики і функцій відмінкових форм і прийменниково-відмінкових сполучень іменників є висновок про зумовлену функціонально-семантичними чинниками стабільність морфологічного синтетизму в системі субстантивного формотворення сучасної української мови. У системі дієслова засоби вираження грамем непередикативних категорій майже цілком залишаються сферою виявів синтетизму в українській мові. Лише в складі парадигм передикативних категорій об'єднуються синтетичні та аналітичні формомоделі.

Ключові слова: структурна типологія, синтетизм, аналітизм, іменник, дієслово, морфологічна парадигма, морфологічна категорія, формотворення.

Дубовая Е. А. Влияние эволюционных процессов на структурно-типологическую квалификацию современного украинского языка.

В статье рассматривается проблема анализирования синтетического украинского языка. Результатом анализа уровневой квалификации, а также семантики и функций падежных форм и предложно-падежных сочетаний существительных является вывод о предопределенной функционально-семантическими факторами стабильности морфологического синтетизму в системе субстантивного формообразования современного украинского языка. В системе глагола средства выражения грамем непередикативных категорий почти полностью остаются сферой проявления синтетизма в украинском языке. Лишь в составе парадигм предикативных категорий объединяются синтетические и аналитические формомодели.

Ключевые слова: структурная типология, синтетизм, аналитизм, существительное,

глагол, морфологическая парадигма, морфологическая категория, формообразование.

Dubova O. A. The influence of evolutionary processes on structural-typological qualification of modern Ukrainian.

The article deals with the problem of analytization synthetic Ukrainian. The main idea of the article is that: the typological changes in Ukrainian are not single-purposeful “from synthesis to analyticity”. There changes are subordinate to analytizational and synthetizational tendencies but synthetizational is the main. The article is devoted to detail analysis of level classification and semantics and functions of case forms and prepositional case forms of nouns. Each of the indirect cases being firmly set in synthetical forming of the language under investigation is caused by the fact that the form models of these cases provide the expression of syntaxeme types correlating with the primary (basic) function of the particular case. At the morphological level, syntactical means of case forming are obligatory in terms of functional semantic aspect. The author treats prepositional case word combinations as manifestation of analytism. The phenomenon of functional stress of flexion-expressed case element within analytical models of syntaxemes, which often occurs in Ukrainian under research, proves that synthetical case forming takes place at the syntactical level as well. The general conclusion about stability of morphological synthesis in the system of substantival forming of Ukrainian under investigation is the result of the analysis. In the system of verb facilities of expression of grammemes of impredicative categories almost fully remain the sphere of displays of synthesis in Ukrainian. Synthetic and analytical formmodel unite only in composition of paradigms of predicative categories. Activation of an analytical tendency depends on activity and possibilities synthetic facilities. If a synthetic tendency accompanies the semantic evolution of the morphological system, leaning on language resources and mechanisms, then an analytical tendency plays this evolution an auxiliary, compensative role, assisting filling of those compartements in paradigms of categories or paradigms of separate lexemes, synthetic forming does not spread on that. Thus, an analytical tendency finds out the action wherein there are free from synthetic forming positions. Consequently two evolutionary-typology tendencies do not counteract each other, but fastened mainly after different spheres.

Key words: structural typology, synthesis, analyticity, noun, verb, morphological paradigm, morphological category, forming.

Від початку виникнення лінгвістичної типології питання еволюції мов становило один з істотних фрагментів у змісті цієї галузі мовознавства. Намагаючись визначити модель еволюційної послідовності переходу від попереднього мовного типу до наступного, вчені епохи становлення порівняльно-історичного методу супроводжували характеристику типів мови оцінками більшої / меншої досконалості. Причому оцінки однієї й тієї типологічної зміни – утрата флексійної словозміни і поширення аналітичних засобів – у різних учених могли мати протилежний зміст. Зокрема, якщо А. Сміт уперше висловив думку про більшу досконалість аналітичних мов, то В. фон Гумбольдт уважав утрату флексійної

словозміни ознакою деградаційних змін у мові.

Водночас специфіка порівняльно-історичного методу виявилася в тому, що еволюційно-типологічні питання розглядалися лише в ретроспективному плані. Зміст типологічних розвідок у лінгвістиці ХХ ст. свідчить про намагання розглядати проблеми еволюційно-типологічних мов не лише і не стільки в ретроспективному плані, скільки в проспективному. Категорична оцінка О. Єсперсеном аналітичних мов як найбільш досконалих, упорядкованих на відміну від мов синтетичних як недостатньо упорядкованих була аргументована універсальністю та однозначністю аналітичних засобів, що протиставлялися варіативності, надлишковості і багатозначності синтетичних засобів.

Гіпотеза аналізації синтетичних мов як визначення еволюційної перспективи цих мов від середини ХХ ст. набула статусу універсальної. Аналізаційні зміни в первинно синтетичних мовах розглядалися як у великих наукових проєктах, так і в численних окремих працях [2; 3; 4; 5; 9; 10]. Підтримка гіпотези про аналізаційний шлях еволюції синтетичних мов сприяє живучості цих оцінних статусів, що надавалися аналітичним мовам з недосконалою мовною технікою. Сучасне визнання оцінки мов як більш або менш досконалих науково некоректною, на жаль, сприймається радше як декларація, зумовлена міркуваннями загальнолюдської етики, а не як підтверджена фактами наукова концепція. Утім небезпечність такої ситуації пов'язана з тим, що оцінка і самооцінка певного соціуму (громадянського, етнічного) не в останню чергу залежить від оцінки мови цього етносу. Отже, щоб уникнути цієї небезпеки, варто з'ясувати, чи є аналізаційна еволюційна перспектива для синтетичних мов обов'язковою.

Виявами аналізаційних перетворень вважаються: 1) скорочення складу іменникових флексій, занепад їх функціональних можливостей і посилення ролі прийменників у вираженні відмінкових значень [2, с. 210; 3, с. 232]; 2) поширення граматичної омонімії синтетичних афіксів і форм та їх диференціація засобами контексту [10, с. 326–344]; 3) збільшення кількості незмінюваних слів (іменників, прикметників) [10, с. 326–344]; 4) поширення аналітичних утворень у різних підсистемах української мови (дери́ваційній, морфологічній, синтаксичній) [3, с. 202–207, с. 217–222; 6].

Навіть цей перелік змін, що вважаються виявами аналітизму, свідчить про те, що поняття *аналітизм* може мати зміст, не узгоджений зі змістом понять про інші типологічні властивості мов. Щоб

позбавитися таких суперечностей, пропонуємо розуміти аналітизм як типологічну властивість мови, що виявляється за умови наявності формально подільних елементарних номінативних одиниць, семантична структура яких складається з основного та модифікаційного значень, а формальна – з розчленовано локалізованих основного структурного компонента та форматива (див.: [8]).

Отже, втрата словозміни взагалі залишається поза межами протиставлення *синтетизм* – *аналітизм*, оскільки відсутність формотворення не передбачає наявності будь-якого форматива, як синтетичного, так і аналітичного. Утрата словозміни є типовим виявом аморфізму. Така втрата може відбуватися або під впливом внутрішньомовних або позамовних чинників. Перший з цих чинників полягає в дефункціоналізації словозмінних категорій. Саме така зміна визначає втрату відмінкового формотворення числівників. Сучасне використання числівників з іменниками свідчить про те, що регулярно для відмінка числівника залишається лише одна функція – засобу вираження зв'язку з іменником. Утім, відмінкове формотворення виявляється в такому разі надлишковим. Отже, наявність категорії відмінка числівників як категорії суто синтагматичного плану виявляється безперспективною, оскільки в сполученнях числівників з іменниками спостерігається дефункціоналізація відмінкового формотворення числівників, а внаслідок цього створюються умови для потенційного скорочення відмінкової парадигми до однієї позиції, що власне й означає втрату відмінкового формотворення [7, с. 163–175].

Позамовними чинниками, що впливають на істотне скорочення, а то й повну втрату відмінкової словозміни іменників, варто визнати процеси піджинізаційного зразка. Утрата відмінкової словозміни іменниками відбувається здебільшого в такі періоди історії конкретних мов, коли вони стикаються з іншою мовою, віддалено спорідненою або неспорідненою, і при цьому зміни, спричинені новими комунікативними умовами відбуваються в умовах відсутності установ, здатних забезпечити навчання кожної з мов. Саме такі причини вплинули на скорочення або втрату відмінкової словозміни іменників в історії романських мов, англійської, болгарської, македонської мов. Інтенсивне поповнення складу прийменникових засобів транспонованими утвореннями розглядається як один з головних аргументів аналітизаційної концепції [1, с. 263–373].

Прийменниково-відмінкове сполучення може бути визнане

аналітичною одиницею аспекту спостереження лише синтаксичного рівня, оскільки план її вираження репрезентує бінарна структура, що складається з певного прийменника та відмінкової словоформи, а план змісту – певна синтаксема (наприклад, *від здивування* з каузальним значенням, *з поля* – з локальним, *після роботи* – з темпоральним значенням). Хоч прийменниково-відмінкові сполучення можуть бути функціонально-семантичними еквівалентами відмінкових словоформ, ця еквівалентність не імплікує тотожності модифікаційних значень обох одиниць. Прийменниково-відмінкові сполучення мають синтаксичне значення, оскільки, як і словоформи, є засобами матеріальної маніфестації певної синтаксеми. Однак на відміну від словоформ прийменниково-відмінкові сполучення за будь-яких умов не виявляють зв'язку з усім тим поліфункціональним семантичним комплексом, що становить певну відмінкову граему. Отже, прийменниково-відмінкові сполучення можуть бути носіями тільки синтаксемного значення, а не морфологічного, парадигматичного, і тому належать тільки до одиниць синтаксичної рівня.

Розгляд проблеми аналітизації відмінка сучасною української мови у функціональному висвітленні дозволяє з'ясувати характер співіснування відмінкових, синтетичних, та прийменниково-відмінкових, аналітичних, засобів вираження синтаксичної семантики. Визначивши специфіку функціонально-семантичного призначення типологічно протиставлених одиниць синтаксичної системи, можна виявити ті ланки, де реалізуються переваги того чи того типу в мові. Синтетичні засоби виявляють зв'язок із тими синтаксемами, що мають безпосереднє відношення до предметної семантики: суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної, партитивної (відношення цілого до частини), посесивної. У парадигмальних об'єднаннях моделей компонентів-синтаксем синтетичні засоби виявляються ядерними, яких не торкається конкуренція з аналітичними засобами. Синтетичні засоби поступаються в конкуренції з аналітичними моделями тих компонентів-синтаксем, у яких нейтралізується предметна семантика: просторових, темпоральних, квалітативних, дестинативних, каузальних тощо. Кількісне збільшення прийменниково-відмінкових сполучень цього типу за рахунок поповнення складу вторинних прийменників свідчить про те, що в сучасній українській мові аналітичні компоненти-синтаксеми визначають еволюційну перспективу синтаксичних засобів репрезентації релятивної семантики та

аналізаційні процеси в синтаксичній системі.

Функціонально-семантичні характеристики синтетичних та аналітичних компонентів-синтаксем свідчать про те, що в українській мові, незважаючи на активність аналітичних синтаксичних засобів, не спостерігається такого впливу синтаксичної системи на морфологічну, що міг би зумовити типологічні зрушення (аналізаційні чи аморфізаційні) в категорійній парадигмі відмінка. Навпаки, функціональна повноцінність типологічно протиставлених синтетичних та аналітичних одиниць забезпечується за наявності мінімально шестипозиційної синтетичної відмінкової парадигми, що може залишатися достатньою або ускладнюватися додатковою (сьомою) позицією. Така необхідність синтетичного відмінкового формотворення для сучасної української мови є ознакою міцних позицій синтетизму.

Скорочення кількості флексійних формоделей в історії відмінкової словозміни слов'янських, зокрема східнослов'янських, мов також розглядається як один з аргументів аналізаційної гіпотези. Однак ці зміни мали уніфікаційний, а не аналізаційний або аморфізаційний зміст. Уніфікаційні зміни – зменшення кількості формоделей – були спрямовані на зміцнення зв'язків між компонентами відмінкових формоделей, відновлення їх стандартизованості, а відтак – на подолання руйнівного впливу втрати первинних мотиваційних зв'язків між компонентами формоделей. Варто визнати, що виявлена системою мови спроможність протистояти руйнівним тенденціям, долати їх негативний вплив на синтетичне відмінково-числове формотворення є свідченням того, що в субстантивній словозміні синтетизм зберігає міцні позиції.

Отже, кількісні скорочення у складі одиниць відмінкових парадигм в українській мові зрештою є наслідком вдосконалювальних перетворень, здійснюваних у синтетичному відмінковому формотворенні, а не виявом аналітизаційних змін. Функціональне послаблення синтетичної відмінкової словозміни на певному етапі є різновидом поширеного типу явищ, що періодично виникають в процесі еволюції в окремих ланках мовної системи. При визначенні прогностичної оцінки цього явища вирішальна роль має належати не фіксації власне факту послаблення, а спостереженням за реакцією мовної системи. У разі послаблення синтетичної відмінкової словозміни ця реакція виявилася в активізації захисних процесів, зміст яких полягав у ліквідації послаблювальних моментів, у зміцненні,

увиразненні ознак власне морфологічної категорії у відмінка внаслідок певних трансформацій у складі синтетичних засобів формотворення. Ці процеси були стимульовані потребами збереження синтетичної відмінкової словозміни як необхідного засобу для забезпечення повноцінного функціонування української мови.

Напевне, ми не вдаємося до перебільшення, стверджуючи, що взагалі аналітизаційна концепція в дослідженні еволюційно-типологічної проблематики завдячує своїм існуванням певній інтерпретації фактів переважно іменникового формотворення. Така ситуація не може бути визнана задовільною в методологічному плані, оскільки обмежений матеріал не забезпечує об'єктивності дослідження. Визначення еволюційно-типологічних тенденцій, що встановлюються за співвідношеннями синтетичних та аналітичних засобів у системі дієслівного формотворення або в окремих категорійних парадигмах української мови, виявляється досить суперечливими. З одного боку, визнається, що в системі дієслівних категорій спостерігається розвиток аналітизму, з іншого, – наводяться докази щодо виразної реалізації синтетизаційної тенденції в категорійній парадигмі часу.

Кількісні зміни в складі синтетичних та аналітичних одиниць дієслівного формотворення визначаються здебільшого еволюційними трансформаціями в семантичній структурі морфологічних категорій. Для політипологічних мов, зокрема української, принципово можливим є формування як синтетичних, так і аналітичних засобів вираження нових граем. Певна диференціація цих типологічно протиставлених засобів виявляється в їх застосуванні для вираження граем предикативних і непередикативних категорій.

Граеми непередикативних категорій виду і стану в українській мові зберігають стійку тенденцію набувати синтетичного вираження шляхом використання споконвічних засобів синтетичного формотворення або парадигматизації засобів синтетичної деривації. Суперечити цій тенденції може лише морфонологічний чинник (як це спостерігається при застосування засобів відтворення до подолання видового синкретизму двовидових дієслів).

Граеми передикативних категорій часу, стану й особи можуть набувати як синтетичного, так і аналітичного вираження. Джерелом становлення синтетичних засобів для вираження нових граем цих дієслівних категорій є споконвічні синтетичні й аналітичні формомоделі, і лише утворення синтетичної формомоделі

майбутнього недоконаного в українській мові стало результатом синтетизації аналітичної формомоделі-новотвору.

Становлення нових синтетичних формомоделей на ґрунті споконвічних здійснюється двома способами: 1) омонімічним розгалуженням; 2) зміною структури форматива синтетичної формомоделі. Розгалуження однієї синтетичної формомоделі на дві здійснюється в тому разі, якщо основні елементи внаслідок становлення нової категорії виду набувають константних диференційних ознак (недоконаного виду у формомоделях теперішнього і доконаного виду у формомоделях майбутнього доконаного), зберігаючи тотожні формативи. Становлення нових синтетичних формомоделей шляхом зміни в структурі форматива первинних синтетичних формомоделей особи здійснюється внаслідок розмежування засобів вираження суб'єктно-особових відношень у наративному та апелятивно-спонукальному актах і двоядерної перебудови дієслівної категорії особи.

Склад синтетичних дієслівних формомоделей може оновлюватися також шляхом синтетизації аналітичних формомоделей, що здійснюється двома способами: 1) утратою аналітичного форматива; 2) перетворенням його на синтетичний форматив. Утрата аналітичного форматива є наслідком його надлишковості і поступової дефункціоналізації. Такий спосіб синтетизації може бути прийнятним лише для аналітико-синтетичних формомоделей (давньоруський перфект). Перетворення аналітичного форматива на синтетичний, а отже, синтетизація аналітичної формомоделі (української формомоделі майбутнього недоконаного) стала наслідком дії морфонологічного чинника в умовах, коли формомодель виражає елементарну часову семантику (грамему майбутнього).

Становлення нових аналітичних формомоделей, що входять до складу парадигм предикативних дієслівних категорій, зумовлене особливостями репрезентації предикативної семантики в реченні. Засобами вираження цієї семантики є предикати синтетичної структури, репрезентовані дієслівними формами, або предикати аналітичної структури, репрезентовані сполученнями, одним зі складників яких є допоміжне дієслово. Завдяки такому функціонально-семантичному зближенню дієслівних форм та аналітичних предикатів останні являють собою резерв для поповнення засобів дієслівного формотворення. Якщо у процесі еволюційних змін у семантичній структурі предикативної дієслівної категорії

з'являються ознаки того, що в складі категорійної парадигми намічається утворення лакуни – позиції, не заповненої вже наявними засобами, то до цієї «порожнини» втягується така синтаксична аналітична одиниця, що виявляє мінімум відмінностей від семантики, передбачуваної парадигматичною організацією категорійних значень.

Іноді становлення нових аналітичних формоделей може здійснюватися в межах власне морфологічної підсистеми мови, якщо внаслідок еволюційних змін основний компонент набуває іншої кваліфікації (дієприкметниковий → фінітний – у давноминулому).

Завдяки змінам у семантичній структурі дієслівних категорій може активізуватися утворення як синтетичних, так і аналітичних формоделей, а тому наслідки цієї активізації не підлягають однолінійному структурно-типологічному визначенню. Становлення нових синтетичних формоделей в українській мові є поверхневим виявом формування ядерних граем (формоделі теперішнього, майбутнього, минулого часу, 2 особи в імперативі) або двоядерної перебудови в семантичній структурі дієслівних категорій (формоделі дієслівного пасиву, сумісної особи імператива). Утрату синтетичних дієслівних формоделей, навпаки, зумовлюють або ліквідація відповідних граем (формоделей аориста, імперфекта), або тенденція до одноядерної перебудови дієслівної категорії (формоделі дієприкметникового пасиву в українській мові). Становлення нових аналітичних формоделей свідчить про формування ядерно-периферійної структури предикативних категорій та / або уніфікацію структури категорійної парадигми – забезпечення послідовної репрезентації граем предикативної категорії усіма корелятами непередикативних категорій. Повну ліквідацію аналітичних формоделей спричиняє втрата аналітичною структурою семантичної вмотивованості і семантичної узгодженості між її складниками.

Утім, повна ліквідація синтетичних та аналітичних формоделей трапляється рідко. Життєздатність синтетичних структур забезпечується завдяки поліфункціональності (кумулятивності) синтетичних формативів. Якщо одна з функцій такого форматива виявляється втраченою внаслідок перетворень у семантичній структурі певної дієслівної категорії, то цей форматив, а отже, і вся синтетична структура, набуває певних функціональних змін згідно з тими значеннями, що залишаються у форматива (пор. дієприкметникові формоделі стану). Аналітичні формоделі

можуть трансформуватися в синтетичні, якщо аналітична структура втрачає вмотивованість відповідно до ускладненого морфологічного значення (перфект, майбутній недоконаний на *-иму, -имеш...*).

Оскільки становлення нових синтетичних та аналітичних засобів дієслівного формотворення в українській мові зумовлені узгодженими між собою еволюційними процесами, то співіснування цих засобів загалом характеризуються відношеннями функціонального доповнення, а не конкурентного протистояння. Засоби вираження граєм непередикативних категорій майже цілком залишаються сферою виявів синтетизму в українській мові. Лише в складі парадигм передикативних категорій об'єднуються синтетичні та аналітичні формоделі. Унаслідок еволюційних змін у складі синтетичних та аналітичних засобів дієслівного формотворення цих категорій визначилася тенденція до функціональної спеціалізації типологічно протиставлених засобів. Призначення синтетичних засобів полягає у вираженні ядерних, елементарних категорійних граєм, а призначення аналітичних – у репрезентації периферійних граєм ускладненого типу. Якщо семантичну структуру передикативної дієслівної категорії утворюють тільки елементарні граєми, то категорійні формоделі репрезентовані тільки синтетичними структурами (формоделі категорії особи в індикативі). Комбінація синтетичних та аналітичних формоделей простежується в складі парадигм тих категорій, семантичну структуру яких утворюють елементарні, ядерні, та ускладнені, периферійні, граєми (категорії часу, особи в імперативі). Причому синтетичні й аналітичні формоделі здебільшого розподіляються між різними позиціями парадигм. А в тих виняткових випадках, коли в одній позиції опиняються синтетична та аналітична формоделі, діє тенденція до усунення конкурентних відношень на користь тієї формоделі, що виявляється функціонально досконалішою, виразнішою: синтетичної формоделі майбутнього недоконаного або аналітичних формоделей сумісної особи.

Загалом засоби вираження дієслівних граєм у сучасній українській мові являють собою сукупність функціонально диференційованих синтетичних та аналітичних одиниць, у якій синтетичним одиницям належить провідна роль, оскільки вони переважають у формотворенні непередикативних категорій, а для передикативних категорій є засобами репрезентації ядерних граєм. Аналітичні формоделі утворюють периферію дієслівного

формотворення в сучасних українській та російській мові. Таке співвідношення виявів синтетизму й аналітизму в дієслівних категоріях репрезентує систему зі стійкими структурно-типологічними властивостями.

Здійснений аналіз свідчить про те, що еволюційні зміни не лише загалом у морфологічній системі синтетичної української мови, а й у парадигмах окремих частин мови і навіть у категорійних парадигмах не підпорядковуються дії певної однолінійної тенденції: від синтетизму до аналітизму або від аналітизму до синтетизму. В еволюції морфологічної системи загалом спостерігаються як синтетизаційні, так і аналітизаційні зміни. Переважний вплив синтетизаційної чи аналітизаційної тенденцій спостерігається лише при змінах у складі формоделей, що репрезентують окремі позиції в категорійних парадигмах. Виявлені зміни здебільшого супроводжують еволюційну реструктуризацію семантики певних морфологічних категорій. До еволюційних процесів становлення інноваційних засобів формотворення залучаються одиниці як із синтетичною, так і з аналітичною структурою, а отже, виявляються як синтетизаційна, так і аналітизаційна тенденції.

Власне синтетизаційна тенденція виявляється у зміцненні ознак синтетизму, власне аналітизаційна – у зміцненні ознак аналітизму. Синтетизаційна або аналітизаційна тенденції реалізуються не лише в кількісній перевазі відповідних (синтетичних або аналітичних) формоделей у морфологічній системі мови або окремих її фрагментах (підсистемах). Посиленню синтетичності можуть сприяти синтетизація аналітичних формоделей, витіснення аналітичних формоделей синтетичними в разі виникнення конкурентних відношень між ними, спроможність синтетичної системи протистояти впливові на неї руйнівних, послаблюючих чинників, вибір синтетичних моделей і засобів для вираження нових грамем при альтернативних можливостях, створюваних політипологічними мовами. Аналітизаційна тенденція, крім кількісних переваг аналітичного формотворення над синтетичним, може реалізуватися в певних явищах, протилежних синтетизаційним, а саме: у витісненні синтетичних формоделей конкурентними аналітичними, протистоянні аналітичних формоделей потенційній синтетизації, утворенні аналітичних формоделей для вираження нових грамем.

Хоч на еволюційно-типологічні зміни в українській мові справляють вплив як синтетизаційна, так і аналітизаційна тенденції,

в їх дії виявляється певна ієрархія.

Активізація аналітизаційної тенденції залежить від креативної активності і можливостей синтетичних або синтетизованих засобів. Якщо синтетизаційна тенденція супроводжує семантичну еволюцію морфологічної системи, спираючись на різномірні мовні ресурси і механізми, то аналітизаційна тенденція відіграє в цій еволюції допоміжну, компенсаційну роль, сприяючи заповненню тих лакун у категорійних парадигмах або парадигмах окремих лексем, на які не поширюється синтетичне формотворення. Отже, аналітизаційна тенденція виявляє свою дію там, де залишаються вільні від синтетичного формотворення позиції. Відтак дві еволюційно-типологічні тенденції не протидіють одна одній, а закріплюються переважно за різними сферами.

Провідна роль синтетизаційної тенденції визначається не тільки тим, що від неї залежать вияви аналітизаційної тенденції, а й тим, що елементарні граєми, які утворюють ядро морфологічних категорій мають синтетичне вираження або набувають його. За допомогою аналітичних формоделей виражаються переважно периферійні граєми, існування яких, з одного боку, підтримується наявністю елементарних граєм і, з іншого боку, на відміну від елементарних, не має облігаторного характеру для семантичної структури категорії.

Література

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Р. Аналітизм / І. Р. Вихованець // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 23.
5. Вихованець І. Р. Синтетизм / І. Р. Вихованець // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 550–551.
6. Городенська К. Г. Співвідношення синтетичних й аналітичних форм у контексті дієслівної деривації / К. Г. Городенська // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 10–13.
7. Дубова О. А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов : [монографія] / О. А. Дубова – К. : ВЦ КНЛУ, 2002. – 302 с.
8. Дубова О. А. Синтетизм та аналітизм: поняття і терміни / О. А. Дубова // Вісник Київського лінгвістичного ун-ту. Серія : Філологія. – 2001. – Т. 4, № 1. – С. 99–110.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.

10. Ижакевич Г. П. Основные тенденции внутривидового развития и взаимодействия современных восточнославянских литературных языков / Г. П. Ижакевич, В. И. Кононенко // Міжнародний з'їзд славістів – ІХ. – Слов'янське мовознавство. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 17–45.

Стаття надійшла до редакції 11.09.2017 р.

УДК 659.123.3+398.92(=161.3)

Я. Я. Іваноў

АФАРЫСТЫЧНАЕ ВЫКАЗВАННЕ ЯК МОЎНАЯ МАДЭЛЬ КРЫЛАТЫХ СЛОЎ

Іванов Є. Є. Афористичне висловлення як мовна модель крилатих слів.

Крилаті слова кваліфіковано як реальні й потенційні одиниці, протиставлені як узуальні й оказіональні на підставі визначення поняття крилатості – спільної для них категорійної ознаки. Визначено основні властивості крилатих слів, як-от: модельованість й усталеність. Представлено типові структурно-семантичні моделі крилатих слів. Виявлено, що модель афористичного висловлення має високий ступінь продуктивності, адже це підтверджено її значним кількісним представленням у фондах крилатих слів різних мов (у сучасній білоруській літературній мові понад 30 %).

Ключові слова: афористичне висловлення, мовна модель, крилате слово, білоруська мова, російська мова.

Іванов Е. Е. Афористическое высказывание как языковая модель крылатых слов.

Крылатые слова квалифицированы как реальные и потенциальные единицы, которые противопоставлены как узуальные и окказиональные на основании определения понятия крылатости как единого для них обеих категориального признака. Определены основные свойства крылатых слов – моделируемость и устойчивость. Выявлены основные структурно-семантические модели крылатых слов. Установлено, что модель афористического высказывания имеет высокую степень продуктивности, что подтверждено ее большей количественной представленностью в фондах крылатых слов различных языков (в современном белорусском литературном языке свыше 30%).

Ключевые слова: афористическое высказывание, языковая модель, крылатое слово, белорусский язык, русский язык.

Ivanov E. E. Aphoric Utterance as a Language Model of Winged Words.

Winged words were identified both as would-be and as objective language units that are contrasted as occasional and conventional. The main characteristics of winged words are language model and stability. Language model is determined by the formation of would-be winged word with the help of definite model of such language or speech units, which are characterized by stability (and / or reproducibility) of their structure. Stability is determined by the presence of unique link between all or the main would-be components of an winged word. This stability defines its reproducibility in speech (as a single quote or en-masse reproducible units) and its belonging to a particular type of free or stable units. The quality

of language model and stability of would-be winged words are closely linked with each other, which provides high degree of recurrence by native speakers and en-masse reproduction in speech of each would-be winged word.

The following main structural and semantic models of would-be winged words were found out: figurative word; non-figurative word; figurative combination of words; non-figurative combination of words; figurative expression; non-figurative expression; non-aphoristic figurative utterance; non-aphoristic non-figurative utterance; aphoristic figurative utterance; aphoristic non-figurative utterance. Each model has its own further differentiation according to the features of the structure and semantics, the degree of stability and idiomatic character, the implementation of poetic and rhetorical means and others. The model of aphoristic utterance has a very high degree of efficiency among other language models of would-be winged words. This fact is proved by the large quantitative index of its representation in the winged words stock in different languages (There are about 30% of aphoristic utterance in the winged words stock of the Modern Belarusian).

Key words: Aphoric Utterance, Language Model, Winged Word, Modern Belarusian, Modern Russian.

У фондах крылатых слоў сучасных беларускай і рускай моў заўважнае месца займаюць афарыстычныя адзінкі – такія выказванні, якія маюць сінтаксічную структуру, эквівалентную сказу, абагульнена-ўніверсальнае значэнне (адлюстроўваюць нерэфэрэнтныя сувязі паміж цэлымі класамі неадзінкавых рэалій) і характарызуюцца аўтасемантызмам (не патрабуюць для свайго разумення ніякага кантэксту) [1; 5; 6]. Аднак такія адзінкі звычайна ніяк спецыяльна не кваліфікуюцца (як мадэль крылатых слоў), не размяжоўваюцца з іншымі тыпамі крылатых слоў, асобна не апісваюцца і не даследуюцца.

Мэтай артыкула з'яўляецца вызначэнне афарыстычных выказванняў як адной з моўных мадэляў крылатых слоў на падставе кваліфікацыі паняцця крылатасці як лінгвістычнай катэгорыі, што ўласціва крылатым словам незалежна ад іх ужывання па-за аўтарскім кантэкстам, і паняцця мадэляванасці крылатых слоў у аўтарскім кантэксце.

Крылатыя словы, як вядома, з'яўляюцца гетэраморфнымі адзінкамі, якія вельмі складана, а ў многіх выпадках і немагчыма адназначна вызначыць як пэўны аб'ект і размежаваць на пэўныя класы паводле лінгвістычна абгрунтаваных крытэрыяў. Гэта вынікае з самой прыроды крылатых слоў, якія з'яўляюцца прамымі або трансфармаванымі цытатамі з разнастайных пісьмовых ці вусных тэкстаў. Таму ўсе найбольш значныя ў лінгвістычных адносінах кваліфікацыі і класіфікацыі крылатых слоў так ці інакш грунтуюцца на сувязі крылатай цытаты з яе тэкставай крыніцай, што робіць

крылатыя словы адной з разнавіднасцей інтэртэкстаў і пакідае іх за межамі ўласна лінгвістыкі як немадэліруемыя з пункту погляду сістэмнай арганізацыі мовы слоўныя комплексы.

Калі ж паспрабаваць ігнарыраваць сувязь крылатых слоў з іх тэкставымі крыніцамі, то тады змяняецца або знікае (г. зн. страчвае унікальнасць) аб'ект вывучэння ў залежнасці ад таго ці іншага разумення паняцця крылатасці (у дачыненні або толькі да абмежаванай колькасці лексічных, фразеалагічных ці парэміялагічных адзінак, якія паводле паходжання ўзыходзяць да пэўных тэкставых крыніц, або да неабмежаванай колькасці пэўным чынам экспрэсіўна, функцыянальна, стылістычна, генетычна і г. д. маркіраваных слоўных і звышслоўных адзінак, напрыклад, лацінізмаў у сучасных еўрапейскіх мовах).

Праблема кваліфікацыі і класіфікацыі крылатых слоў як уласна моўнага і, адпаведна, уласна лінгвістычнага аб'екта можа быць вырашана (у адным з магчымых кірункаў), калі звярнуцца да вызначэння паняцця крылатасці як лінгвістычнай катэгорыі (як той якасці або ўласцівасці, што адмяжоўвае крылатыя словы ад іншых адзінак яшчэ да таго моманту, пакуль яны пачалі ўжывацца па-за кантэкстам сваёй першакрыніцы, па-за аўтарскім маўленнем, да таго моманту, пакуль яны набылі або ім надалі статус «крылатых», а таксама як той якасці або ўласцівасці, што належыць крылатым словам як катэгорыі яшчэ да таго і незалежна ад таго моманту, пакуль яны пачалі асэнсоўвацца і кваліфікавацца спецыялістамі менавіта як «крылатыя» або як «некрылатыя»).

Прапанаваны падыход да вызначэння паняцця крылатасці істотна проціпастаўляецца акрэсленню крылатасці як дыферэнцыяльнай прыметы, паводле якой крылатыя словы і выразы адмяжоўваюцца ад іншых адзінак толькі будучы ўжо функцыянальна самастойнымі адзінкамі (як той якасці або ўласцівасці, што з'яўляецца ў крылатых слоў адначасова з набыццём імі або наданнем ім статуса «крылатых»).

Паводле вызначэння крылатасці як дыферэнцыяльнай прыметы асноўнымі якасцямі крылатых слоў з'яўляюцца шырокая ўжывальнасць у маўленні, агульнавядомасць, наяўнасць у свядомасць носьбітаў мовы асацыятыўнай сувязі з асобай аўтара, канкрэтнай тэкставай крыніцай ці ўвогуле літаратурай (літаратурным тэкстам). Аднак, словы ці выразы, ужыванне якіх яшчэ не выйшла за межы аўтарскага кантэксту, могуць успрымацца як патэнцыйна крылатыя, як ужо крылатыя або нават як ужо страціўшыя крылатасць, што не

мога быць вытлумачана разуменнем крылатасці толькі як дыферэнцыяльнай прыметы крылатых слоў толькі як ужо наяўных адзінак. Менавіта таму ў слоўніках і зборніках крылатых слоў вельмі часта можна сустрэць такія адзінкі, асацыятыўная сувязь якіх са сваёй першакрыніцай або яшчэ не набыла масавы характар (абмежавана індывідуальным маўленнем) або ўжо яго страціла (у выніку фразеалагізацыі ці парэміялагізацыі), а таксама адзінкі, якія маюць розную ступень ужывальнасці ў маўленні (не ўсе ўжываюцца масава) і вядомасці (не ўсе вядомыя большасці носьбітаў мовы).

Калі разумець крылатасць як катэгарыяльную прымету, то адзінкі, якія з'яўляюцца крылатымі, павінны валодаць ёй незалежна ад свайго функцыянальнага статусу, г. зн. у аднолькавай ступені і як патэнцыйныя, і як рэальныя крылатыя словы. Менавіта крылатасць як катэгарыяльная прымета павінна дэтэрмінаваць (спараджаць) крылатасць як прымету дыферэнцыяльную. Інакш кажучы, не ўсе, а толькі пэўныя адзінкі ў аўтарскім маўленні валодаюць (патэнцыйна) якасцю крылатасці, а г. зн. маюць шанец стаць крылатымі – пачаць паўтарацца ў чужым маўленні і набыць масавы характар узнаўлення і шырокую вядомасць (захаваўшы або страціўшы пры гэтым асацыятыўную сувязь са сваёй першакрыніцай). Патэнцыйныя крылатыя словы можна кваліфікаваць як аказіянальныя адзінкі ў процівагу рэальным крылатым словам як адзінкам узуальным. У гэтым сэнсе можна меркаваць, што ўсе без выключэння фразеалагізмы і прыказкі, а таксама многія лексічныя адзінкі ў сваёй гісторыі прайшлі абавязковую стадыю крылатасці (нядоўгі або працяглы час успрымаліся носьбітамі мовы як словы пэўнай асобы ці як словы з пэўнага тэксту).

Такое разуменне суадносін патэнцыйных і рэальных крылатых слоў, а таксама суадносін іх абодвух разам і ўсіх намінатыўных адзінак мовы (лексічных, фразеалагічных і парэміялагічных), дазваляе разглядаць крылатыя словы як частку (падсістэму) мноства (сістэмы) уласна знакавых адзінак мовы, у якой колькасць аказіянальных утварэнняў (патэнцыйных крылатых слоў) у шмат разоў перавышае колькасць узуальных адзінак (рэальных крылатых слоў), аднак моўныя механізмы спараджэння новых і ўзнаўлення гатовых крылатых слоў нічым прынцыпова не адрозніваюцца ад механізмаў спараджэння аказіянальных і ўзнаўлення ўзуальных лексічных, фразеалагічных і парэміялагічных адзінак (гэтыя механізмы з'яўляюцца не аднолькавымі, а ізаморфнымі).

Паводле асэнсавання крылатасці як катэгарыяльнай прыметы асноўнымі якасцямі крылатых слоў можна вызначыць мадэляванасць і ўстойлівасць (аблігаторныя ўзаемна дэтэрмінаваныя ўласцівасці), а таксама экспрэсіўнасць і вытворнасць (факультатыўныя адасобленыя ўласцівасці).

Пад мадэляванасцю трэба разумець утварэнне патэнцыйнага крылатага слова паводле пэўнай мадэлі такіх моўных ці маўленчых адзінак, якія паводле сваёй структуры характарызуюцца ўстойлівасцю (і / або ўзнаўляльнасцю). Гэта значыць, што сярод крылатых слоў не існуе адзінак, што былі б пабудаваны па структурна-семантычных мадэлях, якіх не было б рэалізавана раней у фондзе паэтычных ці рытарычных клішэ, ўстойлівых выказаў, прыказак, афарызмаў і г. д. дадзенай мовы (г. зн. што аказіянальнае ў крылатых словах абмежавана сферай намінацыі і спалучальнасці і не закранае сферу структурацыі моўных і маўленчых адзінак).

Пад устойлівасцю трэба разумець наяўнасць унікальнай сувязі паміж усімі або асноўнымі кампанентамі патэнцыйнага крылатага слова, якая дэтэрмінуе яго ўзнаўляльнасць у маўленні (як разавай цытаты ці як масава ўзнаўляльнай адзінкі) і яго прыналежнасць да пэўнага тыпу свабодных ці ўстойлівых адзінак. Устойлівасць патэнцыйных крылатых слоў, як правіла, дэтэрмінуецца ідыяматычнасцю на розных узроўнях (дэрывацыйным, лексічным, граматычным), што разумецца ў шырокім сэнсе як такое ўжыванне моўных знакаў, што спараджае асіметрыю паміж зместам іх кожнага паасобку і агульным зместам іх спалучэння ў межах пэўнай адзінкі.

Устойлівасць, як і мадэляванасць, – гэта абавязковая ўласцівасць патэнцыйных крылатых слоў (сярод крылатых слоў не існуе неўстойлівых адзінак). Якасці мадэляванасці і ўстойлівасці патэнцыйных крылатых словаў жорстка звязаны паміж сабой, што забяспечвае высокую ступень верагоднасці паўтарэння носьбітамі мовы і масавага ўзнаўлення ў маўленні кожнай патэнцыйнай крылатай адзінкі. Зразумела, што зусім не кожная патэнцыйная крылатая адзінка абіраецца носьбітамі мовы для ўзнаўлення ў сваім маўленні, аднак сам па сабе такі выбар быў бы істотна абмежаваны або немагчымы, калі б у патэнцыйных крылатых слоў не існавалі такія ўзаемна дэтэрмінаваныя якасці, як мадэляванасць і ўстойлівасць.

Можна вылучыць наступныя асноўныя структурна-семантычныя мадэлі патэнцыйных крылатых слоў: вобразнае слова

(Гарлахвацкі; Собакевич), бязвобразнае слова (мужык-беларус; прозаседавішыся; чудо-юдо), вобразнае спалучэнне слоў (свінтус грандыёзус; великий и ужасный; лебедь, рак и щука), бязвобразнае спалучэнне слоў (чарка і шкварка; искусство для искусства), вобразны выраз (дыпламаваны баран; плячысты на жывот; сена на асфальце; лебединая песня; человек в футляре), бязвобразны выраз (знак бяды; паміж пустак, балот беларускай зямлі; пачэсны пасад між народамі; государственная машина; гражданское мужество; грехи молодости), неафарыстычнае вобразнае выказванне (Да славы прагна, ды вузкія ў плячах; Левая рука не знает, что делает правая), неафарыстычнае бязвобразнае выказванне (Ад прадзедаў спакон вякоў нам засталася спадчына; Вось такія дактары вымуць душу без пары; Кепска будзе; Грубо говоря, мягко выражаясь), афарыстычнае вобразнае выказванне (Аднак жа як свінню не кліч, яе заўсёды выдасць лыч; Лес не сякуць языкамі; Хваробы лечаць і атрутамі; Ходить бывает склизко / По камешкам иным; Человек человеку волк), афарыстычнае бязвобразнае выказванне (Дум не скуеш ланцугамі; Трэба дома бываць часцей, / Трэба дома бываць не гасцем; И жить хорошо, / И жизнь хороша; Смеяться, право, не грешно, / Над всем, что кажется смешно). Кожная з вызначаных структурна-семантычных мадэляў мае далейшую ўласную дыферэнцыяцыю паводле асаблівасцей структуры і семантыкі, ступені ўстойлівасці і ідыяматычнасці, рэалізацыі паэтычных і рытарычных сродкаў і інш.

Трэба размяжоўваць структурна-семантычныя мадэлі патэнцыйных і рэальных крылатых слоў, таму што ўзнаўляючыся па-за аўтарскім кантэкстам крылатыя словы могуць набываць вобразнасць, якой у іх не было ў першакрыніцы, а таксама відазмяняцца. Так, выказванне *Цвёрда трымаўся юнак на дапросе ў творы А. Куляшова з'яўляецца бязвобразным* (мае прамы агульны сэнс і прамы сэнс асобных кампанентаў), аднак па-за творам ужываецца ўжо як вобразнае крылатае выказванне (у пераносным сэнсе ў дачыненні да таго, хто маўчыць, не хоча размаўляць, не адказвае на пытанні і да т. п.). Крылатае афарыстычнае выказванне *И на солнце бывают пятна* паходзіць з паэмы «Россияда» (1779) расійскага паэта М. Хераскава, у якой ўжываецца ў іншай форме: *И в солнце, и в Луне есть темные места*.

Не кожная згаданая структурна-семантычная мадэль патэнцыяльных крылатых слоў аднолькава прадуктыўная ў набыцці

імі крылатасці як дыферэнцыяльнай прыметы. Ступень прадуктыўнасці кожнай мадэлі, відаць, прама прапарцыянальная яе прадстаўленасці ў фондзе рэальных крылатых слоў дадзенай мовы.

Даволі значная колькасць рэальных крылатых слоў пабудавана па мадэлі афарыстычных выказванняў. Так, у крылатым фондзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы [2; 3] налічваецца, паводле нашай ацэнкі, каля 30 % афарыстычных выказванняў [4], што сведчыць аб дастаткова высокай ступені прадуктыўнасці гэтай мадэлі крылатых слоў. Напрыклад, з уласна беларускіх літаратурных крыніц: *Калок свой мілейшы, як чужыя клямкі* (Ф. Багушэвіч); *Няма таго, што раньш было; Проці цяжэння зможа толькі жывое паплыць; Рупная пчала ўмее ў соты мёд сабраць і з горкіх кветак; Хваробы лечаць і атрутамі* (М. Багдановіч); *Вучыся, нябожа, вучэнне паможа; Кіньма сваркі і звадкі* (Я. Купала); *А парогі – прэч з дарогі; Жывуць на свеце людзі з вуды, але не ўсе і не заўсюды; Назад не прыйдзе хваля тая, што з быстрой рэчкай уплывае; Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (Я. Колас); *Другі баран – ні «бэ», ні «мя», а любіць гучнае імя; Каб сонца засланіць – вушэй асліных мала; Малому веліччу быць хочацца заўсёды* (К. Крапіва); *Кожны чалавек – гэта цэлы свет* (К. Чорны); *Без чалавечнасці не будзе вечнасці* (П. Панчанка) і інш.

Усе крылатыя словы, якія спараджаюцца ў аўтарскім кантэксте па мадэлі афарыстычнага выказвання характарызуюцца высокай ступенню ўстойлівасцю сваіх кампанентаў і таму маюць надзвычай высокі шанец увайсці ў склад узнаўляльных адзінак.

Крылатыя словы можна разглядаць як патэнцыйныя і як рэальныя моўныя адзінкі, якія проціпастаўляюцца як аказіянальныя і ўзуальныя на падставе наяўнасці аднолькавай і іх уласцівасці крылатасці на падставе яе разумення як катэгарыяльнай прыметы. Асноўнымі якасцямі крылатых слоў можна вызначыць мадэляванасць і ўстойлівасць (аблігаторныя ўзаемна дэтэрмінаваныя якасці), а таксама экспрэсіўнасць і вытворнасць (факультатыўныя адасобленыя якасці). Пад мадэляванасцю трэба разумець утварэнне патэнцыйнага крылатага слова паводле пэўнай мадэлі такіх моўных ці маўленчых адзінак, якія паводле сваёй структуры характарызуюцца ўстойлівасцю (і/або ўзнаўляльнасцю). Пад устойлівасцю трэба разумець наяўнасць унікальнай сувязі паміж усімі або асноўнымі кампанентамі патэнцыйнага крылатага слова, якая дэтэрмінуе яго ўзнаўляльнасць у маўленні (як разовай цытаты ці як масава ўзнаўляльнай адзінкі) і яго

прыналежнасць да пэўнага тыпу свабодных ці ўстойлівых адзінак. Якасці мадэляванасці і ўстойлівасці патэнцыйных крылатых словах жорстка звязаны паміж сабой, што забяспечвае высокую ступень верагоднасці паўтарэння носьбітамі мовы і масавага ўзнаўлення ў маўленні кожнай патэнцыйнай крылатай адзінкі.

Можна вылучыць наступныя асноўныя структурна-семантычныя мадэлі патэнцыйных крылатых слоў: вобразнае слова; бязвобразнае слова; вобразнае спалучэнне слоў; бязвобразнае спалучэнне слоў; вобразны выраз; бязвобразны выраз; неафарыстычнае вобразнае выказванне; неафарыстычнае бязвобразнае выказванне; афарыстычнае вобразнае выказванне; афарыстычнае бязвобразнае выказванне. Кожная з мадэляў мае далейшую ўласную дыферэнцыяцыю паводле асаблівасцей структуры і семантыкі, ступені ўстойлівасці і ідыяматычнасці, рэалізацыі паэтычных і рытарычных сродкаў і інш.

Мадэль афарыстычных выказванняў мае вельмі высокую ступень прадуктыўнасці сярод іншых мадэляў патэнцыйных крылатых слоў, што пацвярджаецца вялікімі колькаснымі паказчыкамі яе прадстаўленасці ў фондзе рэальных крылатых слоў розных моў (у крылатым фондзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы налічваецца каля 30 % афарыстычных выказванняў).

Літаратура

1. Іваноў Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове : [манаграфія] / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 208 с.
2. Іваноў Я. Я. Крылатыя выразы ў беларускай мове : тлумачальны слоўнік : у 2 ч. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. – Ч. 1 : 3 іншамоўных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст. / С. В. Венідзіктаў, І. Л. Даніленка, С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў ; пад рэд. Я. Я. Іванова. – 136 с.
3. Іваноў Я. Я. Крылатыя выразы ў беларускай мове : тлумачальны слоўнік : у 2 ч. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – Ч. 2 : 3 рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст. / С. В. Венідзіктаў, І. Л. Даніленка, С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў, В. В. Чэх. – 208 с.
4. Іваноў Я. Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст. : тлумачальны слоўнік / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2011. – 164 с.
5. Іваноў Я. Я. Праблема ўласна лінгвістычнага вызначэння паняцця «афарызм» / Я. Я. Іваноў // *Веснік Гродзенскага дзярж. ун-та імя Я. Купалы. Сер. 3. Філалогія. Педагагіка. Псіхалогія.* – 2011. – № 1 (108). – С. 95–102.
6. Іванов Е. Е. Об основных типах афористических высказываний / Е. Е. Иванов // *Вестник Магилёвского дзярж. ун-та імя А. А. Куляшова.* – 2009. – № 1 (32). – С. 126–132.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 811.161.2'0'367'373.611

І. О. Іншакова, А. Є. Іншаков

КОЛЬОРОНОМЕНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ТА ТОПОГРАФІЧНИХ НАЙМЕНУВАНЬ У ПАМ'ЯТКАХ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ТА НОВОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Іншакова І. О., Іншаков А. Є. Кольорономени на позначення географічних та топографічних найменувань у пам'ятках середньоукраїнської та новоукраїнської мови.

Вивчення лексичної системи в її історичному розвитку неможливе без дослідження історії та особливостей розвитку окремих тематичних груп, зокрема кольорономенів. У статті проаналізовані кольоронайменування на позначення географічних та топографічних назв у пам'ятках середньоукраїнської та новоукраїнської мови.

Ключові слова: кольороназва, дериват, тематична група, номен, похідні, географічні, топографічні назви.

Иншакова И. А., Иншаков А. Е. Цветономены для обозначения географических и топографических наименований в памятниках среднеукраинского и новоукраинского языка.

Изучение лексической системы в ее историческом развитии невозможно без исследования истории и особенностей развития отдельных тематических групп, в частности цветономенов. В статье проанализированы цветоименования для обозначения географических и топографических названий в памятках среднеукраинского и новоукраинского языка.

Ключевые слова: цветообозначение, дериват, тематическая группа, номен, производные, географические, топографические названия.

Inshakova I. O., Inshakov A. Y. Colornames for denotation of the geographical and topographical names in monuments middling Ukrainian and newly Ukrainian language.

Linguists study the history of color names, their etymology, the process of forming separate groups and their composition at different stages of language development, determine the correlation of each name of the color with the subject-standard. Usually, the analysis of the function of the coloroleks is given in the synchronous aspect. However, the diachronic study of color names is important for the process of formation and functioning of the relevant thematic group, the identification of the regularities of the formation of the historical lexicology of the Ukrainian language in general.

A characteristic feature of the monuments of the Middle Ukrainian period is the wide use of color names in the geographical names. Derivatives with a nominal white and its derivatives in geographical names can be combined into separate thematic groups: the names of cities and towns, villages, seas, rivers, tracts. Often, monuments are composed of names of cities with the use of the colored image. There are also separate titles of states. Among the areas of use of black nominae in the Middle Ukrainian language are often used geographical, toponymic names, which are grouped into separate thematic groups (names of cities, countries, toponymic names, names of villages, names of rivers, lakes, seas). A

number of new titles show the performance of the color rendering black. For the transfer of red color in the analyzed thematic group used names with ancient roots. The analyzed material confirms the widespread use of collo-Aleksiki in geographical and topographical names during the period under review. Some of the names have occurred in the previous period. The most productive in the worked out thematic group were white, black colors. A wide range of lexemes with different roots for the red color has been revealed. Less productive in the analyzed thematic group were blue, yellow, gray, green.

Key words: colornames, derivate, thematic group, nomen, derivatives, geographical, topographical names.

Різні аспекти становлення, розвитку окремих тематичних груп лексики розглядали у своїх дослідженнях С. Бібла, Г. Войтів, О. Зеленська, Г. Миронова, І. Сокіл, П. Чучка, С. Яценко та ін. Історичний аспект вивчення кольоролексем актуалізований у роботах Н. Бахліної, О. Іссерлін, М. Чікало, Ю. Норманської, І. Садикової, В. Горобця, Л. Ткач, Р. Алімпієвої, Г. Герне, А. Заремби, П. Хілла, Н. Пелевіної, Л. Грановської, М. Суровцевої та ін. Мовознавці досліджують історію кольороназв, їхню етимологію, процес формування окремих груп та їх склад на різних етапах розвитку мови, визначають співвіднесеність кожного найменування кольору з предметом-еталоном.

Зазвичай аналіз функціонування кольоролексики подано в синхронному аспекті. Проте діахронічне дослідження кольоронайменувань є важливим для процесу становлення та функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Це й зумовило вибір теми статті та її актуальність.

Характерною рисою пам'яток середньоукраїнського періоду є широке вживання кольоронайменувань у складі географічних назв. Деякі номен траплялися ще попереднього періоду: місто *Бѣла Вежа* (ЛГ 259); *а кто идетъ... у бѣльци городъ поль рубель серебра* (1408 ССУМ I 95); *оу Бѣломъ Гродѣ* (1466 там само 149); *Бѣлгород* (1462 КП 103), *Бѣлоградъ* (1480 ССУМ I 148); *посла ихъ подѣ Бѣлагородѣ* (1516 ЛГ 49); *...бо войска цесарскіе, стоячи у Білградѣ, свояволю великую чинити почали...* (1691 ЛСам 152). У джерелах нової української мови незначна кількість подібних утворень: *Білагород* (Кв.-Осн. I 37) «назва міста в повісті «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка»; *Бѣла Церква* (РД 117; ЗЮР I 60); *зъ Білої Русі* (ЗЮР I 231).

Деривати з номеном *білий* та його похідними в географічних

назвах можна об'єднати в окремі тематичні групи:

– назви міст та містечок. Особливістю цієї групи є поодинокі суфіксальні утворення, переважають складні деривати: Білобереззя (1595 СелР 407); Бѣльск (ГВК 1227); Белополє (1611 АЖ 375); Белев, Белозерье (ВУР I 551); Білогір'я (Ляхівці) (XVII 30-і рр. ЛОстр 134); Белоусовка, Белозер (1648/1654 ВУР III 617); Білобожниця (1645 СелР 478); Белое Поле, Белокоровичи, Белокоровское (XVI ВолГр 232) тощо;

– назви сіл: село в Молдавському князівстві Бѣлаа Кръниця: ...дали есмы ему...села нарєвтѣ, на имѣ ... козаровци и бѣлаа крѣниця (1436 ССУМ I 148) та його варіант Білокриничья (1594 СелР 405); Бѣльи берьги (село в Подільській землі): ...на имѣ тоє сьло...луку ниже бѣльыхъ берьговъ (1445 ССУМ I 149); Біличі (1506 ГВК 843); Білосток (1579 СелР 375); Білозорка (1583 там само 380); Білка (1588 там само 385); Білин (1601 там само 425); Білівці (1603 там само 428); Білопілля, Білополь (1605 там само 430); Біла Криниця (1609 там само 434); Белогоро(д)ка, Белобере(ж)є, Белокуровичи (1611 АЖ 375); Білий Потік (1622 СелР 448); Білқи (1625 там само 452); Белозеро (ВУР I 551); Біла Воля (1630 СелР 457); Біле Озеро (1638 там само 281); Білогорца (Білогоца) (1636 там само 258);

– назви повітів, слобод, хуторів, замків, сотень: Белевский (ВУР I 551); Белгородський (1634 СелР 462); Беломестная (ВУР I 551); Белогрудовъ, Бѣлухинъ (1799 ОЛУ 158); Бѣловицина (1799 там само 141); Беловежской (1799 там само 153); Белиловски(и) (XVII ДМВН 269); Белоцерковській замок (ЛГ 259); Білогородська, Білоуська (УУГ 871, 946);

– назви морів, річок: Белое (Мраморное) море (1648-1654 ВУР III 617); того ж року на Білом мору визера турецького громили (1685 ЛСам 141); Біле море, Гниле море (Сиваш): а запорожское войско ходили под Перекоп и там над Білим морем вежу виняли... (1694 там само 154); на бѣло(м) потоці (1414 ССУМ I 149); Біла Калитва, Біла Плата, Білий Колодязь (1641 ВУР I 551); Белые берега (перевіз на річці Сеймі) (1648–1654 ВУР III 617); Білоус (УУГ 954); Білиця – права притока Івоті, ліва притока Десни (басейн Дніпра) (УУГ 954) (омонім до однойменного села Білиця Ямпільського району Сумської області). Нова українська мова успадкувала незначну кількість лексем із попереднього періоду (Біла, Білоус), низка новотворів свідчить про збільшення назв цієї мікрогрупи: Біла Лугань, Біла Тиса, Білашка, Біленька, Білий Черемош, Білий Яр, Білозерка, Білосарайська, Білосток, Білоц (КРУ 157); на білим потоком (Романів 15); біловод (Чаб I 86) «озеро або річка

з чистою, прозорою, білуватою водою і піщаним дном»;

– назви урочищ: ...а *штъ Пероунова Доуба до Бѣлыхъ Бѣриговъ...* (1301 ГВК 681); *Белая гора* (назва урочища у Волинській землі): *грань...зъ леса...подъ Белую гору* (1322 ССУМ I 149); *яко се вышь отписало, у урочища Бело(г)(о)...* (1639 КПС 195); *при рѣкѣ Ипутѣ имѣются пристани въ урочищѣ Бѣлыхъ Берегахъ и Селищѣ...* (1799 ОЛУ 124); інші топоніми: *Белая гора* (1322 П 21); *Бѣлошевы сѣножати* (1349 там само 27); *Белева (Белова) гора* (XVI ВолГр 232) та ін.

Часто функціонують у пам'ятках складені назви міст із уживанням розглядуваного кольоратива: *жолніре, видячи тоє, стали обозом за Білою Церквою...* (XVII 30-і рр. ЛьвЛ 117); *Брѣховецкій с калмиками ходиль по(д) Бѣлѣю Церковь Яблоновского збиль* (1665 ЛГ 213) і похідні: *Белоце(р)ковски(и) кгрунт*; *Белоце(р)ковская стена*; *Белоце(р)ковская дорога*; *Белоце(р)ковски(и) гостинец* (1584–1644 КПС 312); *Бѣлій Камень* (ЛГ 259). Цю ж назву мали й інші топонімічні об'єкти, зокрема, *озеро Білий Камінь* (1292 ГВК 578); *урочищъ у Белого Каменя у могилы* (1597 КПС 89), на позначення якоїсь певної місцини – *білий камінь* (1650 ГВК 1009).

Із XVII ст. у джерелах розглядуваного періоду активно функціонує номен *Біла Русь* (XVII 30-і рр. ЛьвЛ 121); ...з *подъ Бѣлоу Русскѣ великіи государь...* (1654 ЛГ 154); *Білая Русь* (1654 ЛСам 69); (XVIII ГВК 1109).

Трапляються й поодинокі назви держав: *давали выходъ Бѣлой Урдѣ* (1393 Р I 49) (*Бѣлая Орда* – назва феодальної держави на території Казахстану); *Белиловка* (1635 АЖ 141).

Серед сфер використання номена *чорний* у середньоукраїнській мові часто вживаними є географічні, топонімічні назви. Їх можна об'єднати в окремі тематичні групи:

– назви міст, країн: *Черновци, Черновъци* (назва міста на Буковині): *а што было дати ему у черновъци, то иметь дати у хотини* (1408 ССУМ II 537); *Чернь* (ВУР I 563); (1462 КП 201); *Черниговъ* (там само 231); ...а *поплатовъ платити и иных никоторыхъ пошлин в Чернобыли не велели* (1450 там само 547); *Чернехов* (1635 АЖ 165); *Чорна Русь* (ЗІОР II 264) тощо;

– топонімічні назви: *Лесокъ Чорный* (1322 П 21); *под Чорный Лесокъ њшь...* (1322 ГВК 693); *Пѣсокъ Чорный* (1393 П 113); *вышоль На меНе Аксакъ-Темиръ. ЖелѣзНам Нога. ѿ Чорного Пѣска* (1393 Р

48); чорний п'сокъ (староукраїнський переклад тюркської назви місцевості у володіннях Тамерлана) Каракуми (ССУМ II 548); ...и поперек полъ къ ЧорНомоу д'ѣсоу: к потокоу: к ложжешевъ (1413 Р 83); Черниковъ прикметник Черниково дворище (1463 ССУМ II 537) «назва земельної ділянки у Волинській землі»; Черничин (ГВК 1261) «болото»; Чернече (там само) «урочище»; аже емоу побраль. пан вепрѣ. оу черНом д'ѣсѣ; къ чорНомоу д'ѣсоу (XIV/XV УГ 83); Чернеховская Дубрава (ВУР I 562); Черный шлях (ВУР I 563); Чернечий Яр, Чернев, Чернеча Слобода, Чернижів, Чернишівка, Черноводський, Чернолуцина, Чернуської Пустиньки (XVIII ОЛУ 318); Чорнобабки (там само 319) та ін. Нова українська мова фіксує назви середньокраїнського періоду: Чорний шлях (СМШ II 414); на високій чорногорѣ буйні вѣтри вѣют (РД 72); під чорний д'ѣс на могилу (РД 15); в чорнѣй горѣ положите (там само 10); Чернече поле (Теребовельщина 179);

– назви сіл, хуторів та слобід: Чернєхов (1435 ССУМ II 537); Черниковцы (1463 там само); Владъ чорныи (назва села в Молдавському князівстві) (1490 там само 180); Черників, Чернів (1589 СелР 387); Чорнятин (1593 там само 399); Черниговци, Черничичи (XVI ВолГр 234); Чорногородка (УУГ 955) «село Макарівського району Київської області»; Чернин (там само 1041); Че(р)ня(в)ки (село) (1611 АЖ 332); Ча(р)нобы(л) село (там само 378); Черниция (1635 СелР 464); Чернігівці (1646 там само 480); Чернявка, Чорна (XVII СелР 479, 393); Чернече (1794 ГВК 1106); Чернетщина (1799 ОЛУ 143); Чернетичи (там само 137); Черняховка (там само 136); Чорнухи (ЛГ 272); Чернышъ (1799–1801 ОЛУ 131); Чернечая Слобода (там само 153); Чорнобаи (1799 там само 167); синонімічні назви Черноглазовка (1799 ОЛУ 179) та Чернооковъ (там само 143) тощо;

– найменування річок, озер, морів: а топерь тоурци перестоупили чрѣмноє морє занжє взлѣ кафоу (1484–1486 ССУМ II 550); Чорнороуї (1492 там само 547) «назва річки у Волинській землі»; Черное Жеребье (Черный Жеребец) (ВУР I 562); Чорне море (XVII 30-рр. ЛьвЛ 198); и прешедше за Днѣпръ, поселяхуся надъ Че(р)нимъ моремъ... (1739 ЛГ 40). У сучасній українській мові з попереднього періоду функціонують окремі назви: Чорне море (ЗЮР II 201; РД 118; Гр IV 470); Чорноморія (СМШ II 414) «узбережжя Чорного моря». Низка нових найменувань свідчить про

продуктивність кольорономена *чорний*: *Тиса Чорна* (КРУ 187); *Черемош Чорний*, *Чернеча*, *Черня*, *Чорна Вода*, *Чорна Долина*, *Чорний потік*, *Чорний Ташлик*, *Чорнова*, *Чорноводка*, *Чорногузка*, *Чорнява*, *Чорнявка* (там само 190).

Для передачі червоного кольору в аналізованій тематичній групі використовувалися номени із давніми коренями (індоєвропейський *руд-* <**rudh-*; спільнослов'янські *черв-* <**červ-*; *багр-* <**bagъr-* та інші).

Серед похідних від кольороназви *рудий* у пам'ятках трапляються географічні, топонімічні назви: *Руда*, *Руденка*, *Рудий*, *Рудиківський*, *Рудівка*, *Рудка*, *Рудня*, *Рудницьке* (XVIII ОЛУ 313); селища: *Рудка*, *Рудки*, *Рудня* (УУГ 1040); *Рудка* (1630 ІФ 151); село *Рудники* (1584–1644 КПС 320); *Руда* (1584–1644 КПС 320) «струмок у Київському повіті»; струмки: *Рудка*, *Рудавина* (1584–1644 КПС 320); *Рудка* – річка в Чернігівській області (1677 УУГ 184); *Рудяки* (СМШ II 217) «назва села на Київщині»; річка *Руда Криниця*; мала річка Теробовельщини: *Гнила Рудка* (від болотняного річища, бо рудка, рудава «болото» первісно ще й червоного кольору); потік *Гнила Рудка* (Теробовельщина 171, 178); річки *Руда*, *Руда (Крива)*, *Руденка*, *Рудка*, *Рудка (Гнила)*, *Рудний*, *Рудня* (КРУ 181); мікротопоніми: *Рудки* (там само 176); *руда* долина (Красний Брід 546); поодинокі назви сіл *Рыжжики* (1799–1801 ОЛУ 130); *Рижжи* (XVIII там само 312); у пам'ятках із XVII ст. трапляється гідронім – озеро *Рыжеватое Кривое*.

Незначна кількість зафіксована давніх похідних: *черезь великое Черленое море* (XVI Укр. Лекс. 406); *...їна моє(г)(о) че(р)леневски(х) побил(л) и порани(л)* (1609 ДМВН 126); *...їна моє(г)(о) міста Че(р)леное, побивши, порани(в)ши...* (там само); *Черленое місто і маєток Остафіяна Тишкевича* (XVII там само 278); *Черленків* (1605 СелР 127); *Черленівці* (1593 там само 399); *черлсная доуброва* (1495 ССУМ II 550); поодинокі номени виступає для найменування річки: *Черлен*, *Черлена* (КРУ 190).

На позначення червоного кольору вживався номен *чирвоный*: *где гора синай лежит и море чирвоне* (XV Пов 16) та його синонімічний варіант *черлений*: *которые съ индеи и через море черленое ходят* (там само). У контексті пам'ятки вживається кілька варіантів на позначення червоного кольору, що є свідченням їхнього одночасного співіснування в XV ст.: *и все же дно моря червеного есть велми черлено. ижь для чермности его вода albo вино на верхоу боудуче боудетсе видело червонно* (там само 17).

Серед фактичного матеріалу наявні такі тематичні групи:

– географічні назви: Червона Русь – пізніша назва території Галицького князівства (XVII 30-і рр. ЛОстр 186); утопиль въ мори червономъ (МатГимч II 478); містечко Червоне, Червоноградський повіт (1624 СелР 450); похідне старосты червоноградского (1641 ВУР I 329); потокъ Чирьвоныи... (1301 П 9); Червона Русь (СМШ II 403) «історична назва місцевості на сході від Карпат»; Червонка (КРУ 189);

– назви сіл похідні Багринівці, Багриновичі (1646 СелР 482);

– назви річок Красна, Красний (КРУ 170);

– міста, містечка: Ржев, Ржищев, село Ржавец (ВУР I 560); Ржач, Ржавка, Ржавець (XVIII ОЛУ 312); Іржавський, Іржавець (там само 300); болото Ржаве, у пам'ятках із XVII ст. в системі гідронімів Донецької, Луганської областей річка Ржавий Колодезь; гідронім Ржавець.

У географічних та топографічних назвах функціонував кольорономен синій. У пам'ятках XV–XVII ст. як епітет моря використовується прикметник у складі власної назви. Синее море, мабуть, відносно до південних морів (Каспійського, Аральського): Синявин місто, Синяків село (УУГ 1040); Синято(в)ка село, маєтність (1611 АЖ 377); ...татарский полководец, кочует на Синих Водах... (1648 ВУР II 47); село Синявское, містечка Синици, Синява (1648–1654 там само III 625); Сиволже, Синец – містечки, річка Синица, урочище Синица (там само I 560); Синие Воды (там само II 542); того же року в Синяві татаре були з Волох... (XVII 30-і рр. ЛОстр 128); села Сингаївка, Синевідсько Нижнє, Синець, Синиця, Синівці, Синявка, Синягівка, Синяківці (XVII СелР 506-507); Сингаї село, маєток (XVII ДМВН 277); Синець, Синій Колодезь, Синьовка, Синьооківка, Синявка, Синяки (XVIII ОЛУ 314); село Синей Колодезь (1799–1800 там само 144); м'їстечко Синявка (там само 138); село Синяки (там само 136); Синюха, Синявка, Синька (КРУ 182).

Географічні, топонімічні назви з номеном жовтий – переважно складені деривати: Жо(л)тіє Води (ЛГ 270) «урочище»; на Жолтой Водѣ (там само 170); Жовтий курган Білгородського уїзду (ВУР I 554); у урочища Жолтой Води (1648 ЛСам 49) «урочище»; Жовті Води (СМШ I 230) «назва річки»; балка Жовта круча; назви річок: Жовта, Жовтенька (КРУ 165).

Номен золотий міг виступати в складі композит або складених

назв: місто Золотоноша (ЛГ 270); Золота Орда (XVIII ОЛУ 300); виявлено кілька похідних назв річок: Золотинка, Золотоношка, Золотий, Золота Липа (КРУ 166).

Зрідка номен *сивий* був твірною основою для географічних, топографічних назв: Сивки, Сиволож, Сивушанський, Сивцевий (XVIII ОЛУ 314).

Група назв *зеленого* кольору в староукраїнській мові є розгалуженою мікросистемою. Дібраний матеріал дозволяє виокремити такі мікрогрупи:

– географічні назви: село Зеленів (1637 СелР 467); містечко Зелений Ріг (1645 там само 320); хуторь Зеленковській (там само 167); хутор урочища Зеленаго (там само 176); гідронім Зеленьці Колодезь; Зеленківський (XVIII там само 300); топоніми Зеленча (Теребовельщина 179); річки Зелена, Зеленця (КРУ 166).

Отже, проаналізований матеріал засвідчує широке вживання кольоролексики в географічних та топографічних назвах протягом розглядуваного періоду. Деякі номени траплялися ще попереднього періоду. Найбільш продуктивними в опрацьованій тематичній групі стали *білий*, *чорний*, *червоний* кольори. Фактичний матеріал опрацьованих джерел дозволяє виокремити тематичні мікрогрупи: назви держав, міст, містечок, сіл, хуторів, слобід, повітів; гідронімічні найменування (морів, річок, озер); топонімічні назви (урочищ) тощо. Виявлений широкий спектр лексем із різними коренями для передачі *червоного* кольору. Менш продуктивними в аналізованій тематичній групі стали *синій*, *жовтий*, *сивий*, *зелений* кольори.

Література

1. Іншаков А. Історія кольоративів української мови : [монографія] / А. Іншаков ; за ред. проф. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ФОП Маринченко С. В., 2017. – 211 с.
2. Муромцев І. В. Вибрані праці / І. В. Муромцев / Упорядкування і заг. редакція А. Нелюби. – Х. : Харківське історико-філологічне т-во, 2009. – 312 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- АЖ** Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 252 с.
- ВолГр** Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. Відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1995. – 246 с.
- ВУР** Воссоєдинение Украины с Россией : Документы и материалы (К 300-летию : 1654–1954) : в 3-х т. – М. : Изд-во АН СССР, 1954.
- ГВК** Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – 1284 с.
- Гр** Словарь української мови / Збір. ред. журн. «Киевская старина». Упоряд. з

дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.

ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. актових документів / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К. : Наук. думка, 1981. – 316 с.

ДНМ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобереж. України / Підгот. В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.

ЗЮР Записки о Южной Руси : Издал П. Кулиш. Т. 2. – К. : Дніпро, 1994. – 719 с.

ІФ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / XVI – перша пол. XVII ст. / Зб. документів. Упор. Я. Д. Ісаєвич та О. А. Купчинський; О. Я. Мацок, Е. Й. Ружицький. – К. : Наук. думка, 1975. – 344 с.

Кв.-Осн. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3-х т. – К. : ХДУ, 1978–1979. – Т. 1–3.

КП Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Вступ. Текст. Примітки / Репринтне видання. – К. : Час, 1991. – 280 с.

КПС Книга Київського підкоморського суду (1584–1644); Відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1991. – 344 с.

Красний Брід Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник с. Красний Брід бл. Меджилаборець / Пряшівщина // Олекса Горбач. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен : Український вільний ун-т, 1993. – С. 524–660.

КРУ Каталог річок України. Склали : Г. І. Швець, Н. І. Дрозд, С. П. Левченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 192 с.

ЛГ Гісторія... Г. Граб'янки. Літопись краткій... / Упор. Мойсієнко В. М. Відп. ред. В. В. Німчук. – Житомир, 2001. – 278 с.

ЛЮстр Острозький літописець // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 125–140.

ЛСам Літопис Самовидця / Підгот. Я. І. Дзира. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.

ЛьвЛ Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 99–124.

МатТимч Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Упор. : Німчук В. В., Лиса Г. І. – Київ – Нью-Йорк, 2002. У 2-х книгах.

ОЛУ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упор., передмова Т. Б. Ананієвої. – К. : Наук. думка, 1997. – 278 с.

П Грамоти XIV ст. / Упор., вступ. стаття, коментарі, словники-показчики М. М. Пешак. – К. : Наук. думка, 1974. – 256 с.

Пов Перетц В. Н. Повесть о трёх королях-волхвах в западнорусском списке XV в. – Спб., 1903. – С. 1–107.

Р В. Розов. Українські грамоти. Т. I. XIV в. і перша пол. XV в. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1928. – 260, 83 с.

РД Русалка Дністрова (фотокопія з видання 1837 р.) / Вступ. стаття О. І. Білецького. – К. : Дніпро, 1972. – 135 с.

Романів Горбач О. Північно-наддніпрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області (відбитка з «Наукових записок» Українського Технічно-господарського інституту в Мюнхені. Т. VII (X), 1965 // Олекса Горбач. Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 56–157.

СелР Селянський рух на Україні 1569–1648 рр. – К., 1993. – 532 с.

СМШ Словник мови Шевченка : у 2-х т. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 1–2.

ССУМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х т. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2. – 591 с.

Теребовельщина Горбач О. Говірки Теребовельщини (відбиток з «Наукових записок» Українського Технічно-господарського інституту в Мюнхені, Т. XIX, Мюнхен, 1969) // Олекса Горбач. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – С. 173–257.

Укр. Лекс. Дажё Л. Украинская лексика сер. XVI века : Няговские поучения (словарь и анализ). – Дебрецен, 1985. – 526 с.

УУГ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. – Л., 2004. – 1087 с.

Чаб Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя., 1992.

Стаття надійшла до редакції 27.06.2017 р.

УДК 811.161.2'0'367'373.611

І. О. Іншакова, І. Є. Іншакова

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗАПАХІВ ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Іншакова І. О., Іншакова І. Є. Тематичні групи лексем на позначення запахів давньоруськоукраїнського періоду.

У статті аналізується одоративна лексика в пам'ятках XI–XIII ст. Основні корені цієї давньої тематичної групи успадковані ще з праслов'янського періоду. Одоративи мали різну частиномовну належність. Виявлені словотвірні варіанти похідних. Суфіксальні деривати в контексті могли передавати антонімічні значення. Часто в давніх текстах побугували одоративні лексеми релігійного вжитку. У тематичних групах аналізованого періоду переважали ароматичні речовини та відповідні рослини.

Ключові слова: одоратив, тематична група, частиномовна належність, семантика, суфіксальний дериват, лексема, запах.

Иншакова И. А., Иншакова И. Е. Тематические группы лексем для обозначения запахов древнерусскоукраинского периода.

В статье анализируется одоративная лексика в памятках XI–XIII ст. Основные корни этой древней тематической группы унаследованы еще с праславянского периода. Одоративы принадлежали к разным частям речи. Обнаружены словообразовательные варианты производных. Суффиксальные дериваты в контексте могли передавать антонимические значения. Часто в давних текстах функционировали одоративные лексеми религиозного употребления. В тематических группах анализированного периода превалировали ароматические вещества и соответственные растения.

Ключевые слова: одоратив, тематическая группа, частеречевая принадлежность, семантика, суффиксальный дериват, лексема, запах.

Inshakova I. O., Inshakova I. Y. Thematic groups of lexemes for denotation of smells anciently Russian the Ukrainian period.

In Ukrainian linguistics it is traditional to study the semantic groups of the

vocabulary of the language. One of these groups is odorativa. The clarification of the history of the formation of a separate semantic group - obnoxious - is relevant because it allows us to broaden the general picture of the world. Our article is devoted to the description of the thematic group of tokens on the designation of smells of the ancient Russian-Ukrainian period, since a complete study of the history of the lexical composition of the Ukrainian language is impossible without an understanding of the history of the formation of individual semantic groups.

The surveyed sources of the period of Kievan Rus allow to distinguish thematic groups that were recorded in the pre-Slavic period. This is a group of fragrant plants (about 20 tokens). In some contexts we observe a number of names of fragrant plants. Individually analyzed tokens may be included in different thematic groups (plants, substances). The group of aromatic substances was the most quantitative (almost 60 nomens). Mostly, in ancient texts, there were obsessive religious usage tokens. The peculiarity of the thematic group of aromatic substances is the presence of word-formation nests. Similar word-building nests contain a variety of variants. The most productive word-building nest of this period of the analyzed thematic group are derivatives with the root of the world. The non-derivative world-class token was ambiguous and performed in various ways. About a dozen derivatives are formed by the foundation. Preferably nouns and adjectives. A number of nomines were used in the monuments to designate the kind of spices. Found many-valued nouns, verbs, contextually conveying obsessive feelings.

Key words: odorativ, thematic group, belonging on part of speech, semantics, suffix derive, lexeme, smell.

В українському мовознавстві традиційним є вивчення семантичних груп словникового складу мови. Однією з таких груп є одоративи. Одоративний складник довікля в лінгвістиці та мистецтвознавстві вивчали М. Велер, В. Виноградов, Ж. Деріда, Ю. Лотман, О. Потебня, В. Сидельников, Н. Павлова та ін. Розглядуваній проблемі в українській мові присвячені роботи В. Дятчук.

Лексика відчуттів досліджувалася багатьма лінгвістами, проте системний опис одоративів відсутній. З'ясування історії формування окремої семантичної групи – одоративів – є актуальним, бо дає змогу ширше подати загальномовну картину світу. Опису тематичної групи лексем на позначення запахів давньоруськоукраїнського періоду присвячена наша стаття, оскільки повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії формування окремих семантичних груп.

Обстежені джерела періоду Київської Русі дозволяють виокремити тематичні групи, які фіксувалися в праслов'янському періоді. Це група ароматних рослин (близько 20 лексем). Наприклад: *кориця* «висушена кора гілок коричних дерев, що її вживають як прянощі для кондитерських виробів, а також у медицині та

парфюмерії», [кори́стий] «заправлений прянощами», старе кори́ця «кориця» (XVII ст.); *рос.* кори́ца (з XV ст.); (заст.) кора коричника цейлонського, *Cinnamomum ceylonicum*; *бот.* коричник, рід рослин родини лаврових, *Cinnamomum*; [кора], [кори́ка] «кориця», *блр.* кары́ца, *д.-р.* кори́ца «те саме», *слц.* škorica, *в.-луж.* skorica, *схв.* кѡри́ца «коричне дерево, *Laugus cinnamomum* L.», *цсл.* кори́ца «кориця»; запозичено в давню руськоукраїнську мову зі старослов'янської; *ст.-сл.* кори́ца «кориця» (спочатку, можливо, «маленька кірочка», пор. споріднені деминутиви *рос.*, *заст. болг.* кори́ца «кірочка», *болг.* [коры́че], *схв.* кѡри́ца, *слн.* kórica, skórjica «те саме») утворене від кора «кора», якому відповідає також *укр.* ко́ра «луб»; західнослов'янські форми з початковим **s-** пов'язані із західнослов'янським [skora, skóra, škóra] «кора», що зводяться до варіанта кореня *прасл.* [skora] «те саме», *укр.* кори́чневий як і споріднені *рос.* кори́чевий «кольору кориці або смаженого насіння кави; бурожовтий з темним відтінком» (спочатку, з XVII ст., як назва кольору тканин, одягу), *блр.* коры́чневы «те саме», очевидно, пов'язане зі східнослов'янським *коричьным буквально «який стосується кориці» (пор. *укр.* кори́чний *рос.* кори́чный «те саме», *рос. заст.* коричный «те саме; одержаний з кориці; коричневий») (ЕСУМ III 22); *евшань* (емшань) «полин, емшан»: *Дави ему поухати зелья, именемъ евшань* (1201 СлРЯ V 13); *каламой* «запашний очерет, пахощі»: *Добрѣшиее въ добрыхъ воняхъ купи и ирин и амон и корицю и онух, на(р)до же и каламои, да добре же устройвъ муро* (XII–XIII СлРЯ VII 32) та його варіант *каламонь* (каломонь) (там само) «запашний очерет»; похідні *каламоний*, прикметник до *каламонь*: *Приде одинъ от старьць от лавры каламоня и гла ему* (XI–XII там само); *каламонский*, прикметник до *каламонь* (там само); багатозначний номен *кассия* (*касия*) 1) «дерево, дика кориця» (там само 87); 2) «кора, листя та плоди цього дерева, що мають сильний приємний запах»: *С ними же и кинамомъ и касиа и инѣх благоуханных аромат ту бѣ множ(ь)ство* (XI там само); *кинамонь* (*кинамомъ*, *кинаномъ*, *кунаимень*) та *кинамомонь* «кориця»: *С ними же и кинамомъ и касиа и инѣх благоуханных аромат ту бѣ множ(ь)ство, яже вся смѣшающе по вся дни кадяху богови* (XI там само 124); *кипарись* (*кюпарись*) (там само 130) «запашна деревина одного із видів ялівцю, яка йшла на ікони»; *кипръ* (*купръ*) «чагарник, із плодів якого добувалися пахощі, кіпр»: *Растут же ту и валсам иже ес(ть),*

чьстнѣи всѣх плод, и кипро и мировалнь (XI там само 132); коупрь «кіпр, назва чагарника, з квітів якого добувалися пахощі»: *ксть бо медоносна и виноносна страна та добрыхъ весма имощи коупрь и муровалань, рекше крижъмо желоудныи, и шпавальсама* (XIII–XIV ГА 117); *мята* «трав'яниста запашна рослина, м'ята»: *Отъдесятьствуετε мятѣ* (1128 СлРЯ IX 349); *нард* «духмяна трава та олія з неї», д.-р., ст.-сл. *нардъ* – те саме (Ф III 44); *нардъ* «рід запавної рослини, рід валеріани» (Преобр I 593); *нардъ* та *нардо* «нард, ароматична рослина»: *Кто нарда стварит и блгоухает зелие* (1385 СлРЯ X 206); *Мария же, примъши литру мира нарда пистикия мьногоцѣнныя, помаза нозѣ Иисовѣ* (1057 там само); *кодиментъ* «рослина, яка вживається як приправа до їжі»: *...кодимента и редькови и ина потребнага и добровоньнага зельга на всакъ днь приношаше* (1296 СДЯ IV 233); *коумень* «тмин» (XIV СДЯ IV 327). В окремих контекстах спостерігаємо низку найменувань ароматних рослин: *Растуть же ту и вальсамъ, еже есть чьстнѣи всѣх плод, и кипрь, и муровалнь* (ИФ 346). Поодинокі аналізовані лексеми можуть входити до різних тематичних груп (рослин, речовин): *елей* «оливкове дерево, маслина» (XII–XIII СлРЯ V 44); «оливкове масло; рослинна олія» (1057 там само); *мерра* (СлРЯ IX 104) «ароматна рослина, мирра».

Група ароматичних речовин була кількісно найбільшою (майже 60 номенів). Переважно в давніх текстах побутували одоративні лексеми релігійного вжитку. Наприклад: *темиганъ* «пахуча живиця, що використовується для куріння, ладан»: *И тако ражається темьянь черныи и гофить: изъ древа исходитъ аки мезга и снимають желѣзомъ острымъ* (XII Ср III 946); «куріння фіміамом, куріння при богослужінні»: *Воню благоуханья принося, кадило молитвеное, тѣмьянь благовонныи* (1185 там само 947); *Носяще кресты с свищами же и кандилы с благоуханнымъ темьяномъ* (1231 там само); *тъмиганъ* «пахуча живиця, що використовується для куріння, фіміам, ладан»: *Повелить вьезде тѣмьяны класти* (XII там само 1082); «куріння ладаном»: *Блгоуханиа тѣмьянъ принесль кси* (1097 там само); *възноситисѧ* «підніматися»: *да въ цркви бѣи. мо(л)тва за тѧ къ бѣ тако тѣмиганъ възноситисѧ* (1383 СДЯ II 94); *виждь град иконами стыхъ и свѣцаемъ и блистаюцесѧ и тѣмьяномъ и боухаемъ* (1037–1050 ІлСл 81); *елей* «освячене запашне масло, переважно оливкове, яке вживане під час богослужіння»: *Не достоить же иного*

приносить къ олтарю, нь тѣчию олѣи въ свѣтилникъ (XIII–XIV СлРЯ XII 356); миро «миро, запашна олія»: оукрашающесѧ свѣтлыми ризами или миромъ помазающесѧ рекше блгооуханьными вонами (1284 СДЯ IV 539); ни слыша(н)ѧ пѣснии врежающь. ні мирь добровонѧ(н)къ... а(з) же ничто же почтохъ (XIV там само). На позначення миру в текстах побутували інші лексеми: крижма та крижмо «миро»: помазати крижмою небесьскою (XIII СлРЯ VIII 57); крижьмо «мазь для пахощів»: късть бо медоносна и виноносна страна та добрыхъ весма имощи коупрь и мюроаланъ, рекше крижьмо желоудныи (XIII–XIV ГА 117).

Траплялися варіанти окремих номенів. Наприклад: змирна «запашне масло, мирра»: оумертвенью же змирна мртвы(х̃) ради помазанъѧ (XIV СДЯ III 391); змюрна «запашне масло, мирра» (XII там само 392); измирна «пахощі»: (XIV СДЯ IV 38); измирна та измирно «запашна олія, миро»: Сего ты явьствено измирною (миромъ) по святымъ помазаше язвамъ (XII СлРЯ VI 178); «миро, елей (запашне масло, яке вживають у церковних обрядах)» (СлРЯ V 44).

За нашими спостереженнями, особливістю тематичної групи ароматичних речовин є наявність словотвірних гнізд, зокрема ладанъ та ладонъ «ароматична смола, ладан»: И ту ражається темиянь ладанъ, спадаеть съ небесе, и тако взимають на древцихъ (1113 СлРЯ VIII 160); ладанъ «запашна смола, ладан»: ...и клѣтку торговую. што поіти ладану и темьгану к ир(к)ви (бл. 1350 СДЯ IV 386) та суфіксальні похідні іменники та прикметники ладанница та ладонница (СлРЯ VIII 160) «посудина для зберігання ладану»; ладанный та ладонный, прикметник до ладанъ, ладонъ (там само) та смирна (смурна) та змирна (змурна, змурьна, змюрна) «ароматична смола рослини, яка проростає у Східній Африці та Аравії, що вживається як мазь, для кадження в храмах та при бальзамуванні»: ...принесоша ему дары: злато и ливанъ и змурьну (1057 СлРЯ XXV 196); Злато и ливанъ и змурноу (XII там само); Дахомъ ему злато, и ливанъ, и змюрну (XIII там само); Клеопатра же сама ся умори... по умрътвиши же ея несено бысть тѣло ея въ Римъ, и змирною обв'язана (XIII там само); смирнений, змирнений та змурный (змурьновъ, змурьный) «той, що має відношення до смирни»: Приде же и Никодимъ... несы съмѣшение змурно и алоино (1057 там само); Мария же приимъши стѣкляницу масти съмѣшенны блговоньны вѣбрьны,

помаза нозѣ Исѣѣ... Храмина же испълни ся отъ вонѣ змурьныя (XI–XII там само). Подібні словотвірні гнізда містять розмаїття варіантів.

Найпродуктивнішим словотвірним гніздом цього періоду аналізованої тематичної групи є похідні із коренем *мир-*. Непохідна лексема *миро* була багатозначною й виступала в різних варіантах: *миро* (*мюро, муру*) «запашна олія»: *Мария же, приимъши литру мира нарда пистикия мно̀гоцѣньныя...* (1057 СлРЯ IX 170); *На земли живуще зельская и пьръстию воняють въ миора мѣсто излиянаго насъ ради* (XIII там само); *...многачьскы добра дѣиства источа намъ му̀ро добровоняющее* (там само) «склад із рослинної олії з різними ароматичними речовинами, що вживається в церковному обряді миропомазання»: *А миоромъ помазати [при крещении] чело, ноздри, уста, уши, сердце, едину руку правую, долонь възнаку* (1156 там само); *Добрѣишее въ добрыхъ воняхъ купи, и ирин, и амон, и корицю и онух, на(р)до же, и каламои, да добрѣ устройъ миро и вечеряюща помажетъ га мирьмь* (XII–XIII там само); *...и тѣмъ же миромъ дѣти крестятъ* (1200 там само). Близько десятка похідних утворені основоскладанням. Переважно це іменники та прикметники: *мировальнъ, мурованенъ* «миробалан; плід міробалану, масло якого уживається для приготування запашної мазі»: *Растут же ту и валсам, иже ес(ть) чьстнѣи всѣхъ плод, и кипро, и мировальнъ* (XI там само); *мировонное* «пахощі, які подібні до миру»: *Мировонное ис тебѣ въплъцьцаго ся Ииса...* (1096 там само 171); *мироносица* (*мюроносица*) «одна з жінок, яка приносить миро для помазання Ісуса Христа у труні»: *На утрия же въ стую недѣлю яже поють ся о мироносицахъ* (XII–XIII там само 174); *мироносица* (XIV СДЯ IV 540) «про жінок, які приносять миро для помазання тіла Ісуса Христа»; *мироносный* (1057 СлРЯ IX 174) «той, що приносить миро»; *мироположница* (*мюроположница*) (1096 там само) «судина для запашного миру»; *миротворецъ* «той, що виготовляє миро»: *Нъ велика миротворьця хытрости сълежся* (XI там само 176); *мироточный* (XII там само 176) «той, що виділяє миро»; *мироуханный* (там само) «запашний, що має запах миру» і лише одне дієслово *мироточити* (1212 там само) «виділяти миро».

Низка номенів уживалася в пам'ятках на позначення виду пахощів. Наприклад: *вальсоломъ* (ИФ 534) «бальзам, запашна смола»; *касия* (там само 543) «вид пахощів»; *кинамомъ* (там само 544) «вид

пахощів»; *купро* (там само 545) «вид пахощів»; *муровальнъ* (там само 546) «пахощі», варіанти *стакти* «вид ароматичної смоли»: *И змурна и стакти и касия отъ ризъ твоихъ* (XI СлРЯ XXVII 192); *стактъ*, те саме, що *стакти*: *Змурну же наричетъ страсть... стактъ же и кассию – воню яже отъ страсти* (там само); *воскомастиха* (СлРЯ III 41) «склад із воску, мастики, товченого мармуру й деяких ароматичних речовин». Виявлені багатозначні іменники, дієслова, що в контекстах передають одоративні відчуття: *масть* «запашна мазь, миро, елей» перен.: *Не имушта масти благодѣти стго дха* (XI СлРЯ IX 40); *помазание* «накладення мазі, фарби, умащення пахощами»: *Что имамъ реци о просмраждяющихъ женахъ лица своя помазаниемъ красоты* (XII СлРЯ XVI 290); *За попель помазание и веселье, украшение за дхъ уныния* (1276 там само); *Помазания сътворение и дѣвъ къ бѹ обручение отъ поповъ да не будетъ* (XII там само 291); «умастити пахощами, оліями»: *Ты же постяся, помажи главу твою и лице твое умыи* (1057 там само); *помазь* «помазанія»: *Помази воняя блгья...* (XI там само 290).

Інокли в пам'ятках побутовали лексеми з одоративним значенням для передачі певного запаху. Наприклад, номен *мускус* із різноманітними варіантами: *мосхось* (*мясхось*) «мускус»: *Бѣаше же лицемъ румянь... порты нося не простыя, издавеча смердя мосхосомъ* (XII там само 277); *мскусъ* (*мѣскусъ*, *мѣскусъ*) «мускус»: *Мѣскуса и добрыхъ вонь и тѣмьянь приимахъ много* (XII–XIV там само 292); *Драгого мура и мѣскуса насытитися* (XIII там само); *пригорѣти* «придбати запах, присмак диму»: *...егда како пригорѣло будетъ, да начнетъ смердѣти* (XII СлРЯ XIX 136). У пізніших джерелах виявлений прикметник *прѣньи* «гострий на смак, пахучий»: *А родится въ немъ перець..., да корица, да гвозники, да прѣное коренье* (XV Ср II 1719).

Подекуди лексеми, що не належать до одоративів, у контексті набувають цієї якості й наявність номенів, що передають запах (*смадъ*, *смердяцу*), є свідченням цього: *скалушь* «гній, нечистоти»: *Великъ же смадъ исхожаше из одра того ис тѣло его грѣшнаго, якоже се кидающе и скалушь и мотыла истлѣвша* (СлРЯ XXIV 175); *Видѣв же во снѣ блуднаго дѣмона, подобна суца вепреви, валявшуся во скалуши, стоящу противу ему и смердяцу* (там само); *Яко же вепр, егда ся поваляетъ в калѣ, не внутренняя своя каляетъ, но и внѣшнюю*

свою всю кожю скарѣду и смердящу творить (XII там само 180). Деякі багатозначні номени теж можуть передавати запахові відчуття: *сквара та скварь* 2) «чад, запах від спалюваних жертв»: *Нъ си елиномъ оставимъ... иже си и богы нарицають скварамъ радующесея и порядку божьству чрѣвомъ работаютъ* (XI там само).

Отже, фактичний матеріал пам'яток періоду Київської Русі, етимологічні словники свідчать про наявність одоративної лексики в пам'ятках XI–XIII ст. (майже 400 прикладів). Це давня тематична група, основні корені якої успадковані ще з праслов'янського періоду. Одоративи мали різну частиномовну належність: іменники, дієслова, значно менше прикметників. Виявлені словотвірні варіанти похідних. Суфіксальні деривати в контексті могли передавати антонімічні значення. Часто побутували в давніх текстах одоративні лексеми релігійного вжитку. У тематичних групах аналізованого періоду переважали ароматичні речовини (близько 60) та відповідні рослини (понад 20).

Література

1. Іншакова І. Формування одоративної лексики в українській мові : [монографія] / І. Іншакова ; за ред. проф. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ФОП Маринченко С. В., 2017. – 203 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ГА Книги временных и образных Георгия Мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1. Текст. – 612 с.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : у 7-и т. – Т. 1–6. – К. : Наук. думка, 1982–2006.

ІлСл Слово о законѣ и благодати Илариона // Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 78–96.

ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

Преобр Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / А. Г. Преображенский. – М., 1914.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988–2008. – Т. 1–4.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975 – 1992. – Вып. 1–18.

Ср Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1893–1912. – Т. 1–3.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; Под ред. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

Стаття надійшла до редакції 27.06.2017 р.

ПРОЕКТ УКРАЇНСЬКОГО «СЛОВНИКА ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ»

Колоїз Ж. В. Проект українського «Словника прецедентних феноменів».

У статті порушено проблему прецедентності загалом та лексикографування прецедентних феноменів зокрема, розглянуто принципи лексикографування прецедентних імен та прецедентних висловлень, запропоновані Д. Гудковим, проаналізовано наявні зразки словникових статей. Представлено наукове підґрунтя для розробки проекту перш за все українськомовного «Словника прецедентних феноменів». Зосереджено увагу на особливостях добору корпусу фактичного матеріалу, його систематизації, на труднощах, із якими зіштовхуватимуться лексикографи. Акцентовано, що реєстр проєктованого словника повинен містити передусім зразки одиниць, які демонструють так звану сильну прецедентність, становлять ядро культурної пам'яті народу, зберігаються у свідомості більшості носіїв мов.

Виокремлено основні елементи лексикографічного аналізу прецедентних феноменів: 1) форму вербалізації (прецедентне ім'я; прецедентне висловлення; прецедентний текст; прецедентна ситуація); 2) рівень прецедентності (універсально прецедентний; соціумно прецедентний; національно прецедентний); 3) джерело походження (літературне (біблійне, світова література, українська література і т. ін.); нелітературне (фольклорне, міфологічне і т. ін.). В анонованих словникових статтях передбачено наявність обов'язкових структурних елементів у вигляді енциклопедичної довідки, ілюстрації та паспортизації.

Ключові слова: прецедентний феномен, прецедентне ім'я, прецедентне висловлення, прецедентна ситуація, прецедентний текст, словник, словникова стаття, реєстрова одиниця.

Колоїз Ж. В. Проект украинского «Словаря прецедентных феноменов».

В статье исследуется проблема прецедентности в целом и лексикографирования прецедентных феноменов в частности, рассматриваются принципы лексикографического описания прецедентных имен и прецедентных высказываний, предложенные Д. Гудковым, анализируются примеры его словарных статей. Подготавливается научная почва для разработки проекта прежде всего украиноязычного «Словаря прецедентных феноменов». Акцентируется внимание на особенностях отбора корпуса фактического материала, его систематизации, трудностях, с которыми будут сталкиваться лексикографы. Речь идет о том, что реестр проектируемого словаря должен содержать преимущественно единицы, демонстрирующие так называемую сильную прецедентность, представляют ядро культурной памяти народа, хранятся в сознании большинства носителей языка.

Выделяются основные элементы лексикографического анализа прецедентных феноменов: 1) форма вербализации (прецедентное имя; прецедентное высказывание; прецедентный текст; прецедентная ситуация); 2) уровень прецедентности (универсально-прецедентный; социумно-прецедентный; национально-прецедентный); 3) источник происхождения (литературный (библейское, мировая литература, украинская литература и т. п.); нелитературное (фольклорное, мифологическое и

т. п.). В анонсированных словарных статьях предусматривается наличие обязательных структурных элементов в виде энциклопедической справки, иллюстрации и паспортизации.

Ключевые слова: прецедентный феномен, прецедентное имя, прецедентное высказывание, прецедентная ситуация, прецедентный текст, словарь, словарная статья, реестровая единица.

Koloiz Zh. V. The project of “Dictionary of precedent phenomena” in Ukrainian.

The article focuses on creating dictionaries of a new type that would meet the demands of both the scientific community and general public. It also deals with the problem of lexicography of precedent phenomena. The paper investigates the principles of precedent name and statement lexicography proposed by D. Gudkov. Moreover it represents and analyzes the samples of dictionary articles proposed by this scientist. This research studies the precedence category, which should be taken into consideration as a scientific basis while developing both the project “Dictionary of precedent phenomena” in Ukrainian and other samples of lexicographic works, such as “Dictionary of precedent Biblical phenomena”, “Dictionary of folk precedent phenomena”, “Dictionary of ancient mythology and literature precedent phenomena”, “Dictionary of precedent names”, “Dictionary of precedent statements” etc.

Precedent phenomena are introduced as nuclear elements of the cultural space, representing the mentality of the national linguistic and cultural community as the result of knowledge and worldview of different generations in a certain language. Such units are the examples of cognitive reality processing, which have significant ties to the fundamental value orientations of some language culture, actualizing culturally relevant information. This paper is focused on the features of selecting the actual material, its systematization, and difficulties, which lexicographers usually face. This article notes that the register of the above mentioned dictionary should contain primarily samples of units that demonstrate the so-called strong precedence, constitute the core of the folk’s cultural memory, preserved in the minds of the most native speaker, and participate in the formation of the language worldview. This research distinguishes the main elements in lexicographic analyzing of precedent phenomena. These elements include the following: 1) the form of verbalization (precedent name; precedent statement; precedent text; precedent situation); 2) the level of precedence (universally precedent; socially precedent; nationally precedent); 3) source of origin. The dictionary article provides compulsive (somewhere even optional!) structural elements represented in the way of encyclopedic information, illustration and certification. This paper also gives the examples of dictionary articles.

Key words: precedent phenomenon, precedent name, precedent statement, precedent situation, precedent text, dictionary, dictionary item, registry unit.

Сучасна антропоцентрична парадигма, що засвідчує появу нових лінгвістичних царин, як-от когнітивна лінгвістика, концептологія, лінгвокультурологія і т. ін., окреслює перед мовознавцями й низку нових завдань, нові вектори в розвитку тих чи тих наукових дисциплін, зокрема й лексикографії. Незважаючи на посилений інтерес дослідників не лише до теоретичного, але й практичного аспектів лексикографування, ні лексикографічну теорію, ні лексикографічну

практику не варто вважати викінченою, адже «суто практична спрямованість словникарства не допускає абстрактності і потребує тієї теорії, яка скерована на розв'язання конкретних завдань чіткої презентації слова» [9, с. 7]. До того ж «сучасна лексикографія, як і наука про мову загалом, прагне відійти від номенклатурної інвентаризації лексичного матеріалу й наблизитися до розуміння неповторності тієї чи тієї лінгвокультури через застосування антропоцентричного фокусу на етапі попереднього аналізу корпусу слів» [2, с. 85].

Свого часу науковці досить активно обговорюють питання про словники, яких ще немає, але які могли б бути, відповідати запитам як наукового співтовариства, так і широкого загалу. Ішлося, зокрема, і про такі оригінальні типи, як-от словники концептів, лінгвокультурологічні словники, прецедентних феноменів і т. ін. Як результат – з'ява в російськомовному науковому просторі лексикографічних праць на зразок «Константы. Словарь русской культуры» [15], «Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь» [13], «Лингвокультурологический словарь английских личных имен» [4] тощо. Останні мають на меті репрезентувати взаємозв'язок та взаємодію культури й мови, відобразити цей процес як цілісну структуру одиниць у поєднанні їх мовного й позамовного змісту. Так, скажімо, праця С. Гарагулі [4] маніфестує англійські культурно значущі власні імена, що являють собою елементи мовної картини світу, національної свідомості носіїв відповідної мови, у реєстрі «Русского культурного пространства» представлені одиниці здебільшого зі статусом прецедентних феноменів, які засвідчують специфіку російської картини світу і її відображення в мові [13].

Теоретичне та практичне значення лексикографування прецедентних феноменів уперше, вочевидь, було обґрунтовано Д. Гудковим, що здійснив загалом успішну спробу виробити принципи побудови відповідної лексикографічної праці. Основні підходи до створення словника прецедентних феноменів дослідник окреслив ще в докторській дисертації (1999 р.) [7]. Однак завдання виявилось не з легких, хоч були всі теоретичні передумови для його реалізації. Відтак, через роки науковець знову порушує проблему лексикографічного опису прецедентних феноменів. Він зауважує: «Важливість і необхідність такого опису зумовлені і ще одним фактором, про який ми скажемо дуже коротко. ПФ є ядерними елементами національної міфологічної свідомості, тими віхами, які

визначають простір цієї свідомості. Пантеон ПФ, з одного боку, відображає шкалу ціннісних орієнтацій лінгвокультурної спільноти, а з іншого, – зумовлюють її, детермінуючи тим самим моделі соціальної поведінки в межах відповідної спільноти. Той чи той ПФ являє собою «згорнутий» міф, залучений у «поле» міфологічної свідомості, який вступає у складні синтагматичні та парадигматичні відношення з іншими міфами» [6, с. 253].

Комплексне дослідження прецедентності слугує й підґрунтям для розробки проекту українськомовного «Словника прецедентних феноменів», з'ясування особливостей якого, власне, є метою розгляду в запропонованій науковій статті.

До вивчення прецедентних феноменів і суміжних із ними явищ із лінгвокультурологічних позицій неодноразово зверталися як вітчизняні, так зарубіжні дослідники, оприлюднюючи результати своїх наукових розвідок у статтях, дисертаційних і монографічних працях (С. Банникова, А. Берестова, О. Боярських, Д. Гудков, Г. Зав'ялова, О. Земська, Ю. Караулов, Т. Космеда, В. Красних, Л. Меркотан, Н. Піддубна, О. Селіванова, Г. Слишкін та ін.). Одиниці системи прецедентних феноменів вивчаються як матеріалізовані знаки інтертекстуальності, тезаурусні форми її існування (Д. Багаєва, Д. Гудков, І. Захаренко, В. Красних) [1; 10].

На сучасному розвитку лінгвістичної науки термін «прецедентний феномен» немає загальноприйнятого трактування. Строкатими є й набір основоположних властивостей прецедентних феноменів (унікальність, відтворюваність, упізнаваність, зрозумілість і т. ін.), і принципи їх типології.

Прецедентні феномени розглядають здебільшого як ядерні елементи культурного простору, що репрезентують ментальність національно-лінгвокультурної спільноти як результат знань та уявлень носіїв певної мови (національної культури) різних поколінь; демонструють їх як зразки когнітивної обробки дійсності, що мають істотні зв'язки з фундаментальними ціннісними орієнтаціями тієї чи тієї лінгвокультури, актуалізують ту чи ту культурно значущу інформацію. Пор.: «Ми називаємо прецедентними феноменами особливу групу вербальних і/або вербалізованих феноменів, належних до національного рівня прецедентності, вони пов'язані з інваріантними уявленнями конкретних «культурних предметів», національно детермінованими мінімізованими уявленнями останніх»

[6, с. 251] і «прецедентний феномен – це ядерний елемент когнітивної бази певної лінгвокультурної спільноти, який має здатність у стислій формі зберігати інформацію про взірцеві факти й виступає моделлю для відтворення подібних фактів, репрезентований і постійно поновлюваний у мовленні за допомогою відповідних вербальних сигналів, що актуалізують його стандартний (відомий усім представникам цієї лінгвокультурної спільноти) зміст» [3, с. 27–28]. При цьому когнітивну базу – певним чином структуровану сукупність знань та уявлень, якими володіють практично всі соціалізовані члени тієї чи тієї лінгвокультурної спільноти [6, с. 251] – вважають центром культурного простору й одночасно місцем зберігання «згорнутих» прецедентних феноменів у вигляді «національно-детермінованих інваріантів сприйняття «культурних предметів» [8, с. 98].

Звідси, відповідно, і кваліфікація прецедентних феноменів як еталонів культури, елементів трансляції культурної пам'яті та духовних цінностей, «культурних скрепів», що поєднують окремі культурні пласти й історичні епохи в єдину систему [5, с. 15]. Здійснюється їх осмислення як показників належності до певної культури (у той час як їх незнання, згідно з позицією деяких науковців, наприклад, Ю. Караулова, навпаки, служить передумовою відчуження від відповідної культури); зарахування їх до «культурно-мовної компетенції – здатності носіїв певної етнічної культури й мови впізнавати в мовних одиницях і мовленнєвих продуктах культурно значущі настанови й норми, ціннісні орієнтири, культурні коди й спроможність їх переорієнтації, а також організувати свою комунікативну поведінку й текстопородження відповідно до цих культурних знань» [14, с. 129].

Не викликає принципових заперечень систематизація прецедентних феноменів за формою вербалізації й виокремлення серед них вербалізованих та вербальних зразків, як-от: прецедентний текст, прецедентну ситуацію, прецедентне висловлення, прецедентне ім'я [1]. Запропонована свого часу Д. Гудковим, ця класифікація взята за основу в подальших наукових працях, використовувалася для систематизації різноманітного фактичного матеріалу, доповнювалася й конкретизувалася [16].

Варто, очевидно, зауважити й те, що науковці не є одноставними й щодо виокремлення рівнів прецедентності, які на нашу думку, є досить важливими для лексикографування

прецедентних феноменів. Так, скажімо, деякі з них пропонують диференціювати соціумно прецедентні, національно прецедентні та універсально прецедентні феномени (Д. Багаєва, Д. Гудков, І. Захаренко, В. Красних та ін.) [1; 11].

До соціумно прецедентних феноменів зараховують здебільшого такі, які відомі середньостатистичному представникові того чи того соціуму (генераційного, соціального, конфесійного, професійного і т. ін.) і входять до колективного когнітивного простору [11, с. 174]. Ці феномени можуть і не залежати від національної культури.

Національно прецедентні феномени відомі середньостатистичному представникові тієї чи тієї національно-лінгвокультурної спільноти й ілюструють національну когнітивну базу [11, с. 174].

Універсально прецедентними вважають феномени, що відомі будь-якому середньостатистичному сучасному представникові і які формують універсальний когнітивний простір [11, с. 174].

Від наявних лінгвокраїнознавчих праць словник прецедентних феноменів, з погляду Д. Гудкова, «принципово відрізняється тим, що покликаний виконувати фіксувальну, а не нормативну функцію, пропонувати не тільки енциклопедичну інформацію про «культурний предмет», але й уявлення про нього, що зберігається в когнітивній базі лінгвокультурної спільноти, особливості актуалізації цього уявлення в живому мовленні» [6, с. 253]. При цьому, як зазначає науковець, до реєстру слід залучати тільки ті одиниці, які знаходяться в когнітивній базі, а значить, визначають і відображають культурні орієнтації і цінності суспільства, що детермінують вербальну і невербальну поведінку його членів [6, с. 254]. Відповідно до таких тверджень було сформульовано й основні вимоги, яким повинен відповідати словник прецедентних феноменів. Акцентовано й на тому, що спроектована лексикографічна праця має експлікувати зв'язки різних прецедентних феноменів (тексту, імені, висловлення, ситуації) між собою, будуватися «за принципом гіпертексту, передбачаючи три основні частини: словник прецедентних феноменів, словник прецедентних імен і словник прецедентних висловлень» [6, с. 255]. Цілком закономірно, що авторські розмірковування завершуються зразками словникових статей, як-от:

ОСТАП БЕНДЕР – І. Герой популярних романов І. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» и «Золотой теленок». Умный, энергичный, предприимчивый и обаятельный молодой человек, называющий себя «сын турецкоподданного Остап Сулейман Берта

Мария Бендер-бей». Стремится разбогатеть, пускается для этого в различные авантюры, проявляет себя как «великий комбинатор». Деньги нужны ему для осуществления его мечты – жить в Рио-де-Жанейро. Каждый раз, почти добившись своей цели, терпит неудачу.

II. (Благородный) мошенник, (обаятельный) жулик, (симпатичный) аферист. Основными характеристиками являются: изобретательность, напористость, артистизм, остроумие, умение найти выход из трудной ситуации. Характерной деталью внешнего вида является длинный белый шарф.

III. Употребляется для характеристики того или иного лица как:

– авантюриста, склонного к аферам (*Молодой человек, пришедший с улицы, сумел получить более миллиона долларов государственных денег. Странной выглядит забота госчиновников о процветании алмазного Остапа Бендера*);

– мошенника, стремящего получить легкие деньги (*Пока искал механика, малолетние Остапы легко извлекли наши жетоны из «неработающего» автомата и пустили их в дело; Уголок Остапа Бендера. Аферисты настойчиво ищут и находят все новые и новые способы обогащения*);

– человека, мечтающего быстро разбогатеть, не работая (*Бывший карточный шулер теперь стал владельцем нескольких казино и за один день загребает столько денег, что Остап Бендер может только позавидовать*).

ДВЕНАДЦАТЬ СТУЛЬЕВ – первый роман дилогии советских писателей И. Ильфа и Е. Петрова об Остапе Бендере (второй роман – «Золотой теленок», написан в 1927–1928 гг.

Роман повествует о похождениях молодого авантюриста Остапа Бендера и бывшего предводителя дворянства Ипполита Матвеевича (Кисы) Воробьянинова в поисках сокровищ. Теща Воробьянинова после революции 1917 года, боясь национализации, спрятала фамильные бриллианты в один из 12 стульев столового гарнитура (отсюда и название), перед смертью она рассказала об этом зятю. Стулья оказались распроданы в различные города. Киса Воробьянинов начинает охоту за стульями, встречается О. Бендера и берет его в компаньоны. Остап возглавляет поиски стульев. Партнеры переезжают с места на место, переживая самые разнообразные приключения. У них появляется опасный конкурент – священник отец Федор, который узнает о бриллиантах от тещи Воробьянинова на

предсмертной исповеди и отправляется на их поиски, однако он идет по ложному пути и терпит неудачу. Остапу Бендеру удается найти новых хозяев стульев, среди которых выделяются мадам Грицацуева, «голубой воришка» Альхен, Эллочка-людоедка, Ляпис-Трубецкой. На поиски сокровищ нужны средства, тогда О. Бендер организует фиктивную контрреволюционную организацию «Тайный союз меча и орла» и собирает деньги с ее членов якобы на борьбу с коммунизмом. Ни в одном из стульев, которыми с помощью различных афер удается завладеть Остапу и Кисе, нет бриллиантов. Главные герои отправляются в Москву за последним из оставшихся стульев, в котором и должны находиться сокровища. Понимая, что богатство близко и не желая делиться им со своим компаньоном, Воробьянинов перерезает бритвой горло спящему Бендеру, после чего отправляется в клуб для рабочих, где находится последний стул. Сторож клуба рассказывает Воробьянинову, что год назад он случайно нашел в этом стуле бриллианты, благодаря чему и было построено прекрасное здание для рабочих. Узнав об этом, Воробьянинов сходит с ума.

Для русских «12 стульев», как и «Золотой теленок», являются наиболее популярными «веселыми книгами», их главный герой – Оспат Бендер – «эталон» плута, творящего «веселый обман», остроумного человека; так, например, лучшему юмористу России ежегодно вручается премия «Золотой Остап». Роман неоднократно экранизировался, наиболее известными являются кинофильм Л. Гайдая и телевизионный фильм М. Захарова [6, с. 257–258].

Для представлення відповідних прецедентних одиниць із лінгвокогнітивних позицій характерна неревантність протиставлення лінгвального й екстралінгвального знань, оскільки важливим є той комплекс асоціацій, що стоїть за прецедентними феноменами і формується енциклопедичними знаннями. Ці одиниці значною мірою насичені культурною інформацією, здатні виконувати «функцію «мови» культури» (В. Маслова).

До того ж у словниковій статті з реєстровим прецедентним іменем *Остап Бендер* згадується відповідний прецедентний текст й непрямо зроблено покликання на цей текст – «*Дванадцять стільців*».

У такому разі опосередковано акцентовано на тексті джерелі. Зазвичай традиційно розмежовують літературні та соціальні джерела. Подальша систематизація передбачає врахування історико-національної чи жанрової належності прецедентної одиниці.

Наприклад, фольклор, антична міфологія й література, твори світової літератури, українська література і т. ін. (пор.: *Остан Бендер – літературний персонаж, головний герой романів Іллі Льфа (Файнзільберга Іллі Арнольдовича) та Євгена Петрова (Катаєва Євгенія Петровича) «Дванадцять стільців» і «Золоте теля»*). Представлена інформація є пізнавальною й емоційно значущою, однак не лише для представників відповідної лінгвокультурної спільноти.

Важливо окреслити те коло фонових знань, що необхідні адресатові для правильного й повного розуміння прецедентних феноменів (скажімо, прецедентні одиниці, які виникли на національному культурному ґрунті; прецедентні одиниці, що виникли на іншопольтурному й іншомовному національному ґрунті).

Узагальнення досвіду дослідження прецедентних феноменів у різних аспектах (когнітивному, прагматичному, лінгвокультурологічному, в аспекті інтертекстуальності), поява комплексних наукових доробків, що їхні автори прагнули розв'язати в різний спосіб ту чи ту проблему прецедентності, можуть слугувати підґрунтям й для проектування українськомовного «Словника прецедентних феноменів» загалом та низки інших зразків лексикографічних праць, як-от «Словник прецедентних біблійних феноменів», «Словник прецедентних феноменів фольклорного походження», «Словник прецедентних феноменів античної міфології і літератури», «Словник прецедентних імен», «Словник прецедентних висловлень» і т. ін.

Особливості добору корпусу фактичного матеріалу і його систематизація мають визначатися специфікою і, так би мовити, затребуваністю прецедентних одиниць у сучасній культурній парадигмі, а також метою запропонованої лексикографічної праці.

Беззаперечним залишається те, що реєстр відповідного словника повинен містити передусім зразки одиниць, які демонструють так звану сильну прецедентність, становлять ядро культурної пам'яті народу, зберігаються у свідомості більшості носіїв мов, беруть участь у формуванні мовної картини світу.

Окрім того, на етапі збору фактичного матеріалу лексикографи зіштовхуватимуться з деякими труднощами, зумовленими значною часткою суб'єктивності при кваліфікації вербальної одиниці як прецедентної загалом і прецедентного феномена зокрема. Важливу роль тут відіграє рівень загальнокультурної компетентності лексикографа, його енциклопедичності. Тим паче, що в сучасній

лінгвістичній літературі, як уже зазначалося, немає загальноприйнятої методики ні дослідження прецедентних феноменів, ні методики їх лексикографування.

Інтерпретація потенційно реєстрових прецедентних одиниць, які зазвичай сприймають чи то як «діагностичні маркери» інтелектуального рівня мовної особистості, чи то як показники рівня сформованості її лінгвокультурного тезаурусу, здійснюватиметься з опертям на апперцепційну базу.

На думку Л. Гришаєвої, значущим при вивченні прецедентних феноменів є розв'язання таких проблем, як-от: сутність прецедентного феномена, його характер, статус, способи й умови активізації, сфера побутування, способи і засоби кодування, функції, маркери в текстах / дискурсах різного типу і т. ін. [5, с. 23–24]. Дослідниця запропонувала цікаву типологічну матрицю прецедентних феноменів, зважаючи на:

- 1) сферу функціонування (загальнонародська культура; культура певного типу; культурний регіон; національна культура загалом; субкультура);
- 2) знак апеляції до фундаментальних ціннісних орієнтацій (однозначна прив'язка («добро», «зло» і т. ін.); амбівалентна прив'язка);
- 3) характер (універсальний; національний; специфічний);
- 4) джерело (загальновідоме або його можна встановити; не відоме, але його можна встановити за допомогою спеціального дослідження; не відоме);
- 5) «питома вага» в концептуальній картині світу (значна; незначна; залежно від умов інтеракції);
- 6) місцезнаходження в концептуальній картині світу (ядерне; периферійне);
- 7) сфера функціонування (тип дискурсу (художній, політичний і т. ін.); характер естетичного напрямку (романтизм, сентименталізм, реалізм і т. ін.);
- 8) тривалість побутування в дискурсі (кілька поколінь; одне покоління);
- 9) прив'язка до певної історичної епохи (наявна однозначно; відсутня однозначно; не виражена однозначно);
- 10) прив'язка до певного соціального прошарку / групи (виражена (панівний клас, середній клас і т. ін.); не виражена);
- 11) умови апеляції до прецедентного феномена;
- 12) функційний потенціал (монофункційність; поліфункційність; амбівалентність);
- 13) спосіб кодування (вербальний код (лексема, група слів, речення і т. ін.); невербальні коди (візуальний, акустичний, тактильний і т. ін.);
- 14) когнітивна природа (фрейм, гештальт і т. ін.);
- 15) особистість, що найбільш охоче послуговується прецедентним феноменом для реалізації своєї інтенції (психотип; соціотип);
- 16) тип інтеракції, у який переважно функціонує прецедентний феномен;
- 17) ефект від

використання прецедентного феномена (сприяє встановленню взаєморозуміння; заважає встановленню взаєморозуміння) [5, с. 36–38]. Така багатоаспектна типологія прецедентних феноменів не тільки значно розширює горизонти теоретичного вивчення відповідних знаків, але й дає цікаву інформацію для їх лексикографічного аналізу, для побудови словникової статті. Зрозуміло, що запропонований набір типологічних характеристик є доволі строкатим, об'ємним, потребує залучення й оброблення значної кількості даних і, відповідно, значних зусиль.

Вочевидь, лексикографічний аналіз прецедентних феноменів можна здійснювати і за спрощеною схемою, з урахуванням таких основних чинників, як-от: 1) форма вербалізації (прецедентне ім'я; прецедентне висловлення; прецедентний текст; прецедентна ситуація); 2) рівень прецедентності (універсально прецедентний; соціумно прецедентний; національно прецедентний); 3) джерело походження (літературне (біблійне, світова література, українська література і т. ін.); нелітературне (фольклорне, міфологічне і т. ін.).

Окрім основної лінгвальної інформації, словникова стаття передбачає наявність обов'язкових структурних елементів у вигляді енциклопедичної довідки, ілюстрації (ілюстрацій) та паспортизації. Факультативно можна репрезентувати інформацію щодо інваріантності / варіантності одиниці, узуальності / оказіональності, функційного навантаження. Наприклад:

ДАЛІЛА – прецедентне ім'я; універсально прецедентний феномен; літературного, біблійного (старозаповітного) походження.

Бідна, нещасна філістимлянка, блудниця, яку покохав Самсон (див. **САМСОН**) і яка, вивідавши в нього таємницю надзвичайної сили, зрадила його, передала в руки його ворогам – філістимлянам, що познущалися над ним, у результаті чого він утратив зір. Розповідь про Далілу (Даліду) знаходиться у Книзі Суддів.

Пор.: Пішов раз Самсон у Газу й, побачивши там блудницю, зайшов до неї. Сказали людям Гази: «Самсон прийшов сюди». І обсіли вони його, й усю ніч робили засідку на нього в міській брамі. Сиділи всю ніч тихо, кажучи: «Почекаймо, доки розвидниться, й тоді його вб'ємо». Самсон спав собі до півночі а опівночі встав, ухопив за крила міської брами та за обидва одвірки й, вирвавши їх разом із засувом, поклав собі на плечі та й виніс на верх гори, що стоїть проти Хеврону. Потім полюбив він одну жінку в долині Сорек на ім'я Даліда.

Прийшли до неї князі філістимлянські та й кажуть: «Спокуси його та вивідай, у чому його велика сила і як нам здолати його, аби упокорити, – і ми дамо тобі за те кожен тисячу сто сиклів срібла». І сказала Даліла до Самсона: «Скажи мені, благаю, у чому полягає твоя велика сила й чим тебе можна було б зв'язати, щоб упокорити?». Самсон відказав їй: «Якби зв'язали мене сімома сирими невисушеними жилами, я став би, як і інші люди, безсилим». І принесли їй князі філістимлянські сім сирих, ще не засохлих жил, і вона зв'язала його ними. У кімнаті ж у неї сиділа засідка; і сказала йому: «Самсоне! Філістимляни йдуть на тебе!» І порвав він жили, як рветься нитка з клоччя, коли вогонь вчує. І в чому полягала його сила, не вдалося довідатися.<...> І він відкрив їй свою душу й сказав їй: «До моєї голови бритва ніколи не дотикалася, бо я від материнської утроби посвячений Богові. Якби мене остригти, зникла б моя сила, і став би я, як інші люди, безсилим». Тут зрозуміла Даліла, що він відкрив їй своє серце, і послала за філістимлянськими князями, щоб їм переказати: «Цим разом можете прийти, бо він відкрив мені своє серце». Прибули князі філістимлянські й принесли з собою срібло. Вона ж, приспавши його на колінах своїх, покликала одного чоловіка й веліла зголити сім кучерів на голові його. І став він слабшати, й сила його відійшла від нього [Суддів 16 : 1–19].

Даліла асоціюється насамперед із жінкою-лицеміркою, яка обманом і хитрістю досягає своєї мети. У переносному розумінні з жіночою підступністю, зрадою загалом.

*Я дуже тяжко Вами відболіла. / Це все було як марення, як сон.
/ Любов підкралась тихо, як Даліла, / А розум спав, довірливий
Самсон (Л. Костенко. Я дуже тяжко Вами відболіла...);*

*Відкрив чужинці свою міць таємну, / Розмовою та поцілунками
дружина / Зняла заслону з таємниці темну. / Від боротьби й від
щастя утомившись, / Заснув Самсон – і голову думливу / Склонив до
милої; вона ж, схилившись, / Вчиня над ним подію ту зрадливу: /
Рукою пестить кучері ті чорні, / А в другій гострее залізо має, /
Одною кучері до себе любо горне, / А другою їх з голови здіймає. / І
підняла з волоссям руку білу, / Після на діл покраса пишна впала, – /
Тож гордую, непереможну силу / Рука підступна жінки подолала! /
«Вставай, Самсоне! Вороги на тебе!» – / Покликнула зрадливиця
Даліла, / Він встав і глянув сміливо навкруги себе, – / Не знав, що
згинула вже його сила (Леся Українка. Самсон).*

САМСОН – прецедентне ім'я; універсально прецедентний феномен; літературного, біблійного (старозаповітного) походження.

У перекладі з івриту означає «сонячний», останній та найвідоміший із ізраїльських суддів, який вирізнявся величезною фізичною силою (неозброєним перемагав лева, розганяв цілі армії супротивників, самотужки руйнував великі будівлі і т. ін.), про що йдеться у Книзі Суддів.

Перед народженням Самсона його батькам явився Ангел, який запевнив: у них народиться син, що врятує народ Ізраїлю від найлютішого ворога – філістимлян. Аби дати життя Самсонові, його мати, дотримуючись обітниць «назорейства», не повинна була стригти волосся синові, що й давало йому надзвичайну силу.

Свою силу Самсон втрачає разом із утратою волосся через філістимлянку Далілу (див. **ДАЛІЛА**). Принижений, спотворений, позбавлений здатності бачити білий світ, він не втрачає віри в Бога, молиться йому, просить повернути силу, а отримавши її, використовує для останньої боротьби з ворогами, у якій гине і сам.

Самсон асоціюється, з одного боку, з фізично сильною людиною (*То йде Самсон, веде потужні лави / З кривавого страшного бойовиська; / Він залучив собі багато слави, – / В сей день розбив він філістимське військо* (Леся Українка. Самсон), а з іншого, – із простодушністю, вразливістю, довірливістю, жертовністю.

Самсонові докірлива та мова / У серці тяжко, гостро віддається, / І хоч не мовить він коханій ані слова, / Та звага твердая вже подається... / Вона ж вмовля його лагідними речами / І прилуча до пестоців благання. / На личку усміх ясний бореться з сльозами, / Що сяють в очах, мов роса порання (Леся Українка. Самсон);

Самсоне мій, скажи, що ти, слабкий, / Давно-давно виготовляєш Слово, / Щоб я, прийшовши осягнути віру, / Не відчувала влади чоловіка. / Скажи мені, що там, де ти тепер, / Немає світу, і що ти невчасно / Збагнув і переміг моє ество. / Твого знання суєтність перевозданна / Мене пече. Скажи, що ти слабкий (М. Кіяновська. Самсоне мій, скажи, що ти, слабкий...).

ДЕМЕТРА – прецедентне ім'я; універсально прецедентний феномен; нелітературного, міфологічного (грецького) походження.

Сестра Зевса (див. **ЗЕВС**), яка в часи своєї молодості народила від нього доньку. Її вважають богиня родючості, хліборобства та шлюбу. Здебільшого відома як добра богиня, хоч була спроможна й на

суворе покарання (наприклад, того, хто зрубав священні дерева у священному гаю і замахнувся на неї сокирою, вона покарала голодом, який не можна було нічим утамувати).

Найвідоміший міф про Деметру описує викрадення її доньки Персефони богом підземного царства Аїдом (див. АїД), що хотів узяти її собі за дружину. Після марних пошуків упродовж дев'яти днів і ночей зазвичай весела Деметра сумувала, блукала в пошуках, потрапляла в різні пригоди. Зрозумівши, хто є викрадачем і де є її донька, вона відмовилася повертатися на Олімп і заборонила всім рослинам на світі цвісти й плодоносити.

Зевс, не наважуючись говорити з богинею особисто, слав до неї різних богів із дарами, однак Деметра гнівалася. Урешті-решт людям не стало чого їсти і над світом нависла загроза загибелі. Зевсу довелося послати до Аїда Гермеса з вимогою повернути викрадену. Бог підземного світу відпустив Персефону. Щоправда, Деметра розгнівалася ще більше, дізнавшись, що її донька скуштувала їжу мертвих, поклялася залишити землю безплідною. У результаті різних перемовин відмовилася від своїх погроз.

Згодом з'являється образ Деметри, здатної прийти на допомогу, з м'якими й лагідними рисами, іноді з відбитком смутку за зниклою донькою. На зображеннях вона сидить на троні або стоїть з вінком колосків на голові, із серпом, смолоскипом або кошиком овочів у руках.

Я кину все. Я вірю в кілометри – / обвітрені, задихані і злі. / Багато їх у матінки Деметри, / Котра була богинею землі. / О, розмотай шляхи мені, богине! / Світ за очі від себе забіжу. / Рятуй мене, врятуй мене, бо гине / моя душа, задивлена в чужу (Л. Костенко. Я кину все. Я вірю в кілометри...);

Від магістралі за два метри, / уся закутана в що є, / сидить бабуся, як Деметра, / у відрах моркву продає (Л. Костенко. Люблю чернігівську дорогу...);

Маленький клаптик – вимряні метри, / Неначе для могили. Та з-під ніг / Тебе покличе голосом Деметри / Той дух, що ти лиш тут відчути зміг (М. Руденко. Уранці під колючкою).

До реєстру лексикографічної праці варто увести насамперед прецедентні індивідуальні імена, пов'язані чи то з широко відомим текстом, що зазвичай належить до прецедентних (*Калитка, Пузир, Мавка, Лель і Полель, Мамай, Марко Проклятий, Тарас Бульба, Обломов, Чичиков, Мінйона, Дон Кіхот, Дон Жуан, Ромео і Джульєста*

і т. ін.), чи то із загальновідомою ситуацією, що теж сприймається як прецедентна, еталонна, ідеальна з відповідними конотаціями (*Стрибог, Березиня, Мономах, Бандера, Петлюра, Махно, Баба Параска, Каїн і Абель, Соломон, Аристотель, Піфагор* і т. ін.). Пор.: *Люблю чернігівську дорогу – / весною, влітку, восени. / Там досі моляться **Стрибогу** / високі в сонці ясени. / Дівчата ходять, мов княгині. / Цвітуть смарагдові луки. / Русявокосі **Березині** / позолотили береги* (Л. Костенко. Люблю чернігівську дорогу...); *Замліє степ козацькими могилами. / Минає час, єдиний секундант. / Стоїть вітряк з опущеними крилами. / Стриножений пасеться **Росінант**...* (Л. Костенко. Балада моїх ночей); *Давно життя минуло старосвітське / І зник з землі **Глитай, або ж Павук**, / Та знов, мов крила, міліони рук / Стрічають плеском ім'я – Кропивницький* (М. Рильський. Пам'яті М. Л. Кропивницького); *Я прикликав на допомогу магів потаємних наук **Дебароля і Сен Мартена** (слава Богу, читав їх в оригіналі), ночами божеволів разом з абатом **Агріною** над загадкою чисел, у яку намагався прозирнути ще **Піфагор**, та згодом усе це облишив, аби до решти не спасти з розуму, і сам викинув диявольську штуку* (В. Шкляр. Ключ); *– Ви ж знаєте, чим займалася фірма. А **Плутон** – це той же Аїд, бог підземного світу, володар царства тіней померлих. Тільки **Аїд** звучить похмуро, а **Плутон** – ні. – **Плутон** означає «багатий», він володіє величезними підземними скарбами і людськими душами. – Зрозуміло, – зітхнув **Притула**. – **Облиште, як той казав, усяку надію ті, хто входить сюди**... Здається, такий був напис біля входу до того царства? – У **Данте** – так. Ви згадали цю крилату фразу тому, що фірма на міліні?* (В. Шкляр. Кров кажана). Наведемо зразки словникових статей:

КАЛІТКА – прецедентне ім'я; національно прецедентний феномен; літературного походження.

Прізвище головного персонажа п'єси (трагікомедії) І. Карпенка-Карого «Сто тисяч», написаної в 1889 році на основі реальних фактів (відомостей про шахраїв, які у Єлисаветграді продавали фальшиві гроші).

Герасим Калитка – заздрисний, жадібний, морально звироднілий і здичавілий від власного багатства заможний селянин, закоханого тільки в землю і владу, що вона надає. Жадоба, що рухає його вчинками, зрештою робить його самого жертвою своєї жажерливості і ненаситності – він натрапляє на обман, купуючи фальшиві гроші.

Калитка асоціюється насамперед із людиною, учинки якої

підпорядковані гонитві за збагаченням навіть тоді, коли є вірогідність натрапити на шахрайські махінації. У широкому розумінні – використовується й для характеристики того, хто будь-які матеріальні втрати сприймає як життєву трагедію.

*Не минулось, певне, без промов, / А було й схвильоване мовчання.
/ У **Калитки** не одного кров / Зіпсувало трактора тріщання*
(М. Рильський. Балада про любов).

МАМАЙ – прецедентне ім'я, пов'язане з прецедентною ситуацією й прецедентними текстами; національно прецедентний феномен; літературного походження.

Козак Мамай – герой романів О. Ільченка («Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця») та Л. Горлача («Мамай»). Ідеалізований образ козака (див. збірку поезій І. Калинця «Міф про козака Мамаю») та своєрідний духовний символ України.

Про козака-бандуриста розповідають і народні легенди, перекази, приказки. Улюблений персонаж українських народних малярів минулих століть, звичайно зображуваний з бандурою і люлькою, з конем побіля дуба і т. ін., що засвідчує сакральну для українців символіку: бандура-кобза символізує національні традиції, співучу душу народу; кінь є символом війни, некерованого гніву й хоробрості; дуб символізує могутність та генетичну чистоту роду. Часто на малюнках присутнє зображення списа з прапором, козацького штофа і чарки, безпосередньо пов'язані з життям і смертю козака: спис ставили на місці поховання, штоф і чарку клали в могилу, що нагадувало про скороминущість життя та козацьку долю, у якій загроза смерті в бою була повсякденною реальністю.

Лексема «мамай» запозичена як загальна назва для позначення людини з характерними зовнішніми і внутрішніми рисами та родом заняття.

Козак Мамай асоціюється з людиною-характерником, що вирізняється силою духу, невмирущим оптимізмом, незламністю волі в боротьбі із загарбниками.

*В степу, ніби вічність розлого широкім, / На схилі крутому
багряного дня / Закинувши лихо у трави високі / Козак грає думу на
гриві коня. / Козак грає думу на березі ночі / І тирса як хвилі під
вітром шумить. / А смерть зазирає в козацькі очі / Завжди
несподівано вічна як мить. / Ніхто і ніколи її не зупинить. / На ріднім
порозі вона здоганя. / Закинувши кобзу-подругу за спину / Козак грає*

*думу на гриві коня. / Козак грає думу і смертю об землю / Звичайний козак вироста в **Мамая** / Того, що крізь ночі осліплено темні / Як образ несла Україна моя. / Даремно вдивляючись в обрії білі / Його виглядає з походу рідня. / Він став **Мамаєм**, і на смерті могилі / Козак грає думу на гриві коня (Д. Кулиняк. Козак Мамай);*

*А спробуй подивитися на все / очима соціального прозріння. / Це місто – монстр. Воно себе пасе. / Воно не знав, де його коріння. / Не стукне в браму лицар Ланселот. / Козак **Мамай** прибути погордує. / Зневажені тут мова і народ, / який міщан століттями годує (Л. Костенко. А спробуй подивитися на все...).*

Когнітивна структура таких прецедентних феноменів являє собою складну систему певних характеристик, якими вирізняється і відрізняється аналізоване ім'я (характеристика за зовнішніми ознаками, за рисами характеру, за родом діяльності і т. ін.) і які актуалізуються в межах того чи того тексту, тієї чи тієї ситуації, репрезентуючи прецедентне ім'я як таке, що має яскраво виражену оцінність.

Крім прецедентних імен, запропонований «Словник прецедентних феноменів» передбачає й залучення до його реєстру прецедентних висловлень на зразок *Борітеся – поборете; Бути чи не бути; Усе ж вона крутиться; Усе тече, все змінюється; На ясні зорі, на тихі води; Нам спокій тільки сниться; Хіба ревуть воли, як ясла повні?; Хто меч візьме від меча й загине*. Наприклад:

КАТАЙ, МАТЮШО, ГУСИ! – прецедентне висловлення, пов'язане з прецедентним текстом; національно прецедентний феномен; літературного походження.

Висловлення із п'єси-комедії І. Карпенка-Карого «Суєта» (1903), де автор гостро висміює мораль інтелігенції, що, потрапивши в полон кар'єристських прагнень, утратила «природність» своєї поведінки, відірвалася від народу, невігластво заможного селянина, козака-хлібороба Терешка Сурми, охопленого нікчемною житейською суєтою. Примушуючи свого дванадцятилітнього сина Матюшу читати напам'ять байку І. Крилова «Гуси», він у такий спосіб прагне вивести його «у пани» («Будеш учитись – будеш паном»). Матюші ніяк не вдається прочитати байку, а після кожної невдачі його «заохочує» батькова фраза на зразок «Катай, Матюшо, гуси!».

Використовують тоді, коли спонукають до виконання якоїсь дії. У переносному значенні – «робити дурниці, безглузді вчинки; поводитися не так, як слід».

– Клавдію Миколайовичу, – знову втрутився Ковбик, – ви не за профілем працюєте. Ми спеціалізуємось тільки по пижико-ондатрових шапках, щоб чітко визначити, скільки потрібно виростити оцих ВОДЯНИХ пацюків, аби дати кожному громадянину по шапці! Зрозуміло? – Зрозуміло. – Тоді **катай, Матюшо, «Гуси»**...(О. Черногуз. Претенденти на папаху);

Колись, у «безконфліктну епоху», дехто галасував, що у нас, мовляв, все добре та гаразд, що негативного того в нас, як муха капнула, навіщо, мовляв, його показувати, воно нетипове, **катай, Матюшо, про хороше та миле** (О. Вишня. Про Дмитра Білоуса).

КОНІ НЕ ВІННІ – прецедентне висловлення, пов'язане з прецедентним текстом; національно прецедентний феномен; літературного походження.

Назва однойменної новели (1912) М. Коцюбинського, у якій йдеться про псевдodemократичного пана-землевласника, що, удаючи з себе щирого «друга народу», показує свою істинну сутність (скидає маску ліберала), як тільки селяни звернулися до нього з пропозицією на ділі підтвердити його ж слова про те, що «земля повинна належати тим, хто її обробляє». Псевдоліберал залишає в селі карний загін козаків, лицемірно мотивуючи тим, що козацькі «коні не винні», вони стомилися і мають право на відпочинок, а відтак – і вершники залишаться разом із ними на постій.

Використовують у переносному значенні, коли хтось виявляє псевдотурботу, лицемір'я; небажання реально сприймати й оцінювати ситуацію, що склалася.

Минулий текст з'явився в останньому «Дзеркалі тижня». Про те, як наші урядовці роблять із нас лохів (чи шлепарів, якщо комусь хочеться). Система проста і надійна: спочатку робимо корупцію, а потім розповідаємо маленьким українцям, що «коні не винні»: у цивілізованих світах точно такі ж порядки (О. Шалайський. Український шлях у Європу..опу..опу);

Говорити, хто з акторів і як «впорався» з роллю, мабуть, не варто. Бо «коні не винні», якщо драматургічний матеріал організований хибно, якщо на режисерське тлумачення навіть натяку нема, і акторам лишається демонструвати свою красу, привабливість, фізичну спроможність, темперамент. Що вони, бідаки, й роблять. Удають щирість, «гризуть куліси», кричать і «грають» так, наче це перша й остання роль в їхньому житті (В. Рябчук).

Більшість прецедентних висловлень вирізняються тією особливістю, що є репрезентантами певної когнітивної структури з чи то семантично, чи то формально модифікованими елементами, що встановлюються при зіставленні відповідних зразків із вихідним джерелом.

Прецедентні висловлення, імовірно, більшою мірою, ніж інші прецедентні феномени, апелюють до культурно-історичного минулого, моделюють позамовну дійсність та оцінюють її з позицій тієї чи тієї прецедентної ситуації, того чи того прецедентного тексту (пор.: прецедентний текст є вербальним феноменом, який зберігається в когнітивній базі у вигляді інваріанта свого сприйняття, що вербалізуються за допомогою прецедентних імен і прецедентних висловлень, пов'язаних із цим текстом [12, с. 68–69]).

У такому разі і прецедентні тексти, і прецедентні ситуації так само можуть стати об'єктом лексикографування. Наведемо кілька окремих ілюстрацій із художніх творів сучасного письменника: *Він зодягав її поверх пістрявого светра грубої в'язки, і я ще тоді звернув увагу на його пухленькі рожеві цоки, – здавалося, він і досі ссе мамину цицьку, хоч розміняв четвертий десяток, а коли всі встали і цей пантагрюель усівся на своє місце, то з під столу безглуздо виглядали його нечищені черевики сорок шостого розміру, і навіть виділи запровлені в чорні шкарпетки сині кальсони* (В. Шкляр. Ключ); *Мені вже нічого не хотілося, і під сатанинський регіт вусатого мекістофеля я поплентав до дверей, поволік свою собачу печаль на собачий холод, і коли виїшов надвір і сапнув морозної свіжості, то побачив, що падає сніг* (В. Шкляр. Ключ); *Коли у твоїй кишені не лежить ключ, якого ти бережеш, мов зіницю ока, хоч іноді тобі хочеться вийти на середину дніпровського мосту й пожбурити цього ключа на таку глибочинь, де його не знайде жодна Тортила* (В. Шкляр. Ключ); *Втім, мене дужче за людоджерів хвилював Саватій Ярчук, і я багато віддав би, аби поруч сидів мій дорогий, мій незамінний доктор Ватсон у спідниці...* (В. Шкляр. Ключ); *Я повернулася й повихляла від нього тією хижою ходою, яка не лишила йому жодного шансу, – так ходять фатальні жінки, котрі притягують до себе чоловіків, як безодні Сцілли й Харибди притягують мореплавців, а потім майже так само, як Сцілла й Харибда викидають на берег уламки кораблів, вони, ці жінки, викидають на смітник уламки чоловічої честі* (В. Шкляр. Кров кажана); *То не яблуня була, то було фігове дерево,*

смоківниця, з якої я скуштувала плоду і дала йому, чоловікові, а коли ми прозріли, **то побачили свою наготу** і схвилювалися дуже, та ще більшим було хвилювання, коли ми робили собі опояски з лапатоного смоківного листя й чіпляли їх одне одному на стегна, аби затулити те, що уздріли, – ставали по черзі на коліна, дивуючись, чому ми такі різні, і там таки, під тим деревом посеред саду, під смоківницею, зляглися в єдине тіло, я, чоловічниця, **стала плоттю від плоти чоловіка**, як і замислено було НИМ від самого початку (В. Шкляр. Кров кажана); ... так от, цей симпатичний скульптор не те, що мусить, а просто за покликанням зобов'язаний тебе роздягнути і зліпити з твоєї природи чергову **Венеру**, атож, оту знамениту суку, що на її честь усі любовні хвороби називають венеричними, а тоді він ще матиме обов'язок закохатися в тебе, бо він **Пігмаліон**, а ти його **Галатея**, прошу не плутати дружину скульптора **Пігмаліона** з тією іншою **Галатеєю**, котра просила богиню **Лето** обернути дівчинку на хлопчика, хоч тебе, малолітко, і це ще чекає, – так зліпив тебе **Всемогутній Скульптор із чоловічого ребра**, щоб ти, чоловічниця, змогла звідати всіх насолод (В. Шкляр. Кров кажана); – **Повіри**в одразу. Це, каже, на неї схоже. У Києві, каже, якраз і є **Лиса гора**, причому не одна, каже, а дві. Одна на Подолі, а друга там, де **Батієва гора**, на Солом'янці. Але ти впевнений, питає **Притула**, що вона полетіла не на коцюбі, а на мітлі? Впевнений, каже **Іванько**, отако держака встромила між ноги, і тільки смуга за нею лягла (В. Шкляр. Кров кажана) тощо.

Найбільш затребуваними в сучасному лінгвальному просторі є класичні тексти як вітчизняної, так і зарубіжної літератури. Найвні в них прецедентні феномени є органічним складником оповідної тканини насамперед художніх (але не тільки!) творів, забезпечують зв'язність, семантичну цілісність та комунікативно-прагматичну спрямованість. Подекуди прецедентні феномени вплетені у структуру заголовка або функціонують у його ролі, як-от: назва романів Р. Іваничука «*Євангеліє від Томи*», «*Смерть Юди*»; Д. Корній «*Гонимарник*», «*Щоденник Мавки*»; новел і повістей М. Матіос «*Апокаліпсис*», «*Армагедон уже відбувся*», «*Мама Маріца – дружина Христофора Колумба*»; хроніки міжчасся Я. Ороса «*Триликий Ной*», що складається з трьох творів – «*Оборудка Сима*», «*Покута Хама*» та «*Модуль Яфета*» і т. ін.

Отже, висловлені пропозиції дають змогу спрогнозувати лінгвістичну й культурологічну цінність лексикографування прецедентних феноменів загалом і їх окремих різновидів зокрема.

Форма представлення реєстрових одиниць та організація словникової статті певною мірою може залежати від мети й завдань, що їх ставитиме перед собою лексикограф. Однак, переконані, відмова від формальної реєстрації мовних фактів є комунікативно виправданою, оскільки посилить енциклопедично-довідкову складову репрезентованого матеріалу, що, своєю чергою, сприятиме реалізації тих функцій, які традиційно покладають на словники, забезпечуватиме якнайшвидше долучення користувачів до нагромаджених у національній культурі знань.

Важливим етапом підготовки анонсованої лексикографічної праці є окреслення того корпусу прецедентних феноменів, який міститься у вербальній пам'яті середньостатистичного українця.

Лексикографічне опрацювання прецедентних феноменів має ґрунтуватися на принципах нормативно-довідкового спрямування та відповідності рівневі сучасної науки і різнобічним запитам мовців.

Література

1. Багаева Д. В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / Д. В. Багаева, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных // Вестник Московского университета. Серия 9 : Филология. – 1997. – № 3. – С. 62–85.
2. Беляева В. Н. Лингвокультурологические принципы составления идеографического немецко-русского словаря концептосферы СВЕТ / В. Н. Беляева // Научный диалог. – 2014. – № 10 (34) : Филология. – С. 84–94.
3. Берестова А. А. Релігійна прецедентність у мові української прози кінця ХХ – початку ХХІ століття : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / А. А. Берестова. – Харків, 2016. – 212 с.
4. Гарагуля С. И. Лингвокультурологический словарь английских личных имен / С. И. Гарагуля. – М. : ЛЕНАНД, 2016. – 272 с.
5. Гришаева Л. И. Прецедентные феномены как культурные скрепы (к типологии прецедентных феноменов) / Л. И. Гришаева // Феномен прецедентности и преемственность культур / под общ. ред. : Л. И. Гришаевой, М. К. Поповой, В. Т. Титова. – Воронеж : ВГУ, 2004. – С. 15–46.
6. Гудков Д. Б. К вопросу о словаре прецедентных феноменов / Д. Б. Гудков // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 251–260.
7. Гудков Д. Б. Прецедентные феномены в языковом сознании и межкультурной коммуникации : дисс. ... д-ра филол. наук / Д. Б. Гудков. – М., 1999. – 400 с.
8. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Б. Гудков. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288 с.
9. Девкин В. Д. Немецкая лексикография : [учеб. пособие] / В. Д. Девкин. – М. : Высшая школа, 2005. – 670 с.
10. Захаренко И. В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы

прецедентных феноменов / И. В. Захаренко, Д. Б. Гудков, В. В. Красных // Язык, сознание, коммуникация : сб. ст. / Ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : Филология, 1997. – Вып. 1. – С. 82–103.

11. Красных В. В. «Свой» среди «чужих» : миф или реальность? / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.

12. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций / В. В. Красных. – М. : ИТДК «Гнозис», 2002. – 284 с.

13. Русское культурное пространство : Лингвокультурологический словарь / И. С. Брилева, Н. П. Вольская, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных. – Вып. 1. – М. : Гнозис, 2004. – 315 с.

14. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова. – К. : Брама, 2004. – 336 с.

15. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 838 с.

16. Форманова С. Феномен прецедентности в романі Марії Матіос «Містер і місіс Ю-ко в країні укрів» [Електронний ресурс] / С. Форманова. – Режим доступу : http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1238

Стаття надійшла до редакції 31.05.2017 р.

УДК 811.161.3'27'373:398.92(=161.3)

Л. У. Кулік

САМАТЫЧНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ЯК МАРКЕРЫ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫХ СТЭРЭАТЫПАЎ

Кулік Л. В. Соматичныя фразеалагізмы як маркеры нацыянальна-культурных стереотыпаў.

У статці інтэрпрэтована соматичнае лексіко-фразеалагічнае прастор білорусів і встановлююцца нацыянальна-культурныя стереотыпы, закодваныя ў внутрышній формі фразеалагічных адзінац. У выніку праведзенага даследавання стае очевидным, што стереотыпы могуць выяўляцца не толькі праз комплекс уяўлень носііў мовы пра себе, але і непасрэдна праз кампаненты фразеалагізму, задзяні ў створэнні стереотыпнай сітуацыі.

Ключовыя словы: фразеалагічна адзінца, соматичны кампанент, нацыянальна-культурны стереотып.

Кулік Л. В. Соматические фразеологизмы как маркеры национально-культурных стереотипов.

В статье интерпретируется соматическое лексико-фразеологическое пространство белорусов и устанавливаются национально-культурные стереотипы, закодированные во внутренней форме фразеологических единиц. В результате проведенного исследования становится очевидным, что стереотипы могут проявляться не только через комплекс представлений носителей языка о себе, но и непосредственно через компоненты фразеологизма, которые при этом задействованы в создании стереотипной ситуации.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматический компонент, национально-культурный стереотип.

Kulik L. U. The somatic phraseological units as the markers of the national-cultural stereotypes.

In the article in the linguo-cultural aspect the somatic lexical-phraseological sphere of the Belarusian people is interpreted; the essence of the term “somatism” is determined; the stereotypes of the Belarusian somatic phraseology are researched. The national-cultural information of the phraseological units is revealed and stereotypes which are encoded in the inner form of the phraseological units are fixed and decoded. The results of the research demonstrate that stereotypes can be shown not only through the Belarusian complex idea about people but of exactly through the phraseological components, which are used in the stereotype situation. For example, generosity and hospitable are the distinguishing features of the Belarusian mentality, which are illustrated in the phraseological units *з распасцёртымі рукамі* (прымаць, сустракаць, чакаць) ‘cordiality, with hospitality and great pleasure’; *шчодрай рукой* (раздаваць, надзяляць, дапамагаць і пад.) ‘without avidity’ etc.; stereotype situation ‘display of emotion’ is illustrated in the phraseological units *галава баліць / балела* ‘someone worries about somebody or something, is alarmed, feels nervous’; *галава гарыць / гарэла* ‘someone is upset, worried’ etc.

Linguistic meaning and cultural content of the phraseological units cause their special role in the speaking – to characterize the person’s attitude to somebody or something and pay attention to the different ways of their display. The national-cultural interpretation of the lexical-phraseological sphere of the Belarusian people shows that to imagine the part of their language picture of the world could be exactly through the description of the stereotypes in the inner form of the phraseological units.

Key words: phraseological unit, somatic component, national-cultural stereotype.

Асаблівая роля ў працэсе спасціжэння быцця належыць фразеалагізму “як знаку другаснай семіятызацыі” [4]. Кампаненты-рэаліі фразеалагізмаў, альбо фразеалагічных адзінак (далей – ФА), могуць надзяляцца культурным сэнсам, становячыся такім чынам вобразным цэнтрам ФА. Кампаненты, якія валодаюць культурным сэнсам, надзяляюць ім семантыку ФА, што абумоўлівае стэрэатыпную ролю ФА ўвогуле. Мэта нашага артыкула – інтэрпрэтацыя саматычнай лексіка-фразеалагічнай прасторы беларусаў і выяўленне ў ФА нацыянальна-культурных стэрэатыпаў.

З улікам таго, што фразеалагізмы «самі набываюць ролю культурных стэрэатыпаў» [8, с. 232], пад стэрэатыпамі ў фразеалогіі намі разумеюцца замацаваныя ў свядомасці асобы і / альбо цэлага калектыву пэўныя вобразы і паняцці, якія валодаюць трывала замацаванай за імі семантыкай, матэрыялізуюцца ў маўленні праз ФА і ствараюць культурна-моўны вобраз. Менавіта сукупнасць кагнітыўных стэрэатыпаў нацыі вызначае «нацыянальны спосаб

успрымання і разумення рэчаіснасці», ці нацыянальны менталітэт, пэўнага народа [6, с. 59].

Да саматычных фразеалагізмаў адносім тья, у склад якіх уваходзяць найменні частак цела і органаў чалавека – *вантробы, галава, нага, рука, сэрца* і інш., назвы частак цела звяроў, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых – *крыло, рог, шчэлепы* і інш., лексемы *кроў, мача, нюні, пот, сліна, сляза, сопля*, «умоўна саматычны кампанент» *душа*, так званыя «патэнцыяльныя назвы частак цела» [7, с. 5] – *кацялок* ‘галава’, *поршні* ‘ногі’, *халява* ‘рот’, *шоры* ‘ногі’, якія, валодаючы зусім іншым несаматычным першасным значэннем, з улікам пэўных знешніх сувязей паміж прадметамі выкарыстоўваюцца ў якасці найменняў частак цела, і лексемы *бяльмо, горб, мазоль, плеш, скула*. У выніку мы аперыруем 113 саматычнымі кампанентамі (далей – СК), якія суадносяцца з назоўнікам паводле часцінамоўнай прыналежнасці і ўваходзяць у склад 1848 саматычных ФА беларускай мовы, выдзеленыя метадам суцэльнай выбаркі са «Слоўніка фразеалагізмаў беларускай мовы» І. Лепешава [5].

Цела чалавека з’яўляецца старажытным сродкам пазнання чалавекам самога сябе і ўмоўна можа быць падзелена на тры часткі – верхнюю, сярэднюю і ніжнюю, кожная з якіх «тым ці іншым сваім элементам удзельнічае ў стварэнні фразеалагічных вобразаў, ва фразеалагічным апісанні свету» [1, с. 117–118]. Спынім увагу на ФА з колькасна прадстаўленымі кампанентамі, якія ўваходзяць у групу найменняў верхняй (*галава*), сярэдняй (*рука*) і ніжняй (*нага*) частак чалавечага цела.

У вобразнай аснове ФА з СК *галава* знаходзяцца разнастайныя стэрэатыпныя ўяўленні носьбітаў мовы. Так, протасітуацыі ФА *вешаць / апускаць галаву / галовы* ‘даходзіць да моцнага адчаю, адчуваць душэўнае хваляванне, маркоціцца’ (5, т. 1, с. 192), *схіляць галаву* ‘прызнаваць сябе пераможаным, пакарацца, паддавацца камун-н.’, ‘пакланяцца каму-, чаму-н., адносіцца з глыбокай пашанай да каго-, чаго-н.’ (5, т. 2, с. 475), *трымаць вышэй галаву* ‘пераставаць сумаваць, адчайвацца, паводзячы сябе горда, з пачуццём уласнай годнасці’ (5, т. 2, с. 529) і інш. з’яўляюцца жэставымі і сваёй унутранай формай рэпрэзентуюць вобразы чалавека з пэўным палажэннем галавы. У аснове ФА знаходзяцца антропныя метафары, а культурныя вобразы суадносяцца з зыходным проціпастаўленнем прамога, схіленага альбо ўзнятага палажэння галавы, што набывае

пераасэнсаванне ў ментальных катэгорыях стану асобы: апушчаная, схіленая галава атаясамліваецца з пакорлівасцю, маркотай, смуткам, а ўзнятая – з важнасцю, годнасцю і добрым настроем.

Пэўныя ФА з кампанентам *галава* рэпрэзентуюць стэрэатыпную сітуацыю ‘праяўленне эмоцый’: *галава баліць / балела* ‘хто-н. моцна турбуецца аб кім-, чым-н., перажывае, непакоіцца’ (5, т. 1, с. 279–280); *галава гарыць / гарэла* ‘хто-н. моцна хвалюецца, перажывае’ (5, т. 1, с. 280) і інш. Існаванне гэтых і падобных ФА звязана з тым, што «чалавек у тым ці іншым псіхічным стане характарызуецца пэўнымі паводзінамі, а фразеалагічнае апісанне эмоцый адбываецца праз апісанне самога чалавека» [9, с. 18].

ФА *браць да галавы, браць <сабе> у галаву* ‘многа думаць пра што-н., непакоячыся і хвалюючыся’ (5, т. 1, с. 138; с. 144) перадаюць устаноўкі культуры, у адпаведнасці з якімі чалавек не можа заставацца аб’якавым у адносінах да іншых. Падкрэслім, што стэрэатыпныя паводзіны ў моманты хвалявання і непакою носьбіт мовы звязвае з галавой, тым самым падкрэсліваючы яе псіхічную функцыю.

У беларускай мове вылучаюцца ФА, семантыка якіх звязана са стэрэатыпнай сітуацыяй ‘заклад’: *адказваць галавой, ручацца галавой* ‘браць на сябе поўную адказнасць за каго-, што-н.; быць гатовым паплаціцца жыццём’ (5, т. 1, с. 64; т. 2, с. 343); *галаву ў заклад аддаваць* ‘з поўнай упэўненасцю паручацца ў чым-н., браць на сябе адказнасць за што-н.’ (5, т. 1, с. 60); *даваць галаву на адрэз / адсячэнне, класці галаву на калодку* ‘браць на сябе поўную адказнасць за што-н.’ (5, т. 1, с. 341; с. 581). У аснове пералічаных ФА знаходзіцца метанімічны вобраз «галава» – «чалавек / жыццё», які ўзыходзіць да старажытнай формы разумення носьбітам мовы сябе праз свае часткі. Такім чынам, зыходзячы з універсальных уяўленняў, аддаючы ў заклад сваю галаву, чалавек ручаецца, безумоўна, найвялікшай каштоўнасцю – сваім жыццём.

Адной з асноўных рыс характару беларусаў з’яўляецца мужнасць. А. Дубовік, у прыватнасці, адзначае, што «беларускаму нацыянальнаму характару практычна ва ўсе часіны <...> былі ўласцівы мужнасць і вынослівасць, жыццёстойкасць і нескаронасць» [2, с. 204]. Менавіта гатоўнасць да мужнай абароны каго- альбо чаго-н. выяўляюцца ў ФА з СК *галава*, якая пабудавана на аснове метаніміі «галава» – «чалавек»: *падстаўляць галаву / лоб пад кулі* ‘рызыкаваць жыццём у баі’ (5, т. 2, 144–145). Дзеянне, якое рэпрэзентуецца ў ФА,

накіравана на адлюстраванне абароны, адбіццё варожага націску, а ФА ў цэлым перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра смерць чалавека.

Выразнай адмоўнай канатацыяй характарызуецца антанімічная пара ФА *хмель ударыў у галаву* ‘хто-н. ап’янеў’ (5, т. 2, с. 611) і *хмель вылецеў з галавы* ‘хто-н. хутка працверазіўся’ (5, т. 2, с. 611), якая рэпрэзентуе ўяўленні носьбітаў мовы пра магчымасці чалавека думаць, разважаць, адэкватна паводзіць сябе. Вобразы ФА ствараюцца на аснове метанімічнага суаднясення часткі і цэлага (галава – чалавек), што з’яўляецца характэрнай пры негатыўнай ацэнцы каго- альбо чаго-н. А ў цэлым ФА перадаюць стэрэатыпныя сітуацыі, звязаныя са знаходжаннем чалавека ў стане ап’янення і выхадам з яго.

Аналіз семантыкі ФА з СК *рука* дазваляе ўстанавіць, што ў іх складзе ёсць толькі асобныя ФА з адмоўнай канатацыяй тыпу: *хадзіць па руках* ‘уступаць у любоўныя зносіны то з адным, то з другім мужчынам’ (5, т. 2, с. 592); *валасатая рука* ‘актыўнае садзейнічанне, аказанне пратэцыі; блат’, ‘хто-н. мае заступніка, які можа пасадзейнічаць, аказаць падтрымку’ (5, т. 2, с. 328); *накладваць руку / лапу* ‘прысвойваць, захопліваць што-н.’, ‘падпарадкоўваць сваёй уладзе, распраўляцца з кім-, чым-н.’ (5, т. 2, с. 79) і некаторыя іншыя.

У беларускай мове выяўляюцца ФА, якія адлюстроўваюць стэрэатыпныя паводзіны людзей у час прыняцця пэўных рашэнняў: *галасаваць абедзвюма рукамі* ‘з вялікай ахвотай і поўнасцю падтрымліваць каго-, што-н.’ (5, т. 1, с. 292); *падпісвацца абедзвюма рукамі* ‘ахвотна і поўнасцю згаджацца з чым-н.’ (5, т. 2, с. 142). Вобразныя асновы пералічаных гіпербалічных ФА ілюструюць ступень зацікаўленасці носьбітаў мовы ў канчатковых выніках працэсу прыняцця рашэння.

Неад’емнай рысай беларускага менталітэту з’яўляецца шчодрасць і гасціннасць, што ілюструецца ФА з *распасцёртымі рукамі* (прымаць, сустракаць, чакаць) ‘прыветна, гасцінна, з вялікім задавальненнем’ (5, т. 2, с. 331); *шчодрай рукой* (раздаваць, надзяляць, дапамагаць і пад.) ‘не шкадуючы’ (5, т. 2, с. 340) і інш. Моўнае значэнне і культурны змест названых ФА абумоўлівае іх асаблівую ролю ў маўленні – характарызаваць адносіны чалавека да каго- ці чаго-н. і засяродзіць увагу на розных спосабах іх праяўлення.

Як антыноміі шчодрасці заўсёды асуджаюцца ў беларусаў сквапнасць і несумленнае завалодванне чым-н. Так, у межах ФА з кампанентам *рука* выразна семантызуецца стэрэатыпная сітуацыя

‘атрымманне нажывы’: *накладваць руку / лапу* ‘прысвойваць, захопліваць што-н.’ (5, т. 2, с. 79); *запускаць руку* ‘красці, прысвойваць чужое’ (5, т. 1, с. 465); *убіраць / прыбіраць у <свае> рукі* ‘самавольна завалодваць чым-н., прысвойваць што-н.’ (5, т. 2, с. 545) і інш. У беларускай мове названая стэрэатыпная сітуацыя ўспрымаецца з неадабрэннем. Гэта звязана з тым, што працэс атрымання матэрыяльных каштоўнасцей у ФА ілюструе сувязь з несумленнымі паводзінамі, што супярэчыць маральным нормам дадзенай моўнай спольнасці.

Міжасобасныя адносіны прадстаўлены ў ФА, дзе знайшла адлюстраванне адмоўная стэрэатыпная сітуацыя ‘біць, біцца; прымяняць фізічную сілу’: *даваць волю рукам і распускаць рукі* ‘біцца, збіваць каго-н.’ (1-е значэнне) (5, т. 1, с. 341; т. 2, с. 311). На нашу думку, узнікненне ФА, якія зафіксавалі такія негатыўныя паводзіны асобы, тлумачыцца жаданнем носьбітаў мовы выявіць адмоўнае стаўленне, падвергнуць крытыцы такі спосаб вырашэння ўзаемаадносін паміж людзьмі. Вобраз ФА *рукі свярбяць / свярбелі / засвярбелі* ‘хто-н. вельмі хоча пабіцца, уступіць у бой з кім-н.’, ‘хто-н. вельмі хоча заняцца чым-н.’ (5, т. 2, с. 338) ствараецца саматычнай метафарай, якая «прыпадабняе жаданне чалавека што-н. зрабіць, распачаць адчуванню свербу – хваравіта-казытліваму раздражненню скуры, якое выклікае неабходнасць часаць раздражнёнае месца» [3, с. 592].

У межах ФА з СК *нага* рэпрэзентуюцца стэрэатыпная форма паводзін асобы і прасторавая эталанізацыя частак цела, звязаная з размяшчэннем па вертыкалі, пабудаваная на архетыпічным проціпастаўленні «верх – ніз». Так, ФА *цалаваць рукі і ногі* ‘вельмі прасіць, маліць каго-н. аб чым-н.’ (5, т. 2, с. 620), якая ўзнікла на падставе звычайу цалаваць рукі і ногі, ілюструе эталон, а дакладней антыэталон, нармальнага прамога стану асобы: для таго, каб пацалаваць руку, а тым больш нагу чалавек павінен схіліцца, г.зн. змяніць сваё вертыкальнае становішча. Дададзім, пацалунак альбо паклон як этыкетны знак прывітання, развітання ці згоды быў шырока распаўсюджаны ў мінулым. У залежнасці ад ступені інтэнсіўнасці выканання паклону ФА змяшчаюць і перадаюць разнастайныя яго віды (*кланяцца ў ногі, падаць на калені* ‘ўніжана прасіць аб чым-н.’ (5, т. 1, с. 580-581; т. 2, с. 132); *схіляць галаву* ‘прызнаваць сябе пераможаным, пакарацца, паддавацца каму-н.’, ‘пакланяцца каму-, чаму-н., адносіцца з глыбокай пашанай да каго-, чаго-н.’ (5, т. 2, с. 475)

і інш.), аднак указанне на стандартную стэрэатыпна-этыкетную форму паводзін змяшчаецца толькі ў ФА *біць чалом* ‘пачціва кланяцца, вітаючы каго-н.’, ‘пачціва прасіць каго-н.’, ‘з глыбокай пачцівасцю ставіцца да каго-н., вітаючы што-н.’ (5, т. 1, с. 109–110).

Стэрэатыпная сітуацыя ‘быць стомленым’ рэпрэзентуецца ў ФА *заставацца / аставацца без ног* ‘моцна стамляцца, знемагаць ад хадзьбы’ (5, т. 1, с. 469), дзе размова ідзе аб стомленасці ад руху, перамяшчэння ў прасторы. Знешняе выражэнне стэрэатыпнай сітуацыі ‘страх’ адлюстравана ў ФА *калені / каленкі / лыткі дрыжаць / трасуцца* ‘хто-н. вельмі спалохаўся’ (5, т. 1, с. 540). Протасітуацыя данай ФА ілюструе той факт, што носьбіты беларускай мовы ў момант адчування страху губляюць здольнасць рухацца.

Выразнай адмоўнай канатацыяй характарызуецца ФА *кульгаць на абедзве нагі* ‘мець значныя недахопы, хібы ў чым-н. (у ведах, падрыхтоўцы і пад.)’, ‘ісці дрэнна, з перабоямі, зрывамі; пра справу, работу і пад.’, ‘вельмі дрэнны; пра дысцыпліну, парадак і пад.’ (5, т. 1, с. 621). Негатыўнае ўспрыманне пакладзенага ў аснову ФА вобраза фарміруецца праз факусіраванне ўвагі носьбіта мовы на фізічным недахопе асобы, што з’яўляецца антыэталонам фізічна здаровага чалавека. Акрамя таго, у славянскай міфалогіі менавіта кульгавасць з’яўляецца адной з праяў хтанічнага пачатку. ФА ўвогуле выступае стэрэатыпам наяўнасці недастатковых ведаў, уменияў, навыкаў, альбо дрэннага выканання нечага.

Такім чынам, нацыянальна-культурная інтэрпрэтацыя саматычнай лексіка-фразеалагічнай прасторы беларусаў дазваляе ўстанавіць, што стэрэатыпы могуць выяўляцца не толькі праз замацаваны ў фразеалогіі комплекс уяўленняў носьбітаў мовы аб сабе, але і непасрэдна праз кампаненты ФА, якія пры гэтым задзейнічаны ў стварэнні стэрэатыпных сітуацый. Менавіта праз дэкадзіраванне такіх фразеалагізмаў, якія з’яўляюцца адзінкамі не толькі мовы, але і культуры, становіцца магчымым дакладна ўявіць фрагменты моўнай карціны свету пэўнага народа.

Літаратура

1. Гудков Д. Б. Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : Гносиз, 2007. – 288 с.
2. Дубовік А. І. Асаблівасці нацыянальнага характару беларусаў / А. І. Дубовік // XXI век: актуальныя праблемы гістарычнай навуцы : матэрыялы міжнарод. навуц. конф. – Мінск, 2004. – С. 203–205.

3. Ковшова М. Л. Руки чешутся <чесались, зачесались> / М. Л. Ковшова // Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / редкол.: В. Н. Телия (отв. ред.). – [2-е изд. стер.]. – М., 2006. – С. 592.
 4. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект) : автореф. ... д. филол. наук / М. Л. Ковшова. – М., 2009. – 48 с.
 5. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыкл., 2008.
 6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М : АТС : Восток – Запад, 2007. – 314 с.
 7. Сендровиц Е. М. Названия частей человеческого тела в русском языке : автореф. дис. ... к. филол. наук / Е. М. Сендровиц. – М., 1970. – 20 с.
 8. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Шк. «Яз. рус. культуры», 1996. – 288 с.
 9. Хайруллина Р. Х. Фразеологическая картина мира : от мировидения к миропониманию / Р. Х. Хайруллина. – Уфа : Башкир. гос. пед. ун-т, 2001. – 285 с.
- Стаття надійшла до редакції 22.08.2017 р.*

УДК 811.161.3'373.2:398.92

В. А. Ляшчынская

ТУМАН ЯК ВІД ВАДЫ-РЭЧЫВА Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

Ляцінська О. А. Туман як вид води-речовини у фразеологічній картині світу білорусів.

У статті досліджено фразеологізми з компонентом *туман*, зафіксовані в літературних і діалектних фразеологічних джерелах білоруської мови, виявлено характерну їм культурну конотацію, переданий і збережений стійкий ціннісний зміст культури білорусів як її творців і носіїв, з'ясовано категорії і смисли, пов'язані з *туманом* як найменуванням виду води-речовини. Установлено взаємодію мови і культури народу за допомогою фразеологізмів, що репрезентують концепт «вода» як фрагмент фразеологічної картини світу білорусів у діапазоні культурно-національної самосвідомості й об'єктивують здебільшого природний і просторовий коди культури.

Акцентовано на тому, що фразеологічні одиниці з компонентом *туман* і похідним від нього *туманити* передають найчастіше негативну конотацію відображених у них спеціальних дій, способів і засобів обдурювання, вихвалання, уведення людей в оману, небажання або неспроможність сприймати реальність такою, якою вона є, спотворювання інформації про життя або навіть підфарбовування її в рожевий колір. І все це пов'язане з компонентом-лексемою *туман*, за якою закріплена різноманітна символіка – неясність, неточність, розпливчатість, брехня, химера і т. ін.

Ключові слова: фразеологізм, компонент, туман, культурна інформація, символ, еталон, стереотип.

Лещинская О. А. Туман как вид воды-вещества во фразеологической картине мира белорусов.

В статье на материале фразеологизмов с компонентом *туман*, зафиксированных в литературных и диалектных фразеологических источниках белорусского языка, выявляется характерная им культурная коннотация, переданное и сохраненное устойчивое ценностное содержание культуры белорусов как их создателей и носителей, ее категорий и смыслов, связанных с *туманом* как наименованием вида воды-вещества. Устанавливается взаимодействие языка и культуры народа посредством фразеологизмов, частично репрезентирующих концепт «вода» как фрагмент фразеологической картины мира белорусов в диапазоне культурно-национального самосознания и объективирующих в основном природный и пространственный коды культуры.

Акцентируется внимание на том, что фразеологические единицы с компонентом *туман* и производным от него *туманить* передают наиболее часто негативную коннотацию отраженных в них специальных действий, способов и средств обманывания, надувательства, бахвальства, введения людей в заблуждение, нежелания или невозможности воспринимать реальность какой она есть, правдивость информации о жизни либо даже подкрашивания ее в розовый цвет. И все это связано с отбором компонента-лексемы *туман*, за которой закреплена разнообразная символика – неясность, неточность, расплывчивость, ложь, химера и под.

Ключевые слова: фразеологизм, компонент, туман, культурная информация, символ, эталон, стереотип.

Leshchinskaya O. A. Fog as a kind of water-substance in Belarusian phraseological world-view.

Based on the material of Belarusian phraseological units with the component *туман* 'fog', listed in literary and dialectal phraseological sources, the article singles out their characteristic cultural connotation and the stable evaluative contents of Belarusian culture that they hand down and preserve, its categories and senses, connected with fog as the name for water as a kind of substance. The author identifies the interaction between the language and national culture through phraseological units, which partially represent the concept "water" as one of the components of phraseological world view of the Belarusians in the diapason of cultural and national self-awareness, objectifying generally the natural and spatial codes of the culture.

The authors points out that the phraseological units with the component *туман* (fog) and its derivative *туманить* most often convey a negative connotation: they reflect some special activities, ways and means for deceiving and conning people, showing off, misleading, inability or unwillingness to see the real world as it is, or maybe living in fool's paradise. This all is related to the selection of the component-lexeme *туман* (fog) that has certain symbolic meanings assigned to it – ambiguity, inaccuracy, lies or chimeras, etc. Linguistic and cultural analysis of phraseological units with the component *туман* (fog) is carried out with the aim to determine the cultural information that has been recorded in them and handed down to new generations, the moral and ethical norms and codes of conduct, people's relations that the Belarusians either consider to be laudable or reject and condemn. The subject of the research is the peculiarities of arrangement and ways of conveying cultural information, the contents of the "language" of culture based on the notion of fog with the aim of reconstructing the concept

“water”, the integrity of which is impossible without taking into consideration all the “water” components in phraseological units that objectify the concept “water”. One of these components is the lexeme *туман (fog)*, which is a part of the thematic group “kinds of water”.

Key words: phraseological unit, component, fog, image, natural code of the culture, symbol, reference sample, stereotype.

Агульнавядома, што вада – гэта адна з важнейшых прыродных стыхій з яе разбуральнай сілай і негатыўнымі дзеяннямі. Вядома і тое, што вада – самае пашыранае рэчыва ў прыродзе, якое было і застаецца адным з самых актуальных у жыцці чалавека. Вада як складнік зямной прасторы займае 361 млн. км², ці 70,8 % ад усёй плошчы і прадстаўлена рознымі вадаёмамі, ландшафтнымі аб’ектамі. Вада даруецца небам і выпадае ў выглядзе дажджу, граду, снегу. Вада здольна пераўтварацца ў пару, туман, расу. Вось чаму зусім не здзіўляе тое, што вада-стыхія і вада-рэчыва ўваходзіць у кола фундаментальных стыхій нашай планеты і займае адно з царскіх месцаў у філасофіі ўспрымання і асэнсавання гэтага прыроднага рэчыва (параўн. *Агонь – цар, вада – царыца*).

Несумненна і тое, што такія звычайныя паняцці, як вада альбо мора, рака, балота, крыніца, завадзь, лужа, лужына, бераг, рэчышча, цячэнне, дождж, лёд, пара, раса, снег, туман, што так ці інакш звязаны з вадой, у свядомасці чалавека валодаюць значным пазнавальным патэнцыялам, сэнс гэтых паняццяў складваўся стагоддзямі ў ходзе назірання чалавекам за вадой і яе разнавіднасцямі, якасцямі, у выніку ўзаемадзеяння з гэтымі рэчывамі, аб’ектамі з вадой і інш. Менавіта зыходзячы толькі з уліку выключнай важнасці ў жыцці чалавека вады ўвогуле і ўсяго, што звязана з ёю, гэта не магло застацца бяследным у фразеалогіі, якая ў сваіх другасных адзінках як «згорнутых тэкстах» прызвана да кадзіравання ведаў, да выражэння кожным народам свайго практычнага і духоўнага вопыту, але толькі, па-першае, самага важнага ў жыцці чалавека, у адрозненне ад лексікі, якая сваімі адзінкамі абазначае ўсё; па-другое, да выражэння не толькі ведаў чалавека пра свет і сябе ў свеце, але і перадачы той ацэнкі і характарыстыкі ўсяго таго, што адлюстравана і завулявана ў гэтых адзінках. А іх роля ў гісторыі мовы, жыцці кожнага народа – трансляцыя новым пакаленням носьбітаў мовы своеасабліва сфармуляваных правілаў і антыправілаў, устаноў, ці той культурнай інфармацыі, авалодванне якой і служыць далучэннем ці злучэнню такім чынам пакаленняў у адзіны народ.

Аб’ектам увагі ў межах прапанаванага артыкула абраны фразеалагічныя адзінкі з кампанентам *туман*, што ў свабодным

выкарыстанні з’яўляецца найменнем аднаго з розных відаў вады, ці таго пераўтварэння, якім характарызуецца вада як атмасферная з’ява. Фразеалагізмы з гэтым кампанентам не былі прадметам даследавання ў беларускай фразеалогіі, а цікавасць да іх несумненная, паколькі гэтая група фразеалагічных адзінак складае частку канцэпту «*вада*» як аднаго з важных фрагментаў фразеалагічнай карціны свету беларусаў, рэканструяванне якога патрабуе цэласнасці, што можа быць дасягнута толькі з улікам усіх «водных» кампанентаў гэтых другасных адзінак у беларускай фразеалогіі (раней ужо былі прааналізаваны фразеалагізмы з кампанентам *вада* як самага частотнага [2; 3] і з кампанентам-найменнем ландшафтна-водных аб’ектаў [4]).

Прадметам нашага аналізу сталі асаблівасці афармлення і перадачы зместу паняцця *туман* у фразеалагічным фондзе беларускай мовы. Крыніцай збору фактычнага матэрыялу паслужылі слоўнікі фразеалагізмаў беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы (гл. *Сніс крыніц* і іх умоўныя абзначэнні).

Мэта артыкула – выявіць, з аднаго боку, фразеалагізмы з названым кампанентам, з другога боку, устанавіць частотнасць лексем-кампанента як своеасаблівага адбору пры стварэнні фразеалагізмаў з ліку адзінак мовы з такой тэматычнай прыналежнасцю кампанентаў-складнікаў фразеалагізмаў як рэпрэзэнтантаў канцэпту «*вада*», што ў дафразеалагічным існаванні былі ўжо «надзелены пэўным культурным сэнсам, выступалі са сваім сімвалічным зместам» [5, с. 26]. Галоўная задача даследавання – прааналізаваць вобразы фразеалагізмаў з адабраным кампанентам пры іх утварэнні, паколькі менавіта вобраз «становіцца тым своеасаблівым правадніком культуры, дзякуючы якому ажыццяўляецца ўзаемапранікненне дзвюх семіятычных сістэм – культуры і мовы» [1, с. 280], і ўстанавіць тую культурную інфармацыю фразеалагізмаў з кампанентам-найменнем аднаго з відаў вады, што яны экспліцытна ці імпліцытна ўтрымліваюць.

Частотнасць выкарыстання названага кампанента ў складзе фразеалагізмаў увогуле невысокая: лексема-кампанент *туман* адзначаецца толькі ў 10 адзінках. І ўсе фразеалагізмы з лексмай *туман* празрыстыя па сваёй матывацыі, паколькі абавязаны пры стварэнні іх вобразаў і ўспрыманню як новых другасных адзінак мовы найперш значэнню гэтай лексемы: ‘згушчэнне драбнейшых кропелек вады або ледзяных крышталікаў у прыземных сляях атмасферы, што

робіць паветра непразрыстым' [6, с. 548], і што не менш важна, асэнсаванню гэтага паняцця, абазначанага абранай лексемай. І гэта абумоўлена тым, што лексема *туман* яшчэ ў дафразеалагічны перыяд існавання была надзелена сімвалічным значэннем і несла ў дадатак да прыродных уласцівасцей гэтай сутнасці функцыянальна значныя для культуры сэнсы, што і надаюць гэтай сутнасці, у прыватнасці, туману як віду праяўлення вады, як атмасфернай з'явы, ролю знака «мовы» культуры: *туман* метанімічна прыпадабняецца няяснасці, недакладнасці, незразумеласці. Лексема *туман* набывае ролю наймення сімвалаў, уваходзіць у культурнае інфармацыйнае поле, пры стварэнні фразеалагізмаў выступае асновай метафары «туман».

Сапраўды, для ўсіх фразеалагізмаў з кампанентам *туман* характэрна скарыстанне агульнай метафары «*туман*», якая ўжываецца для апісання розных з'яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы і прыпісаныя чалавекам туману і могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца. А вобразы ўсіх фразеалагізмаў з гэтым кампанентам узыходзяць да старажытнага архетыповага ўсведамлення свету як супрацьпастаўленне «вядомае – невядомае» і «яўнае – скрытае».

Так, праз усведамленне туману як наймення і абазначэння сімвала непразрыстасці, нябачнасці, неразбярыхі ўтвораны фразеалагізмы *напускаць туману* 'ўносіць няяснасць, няпэўнасць у якую-н. справу, забытваць каго-н.' (Л-2008-2: 85) ці дыялектныя варыянты *туману напускаць / падпускаць* 'знарок забытваць справу' (Ю-1977: 116) і *туманы пускаць / напусціць* 1) 'штосьці здалася, паказалася чалавеку ў яго ўяўленні (неверагоднае, нерэальнае)'; 2) 'задурыць галаву, адурманіць' (М-К-1972: 262). Фразеалагізмы праз дзеяслоўныя кампаненты суадносяцца з антропна-дзеясным (становіцца вядомым, што дзеянне выконвае чалавек), а праз кампанент *туман / туманы* – з прыродна-ландшафтным кодам культуры.

У аснову вобраза фразеалагізма пакладзена метафара, паводле якой унясенне няяснасці ці забытванне справы кім-небудзь адносна другой ці другіх асоб прыпадабняецца да напускання туману. Маецца на ўвазе, што ў выніку такога дзеяння, як напускання туману, адным чалавекам лёгка забытаць, адурманіць другога ці другіх, не даць магчымасці гэтым людзям разабрацца. Пры напусканні туману маюцца ўмовы адурманіць каго-небудзь, ці, як адносна першага значэння фразеалагізма *туманы пускаць / напусціць*, чалавек у тумане не можа рэальна ўспрыняць, дакладна ацаніць сітуацыю, справу.

Фразеалагізмы перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра спецыяльнае забытванне, адурманьванне каго-небудзь, пра магчымасць знарок створанай няяснасці ў якой-небудзь справе і выступаюць своеасаблівым антыправілам, тым папярэджаннем, што такія дзеянні, такія намеры ў адносінах паміж людзьмі негатыўныя, не адпавядаюць нормам і ўстаноўкам.

Вытворным ад дзеяслоўнага фразеалагізма ў выніку дзеяння ўнутрыфразеалагічнага спосабу з'яўляецца назоўнікавы фразеалагізм *пусканне туману* 'стварэнне падманлівага ўражання пра сябе з выхвальваннем і паказам чаго-н. з лепшага боку' (Л-2008-2: 274) як стэрэатып падману, пахвальбы тым, што на самой справе зусім не так.

Выражэнне і характарыстыка такой семантычнай прыкметы метафары «*туман*», што прыпісана найменню гэтай атмасфернай з'явы, як невыразнасць, цьмянасць, знайшло і пры ўтварэнні фразеалагізма *туман у вачах / галаве* 'пра адсутнасць жадання зразумець відавочнае' (Ю-1977: 116). Фразеалагізм суадносіцца з прыродна-ландшафтным (праз кампанент *туман*), прасторавым (праз спалучэнне *у вачах / галаве*) і саматычным (праз варыянтныя кампаненты *вачах / галаве*) кодамі культуры, адбор кожнага з якіх, як і структуры іх, абгрунтаваны, прайшоў папярэдні культурны адбор.

Вобраз фразеалагізма створаны на аснове метафары, паводле якой немагчымасць ці нежаданне зразумець ці ўспрымаць відавочнае, яўнае прыпадабняецца да наяўнасці туману ў вачах. Маецца на ўвазе, што чалавек не ўспрымае тое, пра што яму даводзяць, не хоча зразумець відавочнае, паколькі не хоча бачыць, а прычына гэтага – туман у вачах. А нежаданне бачыць, заўважаць што-небудзь успрымаецца як парушэнне культурнай устаноўкі, у адпаведнасці з якой вочы – орган зроку, успрымання, асэнсавання і разумення. Скарыстанне варыянтных кампанентаў месцазнаходжання туману – *у вачах / галаве* – сведчанне замацаванай сімволікі за гэтымі кампанентамі-саматызмамі, у прыватнасці, *вочы* выступаць сімвалам адной з найбольш важных каштоўнасцей у жыцці чалавека, а за кампанентам *галава* замацавана падобная і цесна звязаная другая каштоўнасць – 'розум, разуменне, успрымання і асэнсавання'. Але калі ў вачах ці ў галаве туман (адсутнасць добра бачыць ці зразумець, успрыняць і асэнсаваць відавочнае, яўнае), то гэта паказчык немагчымасці, з аднаго боку, самому ўспрымаць, асабліва калі пры гэтым няма цікавасці і жадання зразумець відавочнае, з другога боку, нешта ўталкаваць такому. Гэта

асабліва выразна ілюструюць нават асобныя прыклады ўжывання дыялектнага фразеалагізма: *У яго ўсігда туман у вычах, дуріся, дуріся і ні ўталкуеш нічога. Што ты аб'ісьняйш, калі ў іх туман у гылаве* (Ю-1977: 116). Як вынік, фразеалагізм *туман у вачах / галаве* набывае ролю эталона вызначэння адсутнасці жадання штосьці зразумець, успрыняць як рэальнасць, праўдзівасць і пад.

Для адметнага ад папярэдняга наймення і характарыстыкі адной з асаблівасцей фізічнага стану ці разумовых здольнасцей чалавека скарыстана параўнанне *як у тумане*, якое набыло прыкметы фразеалагізма і вызначаецца двума значэннямі: 1) 'не зусім выразна, цьмяна (помніць, бачыць і пад.'; 2) 'у стане глыбокай задуменнасці' (быць, жыць, хадзіць і пад.) (Л-2008-2: 537). Фразеалагізм праз спалучэнне прыназоўніка *у* з назоўнікам *тумане* ў форме М. скл. суадносіцца ў дадатак да прыроднага яшчэ і з прасторавым кодам культуры, тым самым указваючы на пэўны аб'ём плошчы, размяшчэння туману ў прасторы. Метафарычна прыродная з'ява, калі ў *тумане* нічога ці невыразна штосьці бачыцца, прыпадабняецца да ўласцівасці ўспрымання чалавекам, які сапраўды дрэнна бачыць, помніць ці знаходзіцца ў стане задуменнасці, калі акаляючае ён дакладна і рэальна не ўспрымае. Параўнальны фразеалагізаваны зварот *як у тумане* набыў ролю эталона, стэрэатыпа дрэннага бачання ў пэўным выпадку ці ўвогуле слабога зроку чалавека, дрэннай памяці альбо высокай ступені заглыбленасці ў свае думы.

Метафара «туман» вызначаецца і такой семантычнай прыкметай, што ўласціва і прыпісаная чалавекам гэтаму найменню атмасфернай з'явы і такой нададзенай слову *туман* сімволікай, як 'няпраўда, мана'. І гэта выразна выяўляецца ў фразеалагізмах *пыл / туман у вочы* 'падман з мэтай стварыць няправільнае ўражанне' (Л-2008-2: 283) і *пускаць пыл / туман / дым у вочы* 'вихваляючыся, падманваць каго-н., ствараць падманлівае ўражанне пра сябе' (Л-2008-2: 278).

Дзеяслоўны фразеалагізм створаны ў выніку пераасэнсавання свабоднага спалучэння слоў, дзе выбар протасітуацыі і ўсіх кампанентаў абумоўлены сувязцю гэтай адзінкі з культурнымі кодамі: антропна-дзеясным (праз кампанент *пускаць*), прыродным (праз варыянтныя кампаненты *пыл / туман / дым*), а таксама прасторавым і саматычным (праз спалучэнне ў *вочы*). Звернем увагу на выбар кампанента *вочы*, які выступае сімвалам усведамлення, дакладнасці ўспрымання не толькі на аснове метаніміі «вочы – зрок», ці адбываецца

перанос назвы паводле сумежнасці з бачання на разуменне, але і на аснове метаніміі, калі праз частку называецца цэлае, – «вочы – чалавек». Цікавым фактам выкарыстання фразеалагізма з’яўляецца і наяўнасць варыянтных кампанентаў для наймення сродку дзеяння – *пыл / туман / дым*, якія аб’ядноўваюцца ў сваім вызначэнні як ‘дробныя цвёрдыя часцінкі’, што знаходзяцца ў паветры, і за якімі замацавана агульнае сімвалічнае значэнне – ‘няяснасць, невыразнасць’.

У аснове вобраза фразеалагізма ляжыць антропная метафара, паводле якой адзін чалавек выхваляецца перад другім, прадстаўляе сябе ці стварае пра сябе лепшае ўражанне, чым яно ёсць на самой справе, узвышае сябе ў вачах другой ці другіх асоб, што прыпадабняецца да пускання ім туману ў вочы, які і ёсць тая мана, падман, няпраўда (гл. фразеалагізм *пыл / туман у вочы*). Фразеалагізм *пускаць пыл / туман / дым у вочы* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра жаданне не вельмі сумленных людзей быць больш значнымі, чым яны ёсць, людзей, якія любяць выхваляцца сваімі нерэальнымі заслугамі і пад. А фразеалагізм *пыл / туман у вочы* набыў ролю эталона падману, хвальбы, ці той інфармацыі, якая не адпавядае сапраўднасці і служыць для прыкрыцця, для пафаснасці і нават проста да для ашуканства.

Блізкімі паводле значэння, але з адметнасцю сем і будовы выступаюць наступныя аднаструктурныя фразеалагізмы: *туманіць вочы* ‘знарок уводзіць у зман’ (Л-2008-2: 537); *туманіць вочы / галаву* ‘задурваць, падманваць’ (Ю-1977: 115) і *туманіць галаву* ‘ўводзіць у зман, падманваць каго-н.’ (Л-2008-2: 537). А іх адметнасць ад папярэдніх у наяўнасці вытворнага ад назоўніка *туман* дзеяслоўнага кампанента *туманіць*, які часткова захоўвае сваё зыходнае значэнне – ‘рабіць няясным, незразумелым, бльгаць’ [7, с. 40]. Адносна разумення і ўспрымання названых фразеалагізмаў маецца на ўвазе, што адзін чалавек падманвае, ашуквае другога, гаворачы яму няпраўду, што не адпавядае выпрацаваным нормам і правілам узаемаадносін паміж людзьмі. І такое дзеянне чалавека, што, дарэчы, выяўляе яго нядобрыя намеры, зыходзячы са зместу маўлення, прыпадабняецца на аснове метафары гаварэнню няпраўды, маны, хлусні, падачы ілжывай інфармацыі. Кампаненты *галава* і *вочы* на аснове метаніміі праз найменне часткі называюць цэлае – чалавека, а таксама выступаюць найменнямі тых органаў, частак цела чалавека, якія служаць чалавеку для ўспрымання, усведамлення і асэнсавання рэчаіснасці, усяго, што акаляе, ці таго, што ўспрымаецца зрокам, розумам.

У выніку фразеалагізмы *туманіць вочы; туманіць вочы /галаву і туманіць галаву* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра наўмыснае ашуканства, падман, што падпадае пад асуджэнне і адмоўную ацэнку.

І яшчэ адна адметная семантычная прыкмета, што замацаваная ва ўяўленні чалавека і прыпісаная на аснове метафарычнага ўспрымання туману, – ‘нерэальнае, неадпаведнае сапраўднасці’. Гэта асабліва відавочна ў вобразе фразеалагізма *ружовы туман* ‘стан таталітарна-савецкага ўспрымання рэчаіснасці’ (Л-2008-2: 537), адметнасць якога ў каляровым прадстаўленні туману, які вядомы ў рэальнасці як нешта шэрае, невыразнае, і праз кампанент *ружовы* суадноснасці фразеалагізма з каляровым кодам культуры.

Вядома, што ацэнка, нормы, устаноўкі чалавека ў значнай ступені звязаны з колерам. А колеравыя вобразы, пабудаваныя моўнымі сродкамі, як у нашым выпадку з дапамогай другасных адзінак мовы – фразеалагізмаў, аказваюць уплыў на эмацыянальную сферу чалавека, заснаваную на яго здольнасці выклікаць у сябе адчуванне колеру і асацыяваць з ім тое пачуццё і эмоцыю, якія ён адчувае пры гэтым. Каляровы вобраз фразеалагізма дазваляе эфектыўна кадзіраваць вялікі аб’ём інфармацыі, у тым ліку і эмацыянальнай, без перагрузкі кагнітыўнай сістэмы і перамяшчання з аднаго свайго патэнцыялу да другога, эканомячы значную частку ментальнай энергіі, што на ўзроўні семантыкі адлюстроўваецца ў прырашчэнні сэнсаў колераабзначэннямі. Так, за ружовым колерам у многіх мовах, у тым ліку і ў беларускай, захоўваецца свая дадатковая да асноўнай – ‘які атрымліваецца ад змешвання чырвонай фарбы з белай (пра колер); светла-чырвоны’ [8, с. 722] – канатацыя – ‘радасны, нясны’, што, несумненна, і паспрыяла адбору і выкарыстанню гэтай лексемы пры ўтварэнні фразеалагізма *ружовы туман*.

Вобраз фразеалагізма пабудаваны на каляровай метафары, паводле якой няснае, нерэальнае, не такое, як трэба, як павінна быць, але радаснае ўспрымання савецкай рэчаіснасці з яе плюсамі і мінусамі прыпадабняецца да ружовага туману. Тут туман не столькі мана, ашуканства, колькі не тое, што трэба, што адпавядае рэальнасці, а ў спалучэнні з каляровым азначэннем атрымліваецца ружовая нерэальнасць. Фразеалагізм *ружовы туман* выступае ў ролі эталона светлага, крыху прыфарбаванага ў светлыя колеры, а таму радаснага ўспрымання жыцця савецкага перыяду ўвогуле ці пэўнай сітуацыі ў жыцці чалавека.

Такім чынам, лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам *туман* дазваляе канстатаваць, што адбор кампанента-лексемы *туман* і ўключэнне яе пры стварэнні вобразаў другасных адзінак мовы як сэнсава асноўнага ў іх структуры і семантыцы абумоўлены ацэнкай туману як атмасфернай з’явы прыроды, што сімвалізуе няясную, недакладную, расплывістую інфармацыю, прыпадабняецца да падману і ашуканства ў міжасобасных адносінах людзей, негатыўна ацэньваецца паводле ўспрымання і асэнсавання рэчаіснасці.

Літаратура

1. Ковшова М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 456 с.
2. Ляшчынская В. А. Канцэпт «*вада*» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В. А. Ляшчынская // Беларуская лінгвістыка. Вып. 73. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – С. 14–23.
3. Ляшчынская В. А. Культурная семантика фразеологізмаў з кампанентам *вода* в белорусском языке / В. А. Ляшчынская // Мова, освіта, культура : інтэграцыйныя тэндэнцыі в сучасным свеце : матер. XIII міжнародной Інтернет-конференції. – Вінніца : ФОП Корзун Ю., 2015. – С. 202–205.
4. Ляшчынская В. А. Водныя аб’екты ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў / В. А. Ляшчынская // Славянские чтения – 2017 : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. / Отв. ред. Л. В. Климина. – Стерлитамак : Стерлитамакский филиал БашГУ, 2017. – С. 194–198.
5. Ляшчынская В. А. Сімваліка кампанента і культурны складнік семантыкі фразеалагізмаў / В. А. Ляшчынская // Роднае слова. – 2016. – № 4. – С. 26–30.
6. ТСБМ-5-1 – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. Т. 1: А-В / [рэд. тома М. П. Лобан]. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. сав. энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. Т. 3: Л-П / [Рэд. тома П. М. Гапановіч]. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. сав. энцыклапедыі, 1979. – 672 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. Т. 4: П-Р / [Рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык]. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. сав. энцыклапедыі, 1980. – 768 с.

Спіс крыніц і іх умоўных скарачэнняў

Л-2008-1 – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. Т. 1: А-Л. – Мінск, 2008;
Л-2008-2 – Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. Т. 2: М-Я. – Мінск, 2008; *М-К-1972* – Мяцельская Е. С., Камароўскі Я. М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. – Мінск, 1972; *Ю-1972* – Юрчанка Г. Ф. І коціцца і валіцца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны). – Мінск, 1972; *Ю-1974* – Юрчанка Г. Ф. І сячэ і паліцца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны). – Мінск, 1974; *Ю-1977* – Юрчанка Г. Ф. Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны). – Мінск, 1977; *Я-1968* – Янкоўскі Ф. М. Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне. – Мінск, 1968.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2017 р.

ПЕРЕВОД БЕЛОРУССКИХ ПОСЛОВИЦ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Максимова В. О. Переклад білоруських прислів'їв англійською мовою.

У результаті дослідження виявлено три основні способи перекладу прислів'їв (без урахування їхньої граматичної структури): повний збіг як за значенням, так і за лексичною структурою; збіг за значенням і розбіжність за лексичною структурою; частковий збіг за значенням і повна розбіжність за лексичною структурою. Способи перекладу прислів'їв ранговані за ступенем продуктивності. Найбільш продуктивний – другий, найменш продуктивний – перший. У співавторстві з С. Івановим укладено білорусько-англійський пареміологічний словник, де до 175 білоруських прислів'їв дібрано 605 англійських паремійних еквівалентів.

Ключові слова: білоруська мова, англійська мова, прислів'я, переклад, семантика, лексична структура, білорусько-англійський пареміологічний словник.

Максимова В. О. Перевод белорусских пословиц на английский язык.

В результате исследования выявлено три основных способа перевода пословиц (без учета их грамматической структуры): полное совпадение как по значению, так и по лексической структуре; совпадение по значению и несовпадение по лексической структуре; частичное совпадение по значению и полное несовпадение по лексической структуре. Способы перевода пословиц ранжированы по степени продуктивности. Наиболее продуктивный – второй, наименее продуктивный – первый. Автор статьи совместно с Е. Ивановым составила белорусско-английский паремиологический словарь, где к 175 белорусским пословицам подобрано 605 английских пословичных эквивалентов.

Ключевые слова: белорусский язык, английский язык, пословица, перевод, семантика, лексическая структура, белорусско-английский паремиологический словарь.

Максимова В. О. Translation of Belarusian Proverbs into English.

The study identified three main types of translation (without taking into account the grammatical structure of the paremiological unit): 1 type (method) - the proverbs coincide completely both in meaning and in lexical structure; 2 type (method) - the proverbs fully coincide in their meaning and do not coincide in their lexical structure; 3 type (method) - proverbs partially coincide in their meaning and completely do not match the lexical structure. The methods of translation are ranked according to the degree of their productivity. The most productive method is the second, the least productive is the first.

The study showed that for practically all Belarusian proverbs can be found English equivalents that will completely or partially coincide in their content plan and will coincide or diverge in their form plan. The coincidence of proverbs in their content and the differences in proverbial realities and images are proved by the fact that proverbs in Belarusian and English reflect universal or isomorphic types of situations, have a close logical content, but they differ in their images and realities with the help of which the same or close paremiological meaning is conveyed. While selecting an analogue in the target language, it is important to take into account

the semantic and stylistic features of proverbs, as well as the presence or absence of national peculiarities in proverbs. The national peculiarities can be determined both by the specific marking of the single proverbial component, and by the whole paremiological unit, connected with the national characteristics of its people. Besides, the interpreter must know the meaning of the proverb in the target language, which would exactly correspond to the situation or context. The author of the article together with E. Ivanov compiled the Belarusian-English paremiological dictionary, in which 605 English proverbs were selected for 175 Belarusian proverbs.

Key words: Belarusian, English, Proverb, Translation, Semantics, Lexical Structure, Belarusian-English Paremiological Dictionary.

При сравнении паремиологических единиц разных языков в аспекте сопоставления их семантической структуры и формы (лексической и /или грамматической структуры) можно выделить, вслед за Е. Ивановым [5; 10; 12; 13], следующие девять типов их межъязыковых сходств и различий согласно полному или частичному совпадению / несовпадению содержания и лексико-грамматической структуре паремий: 1) пословицы, которые совпадают полностью по значению и не совпадают по лексико-грамматической структуре; 2) пословицы, которые совпадают полностью по значению и только частично по лексико-грамматической структуре; 3) пословицы, которые совпадают полностью как по содержанию, так и по лексико-грамматической структуре; 4) пословицы, которые совпадают лишь частично по значению и не совпадают по лексико-грамматической структуре; 5) пословицы, которые совпадают лишь частично как по значению, так и по лексико-грамматической структуре; 6) пословицы, которые совпадают лишь частично по значению и полностью по лексико-грамматической структуре; 7) пословицы, которые не совпадают как по значению, так и по лексико-грамматической структуре; 8) пословицы, которые не совпадают по значению, но совпадают частично по лексико-грамматической структуре; 9) пословицы, которые не совпадают по значению, но совпадают полностью по лексико-грамматической структуре.

Из множества паремиологических единиц, которые так или иначе соотносятся в разных языках, наибольший интерес при межъязыковом сопоставлении и лексикографировании, как отмечает Е. Иванов, вызывают те, содержание которых полностью совпадает независимо от их возможного совпадения или несовпадения в формальном плане, и те, содержание которых совпадает лишь частично, а формальный план полностью не совпадает (четыре первых типа согласно предложенной классификации межъязыковых сходств и расхождений содержательного

и формального планов паремий) [1; 3; 4; 8; 11; 14]. Межъязыковое сравнение и лексикографическое описание белорусских и английских паремиологических единиц проводилось в направлении от английского к белорусскому языку [2; 16; 17]. Был составлен переводной и «Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік» (2009) [6]. Межъязыковое сравнение и лексикографирование паремиологических единиц в направлении от белорусского к английскому языку не проводилось.

Цель исследования заключается в межъязыковом сравнении и установлении наиболее продуктивных способов перевода белорусских пословиц на английский язык в аспекте лексикографирования (составления переводного белорусско-английского паремиологического словаря). Фактическим материалом для исследования послужили пословицы из основного паремиологического фонда белорусского языка [9] и наиболее употребимые современные английские пословицы [18].

В результате предварительного анализа белорусских и английских паремиологических соответствий и эквивалентов [7; 15] было выявлено три основных типа (способа) перевода (без учета грамматической структуры паремий): 1 тип (способ) – пословицы, которые совпадают полностью как по значению, так и по своей лексической структуре; 2 тип (способ) – пословицы, которые совпадают по значению и не совпадают по лексической структуре; 3 тип (способ) – пословицы, которые частично совпадают по значению и не совпадают по лексической структуре.

К первому способу перевода межъязыковых эквивалентов относятся белорусские пословицы, которые полностью совпадают по значению и по лексической структуре с английским эквивалентом, например: бел. *Бяда не ходзіць адна* (букв. англ. *Misfortune never comes singly*) = англ. *Misfortunes never come singly*; бел. *Адна галава добра, а дзве лепш* (букв. англ. *One head is good, but two ones are better*) = англ. *Two heads are better than one*; *Анемым прыходзіць у час (у чаче) яды* (букв. англ. *The appetite comes with eating*) = англ. *Appetite comes with eating*; бел. *Гарбатага магіла выправіць* (букв. англ. *Only grave will straighten the hunchback*) = англ. *Only the grave can straighten the hunchback*. Данный способ перевода хорош тем, что сохраняет не только красочность и выразительность переводимой единицы, но и культурный и исторический фрагмент, помогая нам прочувствовать историю и значимость английской пословицы. Большая часть таких паремий входит в состав интернациональных единиц, заимствованных

обоими языками из третьего языка, главным образом, латинского или греческого. Семантический план таких пословиц понятен всем, и не требует разъяснений.

Ко второму способу перевода межъязыковых эквивалентов относятся пословицы, которые полностью совпадают по значению и не совпадают по лексической структуре. Такие паремиологические аналоги будут иметь тот же смысл, но другие реалии и образы, выраженные иными лексическими единицами, например: бел. *Адна галава добра, а дзве лепш* – англ. *Four eyes see more than two* (букв. «Четыре глаза видят больше, чем два»); бел. *Адна паршывая авечка ўвесь гурт сансуе* – англ. *The rotten apple injures its neighbors* (букв. «Одно гнилое яблоко портит соседние»); бел. *Апарыўшыся малаком і на воду падзьмухаеш* или *Пужаная варона і куста баіцца* – англ. *A burnt child dreads the fire* (буквально «Обожженный ребенок страшиться огня») или англ. *Once bitten, twice shy* (букв. «Однажды покусанный, дважды опасается»); бел. *Дзе нянек многа, там дзіця бязнога (мурзатае)* – англ. *Too many cooks spoil the broth* (букв. «Слишком много поваров испортят похлебку»); бел. *Клін клінам выганяюць* – англ. *One nail drives out another* (букв. «Один гвоздь выбивает другой») или англ. *Diamond cuts diamond* (букв. «Один алмаз шлифует другой»); бел. *Воран ворану вока не выдзеўбе* – англ. *Hawks will not pick hawk's eyes* (букв. «Ястреб ястребу глаз не выколет») или англ. *Dog does not eat dog* (букв. «Собака собаку не съест»); бел. *На бязрыб'і і рак рыба* – англ. *One foot is better than two crutches* (букв. «Одна нога лучше, чем два костыля»).

При переводе этой межъязыковой группы пословиц, подбирая аналог в языке перевода, важно учитывать смысловые и стилистические особенности, а также наличие или отсутствие национального колорита у пословиц. Национальный колорит может быть обусловлен как специфической окраской отдельного компонента, так и характером паремиологической единицы целиком, связанной национальными особенностями своего народа. То есть перевод таких единиц представляет особую сложность для переводчика – их не следует переводить полными эквивалентами, так как идентичность в данном случае невозможна. Здесь возможен относительный эквивалент, который предполагает употребление синонимических компонентов, аналог или изменение формы. Доказательством может служить перевод такой пословицы, как бел. *Не за дзень Вільня станавілася* (букв. англ. *Vilnius was not built in a day*) – англ. *Rome was not built in a*

day (букв. «Рим не за один день строился»). В силу известных исторических событий для англичан частью их истории был *Rome* (Рим), а для белорусов – *Вільня* (Вильнюс). При данном способе перевода поиск нужных пословиц облегчается наличием готовых соответствий в языке перевода. Задача переводчика, таким образом, заключается в нахождении имеющихся соответствий и в выборе из их числа наиболее подходящих к данному случаю.

Третий, последний тип перевода межъязыковых эквивалентов – это пословицы, которые частично совпадают по значению и не совпадают по лексической структуре. К таким паремиям можно отнести следующие примеры.

Бел. *Добры пачатак – палавіна справы* – англ. *A good beginning makes a good ending* (букв. «Хорошее начало ведет к хорошему концу»). Как мы можем видеть, эти пословицы совпадают по своей семантике не полностью, а частично, так как английская пословица подразумевает хороший исход дела, а белорусская утверждает хороший результат только на промежуточном этапе, но ничего не говорит об окончательном результате.

Бел. *Любіш катацца, любі і саначкі вазіць* – англ. *Take the rough with the smooth* (букв. «Спокойно принимай трудности»). Белорусская паремия подразумевает неизбежную расплату за то, что было сделано с желанием и в удовольствие, но имело свои последствия. Английская паремия обозначает, что жизненный путь не так легок, и все сталкиваются с трудностями и невзгодами. Различие состоит в том, что белорусская пословица подразумевает именно те трудности и последствия, которые были вызваны предшествующими действиями в удовольствие, а английская не конкретизирует сложности, с которыми сталкивается человек, а призывает относиться к ним философски.

Бел. *На Бога спадзявайся, а сам давайся* – англ. *Hope for the best and prepare for the worst* (букв. «Надейся на лучшее и будь готов к худшему»). Белорусская паремия является советом, что нужно не полагаться на других, а рассчитывать на свои собственные силы. А в английской паремии имеется в виду, что мы должны быть готовы к жизненным трудностям, но при этом не терять оптимизм.

Бел. *На чужыя вусны не накінеш хусты* – англ. *Who chatters with you will chatter of you* (букв. «Тот, кто сплетничает с вами, будет сплетничать и о вас»). В белорусской паремии имеется в виду, что человека невозможно заставить молчать (данная пословица

употребляется в случае неодобрения, сплетен и порочащих слухов). А английская пословица советует, что необходимо самому держаться подальше от сплетен и не обсуждать других.

Бел. *Не вучы вучонага* – англ. *Do not speak to the man at the wheel* (букв. «Не говори с человеком за рулем»). Белорусская поговорка подразумевает, что не надо давать советы там, где знают лучше тебя. А английская пословица употребляется в случае, когда не надо отвлекать человека в процессе его действия, нарушая концентрацию его внимания, что может привести к непредсказуемым последствиям.

Бел. *Па адзёжке сустракаюць, а па розуму праводзяць* – англ. *First impressions are most lasting* (букв. «Первое впечатление самое длительное»). Белорусская поговорка предполагает оценку человека не по внешним данным, а по внутренним качествам и умственным способностям. Первое впечатление важно, но не окончательно, и возможно его изменить. А английская пословица подразумевает оценку человека только по первому впечатлению.

Бел. *Праўда вочы коле* – англ. *Facts are stubborn things* (букв. «Факты упрямая вещь»). В белорусской поговорке «правда» может восприниматься разными людьми не в одном и том же смысле. И всегда есть возможность ее оспорить, потому что она зависит от человеческих мнений, убеждений и отношений к чему-либо. А в английской же поговорке говорится о факте, который является незыблемым и не подлежит сомнениям.

Бел. *Работа не воўк, у лес не ўцячэ* – англ. *All work and no play makes Jack a dull boy* (букв. «Работа без отдыха отупляет Джека»). Белорусская поговорка употребляется, когда человек выполняет работу без желания, поэтому не торопится, и у него есть достаточно времени для отдыха. И, как следствие, у него нет усталости. А в английской поговорке человек устаёт, потому что стремиться выполнить работу. И в данном случае ему рекомендуется не торопиться и делать перерывы, чтобы не уставать.

Бел. *Сем разоў адмерай, а раз адрэж* – англ. *Second thoughts are best* (букв. «Вторая мысль лучшая»). Белорусская поговорка подразумевает, что необходимо все тщательно обдумать перед выполнением дела. А английский поговорка указывает уже на полученный неудовлетворительный результат. В ходе проделанного опыта приходит нужное решение, но уже ничего изменить нельзя.

Особенность этого типа перевода обусловлена тем, что переводчик должен знать значение поговорки в языке перевода, которое бы точно соответствовало ситуации или контексту.

Самым продуктивным способом перевода является второй способ перевода паремнологических единиц (поговорки, которые частично совпадают по значению и частично совпадают по лексической структуре). По этому способу было подобрано 427 единиц английских эквивалентов. В четыре раза менее продуктивным является третий способ (поговорки, которые полностью совпадают по значению и не совпадают по лексической структуре) – 108 английских эквивалентов. И самым непродуктивным является первый способ (поговорки, которые совпадают полностью как по значению, так и по лексической структуре), к которому было найдено всего 70 английских эквивалентов.

Выявлено три основных типа (способа) перевода поговорок (без учета их грамматической структуры): 1) поговорки, которые совпадают полностью как по значению, так и по своей лексической структуре; 2) поговорки, которые полностью совпадают по значению и не совпадают по лексической структуре; 3) поговорки, которые частично совпадают по значению и не совпадают по лексической структуре. Способы перевода ранжированы по степени продуктивности. Наиболее продуктивным способом является второй, наименее продуктивным – первый. Практически ко всем белорусским поговоркам можно подобрать английские эквиваленты, которые будут полностью или частично совпадать в содержательном плане, но будут совпадать или расходиться в формальном плане. Совпадение поговорок по смыслу, но различия в поговорочных реалиях и образах доказывают тот факт, что поговорки в белорусском и английском языках отражают универсальные ситуации или изоморфные типовые ситуации, имеют близкое логическое содержание, но различаются образами и реалиями, с помощью которых передается одно и то же или близкое паремнологическое значение. Совместно с Е. Ивановым составлен белорусско-английский паремнологический словарь, где к 175 белорусским поговоркам подобрано 605 английских поговорочных эквивалентов.

Литература

1. Иванов Е. Е. Принципы сопоставительного описания поговорок в русско-белорусском словаре / Е. Е. Иванов // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы IV Междунар. науч. конф. – Гомель, 2005. – С. 23–27.

2. Иванов Е. Е. Различия в семантике и структуре белорусских и английских пословиц / Е. Е. Иванов, Ю. А. Петрушевская // Актуальные проблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь : сб. науч. ст. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2011. – С. 213–215.

3. Иванов Е. Е. Русско-белорусский паремиологический словарь (источники, принципы составления, структура) / Е. Е. Иванов // Восточные славяне : историческая и духовная общность : материалы Междунар. науч. конф. – Гомель, 2008. – С. 154–158.

4. Иванов Е. Е. Русско-белорусский паремиологический словарь / Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2007. – 242 с.

5. Иванов Е. Е. Типы межъязыковых сходств и различий паремиологических единиц (на материале белорусского и немецкого языков) / Е. Е. Иванов, Н. К. Романова // Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica VII : зб. навук. арт. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2006. – С. 161–164.

6. Іваноў Я. Я. Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік = English-Belarusian Paremiological Dictionary / Я. Я. Іваноў [і інш.] ; пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2009. – 240 с.

7. Іваноў Я. Я. Англійскія эквіваленты беларускіх прыказак (лексікаграфічны аспект) / Я. Я. Іваноў, В. А. Максімава // Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – 2015 : сб. науч. ст. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2016. – С. 191–196.

8. Іваноў Я. Я. Беларуска-нямецкі парэміялагічны слоўнік = Belarussisches-Deutsch paremiologisches Wörterbuch / Я. Я. Іваноў, Н. К. Раманава. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – 108 с.

9. Іваноў Я. Я. Да праблемы вызначэння асноўнага парэміялагічнага фонду беларускай мовы / Я. Я. Іваноў // Веснік Беларускага дзярж. ун-та. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка – 2006. – № 3. – С. 103–109.

10. Іваноў Я. Я. Парэміялагічныя сістэмы беларускай і рускай моў: падабенствы і разыходжанні / Я. Я. Іваноў // Філолагічны студыі : Наукowy вісник Крыворызькага дзярж. пед. ун-ту. – 2011. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 53–63.

11. Іваноў Я. Я. Польшка-беларускі парэміялагічны слоўнік = Polsko-białoruski słownik paremiologiczny / С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2007. – 192 с.

12. Іваноў Я. Я. Польшка-беларускія парэміялагічныя паралелі / Я. Я. Іваноў // Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich / Un-t w Białymstoku. – Białystok : Wyd-wo UwB, 2000. – Т. III : Językoznawstwo / pod red. nauk. J. F. Nosowicza. – S. 33–54.

13. Іваноў Я. Я. Прынцыпы супастаўляльнага апісання афарыстычнай парэміялогіі беларускай і рускай моў / Я. Я. Іваноў // Studia sławistyczne. – Białystok, 2003. – Т. 4. – S. 49–55.

14. Іваноў Я. Я. Прынцыпы ўкладання польска-беларускага парэміялагічнага слоўніка / Я. Я. Іваноў // Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica VII : зб. навук. арт. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2006. – С. 135–138.

15. Максімава В. А. Матэрыялы да складання беларуска-англійскага слоўніка прыказак / В. А. Максімава // Актуальные проблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь : сб. материалов IV Респ. науч. Интернет-конф. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2017. – С. 175–177.

16. Петрушевская Ю. А. Белорусские соответствия английских пословиц (лексикографический аспект) / Ю. А. Петрушевская // Die Phraseologie in Raum und Zeit = Фразеология во времени и пространстве : сб. ст. – Greifswald : E.M.A.-Universität ; Санкт-Петербург : СПбГУ, 2012. – С. 136–137.

17. Петрушевская Ю. А. Принципы лексикографической репрезентации пословиц в англо-белорусском словаре / Ю. А. Петрушевская // Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте : сб. науч. ст. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2012. – С. 155–158.

18. Ridout R. English Proverbs Explained / R. Ridout, C. Witting. – London : Pan Books LTD, 1969. – 223 pp.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 81' 276.16

Т. В. Мелкумова

ПОГЛЯДИ СУЧАСНИХ МОВОЗНАВЦІВ НА ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВИРАЗНІСТЬ»

Мелкумова Т. В. Погляди сучасних мовознавців на тлумачення поняття «виразність».

У статті йдеться про тлумачення поняття «виразність» у сучасному мовознавстві. Розглянуто різні погляди лінгвістів на співвідношення понять виразності й експресивності: отождоження виразності й експресивності; виразність – родове поняття до експресивності й інших якостей мовлення; виразність – похідне від категорії експресивності чи паралельне до неї поняття.

Ключові слова: виразність, виразний, експресивність, експресивний, експресія, висловлювання.

Мелкумова Т. В. Взгляды современных лингвистов на толкование понятия «выразительность».

В статье идет речь о толковании понятия «выразительность» в современном языкознании. Рассматриваются различные взгляды лингвистов на соотношение понятий выразительности и экспрессивности: отождествление выразительности и экспрессивности; выразительность – родовое понятие к экспрессивности и другим качествам речи; выразительность – производное от категории экспрессивности или параллельное к ней понятие.

Ключевые слова: выразительность, выразительный, экспрессивность, экспрессивный, экспресия, высказывание.

Melkumova T. V. Views of modern linguists in the interpretation of the “expressiveness” concept.

The article deals with the interpretation of the “expressiveness” concept in modern linguistics. Scholars qualify speech expressions in different ways. It is quite clear that there is a distinction between speech expressiveness and accuracy, figurativeness, logic, etc. As for the interrelation of expression and expressiveness in linguistics, there is still a controversy,

represented by four positions: the identification of expression and expressiveness; expression is a generic notion of expressiveness and other qualities of speech; expression derives from the category of expressiveness or it is a parallel concept to it. Often expression is identified with expressiveness, considering these concepts synonymous and explaining expression by means of expressiveness especially in some studies in logic, psychology, linguistics. Thus, certain scholars in their linguistic researching define expression as expressive and figurative means of speech that distinguishes it from ordinary, stylistically neutral speech, making it bright, figurative, and emotionally coloured. Most linguists consider the concept of “expression” and “expressiveness” to be synonymous, confirming this idea with the fact of synonymous notions “expression” and “expressiveness”, recorded by the “Great Defining Dictionary of Modern Ukrainian Language”.

According to the second approach expression is represented as a generic concept of expressiveness and other speech qualities. In this case, the expression of the speech (statements, parts of the text or the whole text) is defined as a set of such characteristics (first of all accuracy, logic, clarity, expressiveness), which provide its full perception by the addressee (information understanding as close as possible). Speech qualities that determine speech expressiveness obtain different degrees of relevance (significance). Sometimes they are implemented by various expression means in functional speech styles. In terms of the third position expression is the derivative of the expressiveness concept that makes the language expressively coloured. Expressiveness is thus interpreted as a semantic category, which gives the expression due to the interaction in the content aspect of the language units, the text, the evaluative and emotional attitude of the speaker to the fact that happens in the internal or external world. Some linguists perceive expression as a separate linguistic category, which is a specific notion of expressiveness. The fourth approach can be outlined as follows: expression is a synonym of intensity and a parallel concept to expressiveness. It is understood as a kind of pragmatic information related to the concept of intensity (expressiveness). In general, this term delimitation process is very important and future-leading, as it contributes to their proper functioning in all branches of linguistics.

Key words: expression, expressiveness, syntactic expressive means, utterances.

Виразність мовлення науковці кваліфікують по-різному. Цілком зрозумілою є відмінність виразності мовлення від точності, образності, логічності тощо. А от стосовно співвідношення понять виразності й експресивності в мовознавчій науці точиться суперечка, представлена чотирма основними позиціями: ототожнення виразності й експресивності (синонімія понять); виразність – родове поняття до експресивності та інших якостей мовлення; виразність – похідне від категорії експресивності або паралельне до неї поняття.

Чітке розмежування термінів є дуже важливим для лінгвістики, оскільки сприяє їх правильному функціонуванню. Метою нашої розвідки є з'ясувати погляди сучасних науковців щодо тлумачення виразності, переважно у зв'язку із поняттям «експресивність»; також звернемося до кореляції значень слів «виразність» і «експресія».

Виразність часто ототожнюють із експресією, уважаючи ці

поняття синонімічними й пояснюючи експресію через виразність. Наприклад, у логіці: експресія (виразність) – сила прояву емоцій, переживань [3, с. 681]. У філософії експресією називається вираз станів словами, поведінкою, жестами, мімікою: «Про який-небудь об'єкт ми скажемо, що він / воно є експресивним, якщо він / воно вражаючий, сильний, індивідуальний» [9, с. 107]. У психології експресія: 1) виразність; 2) сила прояву почуттів, переживань [5, с. 414].

Ототожнення виразності й експресії трапляється й у лінгвістиці (Г. Акімова, О. Ахманова, Т. Винокур, Д. Ганич, В. Григор'єв, О. Красовська, С. Ожегов, Ю. Оковита, І. Олійник та ін.). А. Єфімов під експресією розуміє виражально-зображальні якості мовлення, які відрізняють його від звичайного, стилістично нейтрального, роблять мовленнєві засоби яскравими, образними, емоційно забарвленими. Отже, дехто з науковців не розрізняє поняття експресії та виразності. Влучно характеризує експресію В. Чабаненко: експресія – це посилення (інтенсифікація, збільшення) виразності [8, с. 7]. Укладачі «Великого тлумачного словника сучасної української мови» кваліфікують експресію як силу вираження, вияву [1, с. 349], що не є співвідносним із тлумаченням виразності в цьому виданні.

Виразність ототожнюють і з експресивністю: «Категорію експресивності можна тлумачити широко (і це поширене тлумачення експресивності), охоплюючи цим поняттям і такі категорії, як емоційність, емоційна оцінка, категорія естетичного, і вузько, розуміючи під експресією особливу виражальну силу, що створюється такими категоріями, як образність, художність, інтенсивність (ознаки, дії, що виражаються), новизна й ін.» (Л. Кисельова) [2, с. 34]; «експресивність – це логіко-емоційна виразність, явище особливої інтенсивності, що досягається як за допомогою окремих різнорівневих засобів, так і градацією якісних і кількісних ознак на всіх рівнях мови, а також засобами із сфери поезики» (А. Мойсієнко) [4, с. 26].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» поняття «експресивність» і «виразність» тлумачаться як властивість за значенням «експресивний» і властивість за значенням «виразний» відповідно [1, с. 349]. Укладачі вважають синонімами терміни «експресивний» (який характеризується експресією; виразний) [1, с. 349] і «виразний» (який зовнішніми ознаками передає внутрішні якості, почуття, переживання) [1, с. 155]. Оскільки тлумачення прикметників формують у цьому випадку дефініції іменників,

зрозумілою є думка авторського колективу щодо синонімії понять «експресивність» і «виразність» унаслідок синонімії слів «експресивний» і «виразний».

За другого підходу виразність розглядається як родове поняття до експресивності й інших якостей мовлення. М. Кожина виразність мовлення (висловлювання, частини тексту чи тексту загалом) визначає як сукупність таких якостей (щонайперше – точності, логічності, ясності, експресивності), які забезпечують його повноцінне (максимально наближене до розуміння інформації) сприйняття адресатом. Якості мовлення, що зумовлюють його виразність, мають неоднаковий ступінь релевантності (значущості) та подекуди реалізуються різними засобами вираження у функційних різновидах мови. Так, в офіційно-діловому мовленні точність виявляється насамперед у використанні спеціальної термінології, в однозначності й відсутності образності нетермінологічної лексики. Точність у художньому мовленні означає відповідність мовних засобів естетичному завданню створення образу, тобто їхню мотивованість художнім контекстом [6, с. 37].

Третій підхід можна окреслити так: виразність – синонім інтенсивності та паралельне поняття до експресивності як різновиду прагматичної інформації, пов'язаної з поняттям інтенсивності (виразності) (О. Сковородніков).

Деякі мовознавці сприймають виразність як окрему лінгвістичну категорію, що є видовим поняттям до експресивності. Так, В. Виноградов до кола необхідних досліджень зі стилістичного синтаксису ввів проблему експресивних – виражальних, зображальних – відтінків, притаманних тій або тій синтаксичній конструкції або певним комбінаціям синтаксичних конструкцій.

Основним носієм виразності є стилістична фігура, стверджує Б. Тошович. Вона виникає, якщо мовна одиниця опиняється там, де вона не очікується, до того ж – у незвичному оточенні. Експресивність може бути спричинена й іншими засобами, тому, на переконання Б. Тошовича, експресивність є більш широким поняттям, ніж виразність, точніше, експресивність передбачає виразність (кожне виразне є експресивним, але не кожне експресивне є виразним) [7, с. 23]. Дослідник доходить висновків, що виразність: а) не утворює з експресивністю відношень повної ідентичності; б) у їхній взаємодії виникає відношення часткової сумісності; в) вони

вступають у відношення перехрещення; г) між ними сильно виражене відношення імпліцитності; д) між ними частіше представлено відношення кон'юнкції, ніж диз'юнкції [7, с. 37]. Під виразністю Б. Тошович розуміє «формальну організацію висловлювання без зміни значення задля створення ефекту, збудження емоцій, естетичного впливу» [7, с. 22].

Отже, виразність науковці тлумачать по-різному. Дискусія щодо термінів «виразність» і «експресивність» призвела до появи кількох позицій, щонайменше чотирьох, представники яких мають неоднакові погляди на кореляцію понять. Більшість мовознавців вважає поняття «експресивність» і «виразність» синонімічними, підтвердженням чого є зафіксована словником синонімія прикметників «експресивний» і «виразний». Окрім того, виявлені такі підходи: виразність є родовим поняттям до експресивності й до інших якостей мовлення; виразність є похідним від категорії експресивності чи паралельним до неї поняттям. Загалом розмежування термінів є дуже важливим і перспективним напрямом, оскільки сприяє їх правильному функціонуванню у всіх галузях мовознавства.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Киселева Л. А. Вопросы теории речевого воздействия : [монография] / Л. А. Киселева. – Л. : ЛГУ, 1978. – 160 с.
3. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – [2-е изд., исправл.]. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
4. Мойсієнко А. К. До питання про експресивність / А. К. Мойсієнко // Стилистика укр. мови : зб. наук. пр. / Л. І. Мацько (відп. ред.), Л. О. Ставицька, В. Ф. Чухліб, А. А. Індик. – К. : КДПІ, 1990. – С. 25–28.
5. Психологический словарь / ред. кол. : В. М. Давыдов, А. В. Запорожец, Б. Ф. Ломов и др. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
6. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / М. Н. Кожина (гл. ред.), Е. А. Баженова, М. П. Котюрова, А. П. Сковородников. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 696 с.
7. Тошович Б. Экспрессивный синтаксис глагола русского и сербского / хорватского языков / Б. Тошович. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 560 с.
8. Чабаненко В. А. Речевая экспрессия и актуальные вопросы украинской лингвостилистики : дисс. ... д-ра филол. наук / В. А. Чабаненко. – Запорожье, 1983. – 490 с.
9. Grlić D. Enciklopedijski leksikon Filozofija / Urednik D. Grlić. – Beograd : Interpres 1973. – 529 s.

Стаття надійшла до редакції 27.07.2017 р.

УДК 811.163.4

Р. Р. Мухамедов

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ БАЛКАНСКИХ ЯЗЫКОВ

Мухамедов Р. Р. Лексичні й фонологічні особливості сучасних балканських мов.

У статті досліджено процеси «лінгвістичного інжинірингу» мовних стандартів у незалежних країнах колишньої Югославії в період початку 1990-х рр. Кожна з країн колишньої Югославії проводила послідовну політику відмежування від сербохорватської мови, що мала на меті збільшити мовну дистанцію. Мовна політика супроводжувалася «пуризмом»; до нових мовних стандартів впроваджувалися архаїзми й локалізми. Підґрунтям творення нових мовних стандартів стали історичний і діалектичний принципи, з урахуванням регіональних фольклорних і літературних традицій. У кожній із країн ставлення до чужомовних запозичень було особливим і залежало від культурно-політичних, а не лінгвістичних причин. Реформісти ставили за мету зробити сучасні мови максимально несхожими одна на одну, особливо на сербську мову. Відбувалися зміни і в фонологічній, і в морфологічній структурах мови.

Ключові слова: Балканський мовний союз, лінгвістичний інжиніринг, локалізми, архаїзми, пуризм, мовний стандарт.

Мухамедов Р. Р. Лексические и фонологические особенности современных балканских языков.

В статье исследуются процессы «лингвистического инжиниринга» языковых стандартов в независимых странах бывшей Югославии в период начала 1990-х гг. Каждая из стран бывшей Югославии проводила последовательную политику отмежевания от сербохорватского языка, которая имела цель увеличить языковую дистанцию. Языковая политика сопровождалась «пуризмом»; в новые языковые стандарты внедрялись архаизмы и локализмы. Новые языковые стандарты образовывались на основе исторического и диалектического принципов, с учетом региональных фольклорных и литературных традиций. В каждой из стран отношение к иностранным заимствованиям было особым и зависело от культурно-политических, а не лингвистических причин. Реформисты имели цель сделать современные языки максимально отличными друг от друга, в особенности от сербского языка. Происходили изменения и в фонологической, и морфологической структурах языка.

Ключевые слова: Балканский языковой союз, лингвистический инжиниринг, локализмы, архаизмы, пуризм, языковой стандарт.

Muhamedov R. R. The Lexical and Phonological Peculiarities of Modern Balkan Languages.

The article analyses the effects of the linguistic engineering of modern Balkan languages in newly formed former Yugoslav states in the beginning of 1990's. Each of the newly formed states conducted a deliberate policy of linguistic distancing. New language norms were developed on the basis of local historical and dialectic principles, in accordance with regional folk and literary dialects. In Croatia the language policy was followed by policy of purism, archaisms and localisms from Kajkavian and chakavian dialects were purposefully

incorporated into literary norms. In Croatia there was a specific attitude towards borrowings from other languages, especially from Slavic and Oriental languages. Language corpus planners aimed to make Croatian extremely different from other languages in the region, especially from Serbian. If Croats tried to purify own language from oriental lexical idioms, Bosnians on the contrary actively incorporated such borrowings, especially from Oriental / Muslim languages. Bosnians aimed to make their language ideologically different from others in the region, making Islam the ideological core of new literary standard. In most cases the phonological structure of words has changed. In Montenegro the process of codification of the new literary standard was initiated later than in other states. New Montenegrin language standard has three new phonemes which are absent in other languages of the region. As in other states of the region, Montenegrin was codified on numerous local dialects, and therefore was not widely accepted by Montenegrins. The lexical and phonological structures of contemporary Balkan languages are of particular interest for ethno-linguistic anthropology and sociolinguistics since they reflect the socio-political transformations that have occurred in these states in the end of XXth century and the beginning of XXIst century.

Key words: Balkan Language Union, Linguistic Engineering, Localisms, Archaisms, Purism, Literary Standard

С начала 1990-х гг. страны Балканского региона вступают в процесс радикальной экономической и социально-политической трансформации, который вызвал множество труднейших вопросов и в языковой политике. Народы бывшей Югославии столкнулись с необходимостью переосмысления своей национальной идентичности и построения качественно новых социально-политических отношений друг с другом. Усиление национального самосознания происходило, в том числе и за счет вытеснения языка «бывшей метрополии» из всех социальных сфер. Сербскохорватский язык (официальный язык Югославии) рассматривался как проявление «великосербского национализма» и как инструмент подавления и дискриминации языков других югославских народов. Под давлением региональных элит сербскохорватский язык утратил свой базис и на его основе были образованы боснийский, сербский, хорватский, черногорский языки [1].

Цель статьи – рассмотреть процессы лингвистического инжиниринга языковых стандартов в независимых странах бывшей Югославии в период начала 1990-х гг. на примере лексического и фонологического уровней языка.

В каждой из новообразованных стран бывшей Югославии было сделано многое для отмежевания языков от сербскохорватского языка. Наиболее последовательной в этом плане была языковая политика хорватского руководства. В хорватский язык внедрялись мало употребляемые слова из кайкавского и чакавского диалектов,

внедрялись также фонологические и морфологические черты этих диалектов. К примеру, лексический состав хорватского литературного языка пополняется следующими архаизмами и локализмами: *hrdja* (коррозия), *imetak* (собственность), *klesar* (каменщик), *kukac* (насекомое), *pospan* (сонный), *rubac* (носовой платок), *rublje* (белье), *skladatelj* (композитор), *spužva* (губка), *tjedan* (неделя), *tlak* (давление) [4, с. 121].

Кампания по «очистке» языка проводилась повсеместно: изымались книги на кириллице; запрещалось их издание и распространение; создавались специальные комиссии, которые следили за «чистотой» языка на телевидении и радио, в редакциях газет и журналов; издавались словари новохорватского языка без сербских заимствований [1]. Примечательной была и политика по отношению к лексическим заимствованиям из других языков. В 1999 г. был издан свод правил *Savjetnik*, в котором хорватом предписывалось использовать неологизмы, а в крайних случаях хорватские слова, фонетически схожие с иностранными. К примеру, вместо использования заимствованного из английского языка слово *kompajler* (компилятор) предлагалось использовать неологизм *prevodnik* либо *kompiletor* как слово более соответствующее фонетическим особенностям хорватского языка, чем слово *kompajler* [4, с. 123]. Допустимость заимствований из того или иного языка определялась не только фонологическими критериями, но преимущественно культурной близостью.

Так, к примеру, отрицательным было отношение к русизмам, так как лингвистические формы русского языка были адаптированы сербами. Схожее отношение было и к тюркизмам. Таким образом, хорваты избавлялись от православно-славянских и мусульманско-восточных лексических элементов [4, с. 124]. Если хорваты целенаправленно отказывались от тюркизмов, то мусульманские боснийцы, напротив, стремились сделать исламскую культуру идеологической основой своего языка и активно внедряли тюркизмы, арабизмы и персизмы. Так же, как и в хорватском языке, активно инкорпорировались архаизмы и локализмы из сельских диалектов.

Во многих случаях была изменена фонологическая структура слов путем добавления фонемы /h/ во многие слова, с целью сделать их фонетически максимально похожими на турецкие слова. В некоторых случаях внедрение данной фонемы было этимологически обосновано, к примеру в словах *lahko* или *mehko*; в ряде же случаев это внедрение не обосновано этимологически как в словах *hudovica* или *hlopta*. Фонема /h/

также внедрялась в заимствованные слова турецкого происхождения, таких как *sahat*, *halat*, *havaz*. Таким образом, лексические формы боснийских слов стали отличаться от хорватских и сербских слов: *lako*, *meko*, *udovica*, *lopta*, *sat*. В 2012 г. был представлен словарь боснийского языка, который содержал 8300 тюркизмов [5]. Сербские и хорватские лингвисты подчеркивают, что инкорпорирование этнически и конфессионально выраженных слов в боснийский язык препятствует его признанию как языка всего боснийского народа.

Черногорский язык отделился от общего сербскохорватского языка позже остальных, лишь в 2007 г. Этот процесс был инициирован в середине 1990-х гг. и изначально привел к поляризации общества. Учитывая культурно-историческую близость черногорцев и сербов, многие черногорцы негативно отнеслись к идее создания «национального» языка [1]. В Черногории исторически был распространен штокавский диалект с иекавским написанием и произношением, что роднило его с хорватским языком. В то же время с сербским языком этот диалект роднило старославянское происхождение лексики и использование кириллической письменности. По мнению черногорских лингвистов, эта характерная особенность черногорского языка была весомой причиной для его обособления. К 2001 г. были подготовлены первые книги по правописанию и грамматике черногорского языка [4, с. 91–92].

Новый черногорский языковой стандарт отличается тем, что в нем присутствуют три новые фонемы /dz/, /š/, /ž/, что отличает его от всех других языков региона. Более того, реформисты «возродили» некоторые архаичные окончания, которые встречаются в письменностях юго-западного штокавского лингвистического ареала. Данные нововведения потребовали определенных модификаций кириллической и латинской письменностях черногорского языка.

Фонемы /š/ и /ž/ встречаются лишь среди сербов восточной Герцеговины и черногорцев и полностью отсутствуют у хорватов и боснийцев. В. Никчевич, главный идеолог кодификации нового черногорского языка, и его последователи целенаправленно повышали статус диалектных форм северо-западной Черногории до уровня литературной формы черногорского языка. Примечательно то, что хоть данные фонемы и встречаются в различных диалектах черногорского лингвистического ареала, отсутствуют доказательства того, что данные фонемы являются исконно или исключительно черногорскими. Более

того, как отмечают многие эксперты, внедрение данных фонем имело преимущественно символическое значение, так как на письме добавляло две буквы, что отличало черногорский язык от сербского языка [4, с. 103–104].

В. Никчевич также внедрил использование архаичных морфологических окончаний, которые присущи иекавским диалектам, что отличало бы черногорский язык от других языков региона, основанных на штокавском диалекте. К примеру, *ovijeg* в черногорском языке и *ovog* в штокавских диалектах; *dobrijega* и *dobroga*; *svijem* и *svim* и т. д. Описанные выше фонологические и морфологические особенности черногорского языка встречаются в текстах XIX в., однако редко встречаются в современных черногорских диалектах [3, с. 25]. Следовательно, реформисты «сконструировали» язык так же, как и хорваты, внедряя архаизмы из мало употребляемых местных сельских диалектов. Не удивительно, что большая часть населения страны по-прежнему «хладнокровно» относится к данному языковому стандарту.

Современный сербский язык не был подвергнут языковому инжинирингу. Это объясняется тем, что сербский язык являлся основой сербскохорватского языка, как в лингвистическом, так и в социально-политическом плане. В Сербии вопрос языка встал остро лишь в плоскости используемого письма. Кириллица как элемент национальной идентичности сербов наряду с языком и православием усиленно эксплуатировалась в 1990-е гг. [3, с. 15]. По мере ослабления националистической риторики на Балканах, позиции латиницы в сербском обществе укреплялись. Согласно Конституции Сербии официальным языком страны является сербский язык в кириллическом написании. На кириллице составляются документы в госучреждениях, армии и полиции. В то же время на кириллице выходят всего две газеты («Политика» и «Вечерние новости»), только один государственный канал «РТС» использует кириллицу [2].

Для народов бывшей Югославии, распад союзного государства означал необходимость выработки качественно нового отношения к собственному языку. В Хорватии использование нового стандарта с отсутствием сербской лексики являлось проявлением патриотизма. В Боснии интеллигенция стремилась выработать более положительное отношение к мусульманским корням боснийского языка, целенаправленно внедряя ярко выраженные заимствования из восточных языков. В то же время, данный шаг препятствует

признанию боснийского языка со стороны сербов и хорватов, также проживающих в Боснии и Герцеговине. Кодификаторы современных балканских языков стремились создать отличные лингвистические идентичности, игнорируя многочисленные сходства диалектных основ соответствующих языков. Современные балканские языки и сейчас остаются в процессе формирования собственной идентичности. Лексические и фонологические особенности современных балканских языков отображают социально-политически обусловленные трансформации в странах бывшей Югославии и влияние данных процессов на языковую ситуацию в этих странах.

Литература

1. Мартынова М. Ю. Языковые процессы на Балканах как элемент национального вопроса [Электронный ресурс] / М. Ю. Мартынова // Этнографическое обозрение. – 2016. – № 3. – Режим доступа : <http://static.iea.ras.ru/news/martynova.pdf>
2. Мельникова К. Языковой барьер. Кириллица стала камнем преткновения в отношениях сербов и хорватов [Электронный ресурс] / К. Мельникова // Lenta.ru – 2015. – Режим доступа : <https://lenta.ru/articles/2015/08/28/cyrillic>
3. Bugariski R. Language in the Former Yugoslav Lands / R. Bugariski, C. Hawkesworth – Bloomington : Slavica, 2004 – 325 p.
4. Greenberg R. D. Language and Identity in the Balkans : Serbo-Croatian and its Disintegration / R. D. Greenberg. – New York : Oxford University Press, 2004. – 188 p.
5. Ibrahimović F. Rječnik turcizama u bosanskom jeziku s tumačenjem i prijevodom na engleski jezik / F. Ibrahimović. – Tuzla : Derviš Sušić, 2012. – 444 p.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 811.161.3

Ю. А. Петрушэўская

УНІВЕРСАЛЬНЫ, ІНТЭРНАЦЫЯНАЛЬНЫ І НАЦЫЯНАЛЬНЫ КАМПАНАНТЫ ПАРЭМІЯЛАГІЧНАГА ФОНДУ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫХ ТЭКСТАЎ)

Петрушевська Ю. А. Універсальний, інтернаціональний і національний компоненти пареміологічного фонду сучасної білоруської літературної мови (на матеріалі публіцистичних текстів).

У статті висвітлено універсальні, запозичені (інтернаціональні, бінаціональні) і національні (власне білоруські) пареміологічні одиниці та їх варіанти в сучасній білоруській літературній мові на матеріалі його публіцистичного й інформаційного

стилів. Визначено якісні й кількісні характеристики та співвідношення універсального, інтернаціонального й національного компонентів пареміологічних одиниць.

Ключові слова: білоруська мова, пареміологічний фонд, універсальне, інтернаціональне, національне.

Петрушевская Ю. А. Универсальный, интернациональный и национальный компоненты паремiologicalического фонда современного белорусского литературного языка (на материале публицистических текстов).

В статье рассматриваются универсальные, заимствованные (интернациональные, бинациональные) и национальные (собственно белорусские) паремiologicalические единицы и их варианты в современном белорусском литературном языке на материале его публицистического и информационного стилей. Определяются качественные и количественные характеристики и соотношения универсального, интернационального и национального компонентов паремiologicalических единиц.

Ключевые слова: белорусский язык, паремiologicalический фонд, универсальное, интернациональное, национальное.

Petrushevskaya Yu. A. Universal, International and National Components of the Paremiological Stock of the Modern Belarusian.

Universal (common for other languages and cultures) component in the paremiological system of modern Belarusian language is differentiated into three multilingual types: binational (it is limited by the contact between two languages), international (it is caused by the contacts between more than two languages) and proper universal (it is not caused by the language contacts). The most productive is the international component, the least – proper universal. National component of the Belarusian paremiological system is differentiated into culturally determined one (proper Belarusian) and culturally marked variants of universal proverbs in the Belarusian language.

The culturally marked variants are common to all kinds of universal units (the variants of binational proverbs prevail). Universal proverbs predominate among the paremiological units used in the texts of the informational style (more than 75%). The national component mainly consists of culturally marked variants of universal proverbs. The universal paremiological units also prevail in the texts of journalistic style (about 55%). The national component is almost equally represented by culturally determined proverbial units and culturally marked variants of universal proverbs. On the whole, the proper universal component of the Belarusian paremiology is less than the proper national component (approximately twice as large). Such proportion is caused by the large productivity of culturally marked variants of universal proverbs in the paremiological system of modern Belarusian language. This fact proves the high degree of national and cultural determination of the paremiological stock of the Belarusian language.

Key words: Modern Belarusian, Paremiological Stock, Universal, International, National.

Найбольшай паводле колькасці і разнастайнасці ўжывання сферай функцыянавання парэміялагічных адзінак у беларускай мове з'яўляюцца тэксты публіцыстычнага і інфармацыйнага стыляў. Асабліва шмат прыказак ужываецца ва ўласна публіцыстычных

творах розных жанраў. У тэкстах інфармацыйнага зместу, у сваю чаргу, назіраецца найбольшая колькасць разнастайных фармальных і фармальна-зместавых мадыфікацый парэміялагічных адзінак. Публіцыстычныя тэксты змяшчаюць прыказкі як уласна беларускія, так і запазычаныя з іншых моў. І тыя, і іншыя парэміялагічныя адзінкі ўжываюцца ў розных кантэкстах – і у нейтральных, і ў нацыянальна маркіраваных. Нацыянальная маркіраванасць кантэксту часта дэтэрмінаваная ўжываннем той ці іншай прыказкі, таму важным з’яўляецца ўспрыманне носьбітамі беларускай мовы парэміялагічных адзінак як часткі нацыянальна-культурнага кампанента мовы.

Мэта даследавання – вызначыць характарыстыкі і суадносіны ўніверсальнага, інтэрнацыянальнага і нацыянальнага кампанентаў у парэміялагічным фондзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы на матэрыяле такіх двух яе функцыянальных стыляў, як публіцыстычны і інфармацыйны.

У сучасным мовазнаўстве, у тым ліку і ў беларусістыцы, у сувязі з развіццём такіх міждысцыплінарных адгалінаванняў, як лінгвакультуралогія, этналінгвістыка, кагнітыўная лінгвістыка, павялічылася ўвага лінгвістаў да высвятлення суадносін нацыянальнага і ўніверсальнага ў моўнай сістэме і яе падсістэмах. Аднак нацыянальны кампанент ў беларускай парэміялогіі, асабліва колькасць прыказак уласна беларускага паходжання, неапраўдана перабольшваецца.

Трэба заўважыць, што далёка не ўсе прыказкі, якія функцыянуюць у сучаснай беларускай літаратурнай мове і ўспрымаюцца яе носьбітамі і даследчыкамі як уласна беларускія (і інтэрпрэтуюцца на гэтай падставе як нацыянальна-культурны кампанент), ужываюцца толькі ў беларускай мове і характарызуюцца уласна беларускім паходжаннем. Так, прыказкі *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей)*; *Дай божа ў добры час сказаць, а ў ліхі (нядобры) памаўчаць*; *З вялікага грому <часамі, заўсёды> малы дождж <бывае>*; *Хто мажа, той і едзе* і інш. вызначаюцца ў «Этымалагічным слоўніку прыказак» І. Лепешава як «уласна беларускія» [4, с. 18, 39, 49, 126], аднак такімі не з’яўляюцца ні паводле паходжання, ні паводле сферы ўжывання, паколькі тоесныя па зместу, структуры, лексічнай і граматычнай арганізацыі парэміялагічныя адзінкі функцыянуюць і ў іншых славянскіх і неславянскіх мовах, пры гэтым многія з такіх моў да нядаўняга часу або ўвогуле не мелі

кантактаў з беларускай мовай (параўнай, адпаведна, у англійскай мове – *Two heads are better than one*, у нямецкай – *In guter Stunde soll man sprechen, in böser soll man schweigen*, у кітайскай – 雷声大雨点小 ‘Гром, але малы дождж’, у чэшскай – *Kdo maže, ten jede* і г. д.) [5; 6; 7].

У беларускай мове многія прыказкі маюць іншамоўнае паходжанне, але хутка асімілявалі ў мове-рэцэпіенце і, як правіла, не асацыіруюцца ў ёй з чужымі мовамі і культурамі. Паводле слушнага меркавання Х. Вальтэра і В. Макіенкі, «вопреки расхожему представлению о густо национальной маркированности идиоматики и паремиологии они – как это ни парадоксально – являются более интернациональными, чем лексика» [1, с. 2]. Адною з асноўных праблем беларускай парэміялогіі на сучасным этапе яе развіцця, як акрэсліў Я. Іваноў у дакладзе на XV Міжнародным з’ездзе славістаў, з’яўляецца: «вызначэнне агульнага (універсальнага) і спецыфічнага (нацыянальна-культурнага) кампанентаў беларускай парэміялогіі на фоне іншых славянскіх і неславянскіх моў» [2, с. 112; 3].

У нашым даследаванні мы зыходзілі з меркавання (гіпотэзы), што, па-першае, у парэміялогіі беларускай мовы спалучаюцца ўніверсальны (агульны з іншымі мовамі) і нацыянальны (нацыянальна-культурна абумоўлены) кампаненты, якія складаюцца як з парэміялагічных адзінак (ці іх варыянтаў) у якасці асобных моўных знакаў, так і з пэўных разнавіднасцей, уласцівасцей, элементаў парэміялагічных адзінак. Па-другое, удзельная вага адзінак ўласна беларускага паходжання не можа перавышаць колькасць іншамоўных адзінак, паколькі парэміялагічная сістэма беларускай мовы не з’яўляецца ізаляванай і замкнёнай, аднак многія з іншамоўных адзінак асімілявалі ў беларускай мове, набылі нацыянальна-маркіраваныя варыянты (успрымаюцца носьбітамі мовы як уласна беларускія). Па-трэцяе, суадносіны ўніверсальнага (агульнага з іншымі мовамі) і нацыянальнага (нацыянальна-культурна абумоўленага) кампанентаў павінны быць аб’ектыўна адлюстраваны ў парэміялагічным мінімуме і асноўным парэміялагічным фондзе.

У выніку вывучэння паходжання і сферы функцыянавання прыказак, якія ўжываюцца ў публіцыстычных тэкстах на беларускай мове, было высветлена, што нацыянальнае (нацыянальна-культурнае) у парэміялагічнай сістэме беларускай мовы абумоўлена яе спецыфічнымі (унікальнымі) уласцівасцямі, а таксама суаднесенасцю рэалій беларускай нацыянальнай гісторыі і культуры са зместам моўных адзінак (іх элементаў), але істотна абмежавана наяўнасцю у

беларускай мове ўніверсальных, г. зн. агульных з іншымі мовамі свету моўных адзінак (іх элементаў) і значэнняў гэтых адзінак (значэнняў іх элементаў), абумоўленых суаднесенасцю са рэаліямі чужых нацыянальных (этнічных) культур у сінхранічным аспекце. Ступень нацыянальна-культурнай абумоўленасці парэміялагічнай сістэмы беларускай мовы залежыць ад колькасных і якасных суадносін у ёй універсальнага (агульнага з іншымі мовамі і культурамі) і нацыянальнага (нацыянальна-культурна абумоўленага).

Універсальны кампанент парэміялагічнай сістэмы беларускай мовы з'яўляецца лінгвістычнай пераменнай, паколькі істотна змяняе свой змест у залежнасці ад сінхранічнага або дыяхранічнага падыходу да вызначэння. У семіятычным плане ўніверсальны кампанент парэміялагічнай сістэмы беларускай мовы дыферэнцыруецца на парэміялагічныя адзінкі як цэласныя знакі і на іх структурныя (семантычныя) разнавіднасці, уласцівасці і элементы. Універсальны (агульны з іншымі мовамі і культурамі) кампанент у парэміялагічнай сістэме сучаснай беларускай мовы размяжоўваецца на тры полілінгвальныя тыпы: бінацыянальны (абмежаваны кантактамі паміж двума мовамі), інтэрнацыянальны (абумоўлены кантактамі больш за двух моў) і ўласна ўніверсальны (не абумоўлены моўнымі кантактамі). Найбольш прадуктыўным сярод іх з'яўляецца інтэрнацыянальны кампанент, найменш – уласна ўніверсальны. Сярод інтэрнацыянальных парэміялагічных адзінак у беларускай мове пераважаюць агульныя для беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх моў. У ліку ўласна ўніверсальных больш тых парэміялагічных адзінак, якія з'яўляюцца агульнымі для беларускай і іншых індаеўрапейскіх моў (пераважна германскіх, раманскіх, славянскіх). Сярод бінацыянальных пераважаюць агульныя для беларускай і польскай моў.

Нацыянальны кампанент парэміялагічнай сістэмы беларускай мовы дыферэнцыруецца на нацыянальна-культурна дэтэрмінаваныя адзінкі (уласна беларускія) і нацыянальна-культурна маркіраваныя варыянты ўніверсальных прыказак ў беларускай мове. У семіятычным плане нацыянальны кампанент парэміялагічнай сістэмы дыферэнцыруецца на парэміялагічныя адзінкі як цэласныя знакі і на іх структурныя (семантычныя) разнавіднасці, уласцівасці і элементы. Парэміі як цэласныя знакі (уласна беларускія) размяжоўваюцца паводле паходжання на літаратурныя, фальклорныя і дыскурсіўныя,

сярод якіх пераважаюць дыскурсіўныя парэміялагічныя адзінкі. Нацыянальна-культурна маркіраваныя варыянты характэрны для ўсіх разнавіднасцей універсальных адзінак, сярод якіх пераважаюць варыянты бінацыянальных парэмій. Нацыянальна-культурна дэтэрмінаваныя разнавіднасці, уласцівасці і элементы парэміялагічных адзінак уласцівы як для ўласна беларускіх, так і для ўніверсальных парэмій, сярод якіх найбольш прадуктыўнымі з'яўляюцца ўласна беларускія элементы інтэрнацыянальных адзінак.

Сярод парэміялагічных адзінак, што ўжываюцца ў тэкстах інфармацыйнага стылю, пераважаюць універсальныя, на долю якога прыходзіцца больш за 75%. Нацыянальны кампанент складаецца ў асноўным з нацыянальна-культурна маркіраваных варыянтаў універсальных прыказак. У тэкстах публіцыстычнага стылю таксама пераважаюць універсальныя парэміялагічныя адзінкі, удзельная вага якіх складае каля 55%. Нацыянальны кампанент складаецца амаль пароўну з нацыянальна-культурна дэтэрмінаваных прыказкавых адзінак і з нацыянальна-культурна маркіраваных варыянтаў універсальных парэміялагічных адзінак. У сукупнасці ўласна ўніверсальны кампанент беларускай парэміялогіі меншы за ўласна нацыянальны кампанент (прыкладна ў 2 разы), за кошт вялікай прадуктыўнасці ў парэміялагічнай сістэме сучаснай беларускай мовы нацыянальна-культурна маркіраваных варыянтаў універсальных парэмій, што сведчыць аб вельмі высокай ступені нацыянальна-культурнай абумоўленасці парэміялагічнага фонду беларускай мовы.

Літаратура

1. Вальтер Х. Национальное и интернациональное в славянской фразеологии : различное в едином / Х. Вальтер, В. М. Мокиенко // Nationales und Internationales in der slawischen Praseologie = Национальное и интернациональное в славянской фразеологии / Hrsg. H. Walter, V. M. Mokienko. – Greifswald : E.M.A.-Universität, 2013. – S. 1–18.
2. Иванов Е. Е. Белорусская паремология и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения) / Е. Е. Иванов // Nationales und Internationales in der slawischen Praseologie = Национальное и интернациональное в славянской фразеологии / Hrsg. H. Walter, V. M. Mokienko. – Greifswald: E.M.A.-Universität, 2013. – S. 111–115.
3. Іваноў Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове : [манаграфія] / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 208 с.
4. Лепешаў І. Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 2014. – 139 с.
5. Петрушэўская Ю. А. Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі «Адна галава добра, а дзве лепш» / Ю. А. Петрушэўская // Вестник Минского государственного лингвистического университета. Серия 1. Филология. – 2015. – № 6. – С. 105–113.

6. Петрушэўская Ю. А. Аб універсальным характары функцыянавання і іншамоўным паходжанні некаторых прыказак у сучаснай беларускай мове / Ю. А. Петрушэўская // Роднае слова. – 2016. – № 1. – С. 44–47.

7. Петрушэўская Ю. А. Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі Хто мажа, той і едзе / Ю. А. Петрушэўская // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2016. – № 2. – С. 138–144.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 81'276,2 : 811.161'2

А. М. Поповський

РУСИФІКАЦІЯ – СУРЖИК – ВУЛЬГАРИЗАЦІЯ В КОМУНІКАТИВНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Поповський А. М. Русифікація – суржик – вульгаризація в комунікативному дискурсі українського полікультурного простору.

У статті висвітлено питання русифікації українського народу репресивним апаратом царської Росії й ідеологами марксизму-ленінізму СРСР. Акцентовано увагу на стратегічних методах асиміляції українців через заборони навчатися рідною мовою (офіційні, неофіційні циркуляри за часів царату та радянської влади), переслідування національно свідомої української інтелігенції в системі освіти, культури, релігії, видавничої діяльності, а також на прийомах боротьби з «українськими сепаратистами» й методах покарання за непокору щодо дотримання законів тогочасної влади.

Унаслідок тривалої асиміляції українського етносу й безхребетного ставлення владних структур у суверенній Україні успадкувався й продовжує функціонувати всюдисущий суржик, активізувалися іншомовні запозичення, з'явилися мовні покручі та нецензурщина не тільки в побутовому мовленні, а й у засобах масової інформації, художній і науковій літературі, рекламі. Набуває поширення калькування з російської мови тих мовних одиниць, які в українській мові мають свої відповідники як у загальноживаній лексиці, так і в термінології.

Ключові слова: русифікація, асиміляція, суржик, іншомовні запозичення, калькування, засоби масової інформації, культура мови.

Поповський А. М. Русифікація – суржик – вульгаризація в комунікативному дискурсі українського полікультурного простору.

В статье рассматривается вопрос о русификации украинского народа репрессивным аппаратом царской России и идеологами марксизма-ленинизма СССР. Акцентируется внимание на стратегических методах ассимиляции украинцев путем запрещения обучения на родном языке (официальный, неофициальный циркуляры времен царизма и советской власти), преследования национально настроенной украинской интеллигенции в системе образования, культуры, религии, книгоиздательстве, а также на приемах борьбы с «украинскими сепаратистами» и методах наказания за нарушение законов государственных систем того времени.

Вследствие продолжительной ассимиляции украинского этноса и халатного отношения управленческих структур к культуре литературного языка в суверенной Украине наследовался и продолжает функционировать всюдусущий суржик, активизировались иноязычные заимствования, речевые превращения, матерщина не только в бытовом общении, но и в средствах массовой информации, художественной и научной литературе, рекламе. Приобретает распространение калькирование с русского языка тех языковых единиц, которые в украинском языке имеют свои соответствия как в общеупотребительной лексике, так и терминологии.

Ключевые слова: русификация, ассимиляция, суржик, иностранные заимствования, калькирование, средства массовой информации, культура языка.

Popovskyi A. M. Russification – surzhik – vulgarization in the communicative discourse of the Ukrainian multicultural space.

The article highlights the question of Russification of the Ukrainian people by the repressive apparatus of the tsarist Russia and the ideologists of Marxism-Leninism of the USSR. Attention is attracted to strategic methods of assimilation of Ukrainians by the prohibition to study in their native language (formal, informal circulars in the times of tsarism and the Soviet power), the persecution of nationally conscious Ukrainian intelligentsia in the education system, culture, religion, publishing activities, as well as to methods of combating “Ukrainian separatists” and methods of punishment for disobedience of compliance the existing power’s laws. Ubiquitous “surzhyk” has been inherited as the result of long assimilation of the Ukrainian ethnos and the power structures’ invertebrate attitude in sovereign Ukraine. It continues to function, foreign borrowings have intensified. There are language shifters, grammatical and stylistic flaws and obscene language are present not only in everyday speech, but in the media, artistic and scientific literature. Widespread calques from the Russian language those language units which are in the Ukrainian language have their equivalents in the literature, lexicon and terminology.

Leading linguists, cultural workers, writers, teachers of secondary and higher educational establishments of Ukraine constantly warn about the threat of linguistic blockage “surzhyk”, foreign languages, producing language freaks, the deformation of Ukrainian names. However the reaction to such cautions of public officials remains very slow. Moreover, finally, we have the new Law on Education, but the shameful Law by Kivalov-Kolesnichenko on granting of the state status of Russian language adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine has been not cancelled yet. Such entertainment-bilingually Shtepsel-Tarapunkin variant of language is thoroughly improved by modern Ukrainian mass media, fostered by Soviet ideologists. It is the fertile ground for “surzhyk” and the culture of Ukrainian broadcasting decline. And that is why there is an urgent need to eradicate this negative phenomenon by such legal status, which would be carefully guarded the purity of the Ukrainian language and had legal sanctions to protect it from any attack.

Key words: russification, assimilation, surzhyk, foreign borrowings, loan translation, media, culture of speech.

Питання русифікації іншомовних народів Російської імперії слід розглядати у зв'язку з розширенням її територіальних меж через завоювання чужих земель Московією від часу виникнення й до нинішніх днів. Відтоді ретельно культивується примус «російського

громадянства», як це спостерігаємо нині в окупованому Криму і Донбасі. Відтоді ідеологи Москви на всіх етапах історичного розвитку імперії (царської і комуністичної Росії) вели послідовну роботу щодо заборони мови, культурних традицій, нищення історичних пам'яток українського народу. Жодна мова в світовій історії не зазнала таких нищівних утисків від сусідів «братьев-славян», як українська. Як свідчить академік АН ВШ України Н. Вірченко, на сьогодні виявлено 114 офіційних і неофіційних документів про заборону української мови з 1626–2001 рр. [2]. Варто лише порівняти зухвалий цинізм послідовників валуєвщини царської Росії і «комуністичний демократизм» ідеологів марксизму-ленінізму бодай з витягу секретного документу, складеного полтавським губернатором Багговутом і надісланого Міністру внутрішніх справ Росії 4 лютого 1914 року: «Доношу Вашему Высокопревосходительству, что украинское движение, в основу которого положена идея образования автономной Украины под скипетром Габсбургской династии, принимает за последнее время широкие размеры. <...> Несмотря на категорическое требование инспекторов вести обучение только на русском языке, учителя уклоняются от этого при всяком удобном случае и приводят постоянно одну и ту же отговорку, заключающуюся в том, что язык малорусский есть их родной язык, что только на этом наречии дети быстро усваивают предмет преподавания и что нет никакой беды в том, что параллельно с русским языком даются объяснения на малорусском, ибо поступающие в школу дети у себя дома все-таки говорят по-малорусски <...> и что движение это становится за последнее время бесспорно опасным для России, то я полагаю необходимым бороться с украинским движением следующими мерами:

1. Привлекать на должность учителей земских начальных школ по возможности только одних великороссов.
2. Назначать на должность инспекторов народных училищ людей деятельных, энергичных, твердых и исключительно великороссов. Таковыми же, конечно, должны быть и директора народных училищ.
3. Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому движению, немедленно устранять.
4. Поставить правильно обучение истории России в школе и строжайше вменить в обязанность учителям – внедрять в молодежь

понятие о единой, неделимой России, поясняя смысл слова «украина» то есть «окраина» Государства в былые времена.

5. Установить обязательные экскурсии учащихся всех учебных заведений в возможно большом количестве – Москву, Нижний Новгород и другие исторические местности России, ибо малорусы имеют об памятниках этих местностей весьма скудные сведения, вернее никаких. Экскурсии ныне производятся в Киев, а об Москве и речи не бывает.

6. Обратить особое внимание на семинарии, на учебно-воспитательную часть в этих учебных заведениях. Ставить во главе их ректоров исключительно великорусов, удалить немедленно всех слабых и бездеятельных ректоров. Учащий персонал должен быть только из великорусов. За семинарии надо взяться как следует и искоренять гнездящийся в них дух и дать им должное направление.

7. Необходимо субсидировать некоторые газеты, издающиеся в Киеве, Харькове, Полтаве и Екатеринославе с целью борьбы, путем печати, с украинским движением. Основания борьбы должны быть следующие:

а) доказательство кровной родственной связи народностей великорусской и малороссийской; признание общего корня этих наречий и полонизации малорусского языка в прежние времена;

б) разъяснение, что «украина» означает «окраину» и что такие окраины до присоединения малороссии к России были и у Польши, и у России. Необходимо правдиво освещать историю заселения Южно-Русских степей и всей вообще «окраины» Государства, поясняя, что никогда никакого украинского народа не было;

в) возможно частое появление в субсидированных газетах статей о необходимости общегосудаственного языка, каковым только и является великороссийское наречие, о богатстве русского языка, обширности и богатстве его литературы и т. д., о роли современного малорусского языка как простонародного и не имеющего литературы и будущности [4, с. 49–52].

Ще жорстокішими були заходи щодо боротьби проти «національного ухилу» українських патріотів у роки радянської влади. Наведемо лише деякі з них:

1932–1933 рр. Сплановано і здійснено за мовчазною згодою «світового співтовариства» акцію ліквідації українського народу. Свідоме знищення більшовицьким режимом українських селян

організацією голодомору. Централізоване переселення росіян у вимерлі села України. В Україні, яка володіє 40% світового чорнозему, умертвлено голодом до 10 мільйонів носіїв української мови, і саме селян, щоб зберегти зрусифіковане міське населення.

1937 р., листопад. На відзначення 20-річчя приходу комуністів до влади на Соловках було розстріляно понад тисячу діячів української культури.

1951 р. Викриття газетою «Правда» – центральним органом ЦК ВКП(б), «націоналістичних ухилів» в українській літературі (вірш В. Сосюри «Любїть Україну», лібрето опери «Богдан Хмельницький» і т. ін.). Студенти Харківського університету відмовилися складати іспити російською мовою. Тоді 800 з них було репресовано, а 33 студенти на закритому засіданні суду було засуджено до смертної кари! І розстріляно.

1958 р. Постанова Пленуму ЦК КПРС про перехід частини українських шкіл на російську мову викладання. Відповідну постанову прийняла і Верховна Рада УРСР [2].

На жаль, світова спільнота до цих пір не внесла такого цинічного явища до світових рекордів книги Гіннеса.

У суверенній Україні про загрозу мовного засмічування іноземними запозиченнями, деформацією українських прізвищ та продукування своїх мовних покручів постійно застерігають провідні мовознавці – П. Гриценко, Я. Винницький-Радевич, Л. Масенко, О. Пономарів, О. Сербенська, В. Явір; діячі культури – В. Карпенко, В. Крищенко, А. Матвієнко, О. Скрипка, В. Яворівський; педагоги середніх і вищих навчальних закладів. Але реакція на це державних мужів лишилася байдужою, як у байці І. Крилова «Кіт і кухар» (Кіт, який поцупив кусень м'яса, реагує на повчання господаря так: «*Кот Васька слушаєт да ест*»). Більше того, маємо нарешті новий Закон про освіту, а ганебний закон Ківалова-Колісніченка про надання державного статусу російській мові, ухвалений Верховною Радою України, так і не скасовано.

Проте методи асиміляції численних етносів колишнього СРСР ретельно вдосконалюються ідеологами Кремля та їхніми сучасними поплічниками-п'ятиколонниками в українському суспільстві. Така собі розважальна штепсель-тарапуньківщина, виплекана радянськими діячами культури міцно вкоренилася у практиці українських засобів

масової інформації – телебаченні, радіо, пресі. Такий мовний паралелізм – благодатний ґрунт для суржику. Працівники ЗМІ замість того, щоб пропагувати висококультурні зразки українського літературного мовлення, здебільшого самі порушують мовно-літературні норми української мови, а запрошені для виступу представники різнофахових галузей – тим паче. Чого варті тільки мовні перлиночки в передачі «круто ведучої» Українського радіо Марини Куликової з директором проекту «Інкубатор» Євгенією Клепою 26.09.2017 р.: *Не всі слухачі наші такі **круті** ...; у кого виникла **крута** ідея...; громадянська позиція – це **круто**, модно...; ...а зараз розкажіть про **круті** проекти; ...це дуже **крута** практика; ...у мене є **крута** ідея; або в передачі «На відстані кліпу» 4.06.2017 р.: *Цифрова криптовалюта – це дуже **круто**...; Ну да. Це дуже **круто!**...; Слухачі зрозуміли, що це **круто**...; Це **крута** фішка біткоїн... І таке крутослів'я легко засвоюється слухачами, від чого й занепадає рівень культури мовлення нашого суспільства, бо відсутній належний контроль за чистотою ефірного мовлення. Ще показовішим є усне мовлення керівних працівників медицини: *апарат іскусвенної нирки; общий аналіз крові; щоб подивитися сосуди; ілі подагра, ілі нефрит; зачастю прекращаються болі* (Укр. радіо, 25.09.2017); спорту: *Далі Кличко звернувся до фанатів, назвавши їх **крутими**. Цікаво, у чому їхня «**крутизна**». Адже перед боєм ледве не всі вболівальники зустріли Володимира принизливим свистом* [3, с. 8]. Навіть школярам радіоведучі рубрики «Школяда» Андрій Дубич і Катерина Зайцева нав'язливо радять «мандрувати дуже **круто!**» (Укр. радіо, 30.12.2016) і слухати «*Дошку **приколь-коль-кольних новин***». Не відстають у цьому плані й працівники української реклами в інтернеті, на білбордах: ***Крутий** жіночий парфум зі знижкою. Вже кінець розпродажі* (26.12.2016). Безтямно калькуються з російської мови слова й словосполучення, як-от: *приглашать в качестве почетных гостей – запрошували в **якості** почесних гостей* (Укр. радіо, 06.01.2017) замість *запрошували як почесних гостей; Якщо навіть особисто Олександр Щербаков і не підписував смертні вирoki під час репресій (у що теж важко повірити), то, безумовно, так чи інакше був дотичним до них в **якості** партсекретаря (зам. **як партсекретар**) та вправного представника сталінської машини-м'ясорубки, яка перемолола мільйони українців* [1, с. 3]; *...в **якості** прикладу (як приклад / для **прикладу**) він назвав графік реформ* (Укр. радіо, 29.01.2011) і т. ін.**

А вчена «братія мовчить собі, витріщивши очі, може так і треба?!» А тим часом мовленнева пошесть на блатні й модні словечка та іноземні запозичення розповзається серед різновікового населення, витісняючи усталені літературні норми питомої лексики. То ж і не дивно, що через байдужість до інтелектуального рівня комунікативного дискурсу в полікультурному просторі мовленневих новацій сучасних ЗМІ і побутовому мовленні набули поширення такі лексичні одиниці північного сусіда, як *блін, кароче, тіпа, пахан, чувак, чувіха, тьолка, казюл, жєнцина, мужчина, мєнт, мєнтовка, обалденная риба, кльово, прикольно, предки, чефір*, а також іноземні запозичення: *шоу, супер, креативно, плейов, моніторити, драйвово, кайф, кайфувати* і т. ін., наприклад, у контексті: Макс Прудеус (радіо «Культура» 05.07.2017) коментує твори молодих музикантів: *Прикольні емоції! Крута акустика!*; Марина Куликова у спілкуванні з Дмитром Сусловим (рубрика «На відстані кліпу»): *Особливо це круто!.. То справді оце круто! Класна штука! В-а-а-у-у-у»* (Укр. радіо, 08.05.2017); *...як зазначила креативний продюсер Сінкевич, 10 років роботи над книгою про ріку Дністер – це круто!* (Укр. радіо, 29.09.2017); *...шукаєм творчих, креативних людей* (Укр. радіо, 09.10.2017); *відверто, оперативно, драйвово!* (Укр. радіо, 16.10.2017). І такої словозливної крутизни та інших мовних покручів, граматичних, стилістичних огріхів та матюччя можна почути достатньо, уважно прислухаючись до радіо- і телепередач, буденних розмов у громадському транспорті.

Русифікація українського населення за часів московії та радянщини впродовж трьох з половиною століть зробила свою чорну справу. І хоч Україна вийшла зі складу російської імперії ще 26 років тому, але імперія не вийшла зі складу України. Вона залишила тут свій «язик», а також церкву, театри, школи, ЗМІ, топоніміку й агресивну п'яту колону «руського мира», окупувала Крим, Донеччину і всупереч усім міжнародним угодам веде війну на сході України. Унаслідок тривалої асиміляції у свідомості певних прошарків сучасного покоління українців міцно вкоринився суржик, всюдисущий матюк як у живому народному мовленні, так і в ЗМІ, художній і науковій літературі. Апатія державотворчої еліти до усталених віками етичних літературних норм усного й писемного мовлення сприяє тільки деградації української культури. І це стосується не тільки

української мови, а й сучасної української пісні, музичних творів, кіно, радіо, телебачення. Постає нагальна потреба викоринення цього негативного явища таким охоронно-правовим статусом, який ретельно оберігав би чистоту мови і мав правові санкції захищати її від будь-яких посягань, як це спостерігаємо у країнах Прибалтики, Польщі, Угорщини, Франції, Чехії.

Література

1. Бондаренко С. Коли буде вулиця Марченка / С. Бондаренко. – Літературна Україна. – 2008. – 30 жовтня.
2. Вірченко Н. Документи про заборону української мови / Н. Вірченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://h.ua/story/41654/#ixzz45m5TDEZC>.
3. Жибак Г. Прикре фіаско в Англії / Г. Жибак. – Шлях перемоги. – 2017. – № 18. – 3 травня.
4. Явір В. Мова і нація : [метод. рекомендації] / В. Явір. – Кривий Ріг, 1995. – 54 с.
Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 811.161.2:81' 37

І. М. Приходько

ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЗМІВ У ЛЕКСИЧНІЙ ПАРАДИГМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Приходько І. М. Логіко-семантичні та функціональні особливості соматизмів у лексичній парадигмі української мови.

Стаття присвячена вивченню лексико-семантичних інваріантів соматичних об'єктів, їх функціональних особливостей; виокремлено словникові дефініції субстантивів-соматизмів *тіло, голова, нога* тощо, багатозначність їх змістового наповнення, умови й способи реалізації цих одиниць у стародруках та «Літописі руському» (Іпатівський список). Із погляду діяхронії окреслено актуальність внутрішньої форми соматизмів, що сприяє появі численних культурно значущих конотацій.

Ключові слова: соматизм, багатозначність, конотативна семантика, семантичний інваріант.

Приходько И. М. Логико-семантические и функциональные особенности соматизмов в лексической парадигме украинского языка.

Статья посвящена изучению лексико-семантических инвариантов соматических объектов, их функциональных особенностей; проанализированы словарные дефиниции субстантивов-соматизмов *тело, голова, нога* и др., многозначность их смыслового наполнения, условия и способы реализации этих единиц в старопечатных текстах, а также в «Ипатьевской летописи». С точки зрения диахронии анализируется внутренняя форма соматизмов, что порождает многочисленные культурно-значимые коннотации.

Ключевые слова: соматизм, многозначность, коннотативная семантика, семантический инвариант.

Prykhod'ko I. M. Logic-semantic and functional characteristics of somatisms in the lexical paradigm of the Ukrainian language.

The article is devoted to the research of lexical-semantic invariants of somatic objects, their functional characteristics; there have been analyzed the word definitions of substantive-somatisms such as body, head, leg etc., polysemy of their semantics, conditions and ways in which these units were used in early-printed texts as well as in “Hypathian Chronicle”. From the diachrony point of view the author analyzes the inner form of somatisms which produces numerous culturally meaningful connotations. Considerable attention is paid to various paradigms and oppositions which combine these most ancient by their origin words. Related to one and the same fragment of reality – anatomy of man and animals – they often, in the most unexpected relations and format, reflect the conceptual, substantive and functional similarity of the denoted phenomena. It was established that the substantive ‘body’ is dominant in frequency of use, and its semantic content is polysemantic. Examples which demonstrate the use of appellatives in early-printed texts being motivated by somatisms indicate that the latter seem to take over the function of the stimulus to establish various types of connections between the attribute and the defined word: potential, metaphorical, associative, differential, etc. In most of attributive phrases, adjectives do not introduce a new quality in the semantics of the defined noun-somatism, they mostly confirm the most characteristic organic feature of man.

It is emphasized that the complex analysis of lexemes to denote anatomical parts of the body in the early-printed texts confirms not only their communicative relevance, but also the prospects in the study of the word ambiguity, metaphorical semantics, fixation of neologisms, motivated by somatisms. Many anatomical denominations used to denote the parts of the human body have acquired a symbolic meaning, which is explained by the nature of denotations, since their symbolic essence is particularly transparent: the word-somatism and the etalon which it symbolizes, interact and interpenetrate, gaining additional connotations.

Key words: somatism, polysemy, connotative semantics, semantic invariant.

Мовний простір онімів, зокрема й анатомічних назв тіла, настільки місткий, розмаїтий і генетично зумовлений, що зацікавленість лінгвістів цим феноменом не згасає й дотепер. Актуальність дослідження полягає в тому, що сучасні знання про людину віднедавна стали синтезом наукових даних не лише з філософії та природничих наук, а й із наївних уявлень людини про саму себе, зокрема й про морфологію людського тіла, закодованих у мові.

Вивчення ознак соматичних об'єктів, множинності їх значень, а відтак і їх участі в побудові семіотичної картини світу загалом складно уявити без етимологічних розвідок О. Потебні та О. Востокова. У праці О. Потебні «Мысль и язык» наводиться чимало думок про внутрішню форму слова, для аналізу якої вчений залучає

соматизми разом зі словами пізнішого утворення із ясно вираженим етимологічним значенням. О. Востоков для ілюстрації спорідненості мов (не лише польської, богемської, а й німецької, грецької) також використовує передусім слова на зразок: *око, серце, рука* тощо, порівнюючи їх із відповідними словами різних стародавніх та нових європейських мов [2, с. 67]. Переконаливим ілюстративним матеріалом виступають соматизми в роботах німецьких лінгвістів про системність лексики: Г. Іпсена, Г. Остгофа, В. Порціга, Й. Тріра та інших. Наприклад, В. Порціг, що висунув ідею про лексико-синтаксичні поля, принагідно використовує саме субстантиви на позначення частин людського тіла, пов'язуючи їх із дієслівними корелятами: йти – ноги, бачити – очі, чути – вуха, цілувати – губи [3, с. 120].

Соматизми як елемент класу мовних одиниць, їх кількісні характеристики та якісні потенції віднедавна стали об'єктом вивчення не лише в лексикології, а й фразеології, стилістиці, лінгвокультурології, етнолінгвістиці. Звичайно, комплексного дослідження нами не виявлено, проте наявні численні праці, де автори принагідно апелюють до соматизмів або ж висвітлюють їх певний аспект, а це означає, що назви анатомічних частин тіла міцно увійшли в наше мовне життя, стали його невід'ємним складником. Про чисельність і актуальність досліджуваних одиниць свідчать дані словників, монографії, статті.

З'являються праці, присвячені вивченню тіла в контексті культурно-антропологічних студій (ретроспективно та сучасні підходи) [10; 13]; аналізу засобів мовної концептуалізації частин тіла; семантико-культурологічних особливостей соматичної фразеології [6; 7]. Триває плідна робота над обробкою матеріалу вільного асоціативного експерименту і щодо встановлення парадигматичних, синтагматичних, словотвірних, тематичних, фонетичних, ремінісцентних асоціацій на соматизми [10, с. 176]. Метафоричні, символічні конотації зазначених одиниць вивчають у контексті внутрішньої форми слова.

Водночас дослідники поки що недостатньо уваги приділяють різноманітним парадигмам та опозиціям, у які об'єднуються ці найдавніші за своїм походженням слова. Пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності – анатомією людини й тварин – вони нерідко в найнесподіваніших відношеннях і форматі відображають поняттєву, предметну та функціональну подібність позначуваних явищ.

Мета нашої розвідки – проаналізувати логіко-семантичні й функціональні особливості соматизмів, виокремити умови й способи

реалізації цих одиниць у стародруках, літописах та інших найдавніших писемних текстах. Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків.

У межах проблематики роботи викликає зацікавленість дослідження соматизмів у прецедентних текстах, де вони виконують функцію маркера для введення у своєрідний мовний простір, що відповідає природному членуванню реального світу, ґрунтованого, зокрема, й на релігійних уявленнях про створення світу Богом та походження людини. Наприклад: *И вложи богъ сонъ во Адама, и успе Адамъ, и взятъ его ребро лѣвое, и въ томъ ребрѣ протяже руцѣ и нозѣ и главу, и созда ему жену въ шестый день...* (ССБА: 150); *Лавица же та святаа, идѣ же лежало тѣло Христово, есть в длину 4 локот, а в ширину 2 лакти, а възвыше полулакты* (ХІ ХД, с. 34); *Хоцу главу свою приложити* (СПИ: 374); *... и в той храмѣ Христос умы ногы ученикам своим* (ХД: 60); *Колико костей въ человекѣ?* – (Иоаннъ рече): 295, *а составовъ толжожъ* (Беседа: 138); *А костей сотвори богъ в Адамѣ 345* (ССБА: 150). На думку одного з найвідоміших європейських мислителів ХХ ст., іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета (1883–1955), «тіло є вказівкою, знаком внутрішнього світу, в ньому ув'язненому, і в той же час тіло – це плоть, призначення якої у «вираженні внутрішнього світу». Плоть не тільки має вагу і рухається, вона виражає, вона є «вираження» [5, с. 305]. Учений акцентує увагу на виразовій функції зоологічного організму – найзагадковішій з усіх проблем, якою займається біологія: «Тіло – найбагатше «виразове поле», або «поле виразності». Звичайно, спочатку дослідник апелює лише до біології: «Наприклад, я бачу, як воно (тіло) дивиться». Подальша проекція на очі переконує в тому, що людина – не лише тіло, а жива система, єдність фізичного і духовного: «Очі – вікна душі – можуть сказати вам більше, ніж щось інше, оскільки погляд іде зсередини і дає відчуття, яка за ним схована глибина» [5, с. 306].

Парадигматичний аналіз імені *тіло* в лексикографічному відображенні дає змогу виокремити узуальні, стандартні уявлення про тіло в повсякденній свідомості носіїв мови. За етимологічним словником, укр. тіло – д. рус. тѣло, род. в. тѣлесе, тѣлесьнъ, прикм., ст.-слов. тѣло, род. в. тѣлесе; болг. тяло, сербохорв. тјело, словен. telō, род. в. -ěsa, чеськ. tělo, словц. telo, польск. ciało, в.-луж. ćelo, н.-луж. šelo.

Порівнюють із лтс. *tēls, tēle* «образ, тінь, кістяк», *tēluōt* «надавати форму». Непереконливими є інші порівняння з дав.-пруськ. *stallit* «стояти», дав.-інд. *sthálati* «стоїть», *sthálā* «насип», «гло» (Леві), «тінь» (Вондрак), з гот. *stains* «камінь», грецьк. *στίϛ, στίον* «камінчик», *στίφος* «купа» тощо [11, с. 159].

Спіраючись на загальноприйняте вживання, що ресструється «Словником української мови», зазначимо, що лексема *тіло* є багатозначною й тлумачиться в цьому виданні так: 1. Матерія, речовина, що так чи так обмежена в просторі; окремих предмет у просторі. 2. Організм людини або тварини загалом з його зовнішніми і внутрішніми проявами. 3. Тулуб людини або тварини. 4. Шкірно-м'язовий покрив людини або тварини; м'язи, м'ясо. 5. Основна наймасивніша частина чого-небудь. 6. перен. Про що-небудь єдине, що складається з погоджено діючих частин [8, с.138–139].

Згідно з аналізом лексикографічного матеріалу виокремлюємо множинність субстантивів у їх значеннях, пов'язаних з ідеєю тіла: *кістяк, корпус, організація, організм, плоть, стан, тілеса, тіло, торс, тулуб, фігура, форма, труп, останки, кістка, мумія, прах*. Із цього переліку в окрему групу слід об'єднати стилістично марковані, зокрема й пов'язані тільки зі словом *труп*, що втілює ідею мертвої людини (*останки, кістка, мумія, прах*). Серед стилістично маркованих слід відзначити застарілі слова, зокрема архаїзми й історизми. У цьому переліку всі застарілі слова є архаїзмами: *організація* – (заст.) «організм людини, сукупність його структурних і фізіологічних особливостей»; *тулово* – (заст. й простор.) «те саме, що й тулуб». Стилістично маркованими словами є: *тілеса* – (розм., жарт.) «товсте, повне тіло»; *торс – тулуб* – (книжн.); *останки* – тіло мертвої людини або тварини, а також те, що залишилося від неї (про людину – висок.). Стилістично нейтральними є такі лексеми: *тіло, тулуб, організм, плоть, корпус, стан, форма, фігура, труп, мумія*. Ці слова й утворюють центр лексичного поля «*тіло*» в сучасній українській мові.

Порівняння семантики слова *тіло* з іншими членами парадигми дає змогу встановити його поліфункціональність і семантичну місткість. Наприклад, соматизми, що втілюють ідею мертвої людини: *повелѣ же царь створити ковчез четыре от древа, два же обложи златомъ и костѣ мертвыя смердяща вложити в ня, златыми же гвозды загвозди а* (ПВИ: 198); *Церкви же исподи дупляста есть вся: и моци святыхъ ту лежатъ* (ХД: 64). При узагальненні дефініцій

лексеми *тіло* в задекларованих тлумачних словниках та в досліджуваних текстах виокремлюємо такі семантичні інваріанти найвнших уявлень, пов'язаних зі словом тіло: 1) організм людини або тварини в його фізичних формах та виявах; 2) частина людської фігури від шиї до ніг, тулуб, корпус; 3) останки померлої людини, труп.

Слід зауважити, що слово *тіло* є поліфункціональним, найбільш узагальнювальним позначенням (порівняно з іншими лексемами цієї групи) фізичної, матеріальної субстанції людини, оскільки позначає як ціле, так і частину від цілого, як живий, реально існуючий організм, так і те, що від нього залишається після фізичної смерті людини.

Звичайно, найбільше смислове наповнення лексеми *тіло* фіксуємо в контекстах, пов'язаних із космогонічною міфологією «вселенської пралюдини» (інд. *пуруша* в Ведах, сканд. Імир у «Едді», кит. Пань-Г: пор. євр. Адам Кадмон), із плоті якого виникла земля, із кісток – каміння, із крові – ріки, із волосся – дерева, із дихання – вітер тощо [12, с. 362]. Відповідну семантику виокремлюємо і в досліджуваних контекстах: *Отъ осми частей [сотворен Адам]: 1, отъ земли тѣло; 2, отъ камня кости; 3, отъ Чермнаго моря кровь; 4, отъ солнца очи; 5, отъ облакъ мысль; 6, отъ востока дыхание власы; 7, отъ свѣта дух...* (Беседа: 138); *Создати въ земли Мадламстей челоѣка, вземъ земли горсть ото осьми частей: 1) отъ земли – тѣло, 2) отъ камни – кости, 3) отъ моря – кровь, 4) отъ солнца – очи, 5) отъ облака – мысли, 6) отъ свѣта – свѣт, 7) отъ вѣтра – дыхание, 8) отъ огня – оттепла* (ССБА: 148).

Значимо, що субстантив *тіло* за частотністю вживання є домінантним, а його змістове наповнення – багатозначним. У документальному науково-академічному українському перекладі («Літописі руському») лексема *тіло*, за нашими спостереженнями, вживається у значенні «організм людини загалом із його зовнішніми і внутрішніми проявами»: *І дав він їй заповіді про церковний устав, і про молитву, і про піст, і про милостиню, і про додержання тіла в чистоті* [4, с. 36]; *Були ж обри тілом великі, а умом горді* [4, с. 7]. Схожу семантику виокремлюємо і в інших контекстах: *«Полечу, – рече, – зигзицею по Дунаєви, омочю бєбрянъ рукавъ въ Каялѣ рецѣ, утру князю кровавья его раны на жестоцѣмъ его телѣ»*(СопІ: с. 48).

Трапляються поодинокі приклади вживання лексеми *тіло* і в інших значеннях: «що-небудь єдине, що складається з погоджено

діючих частин», наприклад: *Просвітившись же, радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру християнську* [4, с. 35]; «м'язи, м'ясо»: «*Се єсть тіло моє, яке я ламаю за вас*» [4, с. 52].

Привертає увагу метафоричний вислів зі «Слова о полку Ігоревім», побудований на антиноміях *душа – тіло; тіло – голова*, наприклад: *Єдинь же изрони жемчюжну душу из храбра тѣла чрезъ злато ожерелие* (СопІ: 40). Імовірно, в усному мовленні могли побутувати стійкі словосполучення на зразок *душа з тілом розлучається, душа прощається з тілом*, а автор лише образно трансформував цей стійкий для носіїв мови вислів. Або: *...на тоуѣ живють кладуть, вѣють душу отъ тѣла* (СопІ: 44); *Хоть и тяжело ти головы кромѣ плечю – зло ти тѣлу кромѣ головы – Руской земли безъ Игоря* (СопІ: 60).

При цьому зауважимо, що не слід ототожнювати множинність значень соматичних об'єктів і множинність ознак. Моделюючи семіотичну картину тіла, виокремлюємо такі його ознаки: якісні (*мале, хоробре, чисте*); відносні (*мужне, благоліпне, тлінне, блудолобне*) – *въ тѣлеси блудолжбьнѣ* (Ізб. 1076: 456); ознаки, що ґрунтуються на порівнянні (з душею, з головою, з землею); апелюючи, мотивовані соматизмами (*краса тілесна, діла тілесні, хитроці тілесні*). Приклади вживання в стародруках апелюючи, мотивованих соматизмами, засвідчують, що останні ніби перебирають на себе функцію стимулу для встановлення різних видів зв'язків між означенням і означуваним словом: потенційних, метафоричних, асоціативних, диференційних тощо. Наприклад: *Аже придетъ кровавъ мужь и възложи на ню монисто золото; сърдечною чистотою; дшлюбивь; златоустого* (Ізб. 1073: 123–124); *великаго слѣпоукого* (Ізб. 1076: 717); *дѣльмь телесными; телесноу хьтлости* (ПВИ: 225); *не прельштаитеса сытостьъ оутробноуѣ* (Ізб. 1073: 157).

У більшості атрибутивних словосполучень прикметники не вносять нової якості в семантику означуваного іменника-соматизму, вони переважно утверджують найхарактернішу органічну особливість людини, наприклад: *...и ржка деснаа юмоу бѣ соуха... и рече члѣккови имжитъмоу соуж рокъ* [1, с. 23]; *по плечу право(м)* (АЖ: 130); *губа сподняя* (АЖ: 129); *на пальци середне(м)* (АЖ: 129); *плече правое синсе* (АЖ: 69).

Серед перших фіксацій новосформованих прикметників на *-оє* та *-е*, що виступають паралельно з відповідними короткими й повними

формами, виокремлюємо (на матеріалі українських грамот XIV–XV ст.) поодинокі випадки атрибутивів, мотивованих соматичною основою: *о(ч)ное враче(с)тво* [1, с. 80]; *оусердечне поклонание* [1, с. 80]; *телеснок хытлости* [1, с. 47]. Порівняно більшою частотністю позначена іменникова парадигма соматизмів в орудному відмінку однини чоловічого роду: *здоровымъ животомъ* [1, с. 87]; *тверезымъ оумомъ* [1, с. 29]; *чулымъ окомъ*; *чисты(м) и свѣтлы(м) ср(д)цемъ* [1, с. 54–55].

Із погляду діакронії важливо окреслити актуальність внутрішньої форми соматизмів, в основі яких перебувають як матеріальні, предметні, так і реалії духовного світу. Їх здатність позначати «благородні частини тіла» сприяє появі численних символічних конотацій. Наприклад: *кров* – символ життєвої сили; *рука* – символ влади; *коліно* – символ родової належності; *велике тіло* – символ сили; *кістка* – символ смерті тощо.

Як стверджують дослідники, символічних значень соматизми набувають не випадково: «за характером тіла і душі своєї людина любить ріднитися з природою, зображати себе в мові своїй, вимірюючи членами тіла свого дії свого розуму і порухи серця, тому і у прислів'ях, приказах нерідко зустрічаємо порівняння і подібності, запозичені від благородних частин тіла, особливо від голови, язика, очей, вух, рук тощо» [7, с. 227]. Наприклад:

велике тіло – символ сили: *У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примусили дулібів, що [теж] були слов'янами. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог* [4, с. 7];

кістка – символ смерті: *А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши **кості**, вкладали їх у великий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як це роблять вятичі й нині* [4, с. 9]; дуже поширений символ, один із найархаїчніших у світовій міфології, тісно пов'язаний із поховальними обрядами з культом мертвих (пор. також: *І повелів він осідлати коня: «Дай-но я погляну на **кості** його». І приїхав він на місце, де ото лежали його **кості** голі і **череп** голий, і зліз він з коня, і посміявся, мовлячи: «Чи од сього **череп**а смерть мені прийняти?»* [4, с. 22]);

рука – символ влади: *Ми, мужі від народу руського – Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар,*

Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, – послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва і Олександра, і Костянтина [4, с. 20]; Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа [4, с. 20]; у замовляннях їх аналізують «як інструмент магічної жестикуляції, зокрема: триматися за руки – магічний контакт, знак любові; передавати щось із рук до рук – контакт через предмет-посередник, передання магічних сил» [7, с. 224–225];

коліно – ознака родової або територіальної належності: *По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід, – до наділу Симового; на тому ж морю сидять вони на захід – до землі Англійської і до Волоської Яфетове бо **коліно** й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани та інші [4, с. 1]; А се – інші народи, які данину дають Русі: гудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, [походять] від **коліна** Яфетового, бо живуть у північних краях [4, с. 6];*

кров – субстанція життєвої сили, оселя душі: *Так само оце й нині, при нас, половці держать закон предків своїх: **кров** проливати і вихвалитися цим. І їдять вони мертвечину і всяку нечисть [4, с. 10].*

Отже, якісні потенції соматизмів, їх кількісні характеристики та закріплені за ними поняттєвий комплекс асоціацій свідчать про своєрідність функціонування зазначених понять у мовному просторі та підтверджують не лише їх комунікативну актуальність, а й перспективи у вивченні багатозначності слова, метафоричної семантики, фіксації новоутворень, мотивованих соматизмами. Чимало анатомічних найменувань на позначення частин тіла людини набули символічного значення, що пояснюють характером денотатів, адже їх символічна сутність особливо прозора: слово-соматизм і еталон, який він символізує, узаємодіють і взаємопроникають, набуваючи додаткових конотацій.

Література

1. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1978. – 205 с.
2. Ковалик І. І. Загальне мовознавство : [навч. посібник] / І. І. Ковалик, С. П. Самійленко. – К. : Вища школа, 1985. – 215 с.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник] / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 1999. – 288 с.
4. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – © І. М. Приходько, 2017.

К. : Дніпро, 1989. – 591 с.

5. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманізація мистецтва. Ессе о літературі і мистецтві / Х. Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. – М. : Радуга, 1991. – 639 с.

6. Парандовський Я. Алхімія слова. Петрарка. Король життя / Я. Парандовський ; пер. с польск. – М. : Правда, 1990. – 656 с.

7. Петрова Н. Д. Семантичні механізми в процесі фразотворення / Н. Д. Петрова // Мови європейського культурного ареалу : розвиток і взаємодія / [відп. ред. О. І. Чередниченко]. – К. : Довіра, 1995. – 270 с.

8. Словник української мови : в 11 т. – Т. 10 : Т–Ф. – К. : Наук. думка, 1979. – 658 с.

9. Слово о полку Ігоревім / Упорядн. та примітки О. Мишанича. – К. : Рад. шк., 1986. – 310 с.

10. Терехова Д. Емоційно-оцінні характеристики соматизмів (за даними цілеспрямованого асоціативного експерименту) / Д. Терехова // Українська мова : з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 176–178.

11. Фасмер М. Етимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – Т. 4: Т-ящур. – М. : Прогресс, 1987. – 864 с.

12. Философский энциклопедический словарь / С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др. – [2-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

13. Шанский Н. М. В мире слов / Н. М. Шанский. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1985. – 255 с.

Перелік умовних скорочень

АЖ Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К. : Наук. думка, 1965. – 191 с.

Беседа Беседа трех святицелей // Памятники литературы древней Руси. XII век / Вступ. статья Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 136–147.

Ізб 1073 Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.

Ізб 1076 Изборник 1076 года / Под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 1091 с.

ІВІ Повесть о Варламе и Иосаафе // Памятники литературы древней Руси. XII век / [Вступ. статья Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева]. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 198–225.

СПІ Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова // Памятники литературы древней Руси. XII век / Вступ. статья Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 372–387.

СопІ Слово о полку Ігоревім / [Упорядн. та примітки О. Мишанича]. – К. : Рад. шк., 1986. – 310 с.

ССБА Сказание, како сотвори богъ Адама // Памятники литературы древней Руси. XII век / Вступ. статья Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 136–147.

ХД Житие и хождение Даниила Русьскыя земли игумена // Памятники литературы Древней Руси. XII век / Вступ. статья Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 24–115.

Стаття надійшла до редакції 18.09.2017 р.

УДК : 811.161.2'01:81'37

К. Б. Рибак

СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА ПОДАТКОВИХ НАЙМЕНУВАНЬ У ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIII СТ.)

Рибак К. Б. Структура та семантика податкових найменувань у давньоруськоукраїнській мові (XI–XIII ст.)

Розглянуто найменування податкової сфери у давньоруськоукраїнській мові на матеріалах пам'яток XI–XIII ст., історичних словників, що відображають лексику цього періоду. Виокремлено групи найменувань на позначення видів податків та зборів (загальні податки з населення, податки за виконання певних послуг, митний збір), суб'єктів процесу оподаткування (збирачі, платники податків) та місць збору обов'язкових платежів, проаналізовано їхнє формування та подано результати аналізу структурно-семантичних особливостей найменувань зазначеної групи слів. Зазначено, що для аналізованого історичного періоду виявився продуктивним морфологічний спосіб творення слів. Більшість найменувань походять від іменників та дієслів суфіксальним способом словотворення.

Ключові слова: податок, збір, суб'єкти оподаткування, суфіксальні форманти, конфікс, деривати.

Рыбак К. Б. Структура и семантика налоговых наименований в древнерусскоукраинском языке (XI–XIII вв.)

Рассмотрены наименования налоговой сферы в древнерусскоукраинском языке на материалах памятников XI–XIII вв., исторических словарей, отражающих лексику этого периода. Выделены группы наименований для обозначения видов налогов и сборов (общие налоги с населения, налоги за выполнение определенных услуг, таможенный сбор), субъектов процесса налогообложения (сборщики, налогоплательщики) и мест сбора обязательных платежей, проанализированы их формирования и представлены результаты анализа структурно-семантических особенностей наименований указанной группы слов. Отмечено, что для рассматриваемого исторического периода оказался продуктивным морфологический способ образования слов. Подавляющее большинство наименований происходят от существительных и глаголов суффиксальным способом словообразования.

Ключевые слова: налог, сбор, субъекты налогообложения, суффиксальные форманты, конфиксы, дериваты.

Rybak K. B. Structure and semantics nominations of tax in the old-russian-ukrainian language (XI–XIII centuries)

The article devoted to the nominations of tax sphere in the old-russian-ukrainian language (XI–XIII centuries). It gives a detailed analysis of words that indicate the nominations of the process taxation. Specifically addresses the question their etymology and their division into thematic groups. Scientists studied nominations of tax, including J. Varbot, T. Krehno, V. Nimchuk, T. Tsymbal, O. Chorna etc. The attention of researchers attracted only some partial issues related titles taxes, but there are still a number of unresolved questions about the history of the formation the nominations of tax sphere in general.

© К. Б. Рибак, 2017.

The work allocated to the following groups nominations of tax sphere: nominations of taxes (general taxes on the population, taxes on the performance of certain services, customs duties), subjects of the tax process (collectors, tax payers) and places of collection of obligatory payments. Specifically addresses the question how each nominations formed, from the words which it originates and what it means. Common features of word formation nominations of tax sphere considered. The nominations of tax sphere and fees – a lexical and semantic group in the texts of the XI–XIII centuries, which covers the types of compulsory collection of objects of taxation from the population to the state treasury or in favor of the prince for various services, including transportation of goods across the border or internal customs bonds. The nominations subjects of taxation covering vocabulary, which indicates the persons related tax issues, which are the subject of or transfer tax. Appellations of tax collection called premises, institutions or territory in which the process of direct taxation. Often, the nominations of tax sphere in this language period derived from verbs and nouns. Morphological derivation method used most often, mostly using suffixes. The nominations of tax sphere and fees occupy an important place in the history of language, as it indicates the state of development of trade and economic relations, present a social and state system and reflect the progress of mankind at a particular historical stage. The present study provides a starting-point for further research in the history of the nominations of tax sphere. The obtained results enable further investigation of the peculiarities the creation of tax nominations and their further historical analysis.

Key words: tax, capitation, subjects of taxation, suffixal formants, confix, derivatives.

Дослідники історії української мови здавна вивчають лексику, що є найактуальнішою для життєдіяльності людини, зокрема назви одягу (Г. Миронова), назви хвороб і хворобливих станів (Т. Олещук), назви страв і продуктів харчування (Г. Козирева, В. Невоїт, Н. Полякова), назви грошей і грошових одиниць (Є. Чернов), назви тварин (Н. Адамчук, Г. Одинцов), медичну термінологію (В. Бріцин, Т. Олещук) і т. ін. Важливе місце в історії мови займають найменування податкової сфери, адже вказують на стан розвитку торгово-економічних зв'язків, презентують суспільно-державний устрій та відображають прогрес людства на конкретному історичному етапі.

Окремі аспекти етимології, формування складу, словотвірної структури податкових найменувань дослідили: А. Львов (1966 р.; 1975 р.) [5; 6], Ж. Варбот (1969 р.) [2], В. Німчук (1992 р.) [8], Т. Цимбал (2004 р.) [9], Т. Крехно (2005 р.) [4], О. Чорна (2009 р.) [10].

Однак немає спеціальної праці, що розкривала б історію формування податкових найменувань у давньоруськоукраїнській мові, які залишаються важливим об'єктом наукового вивчення та потребують комплексного аналізу.

Мета дослідження – здійснити детальний аналіз податкових

найменувань давньоруськоукраїнської мови на матеріалах широкого кола пам'яток XI–XIII ст., історичних словників, що відображають лексику цього періоду.

1. Найменування податків та зборів – лексико-семантичне поле назв податків та зборів у текстах XI–XIII ст., що охоплює види обов'язкового збору об'єктів оподаткування з населення до державної скарбниці чи на користь князя за різноманітні послуги, зокрема й перевезення товарів через кордон чи внутрішні митні застави.

1.1. Загальні податки з населення: кинись / кинсь (1057 СлРЯ VII 127) 'майно, а також податок із цього майна'. М. Фасмер пояснює походження гр. *κῆνσος* від лат. *cēnsus* 'перепис' (Ф II 235); **третина** (Ізб 1073 Ср III 991) 'вид податку, третя частина чогось'; **десятина** (Ізб 1076, 143-143 об. 387-388) 'вид податку, десята частина чогось'; **задъшише** (XI Ср I 908) 'внесок за упокій душі', утворено від вислову «за душу»; **вѣсь** (1115 СлРЯ II 110) 'податок, збір з певного виду зважуваного товару', **вѣсь** – основне значення вага; **дань** (1130 СДЯ II 426-427) 'податок', близьке до д.-інд. *danam* 'дар', лат. *dōnum* та слов. **darь* 'дар'. Окрім того, М. Фасмер говорить про ймовірність запозичення з лтс. *dāņa, dānis* і, без сумніву, від лит. *donis* (Ф I 484); **полюдик** (1130 СлРЯ XVI 288) '1. Податок, що збирали з князівських васалів. 2. Об'їзд з метою збору' тощо), мотивується давньоруським висловом *по людьхъ* (Ф III 321-322); **оурокъ** (1118/ 1377 ПВЛ 153) / **урокъ** (1150 Ср III 1258) 'податок'. Дослідник мотивує походження слова від *у і реку, рок* (Ф IV 168). Схожі думки висловлює П. Черних (Черных II 292-293), вказуючи на корінь **rok-* (абляют до **rek-*) та префікс **u-*). А. Львов зазначає, що «*оурок* – віддієслівний іменник від *оуречи*» [6, с. 187–188], де *оуречи* 'визначати, призначати'; **вира** (XII СДЯ I 435-436) 'стягування за вбивство вільної людини', якщо винний не мав грошей, аби сплатити за свою провину, за нього це робила община, яка платила різновид **виры** – **дикаѧ вира** (1280 СДЯ I 435), **клепѧѧ вира, поклепѧѧ вира** (1280 436) стягувалася в разі словесного звинувачення (представлені види **виры** – субстантивно-ад'єктивні словосполучення). М. Фасмер мотивує походження **вира** від **вирьѧѧѧ**, де ***вирьѧѧѧ** 'штраф за вбивство чоловіка' могло бути похідним від прасл. відповідника лит. *vyras* 'чоловік' (Ф I 318); **покони вирьнии** (1280 СДЯ I 436) – так говорили про розміри податку на утримання **вирника**, субстантивно-ад'єктивне словосполучення;

мѣсачьнок (XII V 112) ‘щомісячний податок’; **оброк** (535) ‘податок грошима чи натурою’, очевидно, пов’язане із *обречи* ‘призначити для когось щось’, пор. прасл. **obrekt’i* із **ob-rokъ* від *реку* (Ф III 108); **повозь** (1118/1377 ПВЛ 84) ‘податок, що відвозився в назначене місце’, конфіксальний дериват з афіксом по-...-Ø від *везти*; **ямь** (1267 Ср III 1658) ‘ямська повинність, грошовий збір на ямську гонитву’, від тюрк. *jam* – тяглова повинність, поштові коні (Ф IV 555); **поборь** (1288 Ср II 987) ‘податок’, співвідносне з *побрати*; **перекладьнии / перекладьнок** (1285-1291 РПр сп. 621в) ‘податок на користь посадової особи князя’, співвідносне з *класти* чи *перекладати* з не зовсім зрозумілим семантичним зв’язком; **погородьк** (XIII СДЯ VI 486-487) ‘податок з міст’, конфіксальний дериват від *городь*; **подать** (XIII-XIV СДЯ VI 515) співвідносне з *дати* (Ф I 485); **забожьничьк** (XIII-XIV СДЯ III 281) ‘один з видів князівської данини’, очевидно, назва пов’язана із *божница* ‘церква, каплиця, храм’ (Ф I 184).

1.2. Податки за виконання певних послуг – це збір, який здійснюється за реалізацію певних дій чи робіт, пов’язаних із задоволенням потреб платника: **поромь** (XII СДЯ VII 222) ‘податок за використання порому’, пор. прасл. **portъ* (ЕСУМ IV 525), пов’язане із **perti* ‘рухатися, їхати’, М. Фасмер підкреслює спорідненість з д.-ісл. *farmr* ‘вантаж, тягар, вміст’, а також гр. *περάω* ‘проникаю’, *πορθμός* ‘місце переправи, переправа, переїзд’ (Ф III 331-332); **вошьць** (1239 СДЯ I 478) ‘вид мита за торгівлю воском’; **вльзьчии / вльзььньии** (1280 СДЯ II 312) ‘податок за затримання та арешт злочинця’, від *вльзати*, тобто податок за ув’язнення злочинця; **посошьньии** (1285-1291 СДЯ VII 275) ‘податок за отримання посади ігумена’ – земельний податок від *сохи* (< **soxa*) (ЕСУМ V 362).

1.3. Митний збір – обов’язковий платіж за переміщення через кордон товарів чи за послуги митниці: **мыто / мыть** (1296 ПНЧ 22) ‘збір за переміщення товарів через внутрішні застави’, пор. прасл. **myto* (Ф III 26) запозичення із двн. *myta*.

2. Найменування суб’єктів процесу оподаткування вказують на осіб, які отримують чи передають податок або збір.

2.1. Збирачі податків – уповноважені князем посадові особи, зобов’язані отримувати предмет оподаткування з населення та передавати до скарбниці: **мытоимць** (Ізб 1076 197) ‘митар’,

композитне суфіксальне утворення від *мыто* та *юмати*; *възбраньникъ* = *возбраньникъ* (XI Ср I 338) ‘збирач податку’, пов’язане із *брати*; *коупьнорвьнитель* (Стих 1156-1163 72 об.) ‘збирач податку’, де *коупьно* у сполученні з іншими словами набуває значення ‘спільно, разом’ (<*купа*), у церковнослов’янському словнику подано значення *купьноревнитель* як ‘людина, що змагається’ [4, с. 276]; *тиѡнь* = *тивѡнь* (XII Ср III 961-962) ‘посадова особа при князю, яка виконувала різноманітні дії щодо керування містом чи місцевістю, зокрема й зі збирання податків’, М. Фасмер стверджує, що слово є похідним із д.-ісл. *þjópp* (Ф IV 63); *биричь* (1229 СДЯ I 161) ‘представник княжої влади’, походження можливе від *бирь* (Ф I 167) ‘податок’, проте М. Фасмер зазначає, що варто шукати етимологію, виходячи із значення ‘начальник’ із тур. *bijurudžu*; *коуноюмьца* (1239 СДЯ IV 331) ‘збирач податків’, від *коуна* (XI/XII 330-331) ‘гроші’, які, до речі, мали різновиди, серед яких: *коуны ветьхыѣ*, *коуны новыѣ*, *коуна смоленская*, *коуны солоныѣ*, *коуны старыѣ*, та *юмати* (XI/XII III 211-212) ‘брати’; *осетръникъ* (1264 СДЯ VI 160) ‘збирач податку осетрами з риболовлі’; *дворанинь* (1264-1265 СДЯ II 449-450) ‘слуга князя, що виконував господарську і адміністративну роботу, зокрема займався збиранням податків’; *осьмьникъ* (1265-1267 VI 173) ‘збирач податку’, похідне від *осьмий* «восьмий» (ЕСУМ IV 230), назва зумовлена розміром податку; *баскакъ* (1269 / XIII-XIV СДЯ I 105) ‘обласний правитель на підкорених землях, поставлений ханом для збору дані’, запозичення з д.-тат. мови (ЕСУМ I 148), М. Фасмер вказує, що це запозичення з чагат. *baskak* ‘чиновник для збору податків із підлеглих народів’ і пов’язане з тюрк. *basnak* ‘давити’ (Ф I 131); *десѡтиньникъ* (1280 СДЯ II 458) ‘збирач десятини’; *мытъникъ* (РПр сп. 1280 СДЯ V 85-86) ‘збирач торгового податку’ та *мытарь* (83-84) від *мыто/мытъ*; *вирьникъ* (1280 СДЯ I 436) ‘посада збирача вир’ (*вира*); *даньникъ* (1284 СДЯ II 161) ‘збирач данини’ (*дань*); *коумеркарии* (XIII СДЯ IV 327) ‘збирач податків’, пор. гр. $\chi\omicron\mu\epsilon\rho\chi\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$.

2.2. Платники податків – особи, що сплачують податок. Кілька дериватів пов’язано з дієсловом *дати* / *давати*: *давцьѣ* (Ізб 1076 219) / *датель* (ПНЧ 1296 67 об.) ‘той, хто дає / віддає щось’, пор. прасл. **davati* / **dati*; *даньщикъ* (1267 Ср I 629) / *даньникъ* (1284 СДЯ II 161) ‘збирач дані’ від *дань* суфіксальним способом. Інші похідні: *изполовьница* (XIII СДЯ IV 69) ‘платник податку, котрий віддавав

половину урожаю», від виду натурального податку *изполовик*, **даноплатць** (ХА XI/XIII-XIV 239 б) ‘той, хто платить данину’, композитно-суфіксальне утворення від *платити дань*.

3. Найменування місць збору податків – назви на позначення установ чи територій, де відбувається процес оподаткування, зокрема: **новость** (947 Ср II 1017) / **пogость** (1268 СДЯ VI 488) ‘адміністративно-податковий округ’, а також ‘гостинний двір, де зупинявся князь’, очевидно, і для збору данини, на думку М. Фасмера *пogость* ‘жиле подвір’я князя і його свити при оподаткуванні’, пов’язано з *гость*, *пogостить* (Ф III 295); **мытарница** (XII/XIII СДЯ V 84) ‘місце збору податку’ (*митар*) та **мытница** (86) від *мыть*.

Зі структурного погляду для аналізованого історичного періоду виявився продуктивним морфологічний спосіб творення слів, серед яких немало давніх утворень, успадкованих українською мовою. Твірною базою для дериватів виокремленої семантичної групи служать здебільшого іменники або дієслова. Для найменувань податкової сфери розгляданого періоду характерні суфіксальні форманти **-ник**, **-тель**, **-ець**, **-анинь**, **-ина**, наприклад:

-ник: **осетръникъ** (1264 СДЯ VI 160), **осъмникъ** (1265-1267 СДЯ VI 173), **десаџиньникъ** (1280 СДЯ II 458), **мытньникъ** (1280 СДЯ V 85), **даньникъ** (1284 СДЯ II 427), **мыстньникъ** (XII/XIII СДЯ V 99-100), які становлять словотвірний тип і мають словотвірне значення – назва особи як виконавця дії;

-тель: **коупьнорвьвнитель** (1156-1163 СДЯ IV 337), **датель** (1296 СДЯ II 433) – похідні назви осіб, суб’єктів оподаткування;

-ець: **мытоимць** (Ізб 1076 197), **давць** (Ізб 1076 219), **даноплатць** (XIII-XIV СДЯ II 425), де суфікс додається до дієслівних основ і вказує на похідні зі значенням особи;

-анинь: **дворанинь** (1264-1265 СДЯ II 449-450), де суфікс вказує на особу за соціальною належністю;

-ина: **десаџина** (1076 СДЯ II 457-458), **третина** (1073 Ср III 991), де суфікс вказує на частину від цілого. Автори монографії «Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)» називають ще ряд слів із таким суфіксом: **осмина** (сер. XII СДЯ V I 172) ‘міра сипучих тіл, яка дорівнює восьмій частині *каді* – виду посуду’, **седморина** (Ср I II 322) ‘кількість, яка складається із семи одиниць’, висловлюють припущення, що таких іменників в XI–XIII ст. було більше [1, с. 38].

Для податкових найменувань характерний конфіксальний спосіб словотворення: **за-...-ик** (**задѣшик** (XI СР I 908), **забожьничык** (XIII–XIV СДЯ III 281), **по-...-ик** (**полюдь** (1130 СлРЯ XVI 288), **почестье** (1150/XVI XV 196), **погородие** (XIII СДЯ VI 486–487), **пособие** (XIII/XV СлРЯ XVII 201), конфікс **по-...-О** (**ь, ь, а**): **поборь** (1287/1425 ЛІ 299), **повозь** (1118/1377 ПВЛ 84), **об-...-О** (**ь, ь**): **оброкь** (XII СДЯ V 535), **подь-...- О** (**ь, а**): **подвода** (1267 УЯ 58) [7, с. 68–93]. У творенні найменувань податкової сфери виявлено активне вживання складника конфікса **по-** зі значенням повторюваності чи множинності дії, процесу: **поборь** (1288 СР II 987), **повозь** (1118/1377 ПВЛ 84), **погородык** (XIII СДЯ VI 486–487), **полюдик** (1130 СлРЯ XVI 288).

Менш продуктивною у пам'ятках XI–XIII ст. виявлено субстантивацію, наприклад, **мѣсачьнок** (XII СДЯ V 112) 'щомісячний податок', **перекладьнок** (1285–1291 СДЯ VI 372) 'податок на користь посадової особи князя'. Більшість слів із загальним значенням «податкове найменування» утворюють синонімічний ряд. Деякі із досліджених найменувань є суфіксальними синонімами, наприклад: **мытьникъ** (1280 СДЯ V 85–86) – **мытарь**.

Отже, лексико-семантичне поле слів зі значенням «податкові найменування» являє собою досить розвинену історично сформовану систему слів, що характеризується активністю вживання, багатством семантики, структурною різноманітністю. Найменування податкової сфери в давньоруськоукраїнській мові (XI–XIII ст.) представлені іменниками на позначення: а) видів податків та зборів; б) платників та збирачів податків; в) місць процесу оподаткування. Більшість аналізованих іменників мають праслов'янське походження, утворені переважно морфологічним способом. Базою для творення нових слів слугують в основному іменники та дієслова. Результати дослідження за письмовими джерелами XI–XIII ст. не розкривають історії становлення лексико-семантичної системи податкових найменувань загалом, проте дають змогу простежити зв'язок формування найменувань податкової сфери від праслов'янського мовного періоду до староукраїнської мови (XIV–XVIII ст.) та динаміку їхнього функціонування при неоднакових соціально-економічних умовах.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя–Ялта–Київ : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2009. – 252 с.
2. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование / Ж. Ж. Варбот. – М. : © К. Б. Рибак, 2017.

Наука, 1969. – 231 с.

3. Дьяченко Г. М. Полный церковнославянский словарь / Г. М. Дьяченко. – М. : ИО Московского Патриархата, 1993. – 1158 с.

4. Крехно Т. І. Історія лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVIII століть (на матеріалах українських пам'яток) : автореф. дис... канд. філол. наук / Т. І. Крехно. – Х., 2005. – 19 с.

5. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М. : Наука, 1975. – 367 с.

6. Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности / А. С. Львов. – М. : Наука, 1966. – 320 с.

7. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. – 480 с.

8. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 416 с.

9. Цимбал Т. Я. Еволюція поняття «податок» / Т. Я. Цимбал // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – Ірпінь, 2004. – №2(24). – С. 141–145.

10. Чорна О. В. Українська термінологія податкової сфери : структура, функціонування, формування : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Чорна. – К., 2009. – 18 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : у 7 т. – Т. 1–6. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
Гр 1130	Грамота близько 1130 року великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. – Житомир : «Полісся», 2015. – С. 172–173.
Ізб 1073	Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
Ізб 1076	Изборник 1076 года / Под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 1091 с.
ПВЛ	Повість временних літ за Лаврентійвським списком // Полное собрание русских летописей. Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку. – М. : Изд-во вост. л-ры, 1962.
ПНЧ 1296	Пандекты Никона Черногорца, 1296 г., ГИМ, Син., № 836, 180 л.
ПрЛ XIII	Пролог «Лобковский» сентябрьской половины, 1262 г., или 1282 г., ГИМ, Хлуд., №187, 148 л.
РПр сп. 1280	Русская правда (пространная редакция) по списку Новгородской кормчей 1280 г. Изд.: Е. Ф. Карский, Русская правда по древнейшему списку. – Л., 1930. – С. 64–88.
СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–2013. – Т. 1–10.
СлРЯ	Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.
Стих 1156-1163	Стихирарь, 1156–1163 гг., ГПБ, Соф., №384

Sehin L. V. The struktural-semantik features of the word-building paradigm of verbs with the meaning “downward movement” in Ukrainian and Polish languages.

The article deals with the structural-semantic peculiarities of the typical word-building paradigm of the verbs with the prefixes of dynamic spatial localization in the Ukrainian and Polish languages. The research determines the structure of the common word-building paradigm – substantive-adjective-verbal-adverbial – and reveals the typology of semantic positions of every zone (“an executor of the action”, “a subjectified action”, “a place of the action”, “an object”, “an instrument of the action” – in the substantivized zone; “an attribute of the object”, “an attribute of the subject”, “intended for what the inventive stem points out” – in the adjectival zone; “with the help of the action called by the verb, transfer (transferred) from somewhere else all or lots”, “performing an action to transfer something from the state of the object to the state of the subject” – in the verbal zone; “adverbialization of the action” – in the adverbial zone). The investigated verbs of the Ukrainian language realize all the meanings of the typical word-formative paradigm, in the Polish language has been not discovered derivatives with word-formative meaning “intended for what the forming verb appointed”. Among the deverbals of the two comparative languages the greatest number of nouns has been noted. It is proved that the word-building meaning “a subjectified action” is characterized by the largest depth of the places (ukr. *зіскок, зскакування; скид, скидка, скинення, скидання* та ін.; pol. *osuwanie, osunięcie, osuw, osunięcie; spad, spadek, spadanie, spadnienie, spadnięcie*). Nouns with this meaning in the Polish language are quantified the Ukrainian deverbals almost in twice. It is stated that some nouns with the meaning “object-related actions” are not even fixed in explanatory dictionaries; the set of word-building meanings which explicate word-building meanings and quantitative admission of the zones and semantic positions is defined. None of the verbs has implemented all the word-formation meanings of a typical word-formative paradigm.

Key words: word-building paradigm, word-building potential, word-building meaning, deverbative, word-building formant.

Тривалий час словотвірну систему розглядали як сукупність словотвірних типів, відповідно дериватологи свою увагу зосереджували на словотворчому форманті. Одним із перших звернув увагу на таку однобоку ситуацію І. Ковалик, який констатує, що у працях із суфіксального словотвору дослідники звертають увагу головним чином на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують [10, с. 6–7]. Такий аспект з опертям на твірну основу в лінгвістичній літературі отримав назву основоцентричного, мета якого – виявити й описати словотвірну спроможність різних класів твірних слів, виявити чинники, які детермінують їх семантико-словотвірні трансформації. На думку дослідників, однією з одиниць дериваційного потенціалу слова є його словотвірна парадигма (СП) – комплексна системоутворювальна одиниця, що становить сукупність дериватів одного ступеня творення, об’єднаних тотожністю твірної основи [7, с. 5]. З цього погляду

об'єктом аналізу були різні частиномовні парадигматичні об'єднання, але особливе місце належить дієсловним. У славистиці є низка лінгвістичних досліджень, у яких проаналізовано словотвірні можливості словацьких дієслів [19], окремих груп дієслів російської мови [13; 18 та ін.], у польському мовознавстві цим питанням присвячено праці Х. Ядацької [20 та ін.]. В україністиці в межах СП віддієсловний словотвір зазвичай представлений дослідженнями окремих лексико-семантичних груп непохідних лексем, зокрема дієслів конкретної фізичної дії із семантикою створення об'єкта [6], дієслів із семою руйнування об'єкта [15], дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» [14], дієслів руху [1]. Розпочато вивчення словотвірного потенціалу похідних дієслів, зокрема проаналізовано в цьому ракурсі вербативи іменникового, прикметникового і звуконаслідувального походження [11], окремі групи префіксальних дієслів [2; 16]. Серед важливих проблем української дериватології, які потребують теоретичного осмислення, як справедливо зазначають З. Валюх та Н. Клименко, є комплексний аналіз словотвірних категорій та їх типологію й зіставлення в споріднених і неспоріднених мовах [3, с. 6; 9, с. 81], який є одним із пріоритетних напрямів сучасної лінгвістики [17, с. 4]. Дієслова динамічної просторової локалізованості (ДПЛ) із значенням «переміщення вниз» не були предметом спеціального дослідження з позицій зіставної основоцентричної дериватології.

Мета статті – проаналізувати структурно-семантичні особливості типової словотвірної парадигми дієслів із значенням «переміщення вниз» в українській і польській мові. Мета вимагає розв'язання таких завдань: 1) визначити структурну типологію досліджуваних девербативів; 2) установити континуум словотвірних значень, реалізованих похідними від префіксальних дієслів; 3) простежити глибину семантичної позиції; 4) з'ясувати кількісну наповнюваність кожного структурного блоку, словотвірного значення.

Матеріалом для дослідження послужили 170 девербативів української мови від 47 твірних дієслів та 225 похідних польської мови від 56 твірних, отримані методом суцільної вибірки з найавторитетніших джерел (СУМ, СУМГ, ВТССУМ, SJPД, SJPК).

Як відомо, дериваційні можливості твірного репрезентує СП. Дериватологи констатують, що СП має двоїстий характер, тобто є одиницею плану змісту й плану вираження. Зважаючи на

двоплановість конкретної СП, та, як слушно зауважують дослідники, щоб відмежуватись від «примх лексики» у словотворі й простежити закономірності в будові СП, було введено поняття типової СП. О. Земська відзначає, що «типову СП отримуємо абстрагуючись від конкретних способів вираження тих чи інших дериваційних значень. Типову парадигму формують конкретні парадигми, у яких наявний однаковий набір дериваційних значень» [7, с. 73]. За словами дослідниці, СП є найбільш зручним об'єктом зіставлення, оскільки найяскравіше показує системний характер словотвору [8, с. 250]

Під час аналізу конкретних СП заявлених дієслів виявлено похідні чотирьох лексико-граматичних класів: іменники, прикметники, дієслова, прислівники. На думку І. Вихованця, творення іменників спирається на семантико-синтаксичну структуру речення, а отже, деривація таких утворень регулюється відповідними іменниковими синтаксемами. Відповідно до заміщуваних синтаксичних конструкцій синтаксемних позицій речення можна виділити ряд словотвірних категорій іменника, якими є суб'єкт дії, стану, знаряддя дії, місце, іменники дії або стану [4, с. 134]. Названі значення на рівні словотвору можуть бути виражені похідними іменниками. Інакше кажучи, структура та семантика субстантивного блоку СП дієслів ДПЛ із значенням «переміщення вниз» зумовлена валентністними особливостями твірних дієслів. Твірні дієслова означають процеси переміщення і передбачають валентні позиції суб'єкта, об'єкта, інструмента, місця. Ці семантичні гнізда в мові представлені відповідними субстантивами, напр., суб'єкт (виконавець) – *скидальник* та ін., об'єкт – *опади* та ін., інструмент (знаряддя) – *самоскид* (техн.) та ін., місце – *з'їзд* тощо.

Типова СП досліджуваних префіксальних дієслів ДПЛ має чотиризонну субстантивно-ад'єктивно-вербально-адвербіальну структуру з 11 словотвірними значеннями (СЗ): «виконавець дії», «опредметнена дія», «місце дії», «об'єкт», «знаряддя дії» – у субстантивній зоні; «ознака об'єкта», «ознака суб'єкта», «призначений для того, на що вказує твірна основа» – в ад'єктивній зоні; «за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) звідки-небудь кудись усіх чи багатьох», «виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта» – у вербальній зоні; «адвербіалізація дії» – в адвербіальній.

Науковці, що досліджували словотвірний потенціал непохідних дієслів української мови зазначають, що найбільшою дериваційною

продуктивністю аналізовані вербатииви відзначаються в породженні дієслів [6; 15 та ін.]. Щодо префіксальних дієслів із семантикою переміщення вниз можна констатувати, що найбільш кількісно представлений субстантивний блок (109 (64,1%) в українській мові і 171 (76%) у польській мові.

Дієслова із значенням «переміщення вниз» найпродуктивніше породжують похідні із значенням «опредметнена дія». Збереження дериватом дієслівної семантики вихідного дієслова зумовлює функціонування в системі сучасної української мови великої кількості віддієслівних іменників на позначення руху. Загальна кількість вторинних траспозиційних найменувань у субстантивному блоці типової СП досліджуваних базем становить 78 одиниць (45,8%) в українській мові і 141 (62,6%) у польській мові: укр. *скочення, зістрибування, злізання, зіскок, зниження, опускання, скинення, спуск, осування, спихання, скидання, опадання, спадання, облітання, заходження, спад1, скид2, звалювання, обпадання, спускання, зсунення, сплигування* та ін.; пол. *zachodzenie, zachód, zbieganie, zeskok (gim.), zeskoczenie, zjechsnie, zjeżdżanie, zrzczenie, rzucanie, rzut, zstąpienie, zstęp (daw.), zejście1, schodzenie, zniżanie, zskakiwanie, opuszczanie, osuwanie, upadanie, upadnięcie, schadzanie, schód4b* та ін. Можна підтвердити думку мовознавців, що немає жодних перешкод для утворення таких іменників, якщо в комунікативній діяльності виникає потреба в таких дериватах. Для аналізованого СЗ характерна найбільша глибина місць. Залежно від кількості похідних, що мають одне й те саме СЗ, семантичні позиції можна поділити на одночленні і багаточленні, тобто одна й та ж семантична позиція може бути представлена одним дериватом, двома, трьома і т. ін. пор.: *зіскок, зскакування; скид, скидка, скинення, скидання; spad, spadanie, spadnienie, spadek, spadnięcie* та ін. Кількість таких синонімів від аналізованих префіксальних дієслів у зіставлюваних мовах різна (див. табл. 1).

Таблиця 1

Глибина місць СЗ «опредметнена дія»

	мови	
	українська	польська
Одночленні	24	10
Двочленні	12	22
Тричленні	1	10
Чотиричленні	1	9
П'ятичленні	–	1

Слід констатувати, що частину іменників із значенням «опредметнена дія» тлумачні словники взагалі не фіксують (зисковзування, зістрибування, злізання, злітання, зступання), що можна пояснити відставанням лексикографічного фіксування безперервних змін у словниковому складі української мови.

Субстантивний блок наповнений і дериватами з мутаційним значенням, серед яких є значення «виконавець дії». Це значення виражають іменники із суфіксами **-ач/-acz**, **-льник**, **-ун**, **-ciel**, пор.: укр. *скидач1*, *понижувач*, *скидальник*, *спадун* (зах.); пол. *zgniacz*, *znosciel* (рідко), *zwłoczyciel*, *srowadziciel*.

Третю семантичну позицію в субстантивній зоні заповнили девербативи зі значенням «знаряддя», виразником якого є суфікси **-ач** (*скидач2*, *стікач*), **Ø** (укр. *сходу2*; пол. *zstęp* (daw.), *schód1*), **-к-** (укр. *сходки*; пол. *zapadka* (рідко)), **-ц-** (*схидці*), **-н-/-п-** (укр. *сходні*; пол. *zsuwnia* (techn.), *schodnia* (hod., mors.)), **-ин-** (*сходина* (діал.), а також композити *самоскид* (тех.), *самоскидка*).

На вираженні словотвірного значення «місце дії» спеціалізуються суфікси **Ø** (укр. *з'їзд3*, *захід1*, *звал2*, *спад2* (рідко), *схід1*; пол. *zapad*, *zachód*, *zjazd4*, *zrzuta* (рідко), *spady* (рідко)), **-н-/-п-** (укр. *западня* (діал.); пол. *zskocznia* (sport.)), **-ськ-/-sk-** (укр. *звалисько* (розм.); пол. *złazisko* (geol.), *zapadisko*), **-ин-/-in-** (укр. *западина*, *спадина*; пол. *zapadlina*), **-ищ-** (*звалище*), **-ень** (*спадень* (заст.)), **-лк-** (*спускалка* (розм.)), **-ln-** (*zjeżdżalnia*), **-ек** (*zrzutek* (рідко)), **-ć-** (*zejście2*).

Словотвірне значення «об'єкт» реалізує небагато іменників за допомогою суфіксів **Ø** (укр. *обвал*, *опад*, *опади*, *оповз* (геол., розм.); пол. *odpad* (рідко), *opad*, *zsuw* (geogr., geol.), *zwał*), **-ищ-** (*звалище*, *обвалище*), **-ень** (*оповзень* (розм.)), **-ек** (*odpadek*, *opadek*), **-in-** (*opadzina*, *upadliny*), **-sk-** (*zsuwisko* (geogr., geol.), *upadlisko*).

Ад'єктивна зона типової СП аналізованих лексем репрезентують 35 (20%) прикметників зі словотвірними значеннями «ознака суб'єкта за дією», «ознака об'єкта за дією», «призначений для того, на що вказує твірне дієслово».

Словотвірна позиція «ознака суб'єкта за дією» представлена значною кількістю прикметників із суфіксами **-л-/-л-** (укр. *обпалий*, *опалий*; пол. *opadły*, *upadły*, *zapadły*, *zeszły*, *spetzły*, *spadły*), **-ач-/-юч-** (*опадаючий*, *спадаючий*, *сповзаючий*, *стікаючий*, *заходячий* (рідко),

-ист- (*западистий, обвалистий*), **-н-** (*стічний, спадний*), **-льн-** (*скидальний* (тех.)), **-он-** (*zstąpiony*).

СЗ «**ознака об'єкта за дією**» властиве також невеликій кількості похідних прикметників. Засобами реалізації цієї семантичної позиції є суфікси **-ен-/он-** (укр. *занурений, звалений, зведений, звезений, знижений, обвалений, опущений, осунений, понижений, скинений*; пол. *opuszczony, upadnięty* (діал.), *zepchniony, zwleczony*), **-ут-/єт-** (укр. *зіпхнутий* (рідко), *спихнутий, скинутий*; пол. *zepchnięty*), **-н-** (*зігнаний, опускний, скиданий, понижуваний*), **-ln-** (*zsuwalny*).

Деривати із СЗ «**призначений для того, на що вказує твірне дієслово**» від аналізованих дієслів є нечисленними і утворюються зазвичай за допомогою суфіксів **-льн-** (*звалювальний, скидальний* (тех.), *понижувальний*), **-н-** (*опускний, скидний* (гідр., буд.), *стічний*).

Вербальна зона типової СП аналізованих лексем репрезентована приблизно однаковою кількістю дериватів в обох мовах (35 (20%) в українській мові і 37 (16%) у польській мові). Цю зону формують такі СЗ: «за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) звідки-небудь кудись усіх чи багатьох», «виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта».

На думку Р. Михайлик дієсловом з афіксом **-ся** з новим лексичним значенням характерна «зосередженість, замкнутість дії на суб'єктові, що виступає носієм предикатної ознаки» [12, с. 8]. У результаті приєднання постфікса **-ся** до префіксальних каузативних дієслів руху виникають деривати зі СЗ «**виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта**». Ця семантична позиція актуалізована 11 дериватами в кожній із мов (укр. *знизитися / знижатися, знижуватися, обсунутися / обсуватися, опуститися / опускатися, осунутися / осуватися, скотитися / скочуватися, спуститися / спускатися, звалитися / звалюватися, скотитися / скочуватися, обвалитися / обвалюватися* та ін.; пол. *obniżyć się / obniżyć się, obsunąć się / obsunąć się, opuścić się / opuszczać się, zrzucić się / zrzucić się, zsunąć się / zsunąć się, ztoczyć się / ztaczać się, osunąć się / osunąć się* та ін.).

Похідних із СЗ «за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) звідки-небудь кудись усіх чи багатьох» серед досліджуваного матеріалу зафіксовано в кількості 24 і 26 дериватів в українській мові і 26 девербативів у польській мові: укр. *поспихати, посповзати, посподити, поопадати, поопускати, поскочувати,*

позбігати, поз'їжджати, позскакувати, пообпадати, пооблітати, позсувати, позлазити та ін.; пол. *poobsuwać, pooblatać, poopadać, poopuszcząć, pozbiegać, pozjeżdżać, pozlazić, pozniżyć, pozrzucać, pozsuwać, pospuszczać, postaczać* та ін.

Адвербіальна зона типової СП аналізованих префіксальних лексем сформована СЗ «адвербіалізація дії» і представлена одним дериватом в кожній із мов: укр. *скидя* (діал.); пол. *wzniż* (рідко).

Не зафіксовано похідних дериватів у СП українських дієслів *злинити / злинати*³, тобто їхні СП виявилися нульовими, що складає 2,1% від загальної кількості твірних.

Отже, типова СП префіксальних дієслів динамічної просторової локалізованості із значенням «переміщення вниз» має чотиризонну структуру з 11 семантичними позиціями: «опредметнена дія», «виконавець дії», «знаряддя», «місце», «об'єкт» – у субстантивній зоні, «ознака суб'єкта за дією», «ознака об'єкта за дією», «призначений для того, на що вказує твірна основа» – в ад'єктивній зоні, «за допомогою дії, названої дієсловом, перемістити(ся) звідки-небудь кудись усіх чи багатьох», «виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта» – у вербальній зоні та «адвербіалізація дії» – в адвербіальній зоні. Досліджувані дієслова української мови реалізують усі значення типової СП, у польській мові не виявлено дериватів із СЗ «призначений для того, на що вказує твірне дієслово». Серед девербативів обох зіставлюваних мов найбільшу кількість зафіксовано іменників. Семантична позиція «опредметнена дія» характеризується найбільшою глибиною місць (укр. *зіскок, зскакування; скид, скидка, скинення, скидання* та ін.; пол. *osunięcie, osunięcie, osuw, osunięcie; spad, spadek, spadanie spadnienie, spadnięcie*). Іменники із цим значенням у польській мові кількісно майже вдвічі переважають українські девербативи. Жодне дієслово не реалізувало всі СЗ типової СП.

Література

1. Адамець Н. В. Словотвірна парадигматика дієслів руху в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Адамець. – Івано-Франківськ, 2016. – 20 с.
2. Бразаускене Е. М. Словообразовательный потенциал префиксальных глаголов : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. М. Бразаускене. – М., 1991. – 22 с.
3. Валюх З. О. Словотвірна парадигма як об'єкт зіставної типології / З. О. Валюх // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного ун-ту. Філологія, педагогіка, психологія. – 2013. – Вип. 27. – С. 6–10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkyu_2013_27_3

4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Грещук В. В. Нариси з основоцентричної дериватології / В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 348 с.
6. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис. ...канд. філол. наук / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
7. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. О. Земская // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения 1–8. – М. : Наука, 1978. – С. 63–77.
8. Земская Е. А. Теоретические проблемы сопоставительного изучения словообразования славянских языков (семантико-функциональный аспект) / Е. А. Земская, О. П. Ермакова, З. Рудник-Карват // Славянское языкознание. XI Междунар. съезд славистов : сб. докладов. – М. : Наука, 1993. – С. 248–263.
9. Клименко Н. Ф. Словообразовательные гнезда слов как объект типологического изучения / Н. Ф. Клименко // Актуальные проблемы русского словообразования : материалы VI респ. научн.-практ. конф. – Самарканд, 1991. – С. 81–83.
10. Ковалик І. І. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками : автореф. дис. ... д. філол. наук / І. І. Ковалик. – К., 1961. – 37 с.
11. Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові : [монографія] / О. П. Кушлик. – Дрогобич : Коло, 2015. – 384 с.
12. Михайлик Р. П. Семантико-граматична структура дієслів на -ся в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Р. П. Михайлик. – К., 1995. – 19 с.
13. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола : автореф. дис. ...канд. філол. наук / Т. С. Морозова. – М., 1980. – 19 с.
14. Познанський Р. В. Словотворча спроможність дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Р. В. Познанський. – Івано-Франківськ, 2014. – 20 с.
15. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. ...канд. філол. наук / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
16. Сегін Л. В. Словотворча продуктивність дієслів динамічної просторової локалізованості з префіксом *vi-* в українській мові / Л. В. Сегін // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного ун-ту : зб. наук. пр. – Вип. 10. – Кривий Ріг, 2014. – С. 107–116.
17. Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М. : Наука, 1989. – 272 с.
18. Чиканцева Т. В. Словообразовательные парадигмы непроизводных глаголов современного русского языка : автореф. дис. ...канд. філол. наук / Т. В. Чиканцева. – Л., 1984. – 22 с.
19. Buzassyova K. Simantická struktúra slovenských deverbativ / K. Buzassyova. – Bratislava, 1973. – 237 s.
20. Jadacka H. Rzeczownik polski jako baza derywacyjna. Opis gniazdowy / H. Jadacka. – Warszawa : PWN, 1995. – 216 s.

Умовні скорочення

- СУМ – Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
СУМГ – Словарь української мови / За ред. Б. Д. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1–4.
ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Г. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТГ «Перун», 2001. – 1440 с.
SJPД – Słownik języka polskiego / red. naczelny W. Doroszewski. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1958–1969. – Т. 1–11.
SJPК – Słownik języka polskiego / pod red. I. Karłowicza i in. – Warszawa : Wyd-wo Kasy im. Minowskiego, 1900–1933. – Т. 1–8.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2017 р.

УДК 81'373.232.1 (=161.2)

О. В. Черноус

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ
ПРИЗВИЩ, МОТИВОВАНИХ ЛЕКСЕМАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ
ФІЗИЧНИХ ВАД ЛЮДИНИ**

Черноус О. В. Лексико-семантична типологія українських прізвищ, мотивованих лексемами на позначення фізичних вад людини.

У статті проаналізовано сучасні підходи до класифікації прізвищ та прізвищевих назв, у яких збережено назви фізичних вад денотатів; за семантикою твірних основ зібраних прізвищ виокремлено ознаки, що можуть слугувати критеріями для групування; упорядковано аналізовані антропоніми за групами відповідно до визначених ознак.

Ключові слова: лексико-семантична типологія, українські прізвища, фізичні вади денотата, твірна основа, мотивація іменування.

Черноус О. В. Лексико-семантическая типология украинских фамилий, мотивированных лексемами для обозначения физических недостатков человека.

В статье исследуются современные подходы к классификации фамилий, в которых сохранены названия физических недостатков денотатов; по семантике образующих основ собранных фамилий выделяются признаки, которые могут служить критериями для группировки; сортируются рассматриваемые антропонимы по группам в соответствии с определенными признаками.

Ключевые слова: лексико-семантическая типология, украинские фамилии, физические недостатки денотата, образующая основа, мотивация именования.

Chornous O. V. Semantic typology of Ukrainian family names referring to some human physical defects.

This paper concentrates on the traditional naming practice connected with the creation of family names representing human physical defects. For many centuries, Ukrainians had been suffered from different anatomical defects, injuries, and irreversible

defects that were not curable by surgery. Such anomalies regularly generated wide attention among members of society which led name-givers to use such special individual markers for the purposes of identification by creating new nicknames. First it was nicknames and then a lot of them developed into surnames. As a result, a substantial group of surnames that were derived from the words referring to some person's flaws in the appearance was formed in the Ukrainian system of family names.

Physical disabilities could serve as a source for name giving if they met several requirements: 1) they had external expression; 2) they were not very frequent; 3) they were easily seen on exposed parts of the body; 4) they were not curable by surgery. Brining the typology of medical diseases closer to the Ukrainian system of proper names it is possible to define some semantic groups of surnames: 1) surnames derived from the lexemes for the pathologies of the human eye; 2) surnames derived from the lexemes for the pathologies of the human ear; 3) surnames derived from the lexemes for the pathologies of the nose; 4) surnames derived from the lexemes for defects of the musculoskeletal system of a person; 5) surname derived from the lexemes for defects of the digestive system; 6) surnames derived from the lexemes for disorders of speech (disorders of the voice and form of speech); 7) surnames, reflecting the fact of injury or its consequences. It is also important to note that there are several subgroups within each group that accurately describe the physical lack. For example, surnames derived from the lexemes for the pathologies of the human ear include family names referring to the loss or decrease in hearing (deafness), some family names, which reflected the absence of ears, surnames that indicated the defects of the human ears. It is of remarkable importance to note the spoken nature of lexemes that were used in the name giving. Name givers preferred spoken words to depict medical concepts and didn't use their Latin analogues for human physical defects.

Key words: semantic typology, Ukrainian family names, the physical limitations, lexemes for physical defects, motivation of the naming.

У сучасному антропонімному фонді українців чільне місце посідають прізвища, мотивовані лексемами на позначення різноманітних анатомічних та функціональних аномалій денотатів. Висока продуктивність онімів такого типу підтверджена результатами спеціальних ономастичних досліджень іменувань мешканців Середньої Наддніпрянщини (Ю. Бабій), Нижньої Надднірянщини (І. Ільченко), Уманщини (Ю. Блажчук), Центральної та Східної Донеччини (Ю. Новикова), Північної Донеччини (Н. Булава), Слов'янського району Донецької області (Р. Падалка), Лубенщини (Л. Кравченко), Західного Поділля (Н. Рувьова), Житомирщини (Л. Ящук), Закарпаття (П. Чучка), Розточчя (О. Марочкіна), Опілля (Г. Панчук) тощо. Їх вивчення дало важливу інформацію про семантику твірних основ, кількісні показники групи, найбільш частотні одиниці, тоді як різноаспектність медичних явищ, відображених в антропоосновах зафіксованих прізвищ, відкриває широкі перспективи для їхньої семантичної систематики. Це й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Пропонована наукова розвідка має на меті окреслити застосовані в ономастичних дослідженнях підходи до систематизації українських прізвищ, мотивованих лексемами на позначення анатомічних та функціональних аномалій, та укласти класифікаційну схему аналізованої лексико-семантичної підгрупи. Реалізація поставленої мети передбачає виконання низки завдань: 1) проаналізувати наявні в дисертаційних працях сучасні підходи до класифікації прізвищ та прізвищевих назв, у яких збережено назви фізичних вад денотатів; 2) за семантикою твірних основ прізвищ виокремити ознаки, що можуть слугувати критеріями для групування; 3) упорядкувати аналізовані антропоніми за групами відповідно до визначених ознак.

Джерельною базою дослідження послуговували українські прізвища та прізвищеві назви Нижньої та Середньої Наддніпрянщини, Уманщини, Донеччини, Лубенщини, Західного Поділля, Житомирщини, Закарпаття, уведені в науковий обіг у дисертаційних працях з ономастики. У нашій роботі спираємося на теоретичні концепції таких відомих українських лінгвістів, як П. Бевзенка, В. Горпинича, І. Железняк, Ю. Карпенка, Р. Керсти, Р. Осташа, Ю. Редька, М. Худаша, П. Чучки.

Здоров'я є природною і неминущою життєвою цінністю людини, що віддавна посідає найвищі щаблі в ієрархічній градації потреб. Його збереження та зміцнення є одним із найважливіших пріоритетів теперішніх українців, так само як виховання толерантного ставлення до людей із різноманітними фізичними вадами або розладами. Досягнення сучасної медичної науки, зокрема в царині пластичної хірургії, створили нові можливості для відновлення зовнішності, усунення вроджених чи набутих деформацій різних органів, тканин, поверхні тіла, тоді як упродовж багатьох століть анатомічні дефекти, каліцтва та незворотні порушення не піддавалися корекції. Здебільшого такі аномалії одразу привертали увагу інших членів суспільства та перетворювалися на своєрідні індивідуальні маркери, які дозволяли практично безпомилково ідентифікувати особу-носія в колективі. За таких умов цілком логічним видається той факт, що назви фізичних вад часто слугували джерелом для народної іменотворчості, у результаті якої в українському антропоніміконі сформувалася значна за обсягом група прізвиць, мотивованих лексемами на позначення недоліків зовнішності, які згодом закріплювалися як родові назви.

Природний характер таких іменувань засвідчує давня козацька традиція, описана в «Истории Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожского, составлена из подлинных документов Запорожского Сѣчевого Архива А. Скальковским» та згадана Р. Осташем у додатку «До походження прізвищевих назв Реестру (спроба етимологічного словника)»: «Козаки <...> мали такий звичай до насмішок, що від найменшого випадку, вчинку, ходи або каліцтва негайно давали людині прізвисько, яке вже назавжди залишалось при ній ... Хто ходить зігнувшись від природи або від звички, той Горбач (або Горб), а якщо хто худий, блідий і слабкий, той Гнида ...» [9, с. 517].

При цьому керуємося розумінням того, що в деяких конкретних випадках достовірно визначити мотивацію іменування особи досить складно. Наприклад, називаючи людину *Глухий*, номінатори могли використати як зовнішнє вираження фізичного дефекту чи наслідків травмування, хвороби денотата (утрата слуху), так і значний діапазон інших індивідуальних характеристик. Так, лексемою «глухий» могли характеризувати людину, що нічого не чує або недочуває, або ж особу, яка не прислухається до чиеїсь думки, нечуйно ставиться до людей, байдужу. Поліваріантність можемо спостерігати й щодо апелятива «щербак», який збережено в основі прізвищ *Щербак*, *Щербаков* тощо: 1) той, у кого бракує зубів [10]; 2) башмак із цільного шматка шкіри; 3) рід рослин [3]. Погляди вчених не збігаються також щодо семантики твірної основи прізвища *Кривий*, що ускладнює уналежнення його до тієї чи тієї лексико-семантичної підгрупи: 1) кульгавий [3]; 2) горбатий [10, с. 304]. Наведені приклади демонструють характерну ознаку прізвищ як класу онімної лексики – наявність полісемії та омонімії твірних основ.

У наукових колах побутують різні погляди на методику класифікації прізвищ за семантикою твірних основ, однак домінує підхід, згідно з яким прізвища, мотивовані назвами фізичних вад людини, кваліфікують як оніми, в основах яких збережені імена та імена-прізвиська розряду «nomina personalia». Аналіз фактичного матеріалу дає змогу зробити деякі висновки щодо продуктивності назв анатомічних та функціональних дефектів у творенні прізвищ. Джерелом для іменотворчості могли послугувати фізичні вади, які: 1) були яскраво вираженими; 2) траплялися відносно рідко; 3) містилися на відкритих частинах тіла; 4) не підлягали якій-небудь корекції. Очевидним є те, що для номінатора було не стільки важливо, чи

людина мала вроджений дефект, чи набула його внаслідок травмування, хвороби чи з віком, скільки їх зовнішнє вираження й можливість легко сприймати зором. Ідеться насамперед про деформації опорно-рухового апарату та органів травлення, порушення функцій слуху та зору, повна відсутність органа, недостатній або надмірний розвиток органа, окремих його частин або всього тіла, ненормальна локалізація тощо.

Універсальний характер трансформації апелятивів на позначення аномалій людського тіла в пропріати засвідчують висновки ономастів, які досліджують чужомовний прізвищевий фонд. Так, аналіз семантики твірних основ німецьких прізвищ Закарпаття дав змогу Н. Головач виокремити лексико-семантичну групу номенів, які характеризують людину за її вдачею та зовнішністю, зокрема прізвища, у яких первинна семантика твірних основ окреслює фізичні вади денотатів (Schiller, Schrammer) [2, с. 10]. Дослідниця антропонімної системи надазовських греків В. Кравченко так само фіксує низку онімів, в антропоосновах яких відображено характеристики фізичних вад (Кіор– «сліпий», Сагір – «глухий») [7, с. 6].

Комплексні лінгвістичні дослідження регіональних антропонімних систем підтверджують активне функціонування прізвищ з антропоосновами на позначення патологій людського тіла на значній території України. На сьогодні реконструйовано семантику більшості таких онімів, визначено способи їхнього творення, описано статистичні показники, зроблено спроби класифікувати за допрізвищевою семантикою твірних основ. Так, на особливу увагу заслуговують спостереження українського одномаста Н. Булави, яка, студіюючи твірні основи сучасних українських прізвищ північної Донеччини, виокремила кілька різновидів прізвищ залежно від семантики лексем в антропоосновах: 1) лексеми, пов'язані з фактом каліцтва ніг людини; 2) лексеми на позначення горбатості людини; 3) лексеми, на позначення недоліків зору; 4) лексеми, на позначення дефектів слуху; 5) лексеми, на позначення певних фізичних недоліків окремих частин тіла: будови тіла, рук, ніг, вух, носа, шиї, рота, губ, зубів [1, с. 78–79]. І. Ільченко, дослідивши козацькі та сучасні прізвища Нижньої Наддніпряни, мотивовані назвами фізичних вад, виявила з-поміж них такі, що лише констатують факт каліцтва (*Глухий, Горбатий, Сліпий*), а також оніми, що характеризуються жорстоким, зневажливим ставленням до особи з фізичною вадою на

кшталт *Горбач, Кривега, Моргаль, Сліпак* [5, с. 114–115]. Характеризуючи оніми групи «Прізвища, утворені від прізвиськ за назвами фізичних ознак людини», дослідниця умотивовано аналізує їх за локалізацією аномалії: «Руки», «Ніс», «Шия», «Губи», «Волосся», «Борода, вуса». Інші ономасти здебільшого акцентують увагу на етимології та структурі прізвищ.

Розробляючи класифікаційну схему українських прізвищ, семантика твірних основ яких пов'язана з фізичними та функціональними вадами людини, беремо до уваги Міжнародну статистичну класифікацію хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям 10-го перегляду, що є стандартною діагностичною класифікацією для багатьох цілей, пов'язаних з управлінням системою охорони здоров'я [8], а також Інструкцію про встановлення груп інвалідності [6]. Адаптуючи медичну типологію до потреб антропоніміки, виокремлюємо такі лексико-семантичні групи українських прізвищ:

I. Прізвища, мотивовані лексикою на позначення патологій ока:

1) прізвища, в основах яких відображені назви зорових розладів, пов'язаних з хворобами м'язів ока: *Мигай, Мигаль, Мигуля, Моргаленко, Моргаль, Моргун, Моргуненко, Косатий, Косенко, Косенков, Косенчук, Косик, Косоокий*;

2) прізвища, антропооснови яких містять вказівку на повну відсутність зору (сліпоту): *Сліпак, Сліпакон, Сліпанченко, Сліпенко, Сліпенько, Сліпець, Сліпий, Сліпкань, Сліпкевич, Сліпуха, Сліпцов, Сліпченко, Сліпчук*;

3) прізвища, основи яких пов'язані з фактом відсутності очей, вродженої рудиментарності очей: *Безоков, Малоокий*.

II. Прізвища, твірними основами яких є назви патологій вуха:

1) прізвища, мотивовані лексемою на позначення втрати або зниження слуху (глухота): *Глух, Глухан, Глуханик, Глуханюк, Глухарьов, Глушенко, Глухий, Глухов, Глуховець, Глушак, Глушанин, Глушаченко, Глушко, Глушков, Глушок, Глущак, Глущенко, Глущук*;

2) прізвища, у яких знайшов відображення факт відсутності вух: *Безух, Безуханич, Безушко*;

3) прізвища, у яких збережено вказівку на дефект вух денотата: *Кривоухов*;

III. Прізвища, мотивовані назвами патологій носа:

1) прізвища, у яких відображено факт відсутності носа денотата: *Безнос, Безносенко, Безносий, Безносний, Безносюк*;

2) прізвища, у яких репрезентовано лексику на позначення деформації носа: *Горбоніс, Горбонос, Двоносов, Кривоніс, Кривонос, Кривоносенко, Кривонос*.

IV. Прізвища, які містять вказівку на вади кістково-м'язової системи денотата:

1) прізвища, мотивовані лексемами на позначення деформації та дефектів пальців кисті та стопи (укорочення, викривлення, наявність «зайвих» пальців): *Голопука, Коцюрба, Коцюруба, Куцюруба, Косолап, Косолапов, Криволап, Криволапов, Кривопапов, Куцелов, Шестопал, Шостак* («від давньої назви шестипалої людини» [10, с. 632]);

2) прізвища, твірними основами яких є апелятиви на позначення деформацій кінцівок, кукс, які виникли в результаті травм, хвороб, ампутації або вродженого недорозвинення, а також їхніх наслідків (кульгавість): *Кикоть, Кікоть, Кіктенко, Кикина, Косоруков, Криворука, Криворученко, Криворучка, Криворучко, Кухта, Кукса, Куксань, Куксевич, Куксенко, Куксін, Куксов, Криволаб, Кораченко, Кривоногий, Кривоберець, Кривоклубий, Клишан, Кульгавець, Кульгов, Хромейко, Хроменко, Хромий, Хромійчук, Хромов, Шкандиба, Шкиндя*.

Умовно до цієї підгрупи можна зарахувати онім *Тринога*, керуючись міркуваннями про те, що так могли іменувати людину, яка пересувалася за допомогою палиці. Менш імовірною є версія про генетичну аномалію.

3) прізвища, у яких репрезентовано факт відсутності верхніх або нижніх кінцівок, пальців: *Безногов, Безпаленко, Безпалій, Безпалов, Безпаль, Безпальків, Безпалько, Безпальченко, Безпальчук, Безпалюк, Беспалій, Беспалько, Безрук, Безруков, Безручко, Безп'ятов, Беспятченко, Безкостенко*.

До цієї підгрупи зараховуємо також прізвища, твірна основа яких опосередковано вказує на відсутність однієї або обох нижніх кінцівок за рахунок давнього протезування: *Дерев'янкін, Дерев'янка, Дерев'янченко, Дерев'янка* – від апелятива *дерев'янка* «дерев'яжка, искусственная деревянная нога» [3].

4) прізвища, твірні основи яких зберігають назви вад хребта людини та їх наслідки у вигляді деформацій:

а) прізвища, мотивовані лексемами на позначення помітного викривлення хребта: *Горб, Горба, Горбай, Горбаль, Горбаневський, Горбаненко, Горбань, Горбас, Горбасенко, Горбатенко, Горбатий,*

Горбатко, Горбатюк, Горбач, Горбачева, Горбаченко, Горбачик, Горбачов, Горбачук, Горбенко, Горбенкова, Горбецький, Горбик, Горбін, Горбоко, Горбоватий, Горбовий, Горбовський, Горбуленко, Горбуль, Горбуля, Горбун, Горбунко, Горбунов, Горбунь, Кривак, Криваник, Криванич, Кривань, Кривега, Кривелько, Кривельов, Кривенець, Кривенко, Кривенков, Кривенченко, Кривенька, Кривенько, Кривенюк, Кривець, Кривий, Кривик, Кривин, Кривинченко, Кривих, Кривицький, Кривич, Кривіш, Кривко, Кривов, Кривулько, Кривуля, Кривуляк, Кривун, Кривуненко, Кривцун, Кривченко, Кривчинов, Кривчук, Кривчун, Кривякін, Кривобок, Кривобоков;

б) прізвища, у яких зафіксовано факт деформації шиї денотата вродженого або набутого походження (характеризується неправильним нахилом голови вбік та поворотом): *Кривов'язюк, Косоголов, Кривошеев, Кривошеенко, Кривошей, Кривошейко, Кривошеїв, Кривошея, Кривоший, Кривошия;*

в) прізвища, у яких відображено інформацію про патологію грудної клітки людини (відсутність ребер): *Безребрий.*

5) прізвища, утворені від лексем на позначення інвалідності: *Калекін, Каліка.*

V. Прізвища, мотивовані лексемами на позначення вад органів травлення:

1) прізвища, антропооснови яких вказують на патології губ денотата: *Безгубенко, Безгубий, Безгубовий, Трегуб, Трегубенко, Трегубов, Тригуб, Тригуба, Тригубенко, Тригубченко;*

2) прізвища, твірними основами яких є апелятиви на позначення деформацій щелеп: *Криворот, Криворотенко, Криворотько, Оскалін* (можливо, як результат неврити лицьового нерва);

3) прізвища, мотивовані назвами патології зубів: *Беззуб, Беззубенко, Беззубик, Беззубка, Беззубов, Ганжа, Ганжела, Ганжій, Щерба, Щербай, Щербак, Щербаков, Щербан, Щербань, Щербанюк, Щербатенко, Щербатий, Щербатюк, Щербей, Щербий, Щербик, Щербина, Щербій.*

VI. Прізвища, мотивовані лексемами на позначення вад мовлення (порушення голосоутворення, форми мови): *Гаркавенко, Гаркавий, Гаркавчук, Гаркав'юк, Гаркаленко, Гарковенко, Гарковець, Гаркун, Гаркуша, Заїк, Заїка, Заїка, Заїкін, Заїкін, Заїкун, Заїченко, Заїченко, Заїчко, Картавенко, Картавих, Картавік, Картаєв, Мамрак, Німий, Шепелев, Шепеленко, Шепелєв, Шепель, Шепелявий, Шепилов.*

VII. Прізвища, у яких відображено факт травматизму або його наслідків: *Жжонов, Ломинога, Ломонос, Ломоносенко, Перебейнос, Перебийніс, Перебийнос, Порубаний, Порубаник, Перетейчук, Рубайніс, Шрам, Шрамко, Шрамов, Шрамченко*.

Аналіз антропооснов українських прізвищ дав змогу дійти висновку, що у процесі іменотворчості номінатори надавали перевагу народним назвам медичних явищ, які позначали фізичні вади, тоді як їхні латинські відповідники в основах українських прізвищ не засвідчені: *Кикоть, Кікоть, Кіктенко, Кикина* – похідне утворення від українського діалектного *кикоть* «решток відрізаного пальця, руки, ноги, а також недорозвинена рука, нога» [3], *Ганжа, Ганжела, Ганжій – танжда* «щербина» [3], *Голопука – пука* «внутрішня сторона кінця пальця» [3], *Кораченко – карачун* «людина з кривими, вигнутими назвні ногами» [4, с. 57–58], *Кухта* – російське діалектне *куктий* «людина без пальців», *кухта* «рука без кисті», білоруське діалектне *кукта* «залишок покаліченої руки, ноги», *кухта* «покалічена рука без пальців або без кисті» [4, с. 102–103].

Отже, досліджувані прізвища, твірні основи яких вказують на анатомічні та функціональні аномалії денотата, у лексико-семантичному плані досить різноманітні.

Література

1. Булава Н. Ю. Сучасні українські прізвища північної Донеччини : дис... канд. філол. наук / Н. Ю. Булава. – Одеса, 2005. – 229 с.
2. Головчак Н. І. Німецькі прізвища Закарпаття : автореф. дис... канд. філол. наук / Н. І. Головчак. – Одеса, 2003. – 20 с.
3. Грінченко Б. Д. Словник української мов : у 4 т. / Б. Д. Грінченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/1-a.html#show_point
4. Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. / І. В. Єфименко. – К., 2003. – 168 с.
5. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький регіон) : дис. .. канд. філол. наук / І. І. Ільченко. – Запоріжжя, 2003. – 254 с.
6. Інструкція про встановлення груп інвалідності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11>
7. Кравченко В. О. Антропонімія надазовських греків у її відношеннях з українською та російською антропоніміями : автореф. дис... канд. філол. наук / В. О. Кравченко. – Донецьк, 2002. – 20 с.
8. Міжнародна статистична класифікація хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям 10-го перегляду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mkh10.com.ua/>
9. Осташ Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру / Р. І. Осташ // Реєстр

Війська Запорозького 1649. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 517–568.

10. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців : історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 702 с.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2017 р.

УДК 811.161.3'373:398.92:27-188.5

З. У. Шведава

ВОБРАЗ НЕБА Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Шведава З. В. Образ неба в білоруській фразеології.

У статті проаналізовано фразеологізми білоруської літературної мови, об'єднані наявністю однокорених лексем-компонентів *небо*, *небесний*, *піднебесся*, які репрезентують концепт «небо», що являє собою фрагмент фразеологічної картини світу білорусів. З'ясовано, як у фразеологічних образах поєднуються мова і культура народу, яким чином ці образи транслюють культурну інформацію, як відображають локально-просторову і теологічну парадигму, зокрема поняття *небо*. Акцентовано увагу на виявленні ролі і місця лексики *небо* і похідних від неї *небесний* і *піднебесся*, на створенні образів фразеологічних одиниць для вираження нових значень, а також на відображенні у фразеологізмах сприйняття *неба* людиною для вираження характеристики нових найменувань. Аналіз фразеологічних одиниць, які репрезентують концепт «небо», дає змогу виявити не тільки позначення новим способом здебільшого абстрактних понять, виокремлених як найбільш важливі для правильної організації життя людини, її взаємин у колективі, але й для їх оцінки, переважно негативної, і демонстрації в такий спосіб ціннісних орієнтацій народу.

Ключові слова: фразеологізм, компонент, небо, фрагмент, образ, оцінка, символіка, культура, картина світу.

Шведава З. В. Образ неба в белорусской фразеологии.

В статье анализируются фразеологизмы белорусского литературного языка, объединенные наличием однокоренных лексем-компонентов *небо*, *небесный*, *поднебесье* и репрезентирующие концепт «небо», что представляет один фрагмент фразеологической картины мира белорусов. Устанавливается, как в образах фразеологизмов объединяются язык и культура народа, как образы фразеологизмов доводят культурную информацию единиц при их «прочтении» и как отражены локально-пространственная и теологическая парадигмы понятия небо с преобладанием первой. Акцентируется внимание на выявлении роли и места лексики *небо* и производных от нее *небесный* и *поднебесье*, на создание образов фразеологических единиц с ними для выражения новых значений, а также на отражение в образах фразеологизмов восприятия понятия небо человеком для выражения характеристик и оценок новых наименований. Анализ фразеологических единиц, репрезентирующих концепт «небо», позволяет выявить не только обозначение новым способом в большинстве случаев абстрактных понятий и явлений, выделенных как наиболее важных для правильной организации жизни человека, его взаимоотношений в коллективе, но также для характеристики и оценки, как правило,

отрицательной, этих понятий, явлений, действий и представление таким образом правил и установок народа.

Ключевые слова: фразеологизм, компонент, небо, фрагмент, образ, оценка, символика, культура, картина мира.

Shvedova Z. V. The image of heaven in Belarusian phraseology.

The article analyzes the phraseological units of the Belarusian literary language, combined with the presence of one-root lexeme components *heaven*, *heavenly* and *the heavens*, representing “the heaven concept”, which represents one fragment of the phraseological worldview of the Belarusians. It is established how the language and culture of the nation are combined in the images of phraseological units, how the images of phraseological units bring the cultural information when they are “read” and how the locally-spatial and theological paradigms of the heaven concept with the predominance of the former are reflected. The paper puts emphasis on therevealing the role and place of the lexeme *heaven* and its derivatives *heavenly* and *the heavens*, the creation of images of phraseological units with them for the expression of new meanings, as well as the reflection in the images of the phraseological units of the perception of *heaven* concept by the human being for expressing characteristics and assessments of new nominations.

The analysis of phraseological units representing the *heaven* concept tallows to reveal not only the new designation mostly abstract concepts and phenomena that are identified as the most important for the proper organization of human life and its relationships in the collective of people, but also to characterize and evaluate these concepts, phenomena and actions and thus to represent the rules and attitudes of people.

Key words: phraseological unit, component, heaven, fragment, image, assessment, symbolics, culture, worldview.

Кожная мова мае сваю ўнікальную семантычную прастору, і толькі ў кантэксце гэтай прасторы можна вызначыць і зразумець спецыфіку пэўнага фрагмента мовы. Нацыянальную карціну свету можна зразумець праз ключавыя словы мовы. Гэта гаворыць аб тым, што ў пэўных словах могуць адлюстроўвацца некаторыя асаблівасці самабытнай культуры народа. Ганна Вяжбіцкая піша, што «значэнні слоў розных моў не супадаюць (нават калі яны, не маючы лепшага, штучна ставяцца ў суаднясенне адно да аднаго ў слоўніках), што яны адлюстроўваюць і перадаюць лад жыцця і вобраз мыслення, характэрныя для некаторага дадзенага грамадства (ці моўнай агульнасці), і што яны ўяўляюць сабой бяспэчныя ключы да разумення культуры» [1, с. 283]. Для таго каб вызначыць, ці з’яўляецца слова адным з ключавых у культуры народа, неабходна ўстанавіць, што дадзенае слова агульнаўжывальнае, часта сустракаецца ў фразеалагізмах, парэміях і іншых крыніцах.

Да ліку такіх ключавых слоў беларускай мовы, несумненна,

можна аднесці слова *неба*, якое валодае не толькі замацаванай за ім сімволікай, але называе канцэпт, пад якім разумеецца сукупнасць ведаў, уяўленняў, паняццяў, асацыяцый, вобразаў і іншых ментальных утварэнняў, што па-рознаму звязаны з семантычнымі катэгорыямі (лексічнае значэнне, значнасць, сэнс) і моўнымі адзінкам, якія ўдзельнічаюць у аб'ектывацыі канцэпту.

Увогуле канцэпт «неба» з'яўляецца адным з канцэптаў глабальнага зместу, які перадае ўяўленні жыхароў планеты Зямля аб засвоенай прасторы ўсяго Сусвету і, у прыватнасці, нябеснай прасторы, і гэтыя ўяўленні не былі статычнымі, яны змяняліся з цягам часу. Пытанне аб тым, як чалавекам асэнсоўваецца прастора і як яна канцэптуалізуецца ў мове, ужо з'яўлялася аб'ектам увагі вучоных. Гэтай праблематыцы прысвечаны шматлікія работы, сярод якіх найбольш працы рускіх лінгвістаў (Аруцюнава 1998, 1999; Гак 2000; Краўчанка 1996; Кобазева 2000; Кубракова 2000; Лотман 1999; Урысон 1998; Шмялёў 2001; Якаўлева 1994 і інш.). Тым не менш вывучэнне таго, як асэнсаванне прасторы – макракосмасу – звязана з асэнсаваннем мікракосмасу яшчэ далёка ад свайго завяршэння. Да таго ж цікавым, на нашу думку, і нават неабходным з'яўляецца разгляд канцэптуалізацыі неба сродкамі беларускай фразеалогіі, паколькі гэтае пытанне ў беларускім мовазнаўстве не ўзнімалася.

Увага да фразеалагічных адзінак акцэнтуюцца на паняцці іх культурнай канатацыі ў пэўнай мове, паколькі фразеалагічнае значэнне істотна адрозніваецца ад, напрыклад, лексічнага значэння слова сваёй ускладненасцю, якая абумоўлена не толькі своеасаблівым сімбіёзам семантычных і кагнітыўных ярусаў, але і тым, што фразеалагізмы – моўныя і культуралагічныя знакі другаснай намінацыі, роля якіх найперш у ацэньванні, у характарыстыцы і выражэнні адносін да таго, што названа. Акрамя таго, даследаванне фразеалагізмаў як знакаў «мовы» культуры, як другасных намінацый – гэта яшчэ і пранікненне ў складаную прыроду фразеалагічнага знака ва ўзаемадзеянні сінхраніі і дыяхраніі яго кагнітыўнай інтэрпрэтацыі. А культурная інтэрпрэтацыя фразеалагічных адзінак спалучае ў адно цэлае моўную семантыку і культурную канатацыю, утвараючы, асаблівае, фразеалагічнае, ці, паводле тэрміна рускага лінгвакультуролога М. Каўшовай, культурна-моўнае, значэнне [2, с. 59].

Акрамя таго, фразеалагізмы – гэта сродак і крыніца пазнання светабачання і светаўспрымання пэўнага народа. Прапанаваны

артыкул прысвечаны аналізу фразеалагізмаў, якія аб'яднаны агульным кампанентам *неба* і вытворнымі ад яго прыметнікам *нябесны* і назоўнікам *паднябессе* і з'яўляюцца рэпрэзэнтантамі канцэпту, вызначэнню іх ролі, усімі разам і кожным паасобку, у канцэптуалізацыі аднаго фрагмента моўнай карціны свету беларусаў. Крыніцай збору вызначанай групы фразеалагізмаў паслужыў «Слоўнік фразеалагізмаў» І. Лепшава [3; 4] як самы поўны збор беларускай фразеалогіі, што адносіцца да літаратурнага ўжытку.

Эмпірычную базу даследавання склалі выдзеленыя 35 фразеалагізмаў, кампанентны аналіз якіх паказвае, што найбольшая частотнасць належыць лексеме-кампаненту *неба* (усяго 26 адзінак), з якіх у дзвюх зафіксавана форма множнага ліку *нябёсы*.

Лексема *неба* ў складзе беларускай лексікі характарызуецца наступным семантычным аб'ёмам: 1) 'атмасфера, якая відна з зямлі – прастора ў форме купала, скляпення'; 2) 'па рэлігійных уяўленнях – месца, прастора, дзе знаходзяцца Бог, анёлы, святыя і пад.' // 'боскія вышэйшыя сілы' [5, с. 351].

У міфалагічнай мадэлі свету *неба* разглядаецца як «верхняя, найбольш сакралізаваная сфера космасу, месца знаходжання Бога (багоў), святых і душ памерлых, змясцілішча нябесных свяцілаў, вільгаці, святла і агню» [6, с. 328].

Як відаць, дамінуючымі пры вызначэнні паняцця *неба* з'яўляюцца дзве характэрныя, ці прыродныя, прыметы – 1) лакальна-прасторавая, г. зн. *неба* як прастора, якая знаходзіцца над зямлёй, але на вялікай адлегласці, і 2) тэалагічная, г. зн. тлумачэнне і ўспрыманне *неба* як месцазнаходжання Бога і боскіх, вышэйшых сіл.

1. Лакальна-прасторавая парадыгма.

Лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагізмаў з кампанентам *неба* паказвае, што найбольш актуальнай сферай, якая адлюстроўвае розныя карэляцыі *неба*, з'яўляецца ў першую чаргу лакальна-прасторавая парадыгма.

Неба як прастора характарызуецца найперш паводле сваёй аддаленасці, яно далёкае ад зямлі, што і знайшло адлюстраванне ў фразеалагізмах, з якіх выдзелім *сем вёрст да нябёс і ўсё лесам*; быць, адчуваць сябе *на сёмым (дзясятым) небе*; *як неба ад зямлі і між (паміж) небам і зямлёй*, у аснову якіх пакладзена прымета ўсведамлення чалавекам пра аддаленасць *неба* ад зямлі. Аднак кожны

з гэтых фразеалагізмаў прызваны называць новае паняцце, як правіла, абстрактнага характару, выражаць адносіны чалавека да яго і даваць ацэнку. Так, фразеалагізмы *сем вёрст да нябёс і ўсё лесам* ‘вельмі многа і абы-чаго (нагаварыць, наплесці і пад.)’ [3, с. 194] і *быць, адчуваць сябе на сёмым (дзясятым) небе* ‘бязмерна шчаслівым, вельмі задаволеным (быць)’ [4, с. 95] характарызуюцца агульным матывам вялікай аддаленасці, адлегласці ад неба, наяўнасцю агульнага лічэбнікавага кампанента і выразнай вобразнасцю, але называюць розныя паняцці, даюць ім розныя характарыстыкі, што выяўляюць тое каштоўнаснае, вартаснае, дзеля чаго і ўтвораны гэтыя адзінкі. Першы вызначае вялікую колькасць нагаворанага, сказанага кім-небудзь, а другі – прымету радаснага псіхалагічнага стану чалавека. Розныя ў іх вобразы, характарыстыка і ацэнка, якую нясуць фразеалагізмы: першы, нягледзячы на наяўныя семы ‘вельмі’ і ‘многа’, што матывавана першай часткай новага наймення – *сем вёрст да нябёс* (праз кампанент *сем* фразеалагізм суадносіцца з лічбавым, праз кампанент *вярста* як старажытную меру даўжыні і словаспалучэнне *да нябёс* – з прасторавым і касмічным кодамі культуры), характарызуецца адмоўнай канатацыяй – сема ‘абы-чаго’ нагаварыць (параўн. *Меней гавары, болей пачуеш; Мени слоў, болей справы*), якая асабліва выяўляецца праз вобраз другой часткі – *і ўсё лесам*. Другі фразеалагізм – поўная процілегласць першаму, паколькі яму ўласціва высокая станоўчая канатацыя: ён сімвалізуе стан самага высокага ўзроўню адчування шчасця і радасці чалавека.

Заўважым пра невыпадковасць выбару лічбы сем (адпаведна ў складзе фразеалагізмаў кампаненты *сем і сёмым*), якая з’яўляецца адным з асноўных лічбавых параметраў сусвету, што сімвалізуе паўнату і сукупнасць, дасканаласць, лічыцца асаблівай адзінкай у магаў, філосафаў, займае цэнтральнае месца ў рэлігіях розных народаў.

Так, паводле міфалагічных дадзеных, неба мае сем ярусаў ці цэнтраў, Бог жыве на самым аддаленым, сёмым ярусе, там знаходзіцца рай. Па народных уяўленнях, «святасць (святло) вышэйшага, сёмага, неба дасяжная толькі праведным людзям» [6, с. 328]. Вось і атрымліваецца, што сем верст – гэта вельмі шмат, і гэта як бы добра, але выкарыстанне супрацьлеглага *ды ўсё лесам* (праз кампанент *лесам* фразеалагізм суадносіцца з прыродным і раслінным кодамі культуры), дзе *лес* выяўляе замацаванае за ім сімвальнае значэнне ‘цёмната, незразумеласць, бяссэнсіца’ (параўн. *цёмны лес; як у лесе; у лесе*

гадаваўся). І такі вобраз з дапамогай асацыяцый, што ўзнікаюць пры гэтым, рэалізуе новае значэнне і даводзіць, што шмат сказаць, але без толку, не да месца – гэта нядобра.

А вось быць на сёмым небе – гэта адчуваць радасць, бо стаць, паводле свайго адчування, эмацыянальнага стану набліжаным да радаснага і шчаслівага знаходжання на сёмым небе, дзе жывуць багі, дзе пануе радасць і прыгажосць, у адрозненне ад звычайнага эмацыянальнага стану чалавека, што знаходзіцца на зямлі і які заняты вечнай працай, абцяжараны клопатам і мукамі.

Да фразеалагізма быць, адчуваць сябе на сёмым (дзясятым) небе можна з правам аднесці як блізкі яму паводле агульнага кампанента і станойчай ацэнкі фразеалагізм *неба ў алмазах* убачыць, пабачыць ‘штосьці жаданае, прыемнае’ [4, с. 94], дзе адчуванне радасці, шчасця перадаецца праз зрокавае ўспрыманне чалавекам чагосьці надзвычайна прыемнага, паколькі ў аснове вобраза ляжыць метафара, якая прыпадабняе штосьці жаданае, тое, што прыносіць чалавеку адчуванне ўзнёсласці, радасці, да неба, якое далёкае, у алмазах. Кампанент *алмаз* як лексема, што абазначае каштоўны камень, бляск якога пераўзыходзіць усе іншыя мінералы, у вобразе фразеалагізма сімвалізуе святло, райскае задавальненне, што зноў узыходзіць да ўспрымання неба як аддаленага месца радасці, святла.

А вось вобраз аднаструктурнага папярэдняму фразеалагізма *неба ў клетку (клетачку)* ‘турма або іншыя месцы зняволення’ [4, с. 94] выразна даводзіць зусім адваротнае, хаця зноў маеца на ўвазе неба як аддаленая ад чалавека прастора. І фразеалагізм выступае стэрэатыпам уяўлення аб месцы зняволення чалавека паводле ўспрымання святла, неба як жаданай далёкай прасторы і як сімвалу волі, свабоды, але праз вокны з кратамі.

Збліжаюцца на аснове матыву адлегласці зямлі ад неба і суаднесенасцю з прасторавым, прыродным і касмічным кодамі культуры і фразеалагізмы *між (паміж) небам і зямлёй* 1) ‘без пастаяннага жыцця, дзе даўдзецца (жыць, знаходзіцца і пад.)’, 2) ‘далёка ад рэчаіснасці (быць, існаваць і пад.)’, 3) ‘у стане няпэўнасці, неўладкаванасці (быць, заставацца і пад.)’ [4, с. 95]; *вісець паміж (між) небам і зямлёй* ‘знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы’ [3, с. 199]; *як неба ад зямлі* ‘вельмі моцна, рэзка (адрозніваецца хто-н. ад каго-н., што-н. ад чаго-н.)’ [4, с. 95]; *ад зямлі адарвацца і да неба не дастаць*

‘прагадаць у жыцці, адышоўшы ад свайго, прывычнага і не прымкнуўшы да іншага, непрывычнага, чужога, але жаданага’ [3, с. 53] і <як, што> *неба і зямля* ‘поўная процілегласць’ [4, с. 95]. Але яшчэ тут выразна выяўляецца матыў супрацьлегласці неба і зямлі, супрацьпастаўлення неба як верху, чужой, невядомай прасторы, дзе знаходзяцца багі, анёлы і «духі» праведнікаў, куды ўзнёсся Хрыстос пасля ўваскрэшання, і зямлі як нізу, але свайго, вядомага, матэрыяльнай сферы, месца пражывання смертных людзей, пад якім размешчаны падземны свет. А ў выніку абзначэнне новых абстрактных паняццяў, і ў кожным выпадку свой вобраз, свая ацэнка.

Так, метафара, у якой адсутнасць прытулку, жылля, як і нерэальнасць успрымання ці няпэўнасць псіхалагічнага стану чалавека прыпадабняюцца знаходжанню чалавека паміж небам і зямлёй, у прасторы, у паветры як у «падвешаным» стане, што, зразумела, адмоўна ацэньваецца (*між (паміж) небам і зямлёй*). І такім вобразам фразеалагізма даводзіцца, што зямля для беларуса разглядаецца як аснова жыцця, рэальнасць успрымання, вядомасць, пазнанасць, сваё, роднае. Вось чаму асуджаецца адрыў ад свайго і такое расцэньваецца як здрада свайму роднаму, сваёй зямлі (*ад зямлі адарвацца і неба не дастаць*). А абраная прыродная метафара, што ляжыць у аснове вобразаў фразеалагізмаў <як /што> *неба і зямля* і *як неба ад зямлі*, супрацьлегласць і адрозненне паміж прадметамі, з’явамі, людзьмі на аснове метафары прыпадабняецца да супастаўлення і адрознення паміж небам і зямлёй. І першы фразеалагізм набыў ролю эталона ў вызначэнні процілеглых з’яў, паняццяў, прадметаў, дзеянняў, а другі – у ролі эталона высокай ступені праяўлення адметнасці, адрознення двух зусім не падобных людзей, прадметаў, з’яў ці паняццяў, як непадобныя неба з яго высокім, духоўным пачаткам і зямля з яе матэрыяльным, зямным успрыманням жыцця.

Неба як верх, як аддалены нябесны купал, які пакрывае зямлю і знаходзіцца ад яе на адлегласці, на аснове асацыяцыі з дахам дома, хаты ўспрымаецца як дах, страх, што і пакладзена ў аснову метафарычных вобразаў фразеалагізмаў *небам крыты* ‘з дзіравым дахам’ [4, с. 616]; *пад адкрытым небам* ‘на вуліцы, не ў памяшканні’ [4, с. 95]; *пад голым небам* ‘на вуліцы, не ў памяшканні’ [4, с. 95], якія перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра знаходжанне чалавека ў памяшканні, дзе дзіравы дах, ці ўвогуле не ў памяшканні.

Неба як аддаленая прастора з яе адметнасцю адлегласці і разам з

тым як месца боскага, усяго духоўнага, у адрозненне ад вядомай, зямной, прасторы, прадстаўлена ў вобразах некалькіх фразеалагізмаў для абазначэння, характарыстыкі і ацэнкі зямных дзеянняў чалавека, а па сутнасці для фармулявання правілаў арганізацыі жыцця чалавека на зямлі.

Возьмем, напрыклад, фразеалагізм *капціць неба* ‘жыць без мэты, без карысці для другіх, без пэўнай справы’ [1, с. 556], вобраз якога праз кампанент *капціць* суадносіцца з антропным, а праз кампанент *неба* – з касмічна-прасторавым кодам культуры і пабудаваны на аснове метафары, паводле якой жыццё чалавека без працы, без карысці сабе і іншым людзям прыпадабняецца да капчэння неба. І тут фразеалагізм выяўляе вытокі свайго стварэння са старажытным бачаннем свету праз супрацьлегласць верху і нізу. І ўсё, што адбываецца на зямлі, унізе, што і як чалавек робіць на зямлі, заслугоўвае месца душы пасля смерці на небе. А капціць азначае пакрываць неба сажай, што пярэчыць правілам і нормам паводле ўяўленняў пра неба не столькі як высокае, колькі боскае.

Кампанент *неба* ў фразеалагізмах беларускай мовы найбольш суадносіць новыя адзінкі з касмічным і прасторавым кодам культуры, якія шматразова выражаюцца ў фразеалагізмах праз словаспалучэнне *з неба*, што з’яўляецца ўказаннем, адкуль пачынаецца далёкая касмічная прастора, а ў вобразах адзінак – пачынаецца дзеянне, ці ў *неба* як указанне, куды накіравана дзеянне. І неба тут сімвалізуе адметнае, невядомае на зямлі і разам з тым успрымаецца як жаданае, дар Божы, што дазваляе стварыць празрыстыя і надзвычай дакладныя метафарычныя вобразы фразеалагізмаў і ўсё больш заўважнае набліжэнне да тэалагічнага аспекта ўспрымання неба.

Так, фразеалагізм *пападаць (трапляць) пальцам у неба* ‘гаварыць ці рабіць што-н. неўпапад, недарэчна’ [4, с. 180] утрымлівае метафару, што прыпадабняе сказанае неўпапад ці што-н. зробленае недарэчна да пападання пальцам у неба, дзе неба – гэта вялікая, неабмежаваная прастора, а палец – адзінка цела чалавека для ўказання няпэўнага. Фразеалагізм перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра беспадстаўнае выражэнне думкі ці недарэчнае дзеянне, работу.

У прыватнасці, у выніку метафарычнага мыслення на аснове прыпадабнення нечаканасці, неспадзяванасці для чалавека ўдару грому з неба да нечаканасці, раптоўнасці якой-небудзь падзеі альбо

паведамлення якої-небудзь навіны, ці ў выніку метафарызацыі параўнання, ствараецца фразеалагізм як *гром (пярун) з (сярод) яснага неба* 1) ‘зусім нечакана, раптоўна. Звычайна пра якое-н. здарэнне, няшчасце, бяду і пад.’, 2) ‘зусім нечаканы, раптоўны. Пра якую-н. падзею, навіну і пад.’ [3, с. 324–325].

Неразуменне чалавекам пэўных ісцін, яго поўная недасведчанасць альбо нечаканасць, раптоўнасць з’яўлення каго-небудзь прыпадабняюцца на аснове антропна-прасторавай метафары да падання чалавека з неба як з чужой прасторы: з *неба (з месяца) зваліўся (-лася, -ліся)* ‘не разумеш таго, што відавочна ўсім’ [3, с. 482]; як *(нібы) з неба зваліўся (спаў, упаў)* ‘зусім нечакана, раптоўна з’явіўся, узнік’ [3, с. 482]. І ў прыведзеных фразеалагізмах зноў выяўляецца супастаўленне неба і зямлі, дзе неба – непазнанае, чужое, а зямля свая, вядомая, а таму неразуменне, няведанне чалавекам таго, што вядома іншым, прыпадабняецца да такога чалавека, які зваліўся з неба; альбо тое, што нечакана, раптоўна з’яўляецца, узнікае прыпадабняецца да прыродных з’яў, вышэйшых сіл, прыпадабняецца да таго, што з’яўляецца з неба (параўн. *як гром з яснага неба; як снег на галаву ці як манна з неба*).

А ў вобразе фразеалагізмаў *зорак з неба не хапае (не хапаў)* ‘мае сярэднія здольнасці, не вылучаецца незвычайным талентам, розумам і пад.’ [4, с. 597] і *хапаць зоркі з неба* ‘здзяйсняць што-н. выключнае, выдатнае’ [4, с. 599] зноў жа супастаўляюцца «верх» і «ніз», «неба» і «зямля», «сваё» і «чужое», бо неба – гэта тая вышыня, якая недасяжная звычайнаму чалавеку, і толькі той, хто надзелены незвычайным боскім дарам (параўн. *нарадзіцца пад ішчаслівай зоркай*), можа выдзеліцца, быць «наверсе» (параўн. *на сёмым небе быць*). А таму гэтыя два фразеалагізмы можна разглядаць як супастаўленне двух эталонаў у вызначэнні звычайнага, неардынарнага, нічым не выдзяляльнага чалавека і такога, які характарызуецца незвычайнымі, бліскучымі дадзенымі, які адораны Богам унікальным розумам, талентам ці чымсьці адметным ад усіх іншых людзей, але гэта дар Божы.

Да іх далучаецца фразеалагізм *узносіць (узнімаць) да нябёс (да неба)* ‘празмерна расхвальваць каго-, што-н.’ [4, с. 559], дзе выяўляецца негатыўная ацэнка такой дзейнасці, як захвальванне, што адмыслова перададзена праз сему ‘празмерна’ ў дэфініцыі і што не падпарадкоўваецца правілу меры, а таму і падпадае пад асуджэнне.

Неба губляе сваю бясконцасць ва ўспрыманні чалавека, калі ён

трапляе ў складаную жыццёвую сітуацыю. Калі неба не здольнае абараніць чалавека, яно ўспрымаецца нязначным па памеры, што зафіксавана ў фразеалагізме *неба з аўчынку здаецца (здавалася, здасца)* ‘становіцца нязносна цяжка ад страху, болю і пад.’ [4, с. 94], які пабудаваны на аснове прыёму літоты.

2. Тэалагічная парадыгма.

Найбольш выразна тэалагічная сфера прымет неба выяўляецца ў вобразах групы фразеалагізмаў, зыходнай крыніцай якіх з’яўляецца тэкст Бібліі, у прыватнасці, звесткі пра манну нябесную як дар Бога яўрэям у час іх саракагадовага блукання па пустыні да сваёй «зямлі абяцанай».

Манна нябесная, якая штодзённа падала з неба разам з расой, набыла сакральны сэнс, а ў метафарычных вобразах фразеалагізмаў яна прыпадабняецца да жаданага, асабліва важнага ў жыцці чалавека ці багацця падазронага характару (*манна нябесная; чакаць манны з неба* ці *чакаць манны нябеснай* ‘(чакаць) малаверагоднай дапамогі, падтрымкі, вынікаў’ [4, с. 20]), да ўяўлення аб лёгкасці здабывання неабходнага (*манна з неба сыплецца (падае)* і *манна нябесная сыплецца (падае)* ‘каму-н. вельмі лёгка, само сабой дастаюцца сродкі для пражыцця, набытак і пад.’ [4, с. 20]) ці перадачы высокай ступені інтэнсіўнасці жадання цуда (*чакаць як манны нябеснай* ‘з вялікім нецярпеннем, вельмі моцна’ [4, с. 20]).

Прыземлена на фоне папярэдніх, асабліва фразеалагізмаў з кампанентам *нябесны* гучыць уласнабеларускі фразеалагізм *валіцца (падае) з неба* ‘лёгка дастаецца каму-н.’ [3, с. 171], дзе вобраз створаны на аснове алюзіі з біблейскім аповедам і вобразамі папярэдніх фразеалагізмаў, але на аснове абранай метафары ў яго вобразе даводзіць, што ўсё тое, што чалавеку дастаецца без намаганняў, без прыкладання розуму і працы, прыпадабняецца да таго, што звалілася яму з неба. І фразеалагізм *валіцца (падае) з неба* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра бесклапотнае набыццё матэрыяльных выгод, само сабой прыходзячых удачы і выгады.

Калі ў фразеалагізмах *чакаць манны з неба* ці *чакаць манны нябеснай*, альбо *манна з неба сыплецца (падае)* і *манна нябесная сыплецца (падае)* скарыстоўваюцца варыянты з *неба*, ці *нябесны*, тым самым вызначаючы прыналежнасць да прасторава-лакальнага, ці рэлігійнага, біблейскага, аспекта ў характарыстыцы чалавекам неба,

то яшчэ ў некалькіх новых адзінках ужыты кампанент *нябесны*, і яны выразна актуалізуюць тэалагічную прымету і характарызуюцца святасцю і велічнасцю. Да іх адносяцца назоўнікавы фразеалагізм *царства нябеснае* ‘рай, замагільнае жыццё ў раі’ [4, с. 622] і такі ж выклічнікавы фразеалагізм, што ўжываецца пры ўпамінанні нябожчыка як пажаданне яму замагільнага жыцця ў раі, што сваімі вытокамі абавязаны тэксту Евангелля ад Матфея: «...покайтесь, ибо приблизилось Царство Небесное» ці «Царство небесное силою берется, и употребляющие усилие восхищают его». Дзеяслоўны фразеалагізм *пускаць у царства нябеснае* ‘забіваць, знішчаць’ [4, с. 279], служыць для вобразнага наймення дзеяння з тым шкадаваннем і вызначэннем забітаму царства нябеснага, г. зн. паслясмяротнага месца ў раі праведных, бо чалавек не памёр сваёй смерцю, а забіты. Усе тры фразеалагізмы праз кампаненты *царства нябеснае* суадносяцца з рэлігійным і прасторавым кодамі культуры, абазначаючы месца душы забітага, а апошні праз кампанент *пускаць* – з антропна-дзейнасным. І ўсе яны характарызуюцца высокай станоўчай канатацыяй.

Адметны вобраз ілюструе фразеалагізм *нябесная канцылярыя* ‘неба як месца фарміравання надвор’я’ [3, с. 553], які паводле кампанента *нябесны* далучаецца да другой групы адзінак, а паводле вобраза і семантыкі знаходзіцца на мяжы прасторавай і тэалагічнай парадыгмы. У фразеалагізме паводле падабенства канцылярыі як дзяржаўнай установы з яе службовымі асобамі, што вызначаюць справы людскія, прадстаўлена нябесная канцылярыя, дзе ўсе праявы атмасферных ападкаў, тэмпературы, увогуле надвор’я на зямлі вызначаюць непадуладныя людзям вышэйшыя сілы. У аснове вобразе ляжыць метафара, што прыпадабняе месца дзеянняў багоў да нябеснай канцылярыі, і фразеалагізм служыць для жартоўнага абазначэння залежнасці надвор’я ад вышэйшых сіл, неба і разам з тым прызнання сілы і ўлады багоў.

І адзін фразеалагізм утрымлівае кампанент *паднябессе* – *лунаць у паднябессі* (*у надхмар’і, у эмпірэях*) ‘бясплённа марыць, не заўважаючы навакольнага’ [3, с. 662], дзе вобразна перададзена безвыніковасць мар чалавека, што звязана з уяўленнем аб адлегласці (пад небам) і немагчымасці дасягнуць неба, з другога боку, тут знаходзяць адлюстраванне ўяўленні пра мары як райскае жыццё, што не адпавядае зямному, а таму фразеалагізм і перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра бясплённасць мар, якія «адарваліся» ад зямнога жыцця

як рэальнасці іх здзяйснення.

Такім чынам, вобраз неба ў складзе вобразаў фразеалагізмаў толькі з кампанентамі *неба, нябесны, паднябессе* паўстае перад намі як прастора без межаў, аддаленая і супрацьлеглая зямлі, як чужая і недасяжная, і разам з тым як месца багоў, райскага жыцця.

Літаратура

1. Вежбицкая А. Понимание культуры через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
 2. Ковшова М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 456 с.
 3. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. Т. 1. А-Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.
 4. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. Т. 2. М-Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
 5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. Т. 3: Л-П. / Рэд. тома П. М. Гапановіч. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. сав. энцыклапедыі, 1979. – 672 с.
 6. Міфалогія беларусаў : энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.
- Стаття надійшла до редакції 19.09.2017 р.*

УДК 81.44

А. Н. Шестернёва

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ БЕЛОРУССКОГО, РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКОВ

Шестернёва А. М. Порівняльна типологія фразеологічних одиниць білоруської, російської, англійської та французької мов.

Мотивованіст зв'язку компонентів фразеологізмів за всіма розбіжностями в інтерпретації різних національних фразеологічних шкіл уналежнено три універсальні типи: усталені; варіабельні; незакріплені. За відношенням фразеологічної номінації до дійсності виокремлено шість основних типів фразеологізмів: номінативні; приказкові; неприказкові; модальні; вигукові; службові. Визначено, що кількість незакріплених фразеологічних одиниць є майже рівнозначною в англійській і російській фразеології, дещо меншою – у білоруській і французькій мовах, а це засвідчує те, що для білоруських і французьких фразем характерна фіксована структура. Більшість фразеологізмів білоруської, російської, англійської та французької мов є номінативними, що ще раз акцентує на пріоритеті основної функції фразеологічних одиниць – називати (з різним ступенем експресивної оцінки) реалії навколишнього світу.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна одиниця, білоруська мова, російська мова, англійська мова, французька мова, порівняльна типологія.

Шестернёва А. Н. Сравнительная типология фразеологических единиц белорусского, русского, английского и французского языков.

Мотивированность связи компонентов фразеологизмов при всех различиях в интерпретации разных национальных фразеологических школ можно свести к трем универсальным типам фразеологических единиц: застывшие; переменные; незакрепленные. По отношению фразеологической номинации к действительности можно выделить шесть основных типов фразеологизмов: номинативные; пословичные; непословичные; модальные; междометные; служебные. Установлено, что количество незакрепленных фразеологических единиц является почти равным в английской и русской фразеологии, несколько меньше в белорусском и французском языках, что говорит о том, что для белорусских и французских фразеологизмов характерна более фиксированная структура. Подавляющее большинство фразеологизмов белорусского, русского, английского и французского языков являются номинативными, что еще раз указывает на приоритет основной функции фразеологических единиц – называть (с различной степенью экспрессивной оценки) реалии окружающего мира.

Ключевые слова: типологическая лингвистика, фразеология, фразеологическая единица, белорусский язык, русский язык, английский язык, французский язык

Shesterneva A. N. Comparative typology of phraseological units of Belarusian, Russian, English and French.

Phraseological units of each language have their own unique features, but there are similar features on the basis of which it is possible to distinguish universal features of phraseological units of different languages. Despite the fact that phraseologists from different countries use national terminology, the study of particular aspects of the content plan of phraseological units reveals a certain universality. Taking into account all the differences in the interpretation of different national phraseological scientific schools the motivated connection between components of phraseological units can be reduced to only three following universal types. Fixed phraseological units are units with set components, unmotivated, indecomposable, all components of which are redefined. Variable phraseological units are units that consist of one regular component and at least one unfixed component having direct meaning. Unfixed (unstable) phraseological units are such phraseological units, which include words with free meaning. By the criterion of semantic stratifications (in relation to phraseological nomination to reality), the following main types of phraseological units: with the nominative meaning, proverbial and non-proverbial phrases, modal, interjection and functional.

It is established that the number of unfixed phraseological units is almost equal in the English and Russian phraseology, somewhat less in Belarusian and French, this fact proves that more fixed structure is more typical for the Belarusian and French phraseological units. The overwhelming number of the phraseological units of the Belarusian, Russian, English and French languages are nominative, that also indicates that the primary, the main function of phraseological units is to name (with various degrees of expressive evaluation) the realities of the surrounding world.

Key words: comparative typology, phraseology, phraseological unit, Belarusian, Russian, English, French

Сопоставительные исследования фразеологических единиц различных языков мира занимают в современном языкознании довольно заметное место, хотя и существенно уступают по количеству и разнообразию аспектов сопоставления межъязыковым сравнениям лексических единиц. Вместе с тем, типологически значимые сопоставления фразеологических систем различных языков мира весьма редки и осуществляются преимущественно в рамках их контрастивного описания.

Цель исследования – обосновать методологию сравнительной типологии и установить основные межъязыковые сходства и различия фразеологических единиц белорусского, русского, английского и французского языков.

Если для лексических единиц давно разработаны принципы и приемы их лингвистической типологии (без рассмотрения здесь степени их репрезентативности), то для фразеологических единиц такие принципы и приемы начали активно разрабатываться с 1970-х гг. в основном в аспекте сравнительной типологии отдельных пар и групп языков (Е. Арсентьева, В. Гак, Ю. Долгополов, Д. Добровольский, И. Наумова, А. Райхштейн, Т. Федуленкова и др.), а также в плане лингвокультурологии и лингвистической универсалии прежде всего при дифференциации национального и универсального во фразеологических подсистемах различных языков (Д. Добровольский, В. Мокиенко, Ю. Солодуб, Э. Солодухо, В. Телия и др.). Единственное собственно типологическое исследование по фразеологии принадлежит Д. Добровольскому, который в своей фундаментальной работе «Основы структурно-типологического анализа фразеологии современных германских языков» (1990) на основе сравнения формально-семантической структуры фразеологизмов и лингвостатистического анализа фразеологических систем немецкого, английского и нидерландского языков обосновал гипотезу о наличии прямой зависимости меры регулярности фразеологической системы от степени аналитизма языкового строя.

Следует отметить, что типология фразеологизмов фольклорного происхождения – поговорок, сравнительных оборотов и др. различных народов мира заметно развита в фольклористике, в рамках прежде всего структурной паремиологии, и многое уже дала и еще может дать лингвистическому исследованию как типов фразеологических единиц

в языках мира, так и типов языков по тем или иным параметрам организации фразеологических единиц и подсистем.

Проводились сопоставительные исследования паремиологических единиц белорусского и русского, польского, английского, немецкого и других языков [1; 4; 6; 8; 10; 11], результаты которых нашли отражение в серии двуязычных паремиологических словарей [2; 5; 7; 9], подготовленных и изданных в Могилевском государственном университете имени А. А. Кулешова.

Фразеологические единицы белорусского языка никогда не были предметом собственно лингвистической типологии за исключением отдельных типологически значимых исследований преимущественно различных аспектов национально-культурной семантики белорусских фразем и /или их словных компонентов (на фоне английского языка в работах Ю. Алехнович, О. Артемовой, Л. Кулик и др., немецкого языка в работах А. Басовой, сербского языка в работах С. Голяк и др.).

Отдельного внимания заслуживает опыт контрастивных исследований фразеологических единиц белорусского языка на фоне других языков, в том числе и английского языка, прежде всего в прикладном (лексикографическом) аспекте, ср.: «Англа-беларускі слоўнік фразеалагізмаў параўнальнага тыпу» Л. Корсак и Л. Мартинович (1984), «Англа-беларускі слоўнік саматычных фразеалагізмаў» и «Беларуска-англійскі слоўнік саматычных фразеалагізмаў» Л. Кулик и В. Лещинской (2010), «Беларуска-англійскі ідэаграфічны слоўнік фразеалагізмаў з прасторавай семантыкай» О. Артемовой (2013) и др.

Белорусскими языковедами также проводились типологически значимые сопоставления русских и англоязычных фразеологических единиц в работах А. Алехиной, М. Гутовской, что нашло свое отражение в методологии решения рассматриваемой проблемы.

Теоретические и методологические проблемы сопоставительной фразеологии белорусского и других языков мира изложены в учебном пособии «Праблемы супастаўляльнай фразеалогіі» Н. Даниловича.

Актуальной проблемой сравнительной типологии, белорусского русского, английского и французского языков является установление типологически значимых сходств и различий фразеологизмов как для каждой пары языков, так и между парами (например, английский / русский и английский / белорусский) [3]. Актуальными задачами

сравнительной типологии фразеологических единиц белорусского, русского, английского и французского языков являются: уточнение основных принципов и приемов фразеологической типологии, в том числе определение фактического материала (выявление единиц основных фразеологических фондов языков) и критериев типологического сравнения; выявление и ранжирование по степени продуктивности основных межъязыковых сходств и различий в источниках происхождения, функциональных особенностях и стилистических свойствах фразеологизмов; выявление и ранжирование по степени продуктивности основных межъязыковых сходств и различий в плане содержания (семантике, структуре, компонентном составе, грамматическом значении) фразеологизмов; выявление типологически значимых межъязыковых сходств и различий и установление степени типологической близости / отдаленности фразеологизмов белорусского, русского, английского и французского языков [3].

Новизна предлагаемой проблематики сравнительной типологии фразеологизмов [3] заключается, во-первых, в применении комплексного подхода при выявлении и ранжировании по степени продуктивности сходств и различий фразеологических единиц (в их семантике, структуре, компонентном составе, грамматическом значении, функционально-стилистических особенностях, источниках происхождения), а во-вторых, в использовании в качестве фактического материала для типологического сопоставления только «единиц основного фразеологического фонда» (минимального количества единиц, в которых максимально представлены особенности фразеологии данного языка). Это позволит, во-первых, выявить все основные межъязыковые сходства и различия, во-вторых, дифференцировать (ранжировать) их по типологической значимости, в-третьих, получить максимально репрезентативные результаты типологического описания фразеологических единиц данных языков [3].

Фразеология каждого языка имеет свои уникальные особенности, однако существуют сходные черты, на основе которых можно выделять универсальные особенности фразеологических единиц разноструктурных языков.

При рассмотрении различных принципов изучения сверсхловных единиц белорусского, русского, английского и

французского языков можно сделать вывод, что подходы к изучению их фразеоматики во многом похожи. Несмотря на то, что фразеологи разных стран используют национальную терминологию, изучение некоторых аспектов плана содержания фразеологических единиц обнаруживает известную универсальность.

Так, мотивированность связи компонентов фразеологических единиц при всех своих различиях в интерпретации разных национальных фразеологических научных школ можно свести всего к трем следующим универсальным типам.

Застывшие фразеологические единицы – это единицы с фиксированными компонентами, немотивированные, неразложимые, все компоненты которых переосмыслены. Напр.: *бить баклуши, карачун пришел, как сидоровой козе* и др.

Вариабельные фразеологические единицы – это единицы, имеющие в своем составе один опорный компонент и как минимум один незакрепленный компонент, имеющий прямое значение. Такие фразеологизмы имеют определенное значение, но только при условии, что они находятся в составе подходящего лексического окружения. Компоненты, входящие в такие фразеологические единицы, имеют ограниченную сочетаемость и могут заменяться синонимами. Напр.: *всем кагалом – всем табором – всей толпой; абы как – абы где – абы с кем, сгорать со стыда – сгорать от любви* и др.

Незакрепленные (неустойчивые) фразеологические единицы – это такие фразеологизмы, в состав которых входят слова со свободным значением. Они имеют как прямое, так и переносное значение. И контекст помогает выявить значение такого рода выражений. Например: *рыть (себе, другому) яму* (можно употребить как в прямом, так и в переносном значении).

Межязыковые сходства и различия фразеологических единиц (на основе мотивированности связи компонентов) белорусского, русского, английского, французского языков можно представить в таблице:

Тип ФЕ	Белорусский язык (в %)	Русский язык (в %)	Английский язык (в %)	Французский язык (в %)
Застывшие ФЕ	44,1	45,7	40,7	36
Вариабельные ФЕ	38,6	32,3	37	48,7
Незакрепленные ФЕ	17,3	22	22,3	15,3

По критерию семантических наслоений (по отношению фразеологической номинации к действительности) можно выделить

следующие основные типы фразеологизмов: с номинативным значением, пословичные и непословичные фразы, модальные, междометные и служебные.

Межъязыковые сходства и различия фразеологических единиц (на основе семантических наслоений) белорусского, русского, английского, французского языков можно представить в таблице:

Тип ФЕ	Белорусский язык (в %)	Русский язык (в %)	Английский язык (в %)	Французский язык (в %)
Номинативные	65,2	68,3	71,7	74,3
Пословичные	17,2	15,6	10	12
Непословичные	2,1	1,7	1,6	6
Модальные	7,9	8,7	6,4	2,7
Междометные	6,4	5	4,3	1,6
Служебные	1,2	0,7	6	3,4

Мотивированность связи компонентов фразеологизмов при всех различиях в интерпретации разных национальных фразеологических школ можно свести к трем универсальным типам фразеологических единиц: 1) застывшие; 2) вариабельные; 3) незакрепленные. По отношению фразеологической номинации к действительности можно выделить шесть основных типов фразеологизмов: 1) номинативные; 2) пословичные; 3) непословичные; 4) модальные; 5) междометные; 6) служебные.

Установлено, что количество незакрепленных фразеологических единиц является почти равным в английской и русской фразеологии, несколько меньше в белорусском и французском языках, что говорит о том, что для белорусских и французских фразеологизмов характерна более фиксированная структура. Подавляющее большинство фразеологизмов белорусского, русского, английского и французского языков являются номинативными, что еще раз указывает на приоритет основной функции фразеологических единиц в каждом из языков – называть (с различной степенью экспрессивной оценки) реалии окружающего мира.

Литература

1. Иванов Е. Е. Различия в семантике и структуре белорусских и английских пословиц / Е. Е. Иванов, Ю. А. Петрушевская // Актуальные проблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь : сб. науч. ст. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2011. – С. 213–215.

2. Иванов Е. Е. Русско-белорусский паремиологический словарь / Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2007. – 242 с.
3. Иванов Е. Е. Сравнительная типология фразеологии английского и белорусского языков (актуальность, методология, перспективы исследования) / Е. Е. Иванов, Ю. С. Зверева, А. Н. Шестернева // Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – 2015 : сб. науч. ст. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2016. – С. 164–168.
4. Иванов Е. Е. Типы межъязыковых сходств и различий паремиологических единиц (на материале белорусского и немецкого языков) / Е. Е. Иванов, Н. К. Романова // Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica VII : зб. наук. арт. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2006. – С. 161–164.
5. Іваноў Я. Я. Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік = English-Belarusian Paremiological Dictionary / Я. Я. Іваноў і інш. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2009. – 240 с.
6. Іваноў Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове : [манаграфія] / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 208 с.
7. Іваноў Я. Я. Беларуска-нямецкі парэміялагічны слоўнік = Belarussisches-Deutsch paremiologisches Wörterbuch / Я. Я. Іваноў, Н. К. Раманова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – 108 с.
8. Іваноў Я. Я. Парэміялагічныя сістэмы беларускай і рускай моў : падабенствы і разыходжанні / Я. Я. Іваноў // Філолагічны студіі : Наукowy вісник Крыворызькага держ. пед. ун-ту. – 2011. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 53–63.
9. Іваноў Я. Я. Польска-беларускі парэміялагічны слоўнік = Polsko-białoruski słownik paremiologiczny / С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2007. – 192 с.
10. Іваноў Я. Я. Польска-беларускія парэміялагічныя паралелі / Я. Я. Іваноў // Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-białosłowiańskich / Un-t w Białymstoku. – Białystok : Wyd-wo UwB, 2000. – Т. III : Językoznawstwo / pod red. nauk. J. F. Nosowicza. – S. 33–54.
11. Іваноў Я. Я. Прынцыпы супастаўляльнага апісання афарыстычнай парэміялогіі беларускай і рускай моў / Я. Я. Іваноў // Studia sławistyczne. – Białystok, 2003. – Т. 4. – S. 49–55.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

БАЖАЛЬНІ РЕЧЕННЯ ЯК АКТИВАТОР КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНОЇ НАСТАНОВИ РЕКЛАМНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ

Арешенкова О. Ю. Бажальні речення як активатор комунікативно-прагматичної настанови рекламного повідомлення.

У запропонованій статті визначено роль бажальних речень як ефективного засобу спонукання, заохочення споживача до реалізації запрограмованої мети реклами, виявлено різновиди таких структур, частотність їх уживання та виконувану комунікативно-прагматичну функцію.

Ключові слова: реклама, рекламний текст, масова комунікація, рекламна комунікація, мовні засоби впливу, адресація.

Арешенкова А. Ю. Предложения-пожелания как активатор коммуникативно-прагматической установки рекламного сообщения.

В предлагаемой статье определена роль предложений-пожеланий как эффективного средства побуждения, поощрения потребителя к реализации программируемой рекламной цели, выявлены типы таких структур, частоту их употребления и выполняемую коммуникативно-прагматическую функцию.

Ключевые слова: реклама, рекламный текст, массовая коммуникация, рекламная коммуникация, речевое воздействие, адресация.

Arshenkova O. Y. Sentence-wish as a communicative-pragmatic advertising message activator.

This thesis makes an attempt to define and describe the basic communicative pragmatic features of modern advertising. Advertising communication tends to shorten the use of the language means. This characteristic explains the deliberate usage of such linguistic constructions that primarily influence the potential consumer. The role of advertising has increased in the modern world. Its strengthening intensifies the interest in the study of this social phenomenon among the scientists in various fields. The relevance of the study is obvious due to the fact that the issues of verbal influence on the recipient remains unexplored in modern Ukrainian linguistics. The thesis identifies and examines the basic communicative pragmatic and stylistic parameters of Ukrainian text advertising, including the methods and the expressions of direct addressing, accentuations types and functions, the role of assessment in effect creating communicative impact on the recipient.

Advertising is a special kind of mass communication, mainly oriented to persuade, influence or force the recipient to choose (buy) the object of advertising. The important communicative feature of the advertising text is that it informs the potential customer about new products / services, and in the same time it mainly aims to implement the pragmatic setup to buy or use the advertising product. This research demonstrates the schematic model of a communicative act between the sender of the advertising message and the recipient. It

also defines the basic communicative characteristics of advertising texts. According to the content advertising messages can be distinguished into 3 types: specific, pragmatic and convincing texts. As for the way of information presenting advertising messages are divided into clear and concise texts. The main form of advertising texts is commercial ads with informative, convincing and reminding functions. In advertising the category of addressing allows to install and maintain the contact with a customer, effectively convince and induce a potential consumer to perform certain actions, referred to the advertising message. Pragmatic setup of the advertisement is implemented mainly through the incentive, interrogative, optative, vocative sentences.

Key words: advertising, advertising text, mass communication, advertising communication, language means of influence, addressing.

Реклама є специфічним різновидом ЗМІ. Зазвичай рекламні повідомлення відрізняються від інших мас-медійних текстів своїм комунікативно-прагматичим характером: вони цілеспрямовано діють на аудиторію, нав'язуючи їй рекламований об'єкт. Аби торговельна стратегія рекламного тексту була ефективною, копірайтери активно використовують різноманітні мовні прийоми. Так, звернення до потенційного споживача стає успішним засобом реалізації комерційної настанови. Варто зазначити, що обов'язковою умовою рекламної комунікації є відносна масовість адресата: рекламне повідомлення не належить конкретній особі – аудиторією потенційно може буди все суспільство або порівняно невелика група споживачів [3, с. 172]. За класифікацією А. Маслової, реципієнт реклами характеризується як загальний прогнозований покупець [5, с. 40].

Звідси визначаються фази дискурсивної діяльності проектувальника повідомлення: виникнення в автора комунікативної інтенції → аналіз фактора адресата (соціальних, психологічних, тендерних, культурних, вікових, гендерних параметрів) → визначення мотиваційних доміант, направлених на задоволення потреб об'єкта адресації → вибір комунікативних стратегій → відбір вербальних засобів реалізації стратегії та створення рекламного продукту – рекламного тексту → представлення тексту реклами реципієнту → визначення перлокутивного ефекту комунікації [7, с. 9].

Ефективним засобом спонукання, заохочення споживача до реалізації запрограмованої мети реклами є специфічний тип комунікатури – бажальне речення (О. Алтабасва, В. Бабайцева, А. Загнітко, М. Каранська, Л. Конюхова, Н. Костусьяк, С. Скомаровська, Л. Умрихіна, Н. Шведова, К. Шульжук) – вираження

бажання суб'єкта мовлення щодо здійснення основного змісту речення [2, с. 112; 6, с. 232; 8, с. 406]. Мета статті полягає у виявленні комунікативно-прагматичного потенціалу бажальної структури та з'ясуванні її ролі в реалізації прагматичної настанови реклами. Матеріалом для дослідження стали тексти комерційної реклами, отриманих шляхом суцільної вибірки з мас-медійного українського простору (телебачення, інтернет, радіо), друківаних рекламних видань вітчизняних супермаркетів, торговельних центрів, банків тощо (рекламні каталоги, буклети, листівки).

За словами Л. Конюхової, бажальне речення «сприяє досягненню головної мети реклами – швидко вплинути на того, хто її сприймає. До того ж воно коротке, тому легко запам'ятовується. Відповідне інтонування і доброзичливий тон надають йому особливого емоційного забарвлення. Усе це: невимущена, ненав'язлива наказовість, відсутність назви конкретної особи, якої стосується пропозиція, приємне, пом'якшене, заохочувальне інтонування – спонукає адресата, можливо, на підсвідомому рівні зробити свій вибір так, як підказує реклама» [4, с. 104].

У рекламних повідомленнях бажальна модальність найчастіше виражається за допомогою часток *би*, *якби*, *щоб*, *нехай*.

Зокрема, частка *би* «уживається для означення бажаності або можливості здійснення дії, вираженої дієсловом» [1, с. 49]: *Тис. Так би й з'їв!* (Н, 04.11.14); частка *якби* – «для вираження сильного бажання здійснення того, про що говориться в реченні» [1, с. 1423]: «*Фокстрот*». *От якби пилососи вимірювалися... в котах! Чим довша шерсть – тим потужніший потрібен пилосос!* (РК Фокс, 08.11.12-28.11.12, с. 6).

Частка *щоб* висловлює «побажання у значенні *хай*» [1, с. 1415], наприклад: *Billerbeck. Щоб Ваш сон був здоровим і комфортним* (РБ А); «*Елевіт Пронаталь*». *Щоб малюк народився здоровим* (СТБ, 27.12.13); *Nikon. Щоб закарбовувати прекрасні моменти* (Ін, 13.05.09); *Huggies. Щоб нічого не заважало безцінним моментам* (Н, 07.07.14); «*Торчин Європейський*». *Щоб святкові страви стали особливо смачними та вишуканими* (Ін, 12.01.13).

Водночас частка *нехай* уживається для вираження побажання, прохання, надії на що-небудь [1, с. 620], як-от: *Ранок з Nescafe. І нехай осінній дощ вас не засмучує* (РЛ Met); *Nestle. Нехай вам*

щастить! (XF, 18.03.09); *Ахе. Нехай* вона доторкнеться (Н, 10.08.13); *Lenor. Нехай* кожна річ стане улюбленою (Н, 21.03.09); *Danissimo. І нехай* увесь світ зачекає (СТБ, 07.11.13); *Jaffa. Нехай* кожен ковток соку додає життєвої енергії та дарує задоволення від насиченого смаку (Н, 23.12.12); *Отр Банк. Нехай* усі Ваші бажання здійсняться з кредитом готівкою до 250000 грн. (РЛ Отр).

Специфічними є речення з дієсловами існування *бути*, *стати* – незважаючи на те, що в рекламних текстах вони вживаються в наказовій формі (*будь*, *стань*), такі конструкції набувають відтінку побажання. Наприклад: «Амідон». **Будь** здоровим! (1+1, 16.10.14); *Le petit Marseillais. Будь* природним! (СТБ, 23.12.12); «Чернігівське Еко». **Будь** Еко! (1+1, 16.10.14); *Actimel. Будь* готовий (СТБ, 23.12.12); *3G-інтернет від МТС-Україна. Будь* першим (СТБ, 15.03.15); *Samsung Galaxy S6 edge. Будь* інакшим (Н, 12.09.15); *Samsung Galaxy Tab S. Будьте* ефективними завжди, навіть на ходу... Розширте можливості робочого процесу – **будьте** суперективними навіть у дорозі (РБ Sam); **Будьте** активними з *Samsung Smart Camera NX 300* (РБ Sam); «Щедрий Дар». **Стань** прихильницею нової течії в кулінарії... (РЛ Сіл); **Стань** власником нового *Renault Magnum* до кінця року (Конт, 2010, №5, с. 24); **Станьте** власником ваучера на суму 50 гривень (РБ Met); **Станьте** справжніми футбольними уболівальниками з *LED-телевізором LG!* (РБ Com); **Ставайте** кіноманами зі *Smart TV* (РБ Фокс), де *бути* – «існувати; стати ким-небудь, набувши певних знань, рис» [1, с. 68], а *ставати* – «виникати, зароджуватися, створюватися; робитися ким-, чим-небудь» [1, с. 1185].

Крім цього, у межах бажальних речень часто вживаним засобом адресації до потенційних покупців є речення метакомунікативних ситуацій (Л. Конюхова, Ю. Косенко). Так, речення-привітання з'являються в мас-медійному середовищі, переважно, напередодні національних, державних, релігійних, професійних свят. Приміром: *Страшно веселих свят* зі «Львівським!» (РБ Сіл); *Esfero. Солодких та веселих свят!* (РБ Met); «Селянське». *Душевних свят!* (Н, 25.12.15); *Heineken. Зіркових свят!* (1+1, 29.12.15); «Отр Банк». *З Новим прибутковим роком* (РЛ Отр); *Nescafe Gold. Теплою Різдва Христового у родинному колі!* (1+1, 12.01.16); «Сільпо». *Світлої Пасхи!* (РБ Сіл) тощо.

Інколи речення-привітання можуть бути і власне побажаннями: «Весела Корівка» **вітає** з *Новим роком та бажає* смачних

свят! (1+1, 23.12.14); *Medoff* **бажає** Вам веселих свят та м'якої зими! (СТБ, 27.12.13); *Green Day*. Екологічний партнер проекту **бажає** вам приємного вечора та доброго ранку! (ICTV, 08.08.13); *Stella Artois* **бажає** Вам досконалих свят! (1+1, 30.12.14); *Life* **бажає** вам щасливої Пасхи! (РБ Met).

Часто побажання може виражатися у формі заклику до святкування з рекламованою торговельною маркою / продуктом, як-от: **Зустрічаймо** Новий рік із *Metro*! (1+1, 23.12.12); *Coca-Cola*. **Зустрічаймо** свято разом! (РЛ Сіл); «Живчик». **Святкуйте** Новий рік з користю! (Н, 23.12.11); **Святкуйте** разом з родиною брендів *Jack Daniels* (1+1, 02.02.14); **Святкуйте** з «Сандорою!» (Н, 09.01.16); **Святкуйте** з *Billa* – у нас багато смачненького! (Ін, 02.01.10); **Святкуйте** з нами День народження «Фокстрот!» (ТЕТ, 14.09.13); **Святкуйте** 50 років *Metro* та отримуйте подарунки! (РЛ Met).

Позитивне ставлення до торговельної марки / фірми викликають речення-запрошення. Такі конструкції активізують та зосереджують увагу споживача, створюють доброзичливу тональність комунікації між копірайтером і покупцем. Наприклад, 1) запрошує колектив торговельної марки / торговельного центру: «Львівське». **Запрошуємо** українські родини до Львова на святкові гостини! (Ін, 22.12.12); **Запрошуємо** Вас на «Фестиваль Вина *Metro*» у червні! (РК Met, 07.06.12-13.06.12); 2) запрошує торговельна марка / фірма: *Ferrero* **запрошує** у вишукану подорож до Мілану! (Н, 23.12.11); *Roshen* **запрошує** у незабутню подорож на двох у казковий Париж, вражаючий Рим, життєрадісний Амстердам або сонячну Барселону (Ін, 04.11.10).

Запрошення може виражатися й через інші «формули» побажання: 1) **завітай / завітайте**: «Львівське». **Завітай** у чудовий світ! (Ін, 14.09.13); «Брусничка». **Завітай** до сусідів! (Н, 03.11.14); *Nescafe Dolce Gusto*. **Завітайте** до нашого магазину на www.dolce-gusto.ua (РБ Met); *Отр Банк*. **Завітайте** до найближчого відділення європейського банку! (РЛ Отр); **Завітайте** до нашої «Країни вин» (1+1, 09.11.14); «Старомак». **Завітайте** до молодшого брата чеської ресторації «У Хромого Пола» (ШО, 2013, №7–8, с. 65); 2) **чекаємо Вас / на Вас**: «Сільпо». **Чекаємо на Вас!** (РБ Сіл); *Metro*. **Чекаємо на Вас** у наших магазинах! (РЛ Met); *Ми з радістю чекаємо Вас* у філіях та відділеннях АТ «Імексбанк!» (РБ Імекс); 3) інші типи запрошень: «Укртелеком». **Ласкаво просимо** в мережу інтернет!

(Н, 06.02.16); *Uni Credit Bank. Ми раді Вас бачити серед наших постійних клієнтів!* (РБ UCB); *До зустрічі у «Старомаку»!* (ШО, 2013, №7–8, с. 65).

Окремо варто виділити речення-подяки – вони досить ефективно впливають на адресата. Через подяку «своїм» покупцям, копірайтери акцентують увагу інших – тих, хто ще не спробував рекламований продукт. У свою чергу, сегменту споживачів, які обрали предмет реклами раніше, висловлюється подяка. Тим самим, це стимулює останніх продовжувати купувати / користуватися послугами рекламованих об'єктів: *«Наша Ряба». Дякуємо за довіру!* (ICTV, 16.10.14); *«Львівське». Дякуємо, що надихаєте нас!* (РЛ Met); *«Київстар». Дякуємо за участь в акції* (Н, 12.05.10); *Metro. Дякуємо за співпрацю!* (РБ Met); *Comfy. Дякуємо, що завітали до нас* (РЛ Com).

Тим самим, усі бажання здебільшого – самостійні синтаксичні одиниці: прості одно- та двоскладні речення. Серед односкладних найбільш уживані в рекламних текстах дієслівні означено-особові бажальні конструкції (*Будь Еко!*; *Будьте активними з Samsung Smart Camera NX 300*; *Станьте власником ваучера на суму 50 гривень*; *Ставайте кіноманами зі Smart TV*; *Запрошуємо українські родини до Львова на святкові гостини!*; *Завітайте до нашої «Країни вин»*; *Чекаємо на Вас!*; *Дякуємо за участь в акції*). Серед двоскладних бажальних речень переважають структури з простим дієслівним присудком (*От якби пилососи вимірювалися... в котах!*; *Щоб нічого не заважало безцінним моментам*; *І нехай осінній дощ вас не засмучує*; *Нехай вона доторкнеться*; *Medoff бажає Вам веселих свят та м'якої зими!*; *Ferrero запрошує у вишукану подорож до Мілану!*; *Ми з радістю чекаємо Вас у філіях та відділеннях АТ «Імексбанк»!*).

Проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що в рекламних текстах копірайтери цілком доцільно вживають бажальні речення – ці структури мають значно пом'якшений характер: зазвичай продуцент висловлює вітання, побажання, запрошення, подяку покупцеві. Виразниками бажальної модальності виступають частки *би, якби, щоб, нехай*. Речення-привітання (*вітаємо / вітає*), речення-побажання (*бажає*), речення-заклики (*зустрічаймо; святкуймо*) адресуються напередодні свят, тоді як речення-запрошення є універсальними та актуальними протягом року (*запрошуємо / запрошує; завітай / завітайте; чекаємо на Вас / чекаємо Вас; ласкаво просимо; раді Вас бачити; до зустрічі*).

Речення-подяки мають комунікативно-прагматичну функцію: вони фіксують чітко артикульовану вдячність за можливість взаємодії та спілкування з покупцями, а також стимулюють клієнтів продовжувати купувати / користуватися рекламованими продуктами.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ Перун, 2003. – 1440 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
3. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1984. – 175 с.
4. Конюхова Л. Виразження спонукання в слогані телереклами / Л. Конюхова // Вісник Львівського ун-ту : Серія : Журналістика. – Львів : ЛНУ, 2003. – С. 103–108.
5. Маслова А. Ю. Введение в прагмалингвистику : [учеб. пособ.] / А. Ю. Маслова. – М. : Флинта : Наука, 2008. – 152 с.
6. Скомаровська С. Психологічні та лінгвістичні засади виокремлення речень бажальної модальності / Світлана Скомаровська // Науковий вісник Херсонського державного університету : Серія : Лінгвістика : зб. наук. пр. – Херсон : ХДУ, 2005. – Вип. I. – С. 230–237.
7. Степанова Е. В. Реализация лингвопрагматического потенциала фактора адресата в рекламном дискурсе : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. В. Степанова. – Волгоград, 2010. – 16 с.
8. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

Умовні скорочення

- 1+1 – «1+1», телевізійний канал
- Com – «Comfy», магазин техніки
- ICTV – «ICTV», телевізійний канал
- Met – «Metro», супермаркет
- Отр – «Отр Bank», банк
- Sam – «Samsung», фірма
- UCB – «Uni Credit Bank», банк
- А – «АТБ», супермаркет
- Імекс – «Імексбанк», банк
- Ін – «Інтер», телевізійний канал
- Конт – «Авто Континент», журнал
- Н – «Новий», телевізійний канал
- РБ – рекламний буклет
- РК – рекламний каталог
- РЛ – рекламна листівка
- Сіл – «Сільпо», супермаркет
- СТБ – «СТБ», телевізійний канал

ТЕТ – «ТЕТ», телевізійний канал
Фокс – «Фокстрот», магазин техніки
ХФ – «Хіт Fm», радіостанція
ШО – «ШО», культурно-мистецький журнал

Стаття надійшла до редакції 12.09.2017 р.

УДК 811.161.2'367:811.161.2'42

Н. А. Березовська-Савчук

СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОЦІЇ «СМУТОК» (НА МАТЕРІАЛІ ЛІРИКИ ЛІНИ КОСТЕНКО)

Березовська-Савчук Н. А. Синтаксичні засоби вираження емоції «смуток» (на матеріалі лірики Ліни Костенко).

У статті висвітлено основні підходи до визначення сутності понять «емоція», «емоційність», «емотивність»; подано класифікації емоційних станів; проаналізовано категорійну природу емотивності; розглянуто особливості вербальної репрезентації емоцій, мовні засоби вираження емоції смутку на синтаксичному рівні.

Ключові слова: емоції, конструктивні емоції, емоційність, емотивність, синтаксичні засоби вираження емоцій.

Березовская-Савчук Н. А. Синтаксические средства выражения эмоции «печаль» (на материале лирики Лины Костенко).

В статье освещены основные подходы к определению понятий «эмоция», «эмоциональность», «эмотивность»; представлены классификации эмоциональных состояний; проанализирована категориальная природа эмотивности; рассмотрены особенности вербальной репрезентации эмоций, языковые средства выражения эмоции печали на синтаксическом уровне.

Ключевые слова: эмоции, конструктивные эмоции, эмоциональность, эмотивность, синтаксические средства выражения эмоций.

Berezovska-Savchuk N. A. Syntax means of expressing emotions “sadness” (based on lyrics by Lina Kostenko).

In the article clarifies that the problem of verbal representation of emotions is relevant for modern linguistic, because during studying of the language of the text, except logical-subject semantics, which reflects the concept of human thinking, it is important to take into account also its emotional aspect; analyzed the basic approaches to the definition of the essence of the concepts of “emotion”, “emotionality”, “emotivity”; it is noted that emotions are a subjective relation of a person to objects and phenomena of the surrounding reality, it is emphasized that emotivity is a semantic property of a language with the help of a system of various means to express emotionality as a fact of the psyche.

In the proposed study provides classification of emotional states, it is emphasized that all basic emotions can be constructive, that have a positive value for a person, it is found that emotion of sadness can accompany both positive (constructive) experiences and feelings of a person; reviewed categorical nature of emotivity, peculiarities of verbal

representation of emotions; It is noted that the verbal representation of emotion of sadness at the syntactic level is facilitated by structural formations with a certain emotivity code that express emotivity due to an unusual syntactic structure; found that syntactic means of expressing emotion of sadness are occasional, informative, inductive, inverted sentences, inserts, repetitions, interruptions, incompleteness of syntactic structures, parsed structures.

Key words: emotions, constructive emotions, emotionality, emotivity, syntactic means of expressing emotions.

Сучасні лінгвістичні дослідження дедалі частіше спрямовані на пошук моделей мовного і мовленнєвого впливу на емоційну сферу адресата, механізмів вербального вираження емоцій людини як репрезентанта мовної картини світу, на вивчення складної природи категорії емотивності.

У сучасному науковому дискурсі проблема вербальної репрезентації емоцій (емотивності) зумовила існування різних підходів до її вивчення: психолінгвістичного (Н. Вітт, М. Гамзюк, Е. Носенко, О. Шахнарович та ін.), стилістичного (Є. Азнаурова, Н. Бойко, Т. Матвєєва, В. Чабаненко й ін.), комунікативного (Я. Гнезділова, Н. Дорогович, Л. Піотровська, В. Маслова, В. Шаховский та ін.), лінгвокультурологічного (А. Вежбицька, С. Воркачев, А. Селяєв та ін.), когнітивного (А. Баранов, Ф. Данеш та ін.). У лінгвістичних працях науковців розробляються концепції емотивності, створюється й систематизується термінологічний апарат цієї категорії, подаються класифікації емотивів, аналізуються емотивні засоби різних мовних рівнів [12, с. 147]. Отже, породження та емоційне сприйняття тексту на сьогодні є однією з найважливіших проблем лінгвістики. Однак попри широку зацікавленість дослідників питаннями емотивності тексту, проблема вербальної репрезентації емоцій потребує подальшого вивчення, адже під час дослідження мови тексту, крім логіко-предметної семантики, яка відображає поняття людського мислення, важливо враховувати також і його емотивний аспект.

У лінгвістиці на сьогодні відсутня єдність у поглядах на сутність явища емотивності, немає однозначного розуміння понять «емоційність», «емотивність», їх співвідношення, наявні розбіжності в їх трактуваннях. Експлікація емоційності та емотивності пов'язана з розумінням емоцій як людських переживань, почуттів через їх вербальну фіксацію. Н. Бойко вважає, що «на мовному рівні емоційність трансформується в емотивність, яка відбивається, відображається,

позначається й закріплюється в семантиці лексичної одиниці як її окремих (додатковий) компонент» [2, с. 136]. Л. Піотровська розглядає емотивність як функцію мовних одиниць, пов'язану з вираженням емоційного ставлення мовця до об'єктивної дійсності [9, с. 28]. За В. Шаховським, емотивність – це семантична властивість мови за допомогою системи різних засобів виражати емоційність як факт психіки [13, с. 24]. Отже, мовному рівні психологічній категорії «емоційність» відповідає поняття «емотивність». Емотивність, на відміну від емоційності, не спонтанна сфера вираження емоцій, а усвідомлювана ознака мовлення, що спричиняє вживання таких мовних засобів, які надають йому емоційності.

Емотивність має категорійний статус на різних рівнях мовної і мовленнєвої систем – фонологічному, морфологічному, синтаксичному. Наукові пошуки щодо реалізації категорії емотивності залишаються актуальними. На сьогодні невирішеними є багато питань, пов'язаних із вивченням динаміки емотивного значення, емотивної комунікації і прагматики, складових частин емотивного компонента значення на синтаксичному рівні мови.

В. Шаховський вважає, що емотивна функція мовних одиниць визначається здатністю мовця осмислювати висловлювання та свідомо здійснювати вибір мовної одиниці з певним емотивним кодом [13, с. 112]. Емотивні синтаксичні засоби мають високий маніпулятивний і сугестивний потенціал. Вони апелюють до почуттів, емоцій та стереотипів адресата, створюють емотивний зміст і емотивну тональність тексту.

Емоція, що постає як психологічна та лінгвістична категорія, втілює суб'єктивне відображення дійсності людиною, оскільки саме емоції найчастіше складають мотиваційну основу її діяльності. Найбільш ґрунтовно емоції досліджуються у психології, проте психологія не має єдиної теорії емоційних станів, і різні науковці інтерпретують сам термін «емоція» по-різному. О. Леонтьєв зазначав, що емоції – це переживання, які представляють собою довготривалий стан, що лише іноді проявляється в зовнішній поведінці [6], К. Ізард наголошував, що емоція – це щось, що переживається як почуття, яке мотивує, організовує і направляє сприйняття, мислення й дії [4]. Г. Ріві запропонувала трактувати емоції як реакції на зовнішні та внутрішні чинники, які можуть тривати від декількох секунд до декількох годин [14, с. 24]. Проаналізувавши запропоновані

науковцями визначення емоцій, доходимо висновку, що емоції – це суб'єктивне ставлення людини до предметів і явищ навколишньої дійсності; саме за допомогою емоцій людина виражає своє ставлення до того, що відбувається.

Над проблемою створення універсальної класифікації базових емоційних станів працювало багато науковців, зокрема: А. Вежбицька, Р. Вудвортс, Б. Додонов, П. Екман, К. Ізард, О. Леонтьєв та ін. Проте на сьогодні немає єдиної класифікації. О. Леонтьєв для проведення класифікації виділяв три ознаки: 1) знак – позитивні / негативні; 2) час появи – передбачувальні / констатувальні; 3) спрямованість – спрямовані на себе / спрямовані на зовнішні об'єкти [6]. К. Ізард поділяв емоції на позитивні / негативні та виділяв такі базові емоції: інтерес / хвилювання, радість, горе / страждання, гнів, відраза, зневага, страх, подив, сором, провина [4, с. 64–65]. П. Екман виділив 6 базових емоційних проявів: гнів, страх, відраза, подив, смуток, радість [10].

Більшість дослідників як у царині лінгвістичних, так і психологічних наук погоджуються з тим, що всі емоції умовно можна поділити на позитивні та негативні. Позитивні емоції – це ті, що пов'язані із задоволенням потреб, негативні – ті, що викликають почуття незадоволення й вимагають зміни ситуації. Проте такий поділ є узагальненим, а саме поняття «позитивні / негативні емоції» потребує уточнення. Наприклад, спалах гніву може сприяти виживанню людини, захисту власної гідності; емоція страху часто стає регулятором агресивності та слугує утвердженню соціального порядку; емоція радості, якщо в її основі є приховані мотиви, може призвести до негативних наслідків.

Л. Ніколаєнко вважає, що в науковому обігу (як у психології, так і в мовознавстві) цілком слушним буде запровадити терміни «конструктивні» й «деструктивні» емоції, що дасть змогу глибоко й усебічно описувати емоції, «не обмежуючись лише інтелектуальною оцінкою ситуації як бажаної чи небажаної для суб'єкта» [8, с. 45–46]. Відповідний підхід сприятиме зарахуванню тієї чи тієї емоції до розряду позитивних або негативних залежно від того, який вплив вона чинить на внутрішньо-особистісні процеси й процеси взаємодії особистості з найближчим соціальним оточенням. Уважаємо, що всі базові емоції можуть бути конструктивним, тобто такими, що мають

позитивне значення для людини. У пропонованій науковій розвідці зроблено спробу визначення синтаксичних засобів вираження конструктивної емоції «смуток».

Смуток – емоція, що виникає через розчарування, психологічну ізоляцію, втрату перспективи в досягненні мети, розлуку з близькою людиною, загалом, через втрату чогось значущого, що може завдати людині сильного морального болю. Хоч смуток науковці зараховують здебільшого до негативних емоцій, гадаємо, він може супроводжувати й позитивні (конструктивні) переживання й почуття людини. Смуток часто стає так званою рушійною силою, допомагає людині поглянути на світ но-новому, змушує її цінувати життя та близьких, замислитись над тим, що було колись несуттєвим.

Науковці (Н. Лук'янова В. Маслово, В. Шаховський та ін.) визнають, що беземоційних текстів загалом не буває, адже будь-який текст потенційно здатен певним чином впливати на свідомість і поведінку читача. Саме емоційність забезпечує мовленнєве спілкування, впливаючи на реципієнта. Емотивність в тексті виявляється відображенням різноманітних аспектів людської емоційності і в той же час є характеристикою мовних і текстових засобів, які слугують для кодування емотивного змісту.

Синтаксичні конструкції мають значний потенціал для вираження емоційних відтінків мови. Під емоційним синтаксисом потрібно розуміти особливі структурні утворення, метою яких є передача не стільки основного змісту повідомлення, скільки суб'єктивно-оцінного, емоційно забарвленого ставлення того, хто говорить, до предмета думки [1, с. 13]. Для вираження емоційного ставлення суб'єкта до явищ навколишнього світу використовуються речення і звороти різної будови, які «цілком занурені у стихію комунікації, унаслідок чого <...> об'єктивізуються й різко контрастують із емоційно нейтральними синтаксичними структурами» [12, с. 168]. Синтаксичні мовні засоби в поетичних творах Ліни Костенко є одним із домінантних чинників вираження емотивності, вони виділяють вагоме, сприяють психологізації текстів, наповнюють їх емоціями за рахунок незвичайної синтаксичної будови. Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що на синтаксичному рівні для вираження емоції «смуток» Ліна Костенко вживає окличні, питальні, спонукальні, інвертовані речення, вставні елементи. Чим вищий ступінь емоційного напруження, тим вищий ступінь дезорганізації

синтаксичної структури. Перерваність, незакінченість синтаксичних конструкцій, повтори, парцельовані структури характерні для високої концентрації емоції смутку.

Окличні речення є особливим типом висловлювань, у яких формально-синтаксичне значення поєднується з додатковою конотацією. Водночас із певною думкою ці речення виражають різноманітні емоції мовця (радість, здивування, захоплення, смуток, страх, жах, іронію тощо). Основною інтенцією мовця є саме вираження емоцій, а структурне значення речення відступає на другий план. Причому визначити, яку саме емоцію виражає це речення досить часто можна лише з допомогою контексту. Основним показником вираження емотивної функції в них є такий супrasegmentний засіб, як інтонація, що в реченнях зазначеного типу робить повідомлення, питання, накази й прохання більш виразними (яскравими). У досліджуваних поезіях Ліни Костенко окличні речення репрезентують емоцію смутку, відтворюють оцінку (жаль, віру, замилювання), спонукування до дії, напр.: *Звання, і прізвища, і дати. / Печалі бронзове лиття. / Лежать наморені солдати, / а не проживши й півжиття!* (7, с. 27); *Весна. / А вітер – наче восени. / Чекає дощ зірватися цюмиті. / Як рідко ти приходиш в мої сни! / Великим смутком спогади омиті* (5, с. 297).

Значна кількість окличних речень засвідчує надмірну емоційність поезій Ліни Костенко. Ступінь емоційності висловлення досягається завдяки глибоко продуманим комбінаціям синтаксичних засобів, що, підсилюючи емотивні можливості одиниць інших мовних рівнів, сприяють інтенсифікації висловлення, відображають авторське світосприйняття через призму ментального досвіду уявного отримувача інформації. В окличних реченнях досліджуваних творів змальовано психологічний стан людини або її реакцію на певні факти дійсності, такі конструкції змушують адресата переглянути свої життєві позиції, напр.: *Вона тим небом у тій хаті марила! / Вона така була ще молода! / Та яюсь так – то не знайшлося маляра. / Все яюсь так – то горе, то біда* (5, с. 97); *Це так природно – музика і час, / і Ваша скрізь присутність невловима. / Двори стоять у хуртовині айстр. / Яка сумна й красива хуртовина!* (5, с. 324).

Питальні конструкції в досліджених поезіях підпорядковуються емотивній функції, розкривають емоційно-оцінне значення, надають співрозмовникові певну інформацію, необхідну для конструювання

судження-відповіді. Питання як комунікативна інтенція мовця репрезентує не тільки власне-питальне значення, а й передає весь спектр семантики, пов'язаної з емоцією смутку, а саме: привертати увагу, спонукати до якихось дій або відповіді, нести в собі нову інформацію тощо, напр.: *Душа належить людству і епохам. / Чому ж її так раптом потрясли / осінні яблука, що сумно пахнуть льохом, / і руки матері, що яблука внесли?* (5, с. 27); *Біднесенький мій ліс, хіба уже пора? / А може, ти ще в осені побудеш? / Завернеш птиць сріблястого пера, / одягнеш листя і звірят побудиши* (5, с. 345); *Голос криниці, чого ж ти замовк? / Руки шовковиць, чого ж ви заклакли? / Вікна забиті, і висить замок – / ржова сережка над кітником клямки* (5, с. 15).

Важливою особливістю синтаксичних засобів вираження емоційних станів у поетичних творах Ліни Костенко є їх здатність актуалізувати в тексті цілий комплекс мовних засобів зображення почуттів і переживань людини. Так, емоційно-експресивна лексика, словотвірні та морфологічні засоби вираження категорії емотивності, тропи та стилістичні фігури в поєднанні із синтаксичними емотивами значно посилюють емоційність вислову, напр.: *Осінній день, осінній день, осінній! / О синій день, о синій день, о синій! / Осанна осені, о сум! Осанна. / Невже це осінь, осінь, о! – та сама* (5, с. 321); *Ти вчора поїхав, ти ж тільки поїхав учора, / а вже мені будень диктує дощі та й дощі. / І де ж мені взяти для дум зрівноважені чола, / для смутків сутулих – непродуктивні плачі?* (5, с. 309).

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що емотивна цінність речень спонукальної модальності в поезіях Ліни Костенко досить багатопланова. Комунікативна стратегія таких конструкцій спрямована на зближення з адресатом тексту, якої досягають прямим звертанням до нього, прагненням нав'язати адресатові свою волю, власне бачення проблеми, що загострює увагу, сприяє реалізації емотивної функції висловлення – спонукати адресата до діяльності, до відстоювання і пропагування певні ідеї, думки, переконання. Різні види вольового спонукування – наказ, вимога, заклик, побажання, застереження, порада, прохання і под. – нерідко супроводжуються емоцією смутку, надають висловленню значної експресивної сили, напр.: *Пишіть листи і надсилайте вчасно, / Коли їх ждуть далекі адресати, / Коли є час, коли немає часу, / І коли навіть ні про що писати* (5, с. 61); *Старий співав без гриму і гримас. / Були слова палкими й не сучасними. / О, заспівайте дівчині романс! / Жінки*

втомилась бути не прекрасними (7, с. 51); Хай не розбудить смутку телефон. / Нехай печаль не зрушиться листами. / Хай буде легко. Це був тільки сон, / що ледь торкнувся пам'яті вустами (5, с. 379).

Безполучниковість характеризується виразним інтонаційним малюнком, що дає змогу досягти місткої емоційної конденсації емоції смутку, посилює її, інтенсифікує. Безполучникові конструкції в поезіях Ліни Костенко підсилюють, загострюють увагу, активізують мислення, викликають почуттєву напругу, ускладнюють думку різними конотаціями, створюють феномен глибокого осмислення світу, напр.: *Учора в дощ зайшов до мене Блок. / Волосся мокре, на щоках росинки. / Блідий од смутку, тихий од думок, / близький до сліз, реальний до ворсинки. / Постояв трохи, слів не говорив, / поусміхався дивними очима. / І ніч у зламах врубелівських крил / стояла довго в нього за плечима... (5, с. 249); Виходжу в сад, він чорний і худий, / йому вже ані яблучко не ниться. / Шовковий шум танечної ходи / йому на згадку залишає осінь (7, с. 63).*

Синтаксичні конструкції із семантикою припущення, що найчастіше передається за допомогою вставних слів, нерідко в поетичних творах Ліни Костенко передають мотив смутку, сумніву, тривоги, напр.: *Білий причілок оббила сльота. / Хто там квилить у цій хаті ночами? / Може, живе там сама самота, / соває пустку у піч рогачами. / Може, це біль наш, а може, вина, / може, бальзам на занедбані душі – / спогад криниці і спогад вікна, / спогад стежини і дикої груші... (5, с. 15); Хтось, може, винен перед ними. / Хтось, може, щось колись забув. / Хтось, може, зорями сумними / у снах юнацьких не побув (7, с. 27); Не знаю, чи побачу Вас, чи ні. / А може, власне, і не в тому справа. / А головне, що десь вдалечині / є хтось такий, як невтоленна спрага (5, с. 281); Ти не заходиш. Кажуть, що ти вмерла. / Тоді був травень, а тепер зима. / Зайшла б, чи що, хоч сльози мені втерла. / А то пішла, й нема тебе, й нема...(5, с. 185).*

Незакінчені, перервані синтаксичні конструкції є засобом вираження емоції смутку в загальній вербальній репрезентації мовної картини, вони засвідчують намагання відтворити в пам'яті події, образи із минулого, висловити своє ставлення до повідомлення. Однією з семантичних особливостей досліджуваних незакінчених конструкцій є наявність у них вербально не вираженої семантики смутку, або підтексту, що формується на основі спільних знань, досвіду і

вербалізованої частини тексту, напр.: *І знов іде... Зникає за деревами... / Світанок стежку снігом притрусив. / Куди ж ти йдеши? Я жду тебе. / Даремно. Горить ліхтар, ніхто не погасив* (5, с. 185); *Куди піду? Куди тепер піду? / Де на землі земля обітована? / Казарми в Гефсіманському саду, / І всі народи – як розкрита рана...* (5, с. 366); *Я одягаю пурпуровий плащ. / Бики вже люттю наливають очі. / Я йду на них!.. Душе моя, не плач... / Ці види спорту вже тепер жіночі* (5, с. 210).

Повтори підсилюють емотивно-смыслову тональність смутку, яку, зазвичай, позначено засобами прямої лексико-семантичної номінації. Повторюватися можуть різні за обсягом фрагменти висловлювань:

а) окремі слова, напр.: *Руїновище віри, і розпач, і розпач! / Під попелом смутку похований шлях, / Зажурені друзі сахнулися врозтіч. / Посіяне слово не сходить в полях* (5, с. 599); *Одплач в мені, одплач і одболи, – / вони ж моїми друзями були!* (5, с. 217); *Не знав, не знав звіддар гострородий, / Що в антисвіті є антізірки, / Що у народах є антинороди, / Що у століттях є антивіки* (5, с. 184);

б) словосполучення, напр.: *Білі, білі обличчя у чорній воді, / неповторні обличчя навік зостаються. / На старих фотографіях всі молоді. / На старих фотографіях мертві сміються* (5, с. 392);

в) речення або його частина, напр.: *А треба жити. Якось треба жити. / Це зветься досвід, витримка і гарт. / І наперед не треба ворожити, / І за минулим плакати не варт* (5, с. 13); *Це знаю я. Жалій мене, звездарю! / Це знаю я, і голову хилю. / У антисвіті зірочкою марю, / В антинороді свій народ люблю* (5, с. 184); *А ти десь там / за даллю вечоровою, / а ти десь там, за морем тишини, – / так владно, так повільно вичаровуєш / мене із ночі, з тиші, з даліни* (5, с. 299).

Виразним засобом емотивного синтаксису є парцельовані конструкції. Парцеляція спрямована на смыслове поглиблення та емоційне виділення інформації, вона допомагає авторові реалізувати задум, сприяє адекватній інтерпретації тексту реципієнтом. В емотивному синтаксисі парцельовані конструкції є ефективним засобом відтворення емоції смутку, відповідних почуттів, настроїв тощо, напр.: *Осінній день березами почавсь. / Різьбить печаль свої дереворити. / Я думаю про тебе весь мій час. / Але про це не треба говорити* (5, с. 344); *Страшний калейдоскоп: / в цю мить десь хтось загинув. / В цю мить. В цю саму мить. У кожну із хвилин. / Розбився корабель. Горять Галапагоси. / І сходить над Дніпром гірка зоря-полін* (5, с. 7).

Вербалізації емоції смутку сприяють інвертовані структури, адже інверсія належить до однієї з тих синтаксичних категорій, що робить прагматичний потенціал висловлювання більшим за той, який йому надає семантика лексичних елементів. Інверсійно виділені одиниці мають особливий статус, вони отримують додаткове смислове й емоційне навантаження смутку, конкретизують почуття туги, напр.: *Проходить осінь, посмішка землиста. / Скліяють очі неба і води. / Суху розмову полум'я із листям / До ночі сумно слухають сади* (5, с. 337); *Оце і є усі мої права. / Уже й зникало сонце за горбами – / сад шепотів пошерхлими губами / якісь прощальні золоті слова...* (7, с. 63).

Отже, нами було встановлено, що базова емоція «смуток» може бути конструктивною, адже вона часто допомагає людині поглянути на світ по-новому, змушує її цінувати життя та близьких, переосмислити свої життєві орієнтири. Вербальній репрезентації емоції смутку на синтаксичному рівні сприяють структурні утворення з певним емотивним кодом, які виражають емотивність за рахунок незвичайної синтаксичної будови. До синтаксичних засобів вираження емоції смутку в поетичних творах Ліни Костенко відносимо окличні, питальні, спонукальні, інвертовані речення, вставні елементи, повтори, перерваність, незакінченість синтаксичних конструкцій, парцельовані структури. Перспективою подальших наукових пошуків є визначення лексико-стилістичних засобів вираження емоції «смуток».

Література

1. Арнольд И. В. Интерпретация художественного текста : типы выдвижения и проблемы экспрессивности / И. В. Арнольд // Экспрессивные средства английского языка. – Л. : Слово, 1975. – С. 11–20.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : [монографія] / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ Аспект-Поліграф, 2005. – 550 с.
3. Заболотська О. Лінгвостилістичні засоби вираження емотивності в романі Дж. Гріна «Винні зірки» / О. Заболотська // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія Лінгвістика. – Випуск XXIV. – 2015. – № 24. – С. 109–117.
4. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
5. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
6. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции [Электронный ресурс] / А. Н. Леонтьев. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/library/leontev>
7. Ліна Костенко: Навчальний посібник-хрестоматія / упорядн. Г. Клочек. – Кіровоград : Степова Еллада, 1999. – 320 с.
8. Ніколаєнко Л. І. Категоризація і мовне вираження емоцій співчуття та

злорадства (на матеріалі української, російської і польської мов) / Л. І. Ніколаско // Мовознавство – 2005. – № 1. – С. 45–57.

9. Пиотровская Л. А. Взаимодействие эмоциональной и рациональной оценки в процессе речи / Л. А. Пиотровская // Русский язык: исторические судьбы и современность. – М. : МАКС Пресс, 2007. – С. 28–29.

10. Психологос. Энциклопедия практической психологии [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.psychologos.ru>

11. Степанюк М. П. Репрезентація емоційного стану художнього персонажа в жіночому романі: лінгвокогнітивний і гендерний аспекти (на матеріалі романів Ш. Бронте та Е. Бронте) : дис. ... канд. філол. наук / М. П. Степанюк. – Херсон, 2016. – 242 с.

12. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : [монографія] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.

13. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 208 с.

14. Reevy G. M. Encyclopedia of Emotion, Twovolumes / G. M. Reevy, Y. Malamud Ozer, Y. Ito. – Westport, CT : ABCCLIO/greenwood Press, 2010. – 675 p.

Стаття надійшла до редакції 31.07.2017 р.

УДК 811.161.2

А. А. Берестова

ТИПОЛОГІЯ ПРЕЦЕДЕНТНИХ РЕЛІГІЙНИХ ФЕНОМЕНІВ, РЕПРЕЗЕНТОВАНИХ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА

Берестова А. А. Типологія прецедентних релігійних феноменів, репрезентованих у художній прозі Василя Шкляра.

У запропонованій статті висвітлено типологічні характеристики прецедентних релігійних феноменів, ужитих у різножанрових прозових творах В. Шкляра. Зосереджено увагу на тому, що розглядувані мовні одиниці активно представлені в усіх проаналізованих романах. Виокремлено прецедентні релігійні імена, висловлення, тексти і ситуації, які належать до універсально і соціумно прецедентних, використані в «канонічній формі», тобто не зазнали трансформації, вживаються переважно як немарковані фрагменти текстів релігійного змісту.

Ключові слова: прецедентний релігійний феномен, рівень прецедентності, форма вербалізації, трансформація.

Берестова А. А. Типология прецедентных религиозных феноменов, представленных в художественной прозе Василия Шкляра.

В предлагаемой статье рассматриваются типологические характеристики прецедентных религиозных феноменов, представленных в разножанровых прозаических произведениях В. Шкляра, акцентируется внимание на том, что рассматриваемые языковые единицы активно представлены во всех проанализированных романах. Выделенные прецедентные религиозные имена, высказывания, тексты и ситуации принадлежат к универсально и социумно

прецедентным и использованы в «канонической форме», то есть не были трансформированы, и употребляются в большинстве в качестве немаркированных фрагментов текстов религиозного содержания.

Ключевые слова: прецедентный религиозный феномен, уровень прецедентности, форма вербализации, трансформация.

Berestova A. A. Typology of precedent religious phenomena represented in the artistic prose by Vasyl Shkliar.

Despite the considerable interest of scientists in the problem of the representation of precedent phenomena in artistic speech (L. Baranska (M. Matios), A. Berestova (V. Baziv), A. Kokotyukha, V. Lys, M. Matios), T. Kalchenko (I. Rymaruk, V. Herasymyuk), J. Koloiz (V. Shkliar), L. Olefirenko (V. Stus), M. Skab (O. Honchar), H. Siuta (Ukrainian poetic language of the 20th century), M. Filon (T. Shevchenko), O. Telezhkina (A. Andrukhovych, V. Bazylevsky, S. Sapelyak), O. Tsyperdyuk (V. Herasymyuk)), the typological characteristics of precedent religious phenomena in the prose works by Vasyl Shkliar have not been examined and analyzed in details yet. This fact actualizes the need to study precedent phenomena in the artistic language of the writer. The purpose of the article is to identify and characterize the typological features of precedent religious phenomena represented in the novels by V. Shkliar. Observations on the chosen illustrative material have showed that the writer actively uses precedent religious phenomena in all selected for analysis artistic works, although they differ in genre: “Nikub (Blood of the Bitch)” – a mystical detective, “Nostalgia” and “Shadow owl” – social psychological novels, “Marusya” – ahistorical novel.

The results of the analysis of the illustrative material testify to the fact that by the level of precedentity one can distinguish nationally precedent phenomena and socially precedent ones, the latter ones are of the religious origin; by the form of verbalization one can mark out verbal (precedent religious names (theonyms, angelonyms, demonyms, biblicalmythotoponyms, iconyms, biblionyms (clergionyms, deprecationyms), ecclesionyms, heortonyms) and precedent religious expressions) and verbalized (precedent religious texts and precedent religious situations) religious phenomena. The chosen precedent religious units are used in the “canonical form”, that is they have not undergone transformation, and are used mainly as unmarked fragments of texts of religious content, which, acting as an organic component of the narration, are elements of the language game and serve as the organizational principle in the narrative.

Key words: precedent religious phenomenon, precedent level, form of verbalization, transformation.

У сучасному вітчизняному мовознавстві однією з актуальних є проблема представленості прецедентних феноменів у художньому мовленні. До питання репрезентації названих мовних одиниць зверталися Т. Кальченко (І. Римарук, В. Герасим'юк), Л. Олєфіренко (В. Стус), М. Філон (Т. Шевченко), О. Тєлєжкіна (А. Андрухович, В. Базилевський) та ін. Невід'ємним складником загальної бази прецедентних феноменів є прецедентні релігійні одиниці, висвітленню

особливостей функціонування яких присвятили свої розвідки Л. Баранська (М. Матіос), А. Берестова (В. Базів, А. Кокотюха, В. Лис, М. Матіос), Ж. Колоїз (В. Шкляр), М. Скаб (О. Гончар), Г. Сюта (українська поетична мова ХХ століття), О. Телешкіна (С. Сапеляк), О. Ципердюк (В. Герасим'юк) та ін. Попри неабияку зацікавленість науковців окресленою проблемою, дотепер не були детально розглянуті й проаналізовані типологічні характеристики прецедентних релігійних феноменів у прозовому доробку Василя Шкляра. Це й актуалізує необхідність вивчення прецедентних феноменів у художньому мовпросторі митця.

Мета статті – визначити і схарактеризувати типологічні ознаки прецедентних релігійних феноменів, представлених у романах В. Шкляра «Нікуб (Кров кажана)», «Ностальгія», «Тінь сови», «Маруся».

Спостереження над дібраним ілюстративним матеріалом засвідчили, що митець активно вживає прецедентні релігійні феномени в усіх обраних для аналізу художніх творах, хоч вони й різняться жанровою належністю: «Нікуб (Кров кажана)» – містичний детектив, «Ностальгія» і «Тінь сови» – соціально-психологічні романи, «Маруся» – історичний роман.

Прецедентні релігійні феномени, ужиті в опрацьованих прозових текстах, мають такі типологічні характеристики.

За рівнем прецедентності (відповідно до класифікації В. Красних, Д. Гудкова, І. Захаренко, Д. Багасвої [2, с. 62–75]) визначаються:

а) **універсально прецедентні**: *Ви ж знаєте, чим займалася фірма. А **Плутон** – це той же **Аїд**, бог підземного світу, володар царства тіней померлих. Тільки **Аїд** звучить похмуро, а **Плутон** – ні* (2, с. 49); *Добре, що не довелося нічого розпитувати, і так усе зрозумів – таки чимало чеснот уділив **Бог** жінкам, особливо емансипованим* (3, с. 80); *Подивіться, панове, на нас уважно, і в кожному старшині чи стрільцеві ви побачите **юду*** (1, с. 132) та ін.;

б) **соціумно прецедентні**: *На **Маковія** вона завжди носила до церкви святити маківки. А це не мала й мачини, щоб посвятити. Прийшла нечиста й на **Маковія*** (3, с. 231); *... виднів **храм Івана Богослова*** (2, с. 35) та ін.

За формою вербалізації (слідом за Д. Гудковим і В. Красних [1; 3]) прецедентні феномени, зокрема й прецедентні релігійні одиниці, поділяються на вербальні й вербалізовані.

Прецедентні релігійні імена, що належать до вербальних

феноменів, характеризуємо за типом власної назви (за класифікацією М. Торчинського [4]):

– теоніми: *Випадок не вкладався в жодну теорію, тоді Волощук казав, що ми, лікарі, завжди повинні вірити у **Всевишнього** (4, с. 157); І ось той клубок, що всотав у себе кожен мій нерв унизу живота, здригнувся від останнього спазму, і його полоснуло гостре, як полум'я, лезо – його розітнув отой полум'яний меч, що **Господь** поставив його разом із Херувимом біля входу до раю, щоб сей меч, обертаючися, стеріг дорогу до дерева життя (2, с. 33); Зате всевидячий **Бог** знов послав Миколі даруночок: таксист увімкнув зелене світло. Круто розвернувся і відчинив перед ним дверцята (3, с. 82); ... Якщо вашій дитині не допомогли його плоди, то тут безсилий і сам **Аллах** (4, с. 166);*

– ангелоніми: *Бо ще в четвертому сторіччі **святий Василь Великий** сказав, ... – міркував **святий Василь Великий**... (2, с. 36); Може, то біля воріт раю сурмив тривогу ангел **Херувим**, забачивши, що до житнища святих наближається хтось із грішників (2, с. 167); Але вранці Сахіб повернувся. Повернувся – і на його виснаженому безсонням, чорному, аж постарілому лиці світилася така блаженна усмішка, ніби він цілу ніч розмовляв з **Магометом** (4, с. 236) та ін.;*

– демоніми: *– ... каже, що готовий був ради неї запродати душу **дияволу**... (2, с. 235); ... то стара Улита, Степанкова баба, наслала **чорта** на Пилипову хату, щоб помститися за онука (4, с. 35) та ін.;*

– біблійні міфотопоніми: *– Пухом йому земля. / – Світла пам'ять. / – **Царство небесне** (4, с. 289) та ін.;*

– ікононіми: *І ось він переді мною, цей іконостас з неодмінним **Дейсусом-молінням**, на якому зображено **Спасителя** з **Його Матінкою** та **Івана Хрестителя**, що вкляк перед ними (2, с. 37); Маруся звела погляд угору й побачила тьмяну **ікону**, блякло підсвічену мінливими вогниками свічок, які потріскували й хиталися, немов на вітрі, – **втеча Лота із Содому** (1, с. 188) та ін.;*

– бібліоніми: *клерикалоніми– власні назви церковних творів: – ... Може, тобі привезти «**Канон покаянний**»? / – **Що це?** / – **Молитви** для тих, хто сповідається (2, с. 33) та ін.; депрекатіоніми– власні назви молитов: – **Це не мої молитви, а требник Петра Могили**, зокрема його молебень «**Об ізганії нечистого духа**», написаний ще 1648 року (2, с. 12); – **Ти теж помолися на ніч. Прочитай вечірню молитву.** / – **Я знаю тільки «Отче наш»** (2, с. 44) та ін.;*

– еклезіоніми (переважно утворені від теонімів, ангелонімів та агіонімів):... *Коли ми вийшли надвір, то від **церкви Івана Богослова** і від її осяйного хреста на землю вже падала довга тінь* (2, с. 42); *Тимофія Соколовського поховали біля **двопрестольної Покровсько-Миколайівської церкви**, в якій він служив дяком...* (1, с. 5); *Була неділя, на царині біля **Покровської церкви** в селі Вереси зібралося чимало люду, своїх і чужих, якщо за чужих вважати стрільців-галичан, котрі теж поприходили на службу Божу (мали свого капелана, та принагідно тяглися до церкви)* (1, с. 21) та ін.;

– геортоніми: – *Візьми на пам'ять, брате. Після **Різдва** я приїду, тоді своїм малим ще нароблю, а ця хай буде в тебе* (4, с. 227); *Двадцятого квітня, якраз на **Великдень**, червоні вирушили на Горбулів – сподівалися в таке свято заскочити соколовців зненацька* (1, с. 40).

В. Шкляр в авторському художньому мовленні вдається до використання одиничних прецедентних релігійних імен, що не зазнали трансформації. Подеколи спостерігаються випадки поєднання одиничних прецедентних імен, що мають те саме значення, в одне складне прецедентне ім'я:... *а Лідуся точно підчепить когось із отих студентиків-театралів, можливо, навіть майбутнього виконавця ролі **Господа Бога** у виставі «Добра людина із Сезуана»* (3, с. 98).

Трапляються випадки поєднання кількох прецедентних релігійних імен в одному смисловому відрізку тексту: *І ось до цього храму вже заходить жінка із сонця, як каже **Іван Богослов** у своєму **Об'явленні**, тобто жінка, зодягнена в сонце, і сам священик одчиняє перед нею церковну браму, заводить її – ні, не в притвор, де мусять стояти грішники й оглашенні, – а веде на середину храму, відтак проводить до іконостаса, який відгороджує від усіх прихожан вітваря, святая святих, ховає від них **Царство Небесне*** (2, с. 36), що надає оповіді особливої переконливості.

Прецедентні релігійні висловлення як різновид вербальних прецедентних феноменів представлені немодифікованими одиницями біблійного походження: *Кожен тільки й носить у зрадницькій голові підлу думку, як би сі продати москалеві за тих нещасних **тридцять срібняків**. Так, ми зрадники, каємося* (1, с. 132); *Давно пора, хіба ж можна, **блудний ти сину**, так надовго відбиватися від рідної домівки* (4, с. 279); *Одне шкребе: що не забрав твого Петруся із собою. Приїжджай із ним зо нас, якщо хочеш, щоб спокійна була моя душа. Ти ж знаєш, що навіть **Ноїв ковчег** у час **всесвітнього потопу***

зачепився за *вершечок нашого Арарату* (3, с. 192), що поступаються активністю вживання прецедентним релігійним іменам.

До вербалізованих прецедентних релігійних феноменів належать прецедентні тексти і прецедентні ситуації, актуалізація яких здійснюється за допомогою відповідного прецедентного імені чи висловлення як їхніх символів.

Прецедентні тексти репрезентовані нетрансформованими зразками, які письменник, вплітаючи в оповідну тканину твору, подає як текстову аплікацію, тобто не зазначає джерела походження «чужого тексту», як-от: – *Господи Боже наш, – покійно і щиро читала я за ним вечірню молитву, – все, в чому я згрішила в цей день, – словом, ділом, помислом, Ти, як милостивий і людиноподібний, прости мені; мирний і супокійний сон дай мені; пошли Ангела Твогого Хранителя, що захищає та оберігає мене від усякого лиха. Ти – Хранитель душі і тіла мого; і я посылаю славу Тобі, отцю і Синові і Святому Духу, нині і вічно, і повсякчас. Амінь* (2, с. 44) або – *Не убий!* – *згадав заповідь і Лука Лукич* (3, с. 165).

Прикладом застосування маркованого прецедентного релігійного тексту є епіграф до роману «Ностальгія»: *Увійдьте тісними ворітьми, бо просторі ворота й широка дорога, що веде до погибелі, – і нею багато хто ходить. Бо тісні ті ворота, і вузька та дорога, що веде до життя, – і мало таких, що знаходять її!* (Мт. 7.13–14) (3, с. 7). Тринадцятий і чотирнадцятий вірші сьомого розділу Євангелія від святого Матвія несуть змістовно-фактуальну інформацію, тобто задають тему, яку підхоплює твір, що йде після них: пошук своєї складної дороги в житті головним персонажем і віднайдення себе в цьому пошуку.

Трапляються зразки, у яких митець не використовує прецедентний релігійний текст як марковану чи немарковану цитату, а наводить описову характеристику, за якою читач безпомилково розпізнає потрібний для розуміння художнього твору прецедентний релігійний текст: – *У вас є народ? – гостро спитав Микола. – Де він, ваш народ? / – Мій... але... / – Ні, не ваш. Ви його обкрадаєте, ви забули восьму заповідь* (3, с. 164).

Звернення до **прецедентних ситуацій**, які виступають органічним складником оповідної художньої тканини, виявлені в містичному детективі «Нікуб (Кров кажана)», де митець послідовно

звертається до біблійних історій, створюючи паралель: світ Святого письма виступає тлом для подій реального світу, у якому живе головна героїня роману: *Я загорнулася в плед, заплющила очі... І знову побачила його. Не вуж – то змій виповз учора з моєї сумки. Змій-спокусник, диявол, перед яким не встояти жінці, як не встояла вона перед ним ще на початку світу. Бо побачила, що дерево добре на їжу, і принадне для очей... і взяла з нього плоду та й з'їла...* (2, с. 32) – натяк на первородний гріх Єви; і як продовження історії – зачаття, актуалізоване за допомогою прецедентних релігійних імен *Йосипа* і *Марії*, що мають поновити у свідомості читача біблійну оповідь про таїнство зачаття Сина Божого: – *Бачиш, буває вагітність контактна і безконтактна, – тлумачив колишній майор-спецназівець так, ніби йшлося про карате. – І поки що важко сказати... / – Яка така безконтактна? / – Ну, Йосип не спав же з Марією, – сказав він незворушно. – А Діва завагітніла. / – Ти хочеш сказати, що ти Йосип, а я Марія?* (2, с. 124).

Аналізовані мовні одиниці можуть використовуватися як елементи мовної гри, що сприяє пожвавленню художньої оповіді, як у містичному детективі «Нікуб (Кров кажана)»: – *Після того, як отець Серафим завдав смертельного удару, – вів далі Притула, – він зайшов по коліна у воду й щосили пожбурих коцюбу в річку. Потім умив руки і, щоб не залишати слідів, хоч їх й так змивав дощ, водою побрів уздовж берега чимдалі від місця злочину* (2, с. 237). Письменник вкладає у словосполучення два смисли: прямий – звільнив руки від бруду після того, як людина тримала в них знаряддя вбивства, і переносний – людина звільнила себе від відповідальності за скоєний злочин.

Прецедентні релігійні феномени, репрезентовані в опрацьованих творах, можуть виступати організаційним началом усього твору, як-от у соціально-психологічному романі «Ностальгія», де спостерігаються випадки повторення однієї й тієї самої цитати впродовж усього твору, при цьому поєднуються різні за виявом смислової потужності позиції. Автор тричі вживає цитату з Книги Псалмів: *Камінь, що його будівничі відкинули, той наріжним став каменем, – від Господа сталося це, і дивне воно в очах наших* (Пс. 118: 22) у її старослов'янському прочитанні. Уперше персонаж роману Микола почув ці слова про камінь заснування – основу всього – від людини, яка була для нього ідеалом, проте відійшла у вічний світ. І вони стали для молодого людини провідними в житті: *Здається, він [професор Христинч – А. Б.] усміхнувся. І прикрив повіки. І мовив уже потойбічним голосом:*

– *От камень, егоже не брегоша зиждуцій, той бисть во главу угла.*

Це були його останні слова (3, с. 96).

Удруге письменник укладає ці слова вже в уста самого героя, коли той опиняється на життєвому роздоріжжі: у пошуках самого себе, своєї сутності й свого призначення: *Сльози застилили йому зір, він [Микола – А. Б.] не бачив дороги, але біг, біг, біг, щоб віднині стати блукальцем на рідній землі, і його обпалені губи шепотіли: «От камень, егоже не брегоша зиждуцій, той бисть во главу угла». Він повернеться, він сюди ще повернеться, і візьме обвуглений камінь, який не згоряє в огні, і покладе його на ріг свого нового дому (3, с. 115).*

І втретє – коли Микола почув про невиліковну хворобу Івана Миколайчука, талантом і людськими чеснотами якого захоплювався: *<...> це все, трясовина проковтне тут його [Миколу – А. Б.] навіки, та раптом маленька тепла долонька вхопила його за руку, вхопила й тримала з усіх сил – тату, тату! – і тоді він відчув, як ноги торкнулися тверді, відчув під собою камінь, і губи його, що вже взялись вугляною смагою, прошепотіли:*

– *От камінь... От камінь... Бисть во главу угла (3, с. 251).*

Цими рядками автор протягом усього твору не лише утверджує, що основа основ – сутність кожної людини, яку намагався відшукати й знайшов його персонаж, а й спонукати читача до цих одвічних розмислів. Утілити цей задум митця й допомагають наведені слова зі Святого Письма. Їх силу в художньому задумі письменника засвідчує сильна позиція – останнє речення в абзаці й тексті – фінальний акорд усього твору.

Викладене дає підстави зробити висновки про те, що в проаналізованих прозових творах В. Шкляра, незважаючи на їхню різножанрову належність, широко представлені прецедентні релігійні феномени. Так, за рівнем прецедентності виявлені національно прецедентні і соціумно прецедентні феномени, що мають релігійне походження; за формою вербалізації виокремлюються вербальні (прецедентні релігійні імена (теоніми, ангелоніми, демоніми, біблійні міфотопоніми, ікононіми, бібліоніми (клерикалоніми, депрекатіоніми), еклезіоніми, геортоніми) і прецедентні релігійні висловлення) і вербалізовані (прецедентні релігійні тексти та прецедентні релігійні ситуації) релігійні феномени. Виокремлені прецедентні релігійні

одиниці використані в «канонічній формі», тобто не зазнали трансформації, і вживаються переважно як немарковані фрагменти текстів релігійного змісту, що, виступаючи органічним складником оповідної тканини, є елементами мовної гри і виконують роль організаційного начала в художній оповіді. Продовження розпочатого дослідження вбачаємо у вивченні функцій прецедентних релігійних феноменів, представлених у художній прозі В. Шкляра, що уможливить більш повну характеристику досліджуваних мовних одиниць.

Література

1. Гудков Д. В. Прецедентные феномены в языковом сознании и межкультурной коммуникации : дисс. ... д. филол. наук / Д. Б. Гудков. – М., 1999. – 400 с.
2. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / Красных В. В., Гудков Д. Б., Захаренко И. В., Багаева Д. В. // Вестник МГУ. Серия 9 «Филология». – 1997. – № 3. – С. 62–75.
3. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология / В. В. Красных. – М. : ИТГДК «Гнозис», 2002. – 284 с.
4. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : [монографія] / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 550 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Шкляр В. Маруся : [роман] / Василь Шкляр. – Х. : КК «Клуб сімейного дозвілля», 2014. – 320 с.
2. Шкляр В. Нікуб (Кров кажана) : [роман] / Василь Шкляр. – К. : Ярославів Вал, 2010. – 254 с.
3. Шкляр В. Ностальгія : [роман] / Василь Шкляр. – Х. : КК «Клуб сімейного дозвілля», 2014. – 256 с.
4. Шкляр В. Тінь сови : [роман] / Василь Шкляр. – Х. : КК «Клуб сімейного дозвілля», 2014. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2017 р.

УДК 811.161.2'36

Т. І. Вавринюк

МАРКЕРИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

Вавринюк Т. І. Маркери невербальної поведінки в художніх текстах.

У статті йдеться про маркери невербальної поведінки в художніх текстах. Акцентовано на тому, що в художніх текстах лексеми на позначення невербальної поведінки персонажів є засобами змаловання їх психологічного стану, стилізацією живого безпосереднього спілкування. Зазначено, що невербальні маркери виступають системою немовних знаків, які використовують як засіб обміну інформацією між людьми. Як елементи невербальної поведінки розглядаються рухи тіла й жести, вираз обличчя, хода. Ці засоби доповнюють зміст вербального повідомлення про героїв. Підкреслено, що вираз

очей – важлива деталь у створенні психологічного портрета літературного героя, вираження його ставлення до інших. Саме очі можуть виражати готовність до комунікації, контроль над партнером і його поведінкою. Такий кінетичний засіб, як вираз обличчя, письменники майстерно використовують для реалістичного зображення літературних героїв, для відтворення їхніх переживань і почуттів. Лексеми на позначення рухів тіла й жестів презентують етнокультурні системи поведінки. Як важливий зображальний засіб відзначено маркери невербальної етикетної поведінки українців.

Ключові слова: невербальна поведінка, комунікація, кінетичні невербальні засоби, контакт очей, хода, жести.

Вавринюк Т. И. Маркеры невербального поведения в художественных текстах.

В статье идет речь о маркерах невербального поведения в художественных текстах. Акцентируется внимание на том, что в художественных текстах лексемы для обозначения невербального поведения персонажей являются средствами изображения их психологического состояния, стилизацией живого непосредственного общения. Показывается, что невербальные маркеры выступают системой неязыковых знаков, используемых как средство обмена информацией между людьми. Как элементы невербального поведения рассматриваются движения тела и жесты, выражение лица, походка. Эти средства дополняют содержание вербального сообщения о героях. Подчеркивается, что выражение глаз – важная деталь в создании психологического портрета литературного героя, для выражении его отношения к окружающим. Именно глаза могут выражать готовность к коммуникации собеседника, контроль над партнером и его поведением. Такое кинетическое средство, как выражение лица, писатели мастерски используют для реалистического изображения литературных героев, для воспроизведения их переживаний и чувств. Лексемы для обозначения движений тела и жестов представляют этнокультурные системы поведения. Как важное изобразительное средство отмечаются маркеры невербального этикетного поведения украинцев.

Ключевые слова: невербальное поведение, коммуникация, кинетические невербальные средства, контакт глаз, походка, жесты.

Vavryniuk T. I. Nonverbal behavior markers in artistic texts.

The article deals with non-verbal behavior markers in artistic texts. It is emphasized that lexeme on the notation of nonverbal behavior of characters in artistic texts are the means of depicting their psychological condition and the stylization of direct live communication. It was shown that non-verbal markers are the system of non-speaking signs that are used as means of exchange of information between people. Body movement, gestures, face expressions and walking are considered as elements of non-verbal behavior. These means supplement the content of a verbal message about the heroes. It was emphasized that the expression of the eyes is an important part in creating a psychological portrait of a literary hero, an expression of his attitude towards others. It is the eyes that can express readiness for communication, control over the partner and his behavior. Such kinetic means as face expression is skillfully used by writers to realistic representation of literary heroes and reproduction of their emotions and feelings. Lexeme on the notation of body movements and gestures present ethnocultural behavioral systems. Markers of non-verbal etiquette behavior of Ukrainians are noted as an important pictorial tool.

Key words: nonverbal behavior, communication, kinetic nonverbal means, eye contact, walking, gestures.

Останнім часом у комунікативістиці активізується вивчення невербальної поведінки, яка репрезентує комунікаторів, з одного боку, як індивідів, а з іншого, – як представників певної соціальної й національно-культурної спільноти. Так, психологію невербальної поведінки досліджували С. Гаркавець, І. Ковалинська, її культурно-специфічну типологію – В. Лабунська, співвідношення вербальної і невербальної поведінки в аспекті комунікативної лінгвістики вивчали Ф. Бацевич, О. Яшенкова та ін.

За О. Яшенковою, невербальна комунікативна поведінка – це «сукупності норм і традицій, що регламентують вимоги до організації ситуації спілкування, зокрема до фізичних дій, контактів співрозмовників, дистанції та влаштування простору спілкування, невербальних засобів демонстрації ставлення до співрозмовника, міміки, жестів, поз, що супроводжують та уможливають спілкування» [6, с. 200]. Відповідно, до елементів невербальної поведінки відносимо всі рухи тіла, інтонаційні, ритмічні, висотні характеристики голосу, його тимчасову й просторову організацію. Невербальна поведінка у процесі комунікації – це не лише вираження емоцій чи настанов, ставлень до інших учасників спілкування, це зовнішній вияв духовного світу особистості.

У дослідженні керуємося тезою, що аналіз індивідуальної невербальної поведінки дає змогу оцінити особистість як суб'єкта спілкування, відтак у художніх текстах лексеми на позначення невербальної поведінки персонажів є засобами змалювання їх психологічного стану, стилізацією живого безпосереднього спілкування. У статті ставимо мету – дослідити найхарактерніші кінетичні маркери невербальної поведінки в художніх текстах.

Серед маркерів невербальної поведінки виділяємо лексеми, які передають контакт очей персонажів у процесі комунікації. 3-поміж основних комунікативних функцій очей вирізняються: а) когнітивна (прагнення передати очима деяку інформацію і прочитати інформацію в очах партнера по комунікації); б) емотивна (вираз почуттів очима і зчитування з очей почуттів, що їх висловлюють комунікатори один до одного); в) контролююча (здійснення очного моніторингу задля перевірки, як сприйняте і зрозуміле передане повідомлення або якийсь

його фрагмент, вказівка адресату, що мовець закінчив передачу якоїсь частини інформації); г) регулятивна (очима висловлюється вимога вербальним або невербальним способом відреагувати на передане повідомлення або ж, навпаки, подавити передбачувану реакцію) [5, с. 163].

Змалювання виразу очей – важлива деталь у створенні психологічного портрета літературного героя, адже очі – дзеркало душі. Наприклад: *Бовванами завмерли обоє на стежці, напружені, з однаково розширеними назустріч одне одному зіницями очей* (2, с. 7). Розширені зіниці можуть виражати і зацікавленість, і страх, однак у поданому контексті це вияв страху. Особи не відводили один від одного очей: боялися пропустити будь-який жест, який дав би додаткову інформацію чи наштовхнув на дію.

За допомогою опису виразу очей, погляду митці слова можуть передавати й інші психологічні стани персонажів. Наприклад: *Скляні порожні очі та глуха мовчанка* (2, с. 14); *Вона дивилася байдужим пластмасовим поглядом у синє квітневе небо* (2, с. 121). Очі мають такий вираз, коли людина перебуває у стані сильного потрясіння. Такий стан героїв твору авторка відтворює за допомогою епітетів *скляні порожні (очі); байдужий пластмасовий (погляд)*.

Поглядом людина здатна передавати як позитивні, так і негативні емоції. Коли людина щаслива, її очі випромінюють добру, позитивну енергію. Наприклад: *Її очі сяяли* (2, с. 39); – *Якщо ти серйозно, то я тобі серйозно відповім, – очі Марії усміхалися. – Ти зараз багато чого не бачиш із нашого тутешнього життя* (2, с. 87); *Розсміялася. Затулила обличчя долонями. Відняла, облизала язиком сухі губи. Очі блищать* (4, с. 53). Піднесений настрій, який супроводжується відкритим, насиченим сміхом, блиском очей (свідчить про радість), активною заміною одних рухів іншими.

За виразом очей можна визначити не лише стан чи настрої співрозмовника, але і його ставлення до інших. Наприклад: *Зміряла дівчину зневажливим поглядом* (4, с. 27); *Сердюк обвів сімейство важким гнітючим поглядом* (4, с. 69). «Прочитати погляд» персонажів у наведених контекстах допомагають читачеві також прикметники на зразок *зневажливий, важкий, гнітючий*.

Як відомо, людина відводить очі, коли намагається приховати щось від співрозмовника, коли ніяковіє чи просто не витримує

погляду більш вольової людини: *Здається, тремтіла і ховала очі* (4, с. 47); *Макар відвів очі, знизав плечима – пішли* (4, с. 48).

Для створення психологічного портрету того чи того персонажа важливими є й інші деталі, що характеризують вираз очей: *Дядько око хитро примружив: так оці ваші балачки тільки заради мого сала?!* (4, с. 56). Читач легко «прочитує» такі деталі: примружують очі, коли підозрюють когось або здогадуються про щось неладне.

Візуальний контакт є основою довірливого спілкування, виражає ступінь зацікавленості партнером, зосередженості на його словах, допомагає регулювати розмову та взаємовідносини. Наприклад: *Вони зашарілися від обіймів та поцілунків, роззубившись, презирнулися* (2, с. 39) – презирнулися для того, щоб побачити, що відреагували обоє однаково. У прикладі *Господиня роззублено озирнулася на доньку* (2, с. 40) напрям погляду свідчить про спрямованість уваги співрозмовника і є своєрідним виявом зворотного зв'язку: вказує на те, як ставиться співрозмовник до тих чи тих повідомлень.

Очі і їх вираз беруть на себе особливу роль і в невербальному відображенні людських емоцій, і в передачі найрізноманітнішої інформації. Фахівці часто порівнюють погляд з дотиком, він психологічно скорочує дистанцію між людьми.

В аналізованих художніх текстах виділяємо ще один характерний засіб презентації невербальної поведінки персонажів – брови. Невдоволення або здивування своїх героїв різні автори передають за допомогою таких мімічних виразів: *Бровки насупила – мабуть, не побачила, чого хотіла. Голову задерла – би вище, тоді б точно...* (4, с. 6); *Микишка брови насупив, на дівча глянув* (4, с. 13); *Люба видрала чашку з Гоцикових рук, бровки насупила* (4, с. 33); *Свиря – брови догори* (4, с. 55). Загальновідомо, що зведені брови – це вияв невдоволення або образи, а брови підняті вгору є знаком здивування.

Міміка здатна передавати емоційний і змістовний підтекст мовних повідомлень і служити регулятором процесу спілкування. Такий кінесичний засіб, як вираз обличчя, письменники майстерно використовують для реалістичного зображення літературних героїв, відтворення їхніх переживань та відчуттів, як негативних, так і позитивних. Наприклад: *Але жінка – збоку було видно скривлене жахом обличчя – мене не почула* (2, с. 182). Такий вираз обличчя жінки, її повна відстороненість від навколишнього середовища надзвичайно точно передають стан: під час страху реакція на зовнішні

подразники притупляється, логіка дій збивається, а тіло застигає. Інший контекст: *–А де ж вона зникла проти ночі? Чого у хаті не сидить? – обличчя сусіда зібралось веселими зморшками, ніби йшлося про щось кумедне* (2, с. 65). *Обличчя сусіда зібралось веселими зморшками* означає, що чоловік посміхається, тобто він в хорошому настрої і його ніщо не турбує.

Зацікавленість співбесідника або його байдужість визначає подальший перебіг розмови: *– У мене щось з Інтернетом, – починає вона і замовкає, наштотхнувшись на кам'яний вираз шефського обличчя. – Але у будь-якому разі текст ввечері буде у тебе, в поштової скриньці чи на столі* (1, с. 65).

Невербальна поведінка презентує людину, робить її відкритою або ж створює бар'єри для комунікації. Типовим є літературний персонаж: *Незворушно-свинцевий вираз обличчя огрядного нотаріуса, промовиста черга швидких поглядів його яскравої помічниці* (1, с. 8). Такий вираз обличчя свідчить про байдужість до всього що діється навколо.

Виразним засобом змалювання невербальної поведінки персонажів художніх творів є лексеми на позначення рухів тіла й жестів. Вони презентують культурно зумовлені системи поводження, що засвоюються шляхом імітації рольових моделей. Наприклад: *Розправила плечі. Задерла голову догори – друге підборіддя щезло – і кокетливо посміхнулася Гоцикові* (4, с. 35). Спостерігаємо два невербальних засоби передачі загравання: *задерла голову догори, розправила плечі* – жести, які свідчать про бажання показати себе з найкращого боку; *кокетливо посміхнулася* – мімічний вираз, який говорить про спробу привернути увагу.

У контексті *Прощаючись, раптом наблизився і взяв моє обличчя у долоні. Відсахнулася, відскочила від нього, як налякана кобила* (1, с. 58) два вияви емоцій. Перший – симпатія і бажання наблизити людину ще ближче, можливо, передати свої почуття доторком до обличчя. Другий – страх через несподіваність дій партнера по спілкуванню. *Відсахнулася, відскочила* – різкі рухи, які свідчать саме про такий стан героїні.

У реальному житті кінетичні дії можуть супроводжувати вербальні повідомлення, увиразнюючи їх чи виражаючи додаткові смисли. Такі маркери невербальної поведінки в художньому тексті

нагадують ремарки у драматургічному творі. Їхня функція – увести читача в зображувану ситуацію спілкування персонажів, допомогти адекватно сприйняти їх характери: *Лідія сплескувала у долоні, сміялась, і говорила, говорила* (1, с. 37); – *Докладно? – потер ніс, радість аж переливалася через край. Він ледве стримував її, й почав, дуріючи: – Одного разу я отинився у лісі, в горах...* (2, с. 213). Потирання носа здебільшого свідчить про те, що людина намагається збрехати своєму співрозмовникові, але в цьому контексті – це жест, який сигналізує про спробу персонажа пожартувати над своїм співрозмовником.

У контексті *Дядько якимось дивно, не чіпаючи капелюха, почув лисину, захитав головою, забідкався: – А горілку... подаєте? На сніданок?* (4, с. 71) поведінка героя, зокрема кінеми *почув лисину, захитав головою*, – вияв сум'яття й здивування, коли людина нібито перебуває в афективному стані.

До невербальних засобів вираження емоцій відносимо також різні симптоми душевних станів, наприклад, симптоми зміни кольору шкіри. Так, почервоніння щік, раптова блідість обличчя – це неконтрольована фізіологічна реакція на якусь причину, що викликала емоцію, або на саму емоцію. Наприклад: *Почервонів. Підхопився з килима, заходився речі у рюкзак кидати* (4, с. 39); *Іван Іванович зблід* (1, с. 128). Якщо почервоніти означає розізлилися або соромитися чогось чи когось, то раптове збліднення в нашому разі – вияв страху.

Легко «прочитуються» читачами й кінетичні дії літературних героїв на зразок: *Губку закусила, очі ніби й не сліпі, а збоку глянеш – невидюща. Коліна підігнулися. На килимок сіла, коліна до грудей* (4, с. 49). Закушують губи тоді, коли боляче фізично чи морально. А притискають коліна до грудей інстинктивно, щоб віднайти гармонію, бо в такій позі організм зберігає більше енергії. Пор.: *Хлопець задихнувся, нервово закусив губу, стояв біля «мазераті», дивився на міст, ніби картинка, як у кіно, мала повторитися за мить, аби він роздивився її краще, усвідомив, зрозумів...* (4, с. 12). Передано шоківий стан героя. *Нервово закусив губу* – це придушення розпачу та болю.

Хода людини вказує як на фізичне самопочуття і вік, так і на її емоційний стан. Найважливішими факторами ходи є ритм, швидкість, довжина кроку, ступінь напруженості, положення верхньої частини тулуба і голови, супровідні рухи рук, положення пальців ноги. Ці параметри формують різні типи ходи – рівної, плавної, впевненої, твердої, важкої, винуватої та ін. Важка хода властива людям, які

перебувають у поганому настрої, легка, навпаки, – оптимістично налаштованим. «Мову ходи» також використовують письменники для змалювання різних емоційних і фізичних станів літературних героїв. Наприклад: *Лідія вже енергійно походжала довкола будинку, глухо стукотіла по каменю шпильками із настроєним на них опалим листям* (1, с. 33); *Човгала перевальцем, з помітним зусиллям переносючи вагу тіла з ноги на ногу* (2, с. 5); *Мишкика вирвався, скоріш побіг* (4, с. 9).

Невід’ємним атрибутом комунікації є так звані етикетні формули, які супроводжуються відповідними кінетичними діями. Ці дії, з одного боку, є правилами поведінки, прийнятими суспільством, а з іншого, – репрезентують індивіда, який вибирає свій стиль комунікативних акцій у межах цих правил. Маркери невербальної етикетної поведінки героїв досліджуваних творів виконують характерологічну функцію у плані соціального статусу адресанта й адресата спілкування, їх фаху, віку, статі, характеру, віросповідання тощо. Розглянемо приклади:

– *Дозвольте відрекомендуватися: Іван Іванович Стахура, – вклонився, піднявши капелюха* (1, с. 80). Кінеми вклонився, піднявши капелюха є маркерами віку і статі персонажа, репрезентують етикетний досвід саме літнього чоловіка.

– *Привіт!* – їм.

Хлопці розгубилися. Макар махнув долонею, мовляв, привіт, подивився на Гоцика (4, с. 7). Подібним жестом, що є своєрідним сигналом невимушеності спілкування, послуговується молодь.

Кінетичні дії у змодельованих письменниками комунікативних ситуаціях є потужним засобом характеристики персонажів, рівня їх культури й, відповідно, інтелекту. Проілюструємо на прикладі:

– *Мене звати Люба, – не втрималася.*

Жінка зупинилася. Зміряла дівчину зневажливим поглядом.

– *Я не питала.*

– *Вам же треба якось до мене звертатися... – знітилася.*

Жінка всміхнулася без добра. Смикнула за руді коси.

– *Руда. Я зватиму тебе Руда. Прибери волосся.*

Люба скрутила волосся на потилиці.

– *А мені як вас звати?*

– *Хазяйка!* (4, с. 9).

У наведеному уривку кінетичні дії не пов'язані з ритуалом знайомства і є дисонансними до відповідних етикетних формул, тому ще більше вражають, розкриваючи моральні якості персонажів.

Отже, використані в художніх текстах маркери невербальної поведінки, до яких належать жести, міміку, пози та рухи тіла тощо, розглядаємо не лише як прийом психологізму в зображенні персонажів, а й як засіб емоційного впливу на читача. Невербальні кінематичні засоби надають читачеві (іноді незалежно від семантики слів) досить важливу інформацію про того чи того літературного героя: розкривають його ставлення до інших персонажів, до змодельованої ситуації, представляючи його як типовий образ.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
2. Вдовиченко Г. Бора / Г. Вдовиченко. – Х. : Клуб сім. дозвілля, 2011. – 240 с.
3. Вдовиченко Г. Тамдєвін / Г. Вдовиченко. – К. : Нора-друк, 2009. – 232 с.
4. Гарькавец С. А. Психология невербального общения : [учеб. пособие] / С. А. Гарькавец. – Северодонецк : Петит, 2015. – 214 с.
5. Дашвар Люко РАЙ.центр / Люко Дашвар. – Х. : Клуб сім. дозвілля, 2012. – 272 с.
6. Ковалинська І. В. Невербальна комунікація : [навч. посібник] / І. Ковалинська. – К. : Освіта України, 2014. – 289 с.
7. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход) / В. А. Лабунская. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. – С. 5–35.
8. Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації : [навч. посібник]. – К. : Академія, 2011. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2017 р.

УДК 81'42+811.111

Е. Н. Василенко, Ю. А. Книга

ПРИЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ В АМЕРИКАНСКОМ ЮМОРИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ (НА МАТЕРИАЛЕ СИТКОМА “SCRUBS”)

Василенко К. М., Книга Ю. А. Прийоми мовної гри в американському гумористичному дискурсі (на матеріалі ситкому “Scrubs”).

Статтю присвячено вивченню прийомів мовної гри в гумористичному дискурсі. Автори розглядають поняття гумористичного дискурсу, визначають роль мовної гри в його структурі та вивчають засоби досягнення гумористичного ефекту на матеріалі популярного американського ситкому “Scrubs”. Досліджено прийоми мовної гри на фонетичному (протеза, ономапоєа, рифма), словотвірному (контамінація,

суфіксація, аббревіація), лексичному (метафора, епітет, гіпербола, каламбур, алогізм, антономазія, перифраз, лексичний повтор) і синтаксичному (синтаксичний повтор, риторичне питання, парцеляція) мовних рівнях.

Ключові слова: мовна гра, прийом мовної гри, гумористичний дискурс, ситком “Scrubs”, гумористичний ефект, мовний рівень.

Василенко Е. Н., Книга Ю. А. Приемы языковой игры в американском юмористическом дискурсе (на материале ситкома “Scrubs”).

Статья посвящена изучению приемов языковой игры в юмористическом дискурсе. Авторы рассматривают понятие юмористического дискурса, устанавливают роль языковой игры в его структуре и изучают способы достижения юмористического эффекта на материале популярного американского ситкома “Scrubs”. В ходе исследования рассматриваются приемы языковой игры на фонетическом (протеза, ономотопея, рифма), словообразовательном (контаминация, суффиксация, аббревиация), лексическом (метафора, эпитет, гипербола, каламбур, алогизм, антономасия, перифраз, лексический повтор) и синтаксическом (синтаксический повтор, риторический вопрос, парцелляция) языковых уровнях.

Ключевые слова: языковая игра, прием языковой игры, юмористический дискурс, ситком “Scrubs”, юмористический эффект, языковой уровень.

Vasilenko E. N., Kniga Yu. A. Language Play Techniques in American Humorous Discourse (Based on Sitcom “Scrubs”).

The article is devoted to the study of language game techniques in English language humorous discourse. The authors start with considering the notion of humorous discourse, which is viewed as text immersed in a situation of laughter. Incomplete components of humorous discourse are those of humorous tonality and humorous intention. Humorous intention is understood as an active position of the speaker, his or her desire to organize a humorous situation. Humorous tonality is treated as an emotional atmosphere of communication characterized by a friendly interrelationship of the participants in the conversation, as well as the mood of the interlocutors and their willingness to joke and laugh. These two components predetermined the choice of the factual material of the study, which is a popular American sitcom “Scrubs” (seasons 1, 4 and 8) telling about the life of physicians. The humorous effect of the sitcom is often created by the extensive use of language play. Language play is viewed in the study as a creative and non-standard (deviating from the norm) use of any language units and / or categories to create witty statements. In a broad sense, following L. Wittgenstein, who believed that any speech activity of a person is somehow related to language play, language play is understood as a certain type of the speaker’s speech behaviour based on a deliberate violation of systemic relations of language. To the characteristics of language play belong those of dialogism (presence of the addresser and addressee), creativity of speech activity, conjugation with a humorous effect and use of means of all language levels.

The authors come to the conclusion that the characters of the American sitcom “Scrubs” use in their jokes almost all the language play techniques at all the levels of language structure: phonological (prosthesis, onomatopoeia, rhyme), morphological (contamination, suffixation, abbreviation), lexical (metaphor, epithet, hyperbole, pun, alogism, antonomasia, periphrasis, lexical repetition) and syntactic (syntactic repetition,

rhetorical question, parcellation). In the sitcom, language play can be mostly found at lexical level (often-used are metaphors, epithets, hyperboles, comparisons, less often – alogisms and periphrases). Language play techniques are quite rarely found at phonological and morphological levels: for example, such technique as assonance has not been noted in the jokes of the sitcom characters. At syntactic level, the most commonly used technique of language play is repetition.

Key words: Language Play, Language Play Technique, Humorous Discourse, Sitcom “Scrubs”, Humorous Effect, Language Level.

Под юмористическим дискурсом традиционно понимается «текст, погруженный в ситуацию смехового общения» [2, с. 252]. Неотъемлемыми компонентами юмористического дискурса выступают юмористическая тональность и юмористическая интенция. Под юмористической интенцией понимается активная позиция субъекта речи, его желание организовать юмористическую ситуацию. Юмористическая тональность рассматривается как эмоциональная атмосфера общения, для которой характерно дружелюбное взаимоотношение участников разговора, а также настроенность собеседников на юмор и готовность шутить и смеяться [2, с. 253–254].

Исследуя юмор, А. Росс пишет: «Так как важно ощущать, что другие люди тоже реагируют на шутку, для теле- или радиокomedии используется «закадровый смех» [6]. Такой смех используется в том числе в ситкоммах (ситуационных комедиях) – жанре сериала, изображающем комическую сторону повседневной жизни.

Цель исследования – установить, какие приемы языковой игры используются для создания комического эффекта в американском юмористическом дискурсе.

Фактическим материалом исследования послужил популярный американский ситком “Scrubs” (сезоны 1, 4 и 8), повествующий о жизни медиков. События, происходящие в ситкоме, имеют как комическую, так и драматическую направленность. Однако ведущую позицию занимают шутки, в которых юмористический эффект создается за счет широкого использования языковой игры.

Под языковой игрой в исследовании понимается «творческое, нестандартное (неканоническое, отклоняющееся от языковой / стилистической / речеповеденческой / логической нормы) использование любых языковых единиц и / или категорий для создания остроумных высказываний, в том числе – комического характера» [3, с. 802].

Под языковой игрой в широком смысле, вслед за Л. Витгенштейном, полагавшим, что любая речевая деятельность

человека так или иначе соотносится с языковой игрой [1], понимаем «определенный тип речевого поведения говорящих, основанный на преднамеренном (сознательном, продуманном) нарушении системных отношений языка» [5, с. 657].

Б. Норман отмечает эстетический момент момент языковой игры (по мнению лингвиста, языковая игра – это красивое и изящное явление) и ее сопряжение с юмористическим эффектом [4, с. 8–9]. Помимо названных, к признакам языковой игры принято относить наличие отправляющего и получателя («диалогизм»), креативность речемыслительной деятельности и использование средств всех языковых уровней.

Действительно, языковая игра осуществляется на всех уровнях языка: фонетическом, словообразовательном, лексическом и синтаксическом (С. Нухов, В. Санников, Н. Ковыляева, Л. Амири). Так, на фонетическом уровне выделяют такие приемы, как искажение оболочки слова, звукоподражание и игра слов, построенная на полной или частичной фонетической схожести слов. К уровню словообразования относят контаминацию, суффиксацию, префиксацию, повторы-отзвучия и др. На лексическом уровне используется полисемия, метафора, сравнение, эпитет, оксюморон, гиперболы и др. На уровне синтаксиса встречается синтаксический повтор, риторический вопрос, синтаксическая контаминация, парцелляция и др.

Рассмотрим, какие приемы языковой игры использованы в американском ситкоме «Scrubs» (далее приведены примеры из речи героев ситкома: Джей Ди, Терка, доктора Кокса, Эллиот, Карлы и Джордан).

Фонетический уровень

1) Джей Ди беседует с пациенткой, перечисляя вещи, которые она должна успеть сделать до конца жизни. Узнав, что Эйфелеву башню она уже посетила, посредством **протезы** главный герой создает окказионализм «the Meiffel Tower», означающий несуществующую башню, которую пациентка якобы тоже должна посетить:

J.D.: Go to the top of the Eiffel Tower.

Mrs. Tanner: Done.

*J.D.: Fine. Go to the top of the **Meiffel** Tower.*

Mrs. Tanner: Oh, now you're making stuff up (сезон 1, серия 4, 17:18);

2) Эллиот уверяет доктора Кокса, что он может ей доверять. Однако тот лишь высмеивает ее, используя в речи **ониматопею**: Кокс имитирует звук «ошибки», часто используемый в телевизионных играх:

Elliot: Look, Dr. Cox, you can trust me to help you. For gosh sakes, I was top five in my class!

Dr. Cox: Enggghhh! That's the noise I make when somebody lies to me (сезон 1, серия 12, 11:31);

3) Джей Ди и Эллиот выясняют, что пациент не болен, а обманом получает лекарства. Эллиот возмущена и называет пациента «frick on a stick» – оскорблением, придуманным лично ею, используя в шутке **рифму**:

J.D.: If he can't see colours, how did he know which one is red? He's just another addict scamming us for meds.

Elliot: Frick on a stick! (сезон 8, серия 3, 05:33).

Словообразовательный уровень

1) Эллиот настойчиво просит у доктора Кокса совета, однако тот лишь злится и отправляет ее к «blah-blah-ologist»: врачу, с которым она якобы может поговорить. Окказионализм образован с помощью **суффиксации**: *Dr. Cox.: The next whiny intern that comes in here looking to me for a cookie and a hug, I swear to Aisha, I'm going to hurt them. And you, you neurotic, one-woman freak-show, take your «Blah-blah» to the blah-blah-ologist* (сезон 1, серия 3, 16:24);

2) Терк и Джей Ди плавают в океане. Джей Ди называет друга «blaquaman». Этот окказионализм создан посредством **контаминации** – объединения частей слов «black» и «aquaman»:

J.D.: What's up, Blaquaman?

Turk: I think I just saw a mermaid (сезон 8, серия 15, 01:19);

3) Доктор Кокс учит студентов-медиков вести конспекты, используя **аббревиацию**: *Dr. Cox: Now, ladies and germs, I guarantee you that if you get this shorthand down, it has a way of making your day go just a little bit quicker. «C.T.D.» of course being «circling the drain» – your patient is on the way out. «S.O.B.» – «shortness of breath»; and «W.N.L.» – «within normal limits». Elvis, you go ahead and feel free to write this down anytime you want before you leave the building, sweetheart* (сезон 1, серия 13, 17:52).

Лексический уровень

1) Терк и Джей Ди договариваются о вечеринке, называя ее «part A». Языковая игра построена на **каламбуре** – созвучии слов «party» и «part A»:

Turk: And that would come before Part B...

J.D.: Part A! (сезон 1, серія 3, 04:07);

2) Молодой ординатор Дэнис из-за своего тяжелого характера претерпевает очередную неудачу в общении с пациентами. Джей Ди заявляет, что если она завтра не явится на работу, то он будет считать, что «демоны утащили ее в ад и съели ее лицо». Джей Ди преувеличивает, то есть использует в речи **гиперболу**:

Denis: Did you know that guy was a priest?

J.D.: I did. Uh, I'll see you tomorrow. If you're not here, I'll just assume that demons dragged you down to hell to chew your face off (сезон 8, серія 6, 01:28);

3) Эллиот говорит Джей Ди о том, что раньше соперничество было для нее большой проблемой, но теперь она не стремится быть первой. В ту же секунду она бежит с Джей Ди наперегонки, противореча сама себе, то есть использует в речи **алогизм**:

Elliot: I'm probably «Miss Hyper Competitive». I mean, it used to be a big problem for me. Used to. Past tense.

Suddenly she turns again and runs up the stairs.

J.D.: Hey, are we, like, racing?

Elliot: Yes! (сезон 1, серія 1, 03:14);

4) В первый день ординатуры Джей Ди, Карла называет его «Бэмби», то есть использует в речи **антономасию**:

J.D.: Uh, I was paged.

Carla: Aww, first day, Bambi? Carla will take care of you (сезон 1, серія 1, 04:17);

5) Карла удивляется, почему за время работы в клинике потеряла уважение к больным. Она называет пациента, долгое время находящегося в коме, «баклажаном», то есть использует в речи **метафору**:

Carla: The guy's been in a coma for a year, okay? He's an eggplant.

Dr. Cox: Okay, first of all, he's not an eggplant. He's a potato. And secondly, that's something I would say, not you (сезон 8, серія 9, 13:00);

6) Доктор Кокс нелестно отзываясь о браке, используя своеобразный **эпитет**: *Dr. Cox: ...And bam! The shine's off the apple. And that's when you find out that that pretty little girl you married isn't a pretty little girl at all. No, she's a man-eater. And I'm not talking about the «whoa-whoa, here she comes» kind of man-eater. I'm talking about the*

kind that uses your dignity as a dishtowel to wipe up any shreds of manhood that might be stuck inside the sink (серия 15, 17:07);

7) Джордан, узнав, что ее приглашают на свадьбу на Гавайи, решает сделать липосакцию, чтобы хорошо выглядеть на пляже. Она обращается к врачу с просьбой «fire up the fat vac», где под «fat vac» подразумевается аппарат для липосакции. Джордан использует в речи **перифраз**: *Jordan: I know I have to be in a bathing suit. Hey Feldman! Fire up the fat vac! Mama need some lipo* (сезон 8, серия 14, 08:25).

Синтаксический уровень

1) Доктор Кокс считает новых ординаторов настолько глупыми, что разговаривает с ними, как с пещерными людьми, используя в речи **парцелляцию**:

Dr. Cox: Now, since the rest of your brains are so tiny, from now on, I will speak like a caveman. You, bad doctors. Me, good doctor. You, follow. Patient. Iron high. Heart swollen big. You. What make sick?

Denise: Hum, could it be hemochromatosis?

Dr. Cox: Correct. Rounds. Over. You. Go (сезон 8, серия 5, 01:52);

2) Джордан, раздраженная тем, что Джей Ди ябедничает, высказывает все, что о нем думает, используя в реплике **риторический вопрос**: *Jordan: Excuse me, Sally Sensitive, I don't remember asking you anything. Your mom's aware that she'll eventually have to stop the breast-feeding, right?* (сезон 1, серия 11, 17:37);

3) Доктор Кокс высказывает свое мнение о главвраче клиники, используя в речи **лексический и синтаксический повтор**:

Dr. Cox: Mrs. Blitt over there – needs the TIPS procedure, no insurance? Yeah, well, she can now look forward to a lifetime of encephalopathy and jaundice thanks to bottom-line Bob.

J.D.: Is it really that bad?

Dr. Cox: I hate Robert Kelso. I hate his family, I hate his friends, I hate the guy that cleans his vaguely racist little lawn jockey; in fact, I hate anybody who ever even associates with him. Is that clear?

J.D.: Totally (сезон 1, серия 5, 09:10).

Таким образом, установлено, что в своих шутках персонажи американского ситкома “Scrubs” используют практически все приемы языковой игры на всех уровнях языка. Наиболее распространена языковая игра на лексическом уровне (часто употребляются метафоры, эпитеты, гиперболы, сравнения, реже – алогизмы и перифраз), наименее – на фонетическом и словообразовательном

уровнях (наприклад, такої приєм, як ассонанс, вовсе не был отмечен в шутках героїв сериала). На синтаксическом уровне наиболее часто используемым приємом языковой игры является повтор.

Литература

1. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн. – М. : АСТ : Астрель, 2011. – 347 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
3. Культура русской речи : Энциклопедический словарь-справочник / под ред. Л. Ю. Иванова. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 840 с.
4. Норман Б. Ю. Игра на гранях языка / Б. Ю. Норман. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 344 с.
5. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 696 с.
6. Ross A. The Language of Humour [Electronic resource] / Alison Ross // Taylor & Francis e-Library. – 2005. – Mode of access : <https://intranet.stjohns.sa.edu.au/curriculum/eng/12engpathways/Language%20Study/The%20language%20of%20humour.pdf>.

Список источников фактического материала

1. Season 1. Transcripts [Electronic resource]. – Mode of access : http://scrubs.wikia.com/wiki/Category:Season_1_Transcripts.
 2. Season 4. Transcripts [Electronic resource]. – Mode of access : http://scrubs.wikia.com/wiki/Category:Season_4_Transcripts.
 3. Scrubs Episode Scripts [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.springfieldspringfield.co.uk/view_episode_scripts.php?tv-show=scrubs&episode=s08e01
- Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.*

УДК 821.112

В. А. Гаманюк

МІЖКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Гаманюк В. А. Міжкультурні особливості художніх текстів сучасної німецької літератури.

У статті проаналізовано сучасну літературу Німеччини з позиції наявності в тих чи тих художніх доробках елементів, що засвідчують особливості мультикультурного співбуття представників різних мовних і етнічних спільнот. Визначено міжкультурний потенціал творів німецьких авторів, у яких попри відтворення типових життєвих ситуацій сучасної Німеччини простежується національна специфіка. Основний акцент зроблено на текстах, що належать до «інтеркультурної літератури»: Sachbücher, Migrantenliteratur (творах авторів-мігрантів, які мешкають у Німеччині, а також творах

авторів німецького походження, які мають досвід довготривалого перебування у відмінних культурних контекстах) та Frauenliteratur.

Ключові слова: міжкультурний потенціал, мігрантська література, жіноча література, документальна проза, інтеркультурна література.

Гаманюк В. А. Межкультурные особенности художественных текстов современной немецкой литературы.

В статье анализируются современные произведения литературы Германии с позиций наличия в тех или иных художественных произведениях элементов, которые демонстрируют особенности мультикультурного сосуществования представителей разных языковых и этнических сообществ. Определяется межкультурный потенциал произведений немецких авторов, в которых, невзирая на создание типичных жизненных ситуаций современной Германии, прослеживается национальная специфика. Основное внимание акцентируется на текстах, которые относятся к «интеркультурной литературе»: Sachbücher, Migrantenliteratur (произведениях авторов-мигрантов, которые живут в Германии, а также произведениях авторов немецкого происхождения, которые имеют опыт длительного проживания в непривычных для них культурных контекстах) та Frauenliteratur.

Ключевые слова: интеркультурный / межкультурный потенциал, мигрантская литература, женская литература, документальная проза, интеркультурная литература.

Hamaniuk V. A. Intercultural features of artistic texts of modern German literature.

The article analyzes the works of modern German literature with intercultural potential. These are works that belong to “Intercultural Literature”: Sachbücher, Migrantenliteratur (works by migrant authors living in Germany, as well as works by German authors who have a long-term experience in excellent cultural contexts) and Frauenliteratur. Attention is drawn to the fact that the language and cultural landscape of Germany has essentially changed due to migration, mobility, globalization and integration processes. It affected the structure of society, turning them from monocultural to multicultural. Literature, which reflects the life of society in all its manifestations, now contains a powerful intercultural component, which is an essential social feature of the German present. In a multicultural environment, citizens need a “common language” for understanding. The emergence of such a “language” is possible only in terms of familiarity with “other” cultures, cultures of neighbors, their understanding and acceptance. Therefore, in recent decades in German literature there has been a large number of works that are known in the theory as “intercultural literature”.

The texts of modern German literature, not only “intercultural”, have an extremely large intercultural potential, because they: reflect realities of everyday life of modern Germans in all variety of life situations; offer the reader actual problems that are close to different people from different cultural centers; recreate social relations and relationships between people; demonstrate examples of social behavior and thinking of modern Germans; their language is alive and figurative. This literature not only reflects the present-day Germany through the image of everyday life of ordinary citizens in a multicultural society, but also contains a comparative component of several cultures, with a focus on differences based on religious grounds, offering behavior patterns, communication styles, and differences of time and space perceptions. It is not only a good material for the analysis of purely intercultural elements, but also a wealth of material for linguistic analysis.

Key words: intercultural features, intercultural potential, migrant literature, women's literature, documentary prose, intercultural literature, philosophical novel.

Літературний ландшафт сучасної Німеччини вирізняється різнобарв'ям. Якщо ще два десятиліття тому деякі ЗМІ писали про відсутність яскравих текстів німецькою мовою, то сьогодні німецькомовна література представлена всіма можливими напрямками з широким тематичним спектром.

Сьогодні літературу Німеччини вивчають літературознавці, мовознавці, спеціалісти з проблем міжкультурної комунікації, фахівці з дидактики навчання німецької мови. Причина такої уваги полягає насамперед у самотності німецькомовної літератури, яка повною мірою відтворює самотній характер німецького суспільства, однією з ключових ознак якого є мультикультурність і багатомовність.

Мета статті – проаналізувати сучасну літературу Німеччини на наявність в творах міжкультурних елементів, які відтворюють особливості мультикультурного співбуття представників різних мовних і етнічних спільнот, а також визначити міжкультурний потенціал творів німецьких авторів, у яких попри відтворення типових життєвих ситуацій сучасної Німеччини простежується національна специфіка.

Література німецькомовних країн завжди викликала інтерес вітчизняних дослідників. Протягом багатьох віків німецька література як література з давніми традиціями, яка дала світу багатьох лауреатів Нобелівської та інших премій із літератури, вирізнялася філософським характером і наявністю усталених форм. Німеччина, починаючи з 1871 року, коли на політичній карті світу з'явився *das Deutsche Reich*, довгий час була національною державою, попри різнобарвну мовну палітру, представлену багатьма діалектами (спадок ще середньовічної роздробленості). Єдність громадян країни, захист єдиної для всіх німецької мови і німецької культури стали провідною ідеєю, яка ретранслювалася політиками, журналістами, науковцями, а також знайшла відбиток у художній літературі. Це пояснювалося насамперед однорідною структурою німецького суспільства, належністю кожного громадянина, навіть у віддаленому містечку, загубленому в Альпах, тому, що ще й досі називається “*das Deuschtum*”.

Сьогодні ситуація в Німеччині, як і в інших країнах Європи, суттєво змінилася. До основних ознак сучасного світу слід віднести

передовсім глобалізацію, міграцію, мобільність, інтеграційні процеси й інформатизацію всіх сфер приватного й суспільного життя. Ці процеси суттєво вплинули на структуру суспільства багатьох країн світу, перетворивши їх з колись монолінгвальних і монокультурних на полілінгвальні й мультикультурні. Німеччина є у Європі тим, що німецькою мовою зветься “das Paradenbeispiel”, у тому розумінні, що ця країна протягом кількох десятиліть перетворилася з держави з провідною ідеєю «одна мова – одна нація» на державу, де, згідно зі статистичними даними, майже 10% населення становлять іноземці або особи мігрантського походження (die Personen mit dem Migrantenhintergrund), як їх сьогодні політкоректно називають у пресі. Тож мовний і культурний ландшафт Німеччини став надзвичайно строкатим, адже іноземці принесли з собою не тільки мову, а й культуру як у вузькому, так і у широкому потрактуванні.

Життя пересічних громадян у неоднорідному мовному й культурному контексті так чи так піддається впливу інших культур і формує нову мультикультурну реальність. Ця нова реальність відтворюється у широкій палітрі сучасних німецькомовних творів, позначається на настроях і вподобаннях читачів німецької літератури, Автори успішних творів швидко стають відомими, їх твори – бестселерами, які зазвичай одразу екранізуються і, отже, набувають популярності.

Значний відсоток іноземців, які мешкають у Європі, позначився на всіх сферах суспільного життя. Перебуваючи в гетерогенному мовному і національному середовищі, мешканці Європи потребують «спільної мови» задля порозуміння. Поява такої «мови» можлива лише за умов ознайомлення з «іншими» культурами, культурами сусідів, їх розуміння і прийняття. Тому в останні 2–3 десятиліття в німецькій літературі з'явилася велика кількість творів, відомих під назвою «інтеркультурна література», хоч, зауважимо, відповідне поняття не має загальноприйнятого витлумачення.

Під «інтеркультурною літературою» розуміють: 1) твори з великим міжкультурним потенціалом (зокрема й твори класичної німецької літератури, що тематизують проблему «життя на чужині»); 2) твори сучасної німецької літератури, переважно німецьких авторів, у яких порушується проблема «мігрантів» у контексті сучасної Німеччини / Європи; 3) твори так званої «мігрантської літератури», авторства письменників-іноземців, що мешкають у Німеччині;

4) твори авторів різного походження, які у формі документальної прози пропонують «путівники» країною загалом, окремими містами або навіть континентами, звертають увагу на суто типові деталі.

Сучасні німецькі тексти, не лише «інтеркультурної літератури», засвідчують надзвичайно потужний міжкультурний потенціал, адже вони: а) відбивають реалії повсякденного життя сучасних німців у всій різноманітності життєвих ситуацій; б) пропонують читачеві актуальні проблеми, які є близькими для різних людей з різних культурних осередків; в) відтворюють соціальні відносини та стосунки між людьми; г) демонструють приклади соціальної поведінки й спосіб мислення сучасних німців; г) їх мова є живою і образною.

Для розвитку міжкультурного порозуміння найбільш, так би мовити, сприятливими є так звані “Sachbücher” (твори фахової спрямованості, спеціальна, фахова література); твори мігрантів (“Migrantenliteratur”) та так званої «жіночої літератури» (“Frauenliteratur”).

Загальноприйнятим є таке потрактування поняття “das Sachbuch”: “Ein Sachbuch ist ein Buch, das ein bestimmtes Sachthema plausibel und sprachlich verständlich darstellt”), тобто це твір, у якому легко й доступно розкрито певну тему. Через надзвичайну важливість проблеми міжкультурної взаємодії в умовах міграції значної кількості людей задля навчання, у пошуках роботи, для відпочинку й з інших причин з’явилася велика кількість так званих «інструкцій з використання» для різних країн та міст, як-от, наприклад, твори М. Горські (M. Gorski) “Gebrauchsanweisung für Deutschland” та Я. Гайна (J. Hein) “Gebrauchsanweisung für Berlin” та ін.

До цієї категорії належать і твори відомого письменника російського походження В. Камінера (W. Kaminer), який у серії книг на зразок “Mein deutsches Dschungelbuch”, “Russen-Disko”, “Küche totalitär” та ін. пропонує власний погляд на відмінності менталітету, поведінки, нахилів, звичок, кухні, традицій представників двох відомих йому культур.

В. Камінера можна розглядати і як яскравого представника мігрантської літератури. Твори так званої “Migrantenliteratur” представлені творами іноземців, які мешкають у Німеччині, мають іноземне походження, але народилися і виростили в Німеччині, працюють тут або навчаються. У їхніх текстах художньої літератури

відтворено ті два світи, у яких їм доводиться жити. Крім того, до цієї категорії належать також твори письменників німецького походження, де йдеться про власний досвід перебування за кордоном, аналізуються соціальні, ментальні й психологічні відмінності, демонструються прості зразки, зрозумілі ситуації. Ідеться про вже добре знаних авторів, як-от: Е. Севгі Ездамар (E. Sevgi Özdamar), С. Ездаган (S. Özdoğan), Ф. Займоглу (F. Zeimoglu), Р. Шамі (R. Schami), Г. Мюллер (H. Müller) та інші.

Прикладом першої групи може слугувати творчість Х. Акюн (H. Akün), письменниці німецького походження, журналістки, яка у своїх романах “Einmal Hans mit heißer Soße: Leben in zwei Welten” та “Ali zum Dessert”, що виявляють автобіографічні риси, наочно демонструє всі складнощі «життя у двох світах», які так не схожі. Ось так, наприклад, письменниця описує власну оселю, вказуючи на те, що відрізняє її від типово турецького помешкання:

Meine Wohnung in Berlin ist nicht sehr türkisch eingerichtet, abgesehen von einer Wasserpfeife aus blauem Glas, die mir vor vielen Jahren ein deutscher Freund aus seinem ersten Türkeiurlaub mitgebracht hatte. Ich habe keine Glasvitrine, in der Mokkagläser mit Goldrand stehen. Und vor goldenen Bilderrahmen, in denen Fotos meiner umfangreichen Familie kleben, bin ich bisher verschont geblieben. Auch bunte Teppiche gibt es nicht, dafür Oberlichter und schräge Fenster (2, с. 8).

Іншу групу представляють письменники, які довгий час мешкали за кордоном і мають власний досвід перебування в іншій країні, життя в іншому соціальному вимірі. Серед них С. Кюглер (S. Kuegler) та К. Гофманн (C. Hofmann). Обидві письменниці мешкали серед представників віддалених від їхньої рідної культур, тож змогли передати всю палітру відтінків несхожого на їхній світ середовища. Цікавим видається те, що і роман С. Кюглер “Dschungelkind”, і роман К. Гофманн “Die weiße Massai” були одразу екранізовані. Зіставлення звичного і незвичного є неодмінною ознакою таких текстів. Ось як С. Кюглер описує свої враження від першої після повернення з Африки поїздки потягом:

Meine Augen werden immer größer, denn heute, mit 17 Jahren, sehe ich zum ersten Mal einen richtigen Zug. Er kommt mit so hoher Geschwindigkeit auf mich zu, dass ich vor Schreck ein paar Schritte zurückweiche. Dieser Zug sieht anders aus als die Züge, die ich in Büchern gesehen habe. Er ist nicht mit Blumen geschmückt, es kommt kein Rauch

aus einem Schornstein, und die Farbe ist auch anders. Dieser Zug ist so groß und unheimlich wie ein langer weißer Wurm, der aus einem schwarzen Loch hervorkriecht (8, с. 15).

Цікавим є ще один твір німецького письменника Ш. Мьоллера (S. Möller) “Viva Polonia: Als deutscher Gastarbeiter in Polen”, де автор постійно порівнює польську та німецьку культуру, погляди на звичні речі, поведінку в повсякденних ситуаціях, звички, настанови, забобони та ін. Наприклад, увазі читачів запропоновано перелік «корисних порад» до весілля у Польщі:

Die Braut sollte ein Tränchen verdrücken – das bringt Glück.

Wenn bei den Fest-Vorbereitungen Glas und Teller kaputtgehen, bringt das ebenfalls Glück.

Geheiratet wird am besten in Monaten mit dem Buchstaben »r«. Gute Termine sind Weihnachten und Ostern, schlechte Termine in der Fastenzeit vor Ostern und der erste April. Am ersten April besteht nämlich die Gefahr, dass das Paar seine Ehe nicht ernsthaft führen wird... (10, с. 24).

Окрім того, автор надзвичайно багато уваги приділяє мовним аспектам, відмінностям у німецькому та польському спілкуванні, характеризує ставлення до таких понять, як демократія, гостинність, честь, молодість, старість і т. ін.

Тексти творів мігрантів, хоч подекуди й містять кліше чи упередження, усе ж таки пропонують надзвичайно цікавий фактичний матеріал для міжкультурного аналізу. Можна не тільки систематизувати спільні та відмінні риси двох культур, двох стилів життя, але й порівнювати їх з власною культурою. Через таке паралельне сприйняття кількох культур відбувається не лише засвоєння міжкультурних знань через призму власної культури, хоч це й не завжди усвідомлюється, відбувається та сама міжкультурна сенсibilізація, яка в подальшому уможливорює толерантне сприйняття «іншого», сприяє позитивній налаштованості на розуміння «незвичного / невідомого».

Ще одним джерелом міжкультурного є так звана «жіноча література» (Frauenliteratur), що в німецькому літературознавстві не забарвлена негативними конотаціями, коли йдеться про якість творів, і не є тотожним поняттям на позначення так званих «жіночих / любовних романів» у вітчизняному літературознавстві. Ці романи часто видаються у серії “Frau in der Gesellschaft”, адже, по

суті, у центрі уваги кожного з них доля пересічної німецької жінки, яка страждає від самотності, проте не втрачає надії знайти свою долю. Вона помиляється, але йде далі, намагається вирватися із зачарованого кола, у якому їй просто затісно. Тій чи тій героїні часто мало бути просто матір'ю і господинею в домі, їй мало бути просто коханою дружиною і проводити час із веселими подругами, що так само не переймаються жодними проблемами. Героїні прагнуть бути корисними, робити щось потрібне, мати справи більш важливі, аніж купівля нової сукні. Тож, насправді, ці романи є відтворенням життєвих ситуацій сучасних жінок у період їх переходу від відомого гендерно маркованого “Kinder, Küche, Kirche” до осучаснених “Karriere, Klamotten, Kosmetik” або “Klamotten, Kohle, Karriere”.

Романи цієї групи, куди належать твори Г. Лінд (H. Lind), С. Фрьоліх (S. Fröhlich), К. Гір (K. Gier), є надзвичайно цікавим для аналізу матеріалом з повсякденного життя. Приклади поведінки у транспорті, лікарні, магазині, кафе, спілкування з сусідами, зі старшими людьми і з молоддю – усе це не тільки відтворює побутовий і повсякденний контекст Німеччини, так би мовити, «у картинках», але й передається сучасною німецькою мовою в усіх її стилістичних і соціолінгвістичних проявах. Мова є метафоричною, містить незвичні й неочікувані порівняння й інші стилістичні засоби та фігури. Це добротний матеріал не тільки для аналізу власне міжкультурних елементів, але й для лінгвістичного аналізу загалом.

Отже, узагальнюючи вище викладене, можна стверджувати, що сучасна німецька література має надзвичайно потужний міжкультурний потенціал. Вона не тільки відображає сьогодення Німеччини через зображення повсякденного життя пересічних громадян у мультикультурному суспільстві, але й демонструє зіставний компонент кількох культур, акцентує увагу на світоглядних відмінностях, ґрунтованих на релігії, пропонує моделі поведінки, стилі спілкування, сприйняття часу і простору. Найбільш цінний матеріал для аналізу культурних відмінностей містять три групи творів: так звані “Sachbücher”, “Migrantenliteratur” та “Frauenliteratur”.

Література

1. Aküyn H. Einmal Hans mit heißer Soße / Hatice Aküyn. – München : Wilhelm Goldmann Verlag, 2007. – 192 s.
2. Aküyn H. Ali zum Dessert / Hatice Aküyn. – München : Wilhelm Goldmann Verlag, 2008. – 224 s.

3. Fröhlich S. Familienpackung / Susanne Fröhlich. – Hamburg: Fischer Verlag, 2009. – 256 s.
4. Gier K. Für jede Lösung ein Problem / Kerstin Gier. – Köln : Bastei Luebbe AG, 2009. – 304 s.
5. Gorski M. Gebrauchsanweisung für Deutschland / Maxim Gorski. – München, Zürich : Piper Taschenbuch Verlag, 2002. – 176 s.
6. Hofmann C. Die weiße Massai / Corinne Hofmann. – Knauer Verlag, 2000. – 462 s.
7. Kaminer W. Mein deutsches Dschungelbuch / Wladimir Kaminer. – Manhattan Verlag, 2003. – 256 s.
8. Kuegler S. Dschungelkind / Sabine Kuegler. – Knauer TB Verlag, 2006. – 352 s.
9. Lind H. Kuckucksnest / Hera Lind. – Diana Verlag, 2016. – 446 s.
10. Möller S. Viva Polonia : Als deutscher Gastarbeiter in Polen / Steffen Möller. – Frankfurt: Scherz Verlag, 2008. – 368 s.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 659.123.3(=811.111.04)

Л. В. Глуханько

АФОРИСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В СОНЕТАХ УИЛЬЯМА ШЕКСПИРА

Глуханько Л. В. Афористичні одиниці в сонетах Вільяма Шекспіра.

Статтю присвячено результатам вивчення семантики і структури індивідуально-авторських афоризмів у сонетах Вільяма Шекспіра. Зміст афоризмів ґрунтовано на філософських поняттях *Любов, Час, Смерть, Краса, Мистецтво, Добро і Зло*. У переважній кількості афоризмів превалюють предметні теми «Любов» (32 %) та «Добро і Зло» (28 %). Значну частину афоризмів у сонетах трансформовано. Виокремлено й ранговано за продуктивністю засоби вбудовування афоризму в текст сонету й основні різновиди трансформацій, яким піддаються афоризми в контексті.

Ключові слова: середньоанглійська мова, Шекспір, сонет, афоризм, семантика, структура, трансформація.

Глуханько Л. В. Афористические единицы в сонетах Уильяма Шекспира.

Статья посвящена результатам изучения семантики и структуры индивидуально-авторских афоризмов в сонетах Уильяма Шекспира. В основе содержания большинства афоризмов лежат философские понятия *Любовь, Время, Смерть, Красота, Искусство, Добро и Зло*. В большинстве афоризмов преобладают предметные темы «Любовь» (32%) и «Добро и Зло» (28%). Большинство афоризмов в сонетах трансформировано. Выделены и ранжированы по продуктивности способы встраивания афоризма в текст сонета и основные виды трансформаций, которым подвергаются афоризмы в контексте.

Ключевые слова: среднеанглийский язык, Шекспир, сонет, афоризм, семантика, структура, трансформация.

Glukhanko L. V. The Aphoristic Units in the Sonnets of William Shakespeare.

In masterpieces of literature of different times and nations, in scientific works, in everyday life – practically in all spheres – we come across vivid, witty, memorable utterances. Some of them are frequently reproduced in speech by a definite number of speakers, others are just seldom quoted, but are not widely used. Such utterances usually express an interesting or unusual idea, convey a moral principle or a unique judgement. No doubt, that such utterances have their creators, but very often they lose their associative connection with the author; but there are also cases when the name of the author and the utterance are closely connected and go side by side. Such utterances are often called aphorisms. In everyday life the word “aphorism” is used to define any laconic and vivid utterance of a well-known author or an anonymous one (including those of folklore origin). The aphorism is a complex phenomenon of human creative activity that belongs both to language and speech.

The article deals with the aphorism as a word and a notion and semantic peculiarities and thematic variety of aphorisms in W. Shakespeare’s sonnets. The semantics of the aphorisms singled out from W. Shakespeare’s sonnets are rich. Sometimes the aphorism taken from the sonnet conveys the main idea of the whole verse, sometimes contradicts it. Practically all of the sonnets deal with such topics as Love, Death, Time, Fame, Immortality, Good and Evil. The biggest thematic groups of the aphorisms analysed in the research are “Love” (32%) and “Human soul. Good and Evil in human soul” (28%). The most insignificant in quantity is the group “Power, wars and politics” (less than 2%). It is also necessary to mention that very often aphorisms as intertextual elements are transformed in this or that way. So, it was taken into consideration in the process of singling out the aphorisms out of the sonnets.

Key words: Middle English, Shakespeare, sonnet, aphorism, semantics, structure, transformation.

С античных времен афоризм является специфическим способом и результатом познания человеком действительности посредством обобщения различных явлений жизни. Афористические изречения распространены в фольклоре и художественной литературе, произведениях философского характера и религиозных трактатах, в научно-технической сфере и юриспруденции, в публицистике, а также в обиходной речи [4; 6].

Объединив основные дефиниции понятия «афоризм», можно определить его как изречение (принадлежащее конкретному автору или же анонимного происхождения), в котором сжато, обобщенно и, как правило, в оригинальной, высокохудожественной форме выражена законченная мысль поучительного или утвердительного характера, обычно общезначимой тематики, глубокого, остроумного или даже парадоксального содержания [5; 7].

Афоризмы в произведениях У. Шекспира исследовались на материале драматических произведений [3; 8]. Сонеты У. Шекспира пока не выступали объектом описания с точки зрения наличия в них

афористических единиц. Цель исследования – выявить и описать состав и особенности афоризмов в сонетах У. Шекспира.

В текстах 60 сонетов У. Шекспира [1] нами было выявлено 84 афоризма. В основе содержания большинства афоризмов из числа шекспировских сонетов лежат такие философские понятия, как Любовь, Время, Смерть, Красота, Искусство, Добро и Зло. В афоризмах, встречающихся в сонетах У. Шекспира, преобладают предметные темы «Любовь» (32%) и «Добро и Зло» (28%).

При анализе афоризмов было уделено внимание таким их качествам, как синтаксическая структура, особенности лексики (в частности, использование устаревшей лексики), стилистические приемы (наличие метафоры, гиперболы и др.), грамматическая структура (видо-временные формы глагола, особенности употребления местоимений и др.). Были также выявлены способы формирования семантики обобщения, являющейся характерной чертой афористических единиц, а также способы достижения яркости, меткости, высокохудожественного оформления афористических высказываний.

Афоризм, будучи встроенным автором в текст произведения, часто трансформируется, и чтобы выделить афоризм из текста, нужно, прежде всего, определить границы такого изречения, а также правильно выбрать форму его актуализации вне авторского контекста [3; 8]. Есть немало случаев, когда индивидуально-авторские афоризмы содержательно и формально не зависят от контекста и выделяются из него совершенно свободно, не меняя своей структуры и не нарушая целостности произведения. Имеются и такие афоризмы, которые как содержательно, так и грамматически зависят от контекста, и выделение их из произведения ведет к некоторым деформациям как содержания произведения в целом, так и некоторым грамматическим и лексическим изменениям самого афоризма.

So true a fool is love that in your will... (Sonnet 57) – ***True a fool is love*** (Воистину любовь безумна). Афоризм представляет собой простое предложение и является контекстуально-зависимым (что подтверждает использование приема конкретизации субъекта при помощи притяжательного местоимения, описание в данных строках сонета конкретной, а не обобщенной ситуации), введенным в сложное предложение в препозиции при помощи союзной связи. Средством эмфазы здесь является инверсия.

As from my soul...: this is my home of love. (Sonnet 109) – *Soul is home of love* (Душа – обитель любви). Афоризм представляет собой простое предложение в составе сложного. Из трансформационных приемов используется конкретизация и прономинализация (использование местоимения *my*). Яркость и смысловая насыщенность основаны на аллегории.

Love is an ever-fixed mark that looks on tempests and is never shaken. (Sonnet 116) – «Любовь – маяк, которому суда доверятся и в шторме, и в тумане» (перевод В. Орла). Афоризм представлен в форме сложноподчиненного предложения. Придаточное определительное предложение присоединяется к главному при помощи относительного местоимения *that*. «Вечный ориентир» – дословный перевод образного метафоричного словосочетания *an ever-fixed mark*. Следует отметить наличие двух однородных сказуемых в придаточном предложении, выраженных как в активном, так и в страдательном залогах (*looks / is... shaken*). На лексическом уровне передаче семантики обобщения действительности способствует использование эпитета *ever-fixed* и наречия *never*. Важно также отметить оттенок, который придает глаголу *look* использование после него предлога *on* (не «смотреть», а «наблюдать»).

All men make faults, and even I in this... (Sonnet 35) – All men make faults (Все совершают ошибки). Афоризм похож на английскую пословицу *There is none without a fault* [2, с. 217]. Судя по наличию в других языках похожих пословичных афоризмов (рус. *Все мы ошибаемся* или нем. *Jeder Mensch macht Fehler* и др.), нельзя утверждать, что перед нами конкретно индивидуально-авторское образование. Несомненно, не всегда легко проследить происхождение того или иного афоризма или пословицы (тем более, что часто одно высказывание может быть и тем, и другим) [9], однако не будет ошибочным предположить возможность его отнесения к языковым афоризмам (часто воспроизводимым, общеизвестным), употребленным У. Шекспиром в произведении в несколько трансформированном виде. Нельзя исключить, однако, что именно шекспировский афоризм принимается за пословицу и включается в позднейшие паремнологические сборники именно в таком качестве.

My spirit is thine, the better part of me... (Sonnet 74) – Spirit is the better part (Дух – лучшее в человеке, букв. «Дух – лучшая часть»). В данное высказывание легко «вставляются» любые личные и притяжательные местоимения (например: *His/her spirit is the better*

part of him/her) либо существительное *man* (...*the better part of man*), что подтверждает возможность использования афоризма в различных, часто повторяющихся ситуациях. Поэтому этот афоризм следует отнести к контекстуально-зависимому высказыванию, сопровождаемому конкретизацией субъекта при помощи притяжательных местоимений.

My deeds must not be shown; unless this general evil they maintain, all men are bad and their badness reign. (Sonnet 121) – *All men are bad and their badness reign* (Все люди грешны, и грех ими правит, буквально «Все люди плохие, и плохое в них ими управляет»). Сочетание *all men* уже на лексическом уровне выражает семантику обобщения действительности; эмоциональная яркость достигается за счет употребления в одном предложении однокоренных слов *bad* и *badness* и олицетворения *badness reign*. Данный афоризм встроен в контекст в постпозиции при помощи союзной связи.

When sparkling stars twire not thou gild'st the even. But day doth daily draw my sorrows longer and night doth nightly make grief's strength seem stronger. (Сонет 28). – День за днем печали все сильнее, и ночью горе кажется еще сильнее (перевод наш – Л. Г.). Интересный и неоднозначный случай. С одной стороны, данный афоризм является абсолютно синтаксически и семантически независимым, располагается в конце сонета, как бы подводя итог всему вышеизложенному и, будучи выделенным из текста, никак не меняется ни с точки зрения структуры, ни содержательно. С другой стороны, нельзя не отметить наличие трансформационного приема конкретизации с использованием притяжательного местоимения, что указывает на некоторое изменение общего смысла изречения в контексте и тот факт, что в данном афоризме данное местоимение вряд ли может быть использовано. Перед нами случай контекстуально зависимой афористической единицы, являющейся синтаксически свободной, но зависимой от контекста с грамматической и семантической точек зрения. Данный афоризм представлен сложносочиненным предложением с союзной связью. Использование наречий *daily* и *nightly* в одном предложении с однокоренными существительными *day* и *night* служит средством эмфазы, причем не только на лексическом, но и на фонетическом уровне (формируется особый внутренний ритм высказывания). Бесспорно, эмоциональной окраске высказывания способствует и использования глагола *doth* (устар. форма *does*) как усилителя значений

смысловых глаголов *make* и *draw*. Рифмованность последних слов каждого из входящих в состав сложного двух простых предложений (*longer-stronger*) превращает высказывание в некое подобие коротенького стихотворения. Можно утверждать, что перед нами – интересный случай афоризма в стихотворной форме.

В 60 сонетах У. Шекспира выявлено 84 афоризма. В основе содержания большинства афоризмов из числа шекспировских сонетов лежат такие философские понятия, как Любовь, Время, Смерть, Красота, Искусство, Добро и Зло. В большинстве афоризмов преобладают предметные темы «Любовь» (32%) и «Добро и Зло» (28%). Среди афоризмов, встречающихся в сонетах У. Шекспира, есть такие, которые содержательно и формально не зависят от контекста и выделяются из него совершенно свободно, не меняя своей структуры и не нарушая целостности произведения, а также такие, которые как содержательно, так и грамматически зависят от контекста, и выделение их из сонета ведет к деформациям как контекста, так и самого афоризма. Можно выделить некоторые типичные способы встраивания афоризма в контекст. Так, значительная часть индивидуально-авторских афоризмов в сонетах У. Шекспира встраивается в контекст при помощи союзной связи (46%), реже – бессоюзной (15%). Нередки случаи сочетания в обоих видов связи. Из трансформационных приемов, используемых в контекстуально-зависимых афоризмах, наиболее продуктивными является прономинализация (20%) и конкретизация субъекта при помощи притяжательных местоимений (35%). Используются модальные глаголы (21%), что способствует достижению эмфазы.

Литература

1. Английский сонет XVI–XIX веков : на англ. языке с параллельным русским текстом / сост. А. Л. Зорин. – М. : Радуга, 1990. – 698 с.
2. Голикова Ж. А. Перевод с английского на русский = Learn to translate by translating from English into Russian : [учеб. пособие] / Ж. А. Голикова. – М. : Новое знание, 2003. – 287 с.
3. Иванов Е. Е. Автономность афоризма в тексте (на материале произведений У. Шекспира) / Е. Е. Иванов, Е. Г. Тесленко // Вестник Полоцкого гос. ун-та. Серия А, Гуманитарные науки. – 2013. – № 10. – С. 86–90.
4. Иванов Е. Е. Лингвистика афоризма : [учеб.-метод. пособие]. / Е. Е. Иванов. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2016. – 156 с.
5. Иванов Е. Е. Об основных типах афористических высказываний / Е. Е. Иванов // Веснік Магілёўскага дзярж. ун-та імя А. А. Куляшова. – 2009. – № 1 (32). – С. 126–132.
6. Іваноў Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове : [манаграфія] / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 208 с.

7. Іваноў Я. Я. Праблема ўласна лінгвістычнага вызначэння паняцця «афарызм» / Я. Я. Іваноў // Веснік Гродзенскага дзярж. ун-та імя Я. Купалы. Сер. 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2011. – № 1 (108). – С. 95–102.

8. Тесленко Е. Г. Контекстуально зависимые афористические высказывания в речи (на материале произведений У. Шекспира) / Е. Г. Тесленко // Вестник МГЛУ. Серия 1. Филология. – 2013. – № 6. – С. 89–97.

9. Ivanov E. E. Etymology of English Proverbs / E. E. Ivanov, J. A. Petrushevskaja // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2015. – Vol. 8, No 5. – P. 864–872.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 811.161.2'37

В. А. Городецька

КОНЦЕПТ «СТЕП» У РОМАНІ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО «ВЕРШНИКИ»

Городецька В. А. Концепт «Степ» у романі Юрія Яновського «Вершники».

У статті проаналізовано концепт «Степ», через який реалізується характеристика простору в романі Ю. Яновського «Вершники». Доведено визначальний вплив географічних і кліматичних чинників на формування національного характеру, мислення народу, його світосприйняття. Степ у національно-мовній картині світу асоціюється з безкінечністю, відкритістю, розлогістю, свободою, що впливають на формування споконвічного історичного досвіду українців. Представлено східні, центральні й південні регіони України, обмежені Чорним морем та Чумацьким Шляхом. Це Всесвіт життя народу, суворі і фантастична земля на чотирьох вітрах, яку відкрили для себе степовики в гармонії звуків, запахів, смаків, зорових образів, у відчутті невичерпності багатства рідної землі, неосяжності, п'янкості волі.

Ключові слова: антропологічна лінгвістика, лінгвокультурологія, концепт, національно-мовна картина світу.

Городецкая В. А. Концепт «Степь» в романе Юрия Яновского «Всадники».

В статье анализируется концепт «Степь», с помощью которого реализуется характеристика пространства в романе Ю. Яновского «Всадники». Доказывается определяющее влияние географических и климатических составляющих на формирование национального характера, мышления народа, его мировосприятия. Степь в национально-языковой картине мира ассоциируется в произведении с бесконечностью, открытостью, широтой, свободой, которые влияют на формирование извечного исторического опыта украинцев. Представлены восточные, центральные и южные регионы Украины, ограниченные Черным морем и Млечным Путем. Это Вселенная жизни народа, суровая и фантастическая земля на четырех ветрах, которую открыли для себя степовики в гармонии звуков, запахов, вкусовых и зрительных образов, в ощущении неисчерпаемости богатства родной земли, необозримости воли, опьянения ею.

Ключевые слова: антропологическая лингвистика, лингвокультурологія, концепт, национально-языковая картина мира.

Gorodetska V. A. The concept “Prairie” in the novel “Riders” (“Vershnyky”) by Yu. Yanovskyi.

The analysis of the concept “Prairie” is laid out in the article. The characteristic of space is realized through this concept in the novel “Riders” (“Vershnyky”) by Yu. Yanovskyi. The defining impact of geographical and climate factors on formation of national character, thinking of the nation and world perception is proved. Prairie in national and language picture of the world is associated in the work with infinity, openness, wideness, freedom, which have an effect on the formation of long-standing historical experience of Ukrainian people. East, central and southern regions of Ukraine are presented (nowadays Dnipropetrovsk, Donetsk, Zaporizhzhia, Kirovohrad, Mykolayiv, Odessa, Poltava, Kherson districts, Crimea) bound with the Black Sea and the Milky Way (Chumatskyi Shliakh). Infinity and eternity of great Ukrainian prairie is emphasized by boundlessness, immensity of space height and mystery: the Milky Way (Chumatskyi Shliakh), star patterns Pleiades (Volosozhar or Stozhary or Pleiady; also known as Baby-Zvizdy, Kvochka), Cynosure (Viz), Aquila (Divka z vidramy – the Ukrainian variant for Aquila). It is the universe of the nation, severe and fantastic land on four winds (maistros, grego, tramontane, whirlwind-spindle), which was discovered by the prairie people in the harmony of sounds, smells, tastes, visual objects, in the sense of inexhaustibility of native land wealth, immensity of freedom, heady freedom between blue towers of blue sky and fascinating, fantastic wild prairie, that became the first memory from childhood, motherland, where different events happened: tragic social storms of global level as prairie in winter or during storm, serene calm life of buckwheatseeders or fishermen as incandescent prairie that dings of heat and silence. Such a feeling of “crazy exaltation” has formed the national character of Ukrainian people during centuries and, maybe, it has affected historical fate of the nation.

Key words: anthropological linguistics, linguocultural studies, concept, national and language picture of the world.

У науковій лінгвістичній традиції «концепт» розглядають як центральне поняття антропологічного мовознавства та лінгвокультурології, оскільки воно пов’язане не тільки з лексичним значенням слова, але й з комплексом екстралінгвальних чинників, наприклад, з історичним досвідом як народу загалом, так і окремої людини зокрема. Концепт у такому сенсі можна вважати явищем мисленнєвим, у якому знаходить відображення весь багаж знань народу про те чи те поняття і яке зрозуміле носієві національної мови як частині мовного колективу, про що писали Д. Лихачов та С. Аскольдов-Алексєєв. Семантичний підхід до розуміння концепту представлений у працях Н. Арутюнової. Концепт як лінгвокультурологічне поняття витлумачується в наукових концепціях Ю. Степанова, Г. Вежбицької. Національно-мовна картина світу виявляється через концепти, що мають «ключовий» характер для розуміння духовності певного лінгвокультурного ареалу.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити визначальний вплив географічних і кліматичних чинників на формування національно-

мовної картини світу народу, національного характеру.

У романі Ю. Яновського «Вершники» представлено український степ як просторовий концепт твору в часовому вимірі 1919 року.

Степова природна зона в Україні, як відомо, розташована на півдні, центрі й сході країни (географічно – західна й центральна частина *Чорноморсько-Каспійського степу*, складової великого *Євразійського степу*). На думку вчених-географів, степова зона простягається із заходу на схід від *дельти Дунаю* до південних відрогів *Середньоросійської височини* на 1000 км, а на південь до *Азово-Чорноморського узбережжя* та *Кримських гір* майже на 500 км. Етнічно українські землі розташовані у степовій зоні приблизно на 300000 квадратних кілометрах, що становить майже 50% території всієї України. Степ став найважливішим чинником картини світу українців, що вплинув на формування характеру нації, її світоглядних принципів. Концепт «Степ» у національно-мовній картині світу асоціюється з безкінечністю, відкритістю, розлогістю, свободою і прихованою ворожістю, ураховуючи споконвічний історичний досвід.

Ю. Яновський окреслює в романі простір такими населеними пунктами, регіонами та водоймами (нині Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Херсонська обл., Крим), як:

– **Компаніївка** (нині селище міського типу в Україні, центр Компаніївського району Кіровоградської обл.): *Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою* (с. 1);

– **Джарилгачська затока**, **Дніпро**, **Каховка** (Херсонська обл.), **Мелітопольщина** (Запорізька обл.), **Крим**, **Перекоп** (історичне місто у Криму, знищене у 1920 році), **Чорне море**: *Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Каховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні – Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму* (с. 2);

– **Дофінівка** (нині – Новодофінівка, село в Україні, в Лиманському районі Одеської обл.): *Коло нашої Дофінівки море собі грає...* (с. 39);

– **Одеса**: *Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки...* (с. 41);

– **Британи, Гола Пристань** (місто обласного значення в Херсонській обл.), **Джарилгацька коса, Збруївка** (село в Херсонській обл.), **Кардашин**, або Паланка (острів при впаданні річки Чайки в Кардашинський лиман поблизу села Солонці Олешківського району Херсонської обл.), **Очаків, Кінбурнська коса** (Очаківський район Миколаївської обл.), **Олешки** (у 1928–2016 рр. Цюрупинськ, місто в Херсонській обл.), **острів Тендра** (північна частина Чорного моря, біля берегів Херсонської обл.), **Херсон**: *Прадід Данило пив чарку, сонце заходило, не поспішаючи, морем плівла навантажена їхуна і тримала курс на захід – повз Джарилгацьку косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, плывучи на Збур'ївку, Голу Пристань, Кардашин чи Олешки, а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку* (с. 3);

– **Кардашинський лиман** (озеро у Голопристанському районі Херсонської обл.): *Між Олешками і Голою Пристанню – Кардашинський лиман і Кардашин, в якому, за відомостями задніпровських баклажанників, білі не стояли, лише невеличкий пост* (с. 6);

– **Псло** (ліва притока Дніпра, басейн Чорного моря), **Сорочинці** (село в Миргородському районі Полтавської обл.), **Гадяч** (місто в Полтавській обл.): *Тоді мало бути більшовицьке повстання проти гетьмана і німців, хтось виказав, що воно почнеться й покотиться Пслем, а центр у Сорочинцях, до Гадяча, спалахне ціла округа* (с. 7);

– **Донбас**: *Легко там дихати, мов на передгір'ї стоїть Донбас, і двигить ціле пасмо гір від його трудового трепету* (с. 9);

– **Апостоново** (місто у Дніпропетровській обл.): *Десь біля Апостолова, після знаменитого бою з кіннотою генерала Бабієва, Чубенко їхав на червоній, як захід сонця, тачанці нового свого й найкращого кулеметника, коваля Максима* (с. 10);

– **Гуляйполе** (місто (з 1938) у Запорізькій обл.): *... потрапив нарешті до Севастополя, а звідти й до себе в Гуляйполе* (с. 10).

Безмежність, безкінечність великого українського степу підкреслено неозорістю, безмірністю космічної висоти та таємничості: *Чумацький Шлях*, власна назва галактики, у якій розташована наша Сонячна система, а також усі зорі, що ми бачимо неозброєним оком; *сузір'я Волосожар*, або *Стожари*, або *Пляди (Баби-Звізди, Квочка)* – зоряне скупчення в сузір'ї Тельця; одне із найпомітніших та найближчих до Землі розсіяних скупчень; *Віз*, сузір'я північної небесної півкулі, складається з семи великих зірок (Великий Віз) та 80 малих; *Дівка з відрами (сузір'я Орла)*, західна його частина лежить у східній

гілці Чумацького Шляху, південніше сузір'я Стріли: *І провалилася перед нею безодня. Купи зір на чорно-синьому небі, і Чумацький Шлях, зорі, як срібний пил, зорі, як рясні вогники, зеленаві й червоні, миготіли на безмірній височині, й коливалися в безмірній глибині Волосожар і Віз, і «Дівка з відрами», шаланда пливла сама в глибокій височині лиману, стиха хлюпали весла (с. 6); зоря Альдебаран, найяскравіша зоря в сузір'ї Тельця та одна з найяскравіших зір на нічному небі, через розташування в «голові» сузір'я Тельця та червоний колір зорю часто називають Бичаче око: ...вже все пішло геть, і тільки зоряне небо миготіло наді мною, чуже південне небо. От перед нами, командире, ледве проступає на тьмяно-блакитній високості червона зоря Альдебаран на сході, вона підносиметься вище й вище, скоро все сузір'я, вісім видимих зір, проступить на потемнілому небі – гострим кутком, журавлиним ключем вічності (с. 10); сонце, погаслі сонця-решета, сковороди, жовті п'ятаки. І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, і як вони лежать на дні провалля – як решета, як сковороди чи як жовті п'ятаки? (с. 2). Межа степу – край землі, прірва. Степ – це наша галактика, наш Усесвіт, наша безодня.*

Степ у Ю. Яновського рівний, блискучий від сонця (...сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги **рівний степ**, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні везжі степового неба (с. 2); рівна, безмежна просторінь, гола рівнина, морська поверхня (**Рівна, безмежна просторінь** (як на масштаби двох людських ніг), **гола рівнина без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню** (с. 2); дикий, поле бою, перший спогад дитинства (*Той дикий степ був **полем бою** на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, а по селах плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа – п'ять годин ходи; і ріс серед степу, а його смалило сонце та обпікав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і **першим спогадом дитинства** був степ (с. 2); чарівна долина (степ простелявся перед ним, як **чарівна долина**... (с. 2); фантастичний (Він ішов затишним селом і відчував на собі сонячне тепло, він босими ногами торкався лагідної землі, йому*

здалося, що він іде сам через **фантастичні степи**... (с. 8).

Уявні межі степу – це небо і море. Небо *не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям* (с. 2); глибоке, із синім повітрям: *І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі – то тільки вмій прислухатися – шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де плвуть хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу* (с. 2). На південному небі – блакитні вежі (... *спека й задуха упали на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба* (с. 40)). Море – із запахом вечірнього степу: ...*сутеніло над морем і на березі, хлопіт хвиль і запах неосяжного вечірнього степу* (с. 30); *море* замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки (с. 4). Власне степ – це дно моря, а небо й хмари – це синя морська вода й човники: *Наче дном моря посувався загін донбасівських партизанів, і здавалося, що над соснами й над хмарами стелиться синя морська вода, і човники гойдаються під сонцем* (с. 9).

Широкий відкритий простір степу розривають вітри: *майстро* – південно-західний вітер (...*спечно було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро* (с. 40); і *дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо бапти степового неба* (с. 40); «*Майстро* десь зірвався», – сказав *Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежам неба* (с. 41); *Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, «рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір* (с. 41); *грего* – континентальний північно-східний вітер, nord-ost (*На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навів тривалого дощу, навіть зливи...*(с. 2); *трамонтан* – сильний північний вітер, який стає причиною раптового та значного пониження температури (*Трамонтан* дмухав з берега, був місяць січень чи лютий...)(с. 4); *Одесу* видно по другий бік морської затоки, це місто обдував *трамонтан*, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину (с. 4); *вихор-веретено*, *вихор-бойовище* (Здалеку *закружляв вихор, веретеном устав*

*догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баитан, прогув **бойовищем**...*(с. 42); *вітер (...звідки в цей день **вітер**, коли з Дніпра – риба ловитиметься, коли із степу – добре на бджоли, коли з низу – буде врожай* (с. 3).

Степ накривають шторми й бурі (*Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв **шторм степу*** (с. 39); *вітрила дощів (Дощ напинав свої **вітрила**, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю* (с. 2); *І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу* (с. 2); *перший грім-будило (А перший **грім**, цей весняний **будило**, після нього земля розмерзається до краю...* (с. 3); *штормило (Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній **штормило**...*(с. 4).

Не степовикові важко зрозуміти, як можна вижити в рівній пустелі, особливо взимку (пор.: *Комусь, не степовикові, не зрозуміло, як живуть люди на голій, порожній рівнині...*(с. 2). Сувора степова картини уявляється, коли бачиш у січні та лютому замерзле море, чорні хвилі з білими гривами, схожими на степових коней (*Трамонтан дмухав з берега, був місяць **січень** чи **лютий**, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були **чорні з білими гривами*** (с. 4); *мокрі, густі, сірі зимові тумани з моря, холод з широкою, рівною зливою (Одеса переживала чергову **морську зиму**, вітри всіх напрямків не минали її, **тумани з моря** заходили часом – **мокрі, густі, сірі тумани**. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрив Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, **холод** проймав до кісток, трамонтан **дмухав широкою, рівною зливою**. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені* (с. 4).

Прекрасним і зміненим стає степ навесні, коли прокидається в березні зі свистом бабак (*І щороку **весна** приходила краща й дужча, починав її **бабак**, що прокидався на **Явдоху** до сходу сонця й свистів* (с. 3); *коли у квітні виставляли «подурілих від радості бджіл» (А на **теплого Олексі** сусіда виставляє з льоху **бджіл** на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігріється*

на сонці ї літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою... (с. 3); зацвітали білі берези, проліски, золотий горицвіт, пухнастий срібно-бузковий сон, біле плесо вишневих садів (Так у співах та в каторжній роботі кінчається **березень** і починається місяць **квітень**, коли все зацвітає – **біла береза** і **проліски**, **золотий горицвіт** та **пухнастий срібно-бузковий сон**. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збиваючи легенький тил і паруючи... (с. 3). Навіть хмари над Чорним морем нагадують «крайсвітній» вишневий розквітлий сад (І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розступилася голуба даліна, вирости на південному обрії над далеким морем **прекучеряві хмарки**, мов **крайсвітній вишневий розквітлий сад** (с. 3). Обрамлює весняну картину степового пробудження рвучкий вітер із запахом озимини, іржанням коней, куванням зозулі (...був **вітер весняний, рвучкий**, він доносить часом запахи **озимини, іржання коней, кування зозулі** (с. 11).

Меланхолійно-суворий степ восени з рожевими туманами й холодними ночами (**Рожевий туман** оповивав **осінній степ**. Ніч була **холодна** (с. 10); осінніми хмарами й нескінченними ключами журавлів над холодною землею в жовтні (Над **перекопською рівниною летять гирилицями осінні хмари, журавлі – нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень** (с. 12); недовговічним сонцем, морозним жовтнем, хрусткою сухою, мерзлою травою (**Перекопська рівнина починається за Дніпром, голе, чорне безмежжя – без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, неосяжні володіння Фальцфейна оточують з усіх боків, мов море – утлі острови. Сонце осіннє недовговічне**, рідко показується з хмар, розкиданих, як віниччя, по небу. **Кінець жовтня морозний, хрустить суха й замерзла трава. Весни дитинства – далеко, в солоній млі, на рожевих берегах** (с. 13); з гіркуватим осіннім повітрям (Над ним – **осінь і гіркувате осіннє повітря степу**. Ні жайворонка в небі, ні чорногозу в траві, ящірки поснули в землі, цвіркунці позамерзали на смерть, і трави всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в ірїй, – **осінь** (с. 13).

Буяння степу починається влітку, тільки тоді приходить усвідомлення, що це багаті та щедрі землі, чарівні будь-якої пори року. На ньому влітку ростуть трави, квіти, ласощі, гостинці, їстівне зело, брандушки, молочайник, пасльон, дикий мак, неїстівні рослини,

наприклад, блекота, жаб'ячий мак (...*степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне **трава**, пахнуть **квіти**, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишеень потримайте на сонці руку й понюхайте її!)*). І скільки всіляких ласоців росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї. На степу росте багато *їстівного зела*, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, *бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайник (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак*, – це все неабиякі ласоці, степові гостинці (с. 2); цвіте липа (*Херсон – місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок; цвіте липа* могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому, по-новому – в цей палючий дев'ятсот дев'ятнадцятий рік. Цвіте *липа* й пахне неймовірно, тече вулицями повною водою... (с. 5); ...цвіте *липа* так буйно й розкішно, що все місто плаває в задушливому мореві (с. 5); Херсон стоїть під липневою спекою дев'ятнадцятого року, його затопила *липа* (с. 5), визрівають кавуни (*І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них)* (с. 39); ростуть очерети в плавнях (...*сонце пече, запах липи повіває на плац, за Дніпром мріють плавні і Олешки, над ериками і Конкою зеленяться очерети й верби* (с. 5).

Літній степ переповнений солодкими та моторошними пахощами фіалок, смоли, води, верб, диму (*Вечір був прекрасної прозорості й липневої щедрості, у червні лили плідні дощі, і хоч хлібові це мало допомогло, проте **трави та бур'яни** розрослися без міри, гримів підземними водами дев'ятнадцятий рік. Вечори падали на Дніпро з усієї сили, вечори **фіалкові**, вечори **смоляні**, і запахи **води**, а по воді – боязких **нічних трав**, і **верб**, і **диму** (с. 6). Людину переповнюють слухові та зорові образи жайворонків, орлів, черногузів-землемірів, ящірок, схожих на зелене цибулиння, ховрашків-свистунів, диких бджіл, цвіркунців-скрипалів (*І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонисі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворушачи кінчиками крил, виглядає здобич, черногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок – зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці – одно пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі* (с. 2); дзвонів, сурм хмар комарів (*Переїхали**

Дніпро ї попливли ериками, у плавнях **комарі** насіли **цілою хмарою**, низали, як хотіли А тим часом шаланда пройшла поза купою очерету й випливла на Кардашинський лиман; **Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діймали, жерли, гризли ар'єргард десантного флоту** (с. 6); крехтання жаб, хлюпання риби, шарудіння очерету (*Час наближався до півночі, бо комарів поменшало, лоцман вів шаланди через ерики... Кінськими Водами. **Крехтали жаби**, було парко, **шарудів очерет, хлюпала риба*** (с. 6); кураїв, перекотиполе (*Вітер котив **курай та перекотиполе*** (с. 14). Уся ця гармонія чуттєвих образів спричиняє безумну екзальтацію (*Згори, з міста, текли до води запахи вечірніх лип, солодкі, моторошні, – запахи **безумних екзальтацій*** (с. 6), нечуваний тембр природи (*Був **серпень нечуваного тембру*** (с. 39).

Дивний степ будь-якого часу доби. На світанку він втрачає кольори, стає страшним, тому що сіріє ніч, блякне небо, зникають зорі, шарудить вітерець, гойдається над водою пара (...і це значило, що не забариться й ранок. **Небо зблякло, зорі зникли, вітерець поширудів, загойдалася над водою пара, ніч посіріла** вся раптом, все стало **безбарвне й страшне** (с. 6). Ранок кублиться червоним клубком сонця; світло ллється з неба, а світанок персоніфікується і стає рожеворуким та голубооким, блукаючи чистими водами та верхівками верб (...уже був **світанок**. Він майнув від обр'ю до обр'ю, **рожеворукий, голубоокий**, торкаючи вершки верб. Починався липневий ранок у плавнях і над Херсоном, беззвучно, без теми, без заспіву, світло лилося згори, наче з високого джерела. Вранішній туман куцями блукав по чистій воді...(с. 7). День у степу бездонний із синющим небом (**Бездонний день** клечальної суботи **горів і голубів** над селом, з лісу везли на возах клен-дерево, ліщину, дубове галуззя, терен, зелену траву, хати чепурили до клечальної неділі, подвір'я пахло в'ялою травою, прекрасне село стало ще милішим, воно прибралося в зело, завітчалосся клечанням, хати білі й суворі, двори увізнуті, чисті й затишні, і синюще небо лилося й лилося. Долиною під деревами ніжився прекрасноводий Псьол (с. 7); із високими, прозорими хмарами (*День минув у невідступному чеканні нападу білої сили, **хмари** були **високі, прозорі**, розметані вітром по всьому піднебессі* (с. 7). Удень тихо й спекотно, пахне житом (...земля дрижала від **тиши й спеки**,... кілька разів крикнув одуд, **пахли жита** (с. 8).

Отже, степ виявляється тим одвічним простором формування народного духу, національного мислення та сприйняття життя. Степ –

це Всесвіт, який простягся від південних, центральних та східних регіонів України до Чумацького Шляху та сузір'їв Зодіаку і який обмежений тільки Чорним морем і бездонним, як море, небом. На перший погляд, така земля схожа на безмірну пустелю, страшну й сувору, це край на чотирьох вітрах, у якому людині з інших географічних широт не зрозуміло, як вижити. А степовики, «*босі колумби*» (с. 6), відкрили їх для себе в гармонії звуків, запахів, смаків, зорових образів, у відчутті невичерпності багатства рідної землі, неосяжності волі, п'янкості свободи між блакитними вежами синього неба та чарівним, фантастичним диким полем, що стало і першим спогадом дитинства, і батьківщиною, де трапляються і трагічні соціальні бурі вселенського масштабу, як степ взимку або під час бур, і умиротворене спокійне життя гречкосіїв та рибалок, як розпечений до млості степ, що аж дзвенить від спеки й тиші. Таке відчуття «безумної екзальтації» сформувало протягом століть національний характер українців і, можливо, спричинило історичну долю народу.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской к-ры, 1998. – 896 с.
2. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов-Алексеев // Русская речь. Новая серия. – Л. : Academia, 1998. – С. 28–44.
3. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежицкая. – М. : Языки русской к-ры, 1999. – 780 с.
4. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт : становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
5. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
6. Єрмоленко С. Я. Мова в культурі народу (план-проспект) / С. Я. Єрмоленко, Т. А. Харитонюва, О. Б. Ткаченко, Г. М. Яворська, В. А. Ткаченко, А. М. Шамота // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 3–17.
7. Кононенко І. В. Національно-мовна картина світу : зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) / І. В. Кононенко // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39–46.
8. Никитина С. Е. О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Логический анализ языка : Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – С. 117–123.
9. Попова З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 1999. – С. 4–12.
10. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
11. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. :

Языки русской к-ры, 1997. – 824 с.

12. Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1993. – №6. – С. 3–13.

13. Яновський Ю. Вершники : [роман] [Електронний ресурс] / Ю. Яновський. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=53>

Стаття надійшла до редакції 06.10.2017 р.

УДК 811.161.2'27:81.23

Ю. В. Єловська

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ТАБУ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ХВОРОБАМИ ЛЮДИНИ

Єловська Ю. В. Вербалізація табу, пов'язаних із хворобами людини.

У статті проаналізовано словесні та комунікативні табу, пов'язані з хворобами людини. Виявлено чинники, що сприяють виникненню таких заборон, та визначено способи заміщення табуйованих одиниць, якими послуговуються мовці. З'ясовано особливості функціонування таких табу на сучасному етапі, зокрема в міжособистісному спілкуванні. Акцентовано на тому, що табуізації підлягають як окремі номінації, так і обговорення хворобливого стану людини або її здоров'я загалом, частково забороненим стає спілкування на тему хвороб у певному колі осіб, однак сучасні тенденції в мовленнєвій практиці українців характеризуються процесами детабуізації цих пересторог.

Ключові слова: табу, заборона, мовець, комунікативна ситуація, евфемізм.

Еловская Ю. В. Вербализация табу, связанных с болезнями человека.

В статье анализируются словесные и коммуникативные табу, связанные с болезнями человека. Выявляются факторы, которые способствуют возникновению таких запретов, и определены способы замещения табуированных единиц, которые использует говорящий. Раскрываются особенности функционирования таких табу на современном этапе. Акцентируется внимание на том, что табуизации поддаются как отдельные номинации, так и обсуждение болезненного состояния человека или его здоровья вообще, частично запрещенным становится общение на тему болезней в определенном кругу лиц, однако современные тенденции в речевой практике украинцев характеризуются процессами детабуизации этих предостережений.

Ключевые слова: табу, запрет, говорящий, коммуникативная ситуация, эвфемизм.

Yelovska Yu. V. The verbalization of taboos associated with human illnesses.

The general tendency of modern linguistics is oriented towards the comprehensive analysis of language phenomena through the prism of a functional and pragmatic approach. It studies the functions of language units in their interaction with the conditions and tasks of communication. Scientific researches of recent decades are devoted to systematizing general theory principles of communication, the development of the term and methodology definitions, descriptive structures of the communicative act, etc. The main attention of recent researching is focused on describing the strategies and tactics of successful interpersonal and intercultural communication. It is important to investigate factors influencing a communicative act, in

particular studying rules, norms and taboos, created to provide successful speaking. Taboo in communication is a kind of protective barrier that prevents moral harm to an interlocutor, and regulates communication behavior. Following prohibitions, along with the principles of courtesy and cooperation, contributes to the successful communication.

Analysis of Ukrainian speech practice and fragments of folklore and texts of Ukrainian literature in the end of the XIX – early XXI centuries represents partial verbal and thematic taboos associated with diseases. These partial bans are put on certain categories, as well as discussing the weak condition of a person or his or her health in general. Any disease is considered to be a living being coming from the other world due to pronouncing by the speaker its name. Such sort of superstition causes the conscious avoidance of these language units in speech. As a result, the words defying human diseases in the speech of Ukrainians become undesirable, and therefore, partially prohibited. This conscious avoidance is connected with the unconventional understanding of a verbal sign and the referential peculiarities of object or reality phenomenon names. It logically brings the formation of numerous word substitutes for the most terrible diseases. Correct decoding of such information messages requires the knowledge of folklore and the symptoms of corresponding illnesses. Also it requires taking into account the context in order to understand the addressee's thought accurately. In addition communication on the topic of illness is partially forbidden in a certain group of people. However, the current trends in the speech practice of Ukrainians are characterized by the processes of lifting these bans.

Key words: taboo, prohibition, speaker, communicative situation, euphemism.

Загальні тенденції сучасного мовознавства орієнтують науковців на комплексний аналіз мовних явищ крізь призму функційно-прагматичного підходу, який передбачає студювання функцій мовних елементів у їхній взаємодії з умовами й завданнями спілкування. Наукові розвідки останніх десятиліть присвячені систематизації загальних теоретичних засад спілкування, розробленню термінологічного й методологічного апарату, описові структури комунікативного акту тощо. Значне місце в дослідженнях належить характеристиці стратегій і тактик успішного міжособистісного й міжкультурного спілкування. Значущим є виявлення чинників, що впливають на перебіг комунікативного акту, зокрема правил, норм і табу, покликаних сприяти його успішності. Вивченню феномена «табу» присвячені численні розвідки українських і зарубіжних фахівців (К. Аллан, О. Бабаєва, Ф. Бацевич, Кр. Бейлі, К. Берідж, Х. Вебстер, Р. Газізов, Дж. Глісон, Т. Джей, Д. Зеленін, Н. Мечковська, В. Півнюк, Я. Попова, А. Редкліфф-Браун, О. Рутер, Л. Фроляк, К. Харріс, Г. Шредер та ін.). Однак перспективною є потреба ґрунтовної деталізації, систематизації й аналізу табу крізь призму українського мовленнєвого простору, та виявлення

національно-специфічних особливостей цього феномена, притаманних мовленню українців.

Табу являє собою заборону, накладену на об'єкти дійсності (предмети побуту, їжу, місця перебування) і певні види діяльності. У мовознавчому аспекті табу – це будь-яке ситуативне обмеження або застереження щодо вживання в мовленні певних мовних одиниць (слів, словосполучень тощо), тактик, а також уникання спілкування з окремими особами або ведення комунікації як такої за певних часово-просторових умов, що детерміноване різними причинами, зокрема релігійними, магічними, суспільно-політичними, культурними, морально-етичними тощо.

Табу у спілкуванні стає своєрідним захисним бар'єром, який перешкоджає нанесенню моральної шкоди співрозмовникові, і покликаний регулювати мовленнєву поведінку комуніканта. Дотримання заборон поряд із принципами ввічливості й кооперації сприяє успішному протіканню комунікації.

Аналіз мовленнєвої практики українців свідчить про наявність повної або часткової табуїзації мовних одиниць на позначення біологічної природи та суспільної поведінки людини. Метою цієї розвідки є вивчення вербальної актуалізації табуйованих смислів, пов'язаних із біологічною природою людини, зокрема тих, що репрезентують порушення фізіологічних і психічних функцій організму вказує на його нездоровий стан. Інтегральною семою зазначених заборон є визначення хвороби – «порушення нормальної життєдіяльності організму під впливом несприятливих чинників внутрішнього й зовнішнього середовища» [11, с. 47]. Нагадаємо, що табуюванню підлягають не самі явища, а лише їхні номінації.

Спостереження за мовленнєвою практикою українців та аналіз фрагментів фольклору й текстів української літератури кінця XIX – початку XXI ст. дають змогу твердити про наявність часткових словесних і тематичних табу, пов'язаних із хворобами. Частковій табуїзації підлягають як окремі номінації, так і обговорення хворобливого стану людини або її здоров'я загалом.

Хворобу в уявленнях українців ще з часів язичництва пов'язували з дією зловісної магічної сили (уроки) або духів, поширених у брудних і небезпечних місцинах [2, с. 211–216]. Закономірним є те, що у свідомості українців хвороба постає персоніфікованою сутністю. О. Хомік справедливо зазначає: «захворювання частіше репрезентоване

мовними одиницями на позначення дівчини, жінки, старої та розкривають симптоми захворювання: *гнетуха, задуха, падалка, холодуха, студентка, чихавка* [18, с. 13].

Усвідомлення хвороб як живих істот, що приходять із потойбічного світу завдяки промовлянню мовцем їхніх імен, спонукає до свідомого уникання в мовленні їхніх лінгвальних репрезентантів. У результаті слова на позначення хвороб людини в мовленні українців стають небажаними, а отже, частково табуйованими. В основі свідомого уникання назв хвороб лежить неконвенційне розуміння мовного знака, фетишизація імені, апеляція до референційних особливостей номінацій об'єктів та явищ дійсності. Логічною є поява численних слів-замінників найстрашніших захворювань. В українській мові збереглися позначення деяких хвороб не тільки в їхніх прямих назвах, наприклад, *лихоманка, віспа, холера*, а й у ряді евфемізмів, які, за народним повір'ям, при вживанні були своєрідними мовленнєвими оберегами. Д. Зеленін групує ці назви за такими категоріями: ласкаві іменникові звертання й назви, що виражають повагу (*кума, тітка, панна*); назви-натяки, частіше виражені вказівними та особовими займенниками (*та, кого не називають; вона*); назви образливого характеру, здебільшого представлені субстантивованими прикметниками (*поганка, лиха, худя*). Зазначені слова-замінники говорять про бажання комунікантів утриматися від прямого називання хвороб, а виникнення цих евфемізмів зумовлене побоюваннями накликати хворобу на себе, промовляючи її імення [11, с. 64–65, 77, 152–155].

Чимало перифраз страшних хвороб фіксуємо у творах української літератури. Наприклад, *лихоманка* в народній уяві являє собою Іродову доньку Трясавицю. Примітним є те, що найбільш уживані слова на позначення цього захворювання маніфестують суто іменники жіночого роду, як-от: *пропасниця* й *трясовиця* та їхні лексико-семантичні варіанти *трясяця, трясовиця*: *І трясяця без причини не бере* (16, с. 326); <...> *Шіпле-дівиче, Пропаснице-Трясовице! Іди собі на купя, на болота* <...> *не тут тобі ходити, білого тіла не вляти, жовтої кості не млоїти, чорної крові не спивати, віку не вкорочати* (15, с. 390–391); <...> *Ану, давай розтирати разом, щоб і мороз, і трясяця, і застуда разом утікали з ніг* (12, с. 144). Аналогічну тенденцію в українському комунікативному просторі спостерігаємо й зі словом *чума*. Ця хвороба

так само персоніфікується у свідомості українців й уособлює багату панянку, що їздить в екіпажі з шістьма кіньми [2, с. 217]. Експліцитна мовна одиниця отримує евфемістичне заміщення через іменник *пані*: <...> *Мамо, спиталася Ганнуся хрипким голосом, пощо там та пані сидить на тому возі? – Яка пані, де? – а он-о, чи ж не бачите <...> Марія ходила <...> вже не сумніваючись, що тоді на ярмарку Ганнуся справді бачила <...> саму чуму, яку ще тоді, можна було відвернути <...>* (13, с. 313). Прямих номінацій апоплексичного удару чи паралічу також уникають, замішуючи їх словом *грець* або описовими конструкціями, які в своєму значенні містять симптоми недуги: *Лежить без язика. За лікарем кинулися посилати <...> Як колода лежить і не ворухнеться <...> Пана грець ударив* (8, с. 143).

Саме слово *хвороба* та його лексико-семантичні варіанти (*хворий, хвора, хворобливий*) подекуди підлягають заміщенню, що спонукає долучити їх до корпусу частково табуйованої лексики. Найбільш частотною є заміна цих мовних одиниць у значенні «тяжкохворий». У паремійному корпусі фіксуємо чимало зразків: *Змарнів як полова* (16, с. 368); *Упав з лиця* (16, с. 368); *Од вітру валиться* (16, с. 368). Наведені ілюстрації семантично репрезентують нездоровий стан людини, зокрема різку втрату ваги, що є характерним симптомом певних захворювань. Два наступні приклади *Ні жиє, ні гниє* (16, с. 368); *Тільки живий та теплий* (10, с. 24) демонструють наявність у людини лише первинних життєвих показників, що надає адресатові згорнуту інформацію про вкрай тяжкий стан хворого.

Нерідко, аби уникнути використання в мовленні експліцитних репрезентантів різноманітних хвороб, комуніканти послуговуються складними описовими конструкціями. Прикметним є те, що ці структури описують здебільшого симптоми недуги, починаючи від загальноновідомих ознак (почуття слабкості), до конкретизації місця ураження захворювання (горло, груди, шлунок) або певних фізіологічних реакцій організму, що перебуває в хворобливому стані (кашель, судоми, тиск): *Як рипить у грудях, не будь на людях* (16, с. 605); *Він лежав на тапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахтіла гарячка <...> в горлі почало хрипіти, а, крім глибокого, роздираючого стогнання, ніякий голос не добувся з його уст <...> дихавиця душила його щораз, то страшніше* (17, с. 362); *Охолонув лобик. А то ж хорів, як жарина <...> Не спав, в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж*

підкидало на ліжку (14, с. 113); *Прокинувся він на світанку з хворобою в грудях, її вже не змогли вигнати ні піч, ні парене зерно, ні добра чарка. Через три дні спочивав у домовині* (12, с. 158); *До слова, пані Слава також запрошувала на чай з печивом (не кава – у неї тиски)* (4, с. 82).

Стан здоров'я людини, зокрема хворобливий, стає предметом обговорення лише з певним колом осіб (наприклад, родичі та близькі, лікар), з рештою співрозмовників спілкування на цю тему є частково обмеженим. Необхідність дотримання цього табу набуває особливої значущості в разі згадування невиліковних захворювань: *«Валю, повір мені, твою хворобу можна вилікувати <...> «Давай про це більше ніколи не говорити <...> я – реаліст і знаю чим воно все закінчиться»* (7, с. 92). Подвійне заперечення, виражене в репліці адресата заперечним прислівником *ніколи* й заперечною часткою *не* у препозиції до інфінітивної форми дієслова (*не говорити*), підкреслює неприйнятність цієї розмови та надає відповіді адресата відтінку роздратованості зайвою зацікавленістю адресанта цією проблемою.

В українському паремійному корпусі так само фіксуємо зразки імпліцитних порад, які вказують на зайвість запитань про здоров'я мовця, особливо якщо він перебуває у хворобливому стані: *Не питай «Як ся маєш?» – подивись, то пізнаєш* (16, с. 28); *Хіба треба й недужого питати, чи бажає він здоров'я мати* (9, с. 604). У перших прикладах зовнішні ознаки, які може спостерігати адресат через власні зорові аналізатори, надають йому достатню інформацію про фізіологічний стан адресанта, тому додаткові запитання є недоречними. Послугуючись дієслівними формами наказового способу із заперечною часткою *не* у препозиції до присудка, мовець застерігає адресата від надмірної цікавості (*не питай*). Контекстуальне роз'яснення сигналізує, що достатньо зорового контакту, аби отримати бажану інформацію. Риторична форма третьої ілюстрації також натякає на нечемність подібних запитань.

На нашу думку, такі заборони варто вважати ситуативно зумовленими, оскільки вони характерні лише для тих комунікативних ситуацій, де співрозмовники не мають достатнього рівня довіри й відкритості спілкування. До того ж аналіз сучасного комунікативного простору і творів українських класиків другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. дає підстави твердити про вільне вживання мовних одиниць на позначення різних хвороб без будь-яких обмежень, що

демонструє детабуїзацію цієї заборони. На підтвердження висловлених міркувань наводимо зразки текстових уривків, які репрезентують експліцитні назви різних захворювань: <...> *директор радгоспу Пахом Хрисантович, сухарюватий, хворий на виразку шлунка чоловічок <...> Привезли його вчора сюди, лікарка оглянула: підозра на стовбняк <...> (3, с. 45); <...> як не допустив би чуми, сифілісу, ядерної бомби, – погоджувався сизоносий випивоха, який виринув на хвильку біля нашого столика (1, с. 63).*

Результати спостереження за мовленнєвою практикою Криворізького регіону дає підстави твердити про вільне називання хвороб. Хоч зауважимо, що більшість опитаних чітко окреслює коло осіб, з якими вони готові обговорювати розлади у психосоматиці тіла, зокрема з близькими друзями або родичами. Лише незначна кількість респондентів (приблизно 12%) уникає розмов на тему хвороб чи хворобливого стану. Серед причин, що зумовлюють обмеження у спілкуванні в цьому аспекті, наявні як забобони (*«говорю, але дуже поверхнево, на собі не показую, бо вважаю, що ця хвороба може перейти на мене»; «не кажу, бо це може статися зі мною»*), так і бажання адресанта дотримуватися максими тактовності (*«про чужі хвороби говорити негарно»; «не говорю, бо це особисте»; «людині це може бути неприємно»*).

Узагальнюючи сказане, гадаємо, що адресант свідомо уникає експліцитних назв, аби не наврочити собі хворобу. Тому очевидною є необхідність долучити цю лексику до корпусу частково табуйованої. Правильне декодування таких інформаційних повідомлень вимагає від адресата знання народного фольклору чи симптомів відповідної недуги, а контекстуальний супровід поданих вище уривків сприяє точному розумінню думки адресанта. Частково забороненим стає спілкування на тему хвороб у певному колі осіб. Однак сучасні тенденції в мовленнєвій практиці українців характеризуються процесами детабуїзації цих пересторог.

Література

1. Андрухович Ю. Московіада : [роман] / Ю. Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 152 с.
2. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Георгій Онисимович Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 415 с.
3. Гончар О. Т. Твори : у 7 т. / О. Т. Гончар. – Т. 5. : Тронка : Роман у новелах ; Бригантина : повість. – К. : Дніпро, 1988. – 487 с.
4. Дереш Л. Культ : [роман] / Л. Дереш. – Х. : Фоліо, 2010. – 218 с.

5. Довженко О. П. Вибрані твори / О. П. Довженко. – Одеса : Маяк, 1976. – 147 с.
6. Зеленин Д. К. Табу слов у народів Восточної Європи і Северної Азії / Д. К. Зеленин // Сб. музея антропологии и этнографии. – 1930. – Т. IX. – 164 с.
7. Зборовська Н. Українська реконкіста : [антироман] / Н. Зборовська. – Тернопіль : Джура, 2003. – 304 с.
8. Мирний П. Твори : у 2 т. / Панас Мирний. – Т. 1 : Оповідання. Повісті. Романи. Драматичні твори (1872–1898). – К. : Наук. думка, 1989. – 752 с.
9. Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.
10. Северинюк В. М. Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок / В. М. Северинюк. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан. – 2014. – 176 с.
11. Словник української мови : в 11-и т. / гол. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. XI. – 699 с.
12. Стельмах М. П. Вибрані твори : у 2 т. / М. П. Стельмах. – Т. 2 : Гуси-лебеді летять. Щедрий вечір. – К. : Український письменник, 2003 – 266 с.
13. Сучасна українська література кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. / упоряд. текстів І. М. Андрусак. – К. : Школа, 2006. – 464 с.
14. Тютюнник Г. М. Твори. Оповідання / Г. М. Тютюнник. – К. : Молодь, 1984. – 328 с.
15. Українка Л. Вибрані твори : поезії ; поеми ; драматичні твори / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1974. – 630 с.
16. Українські прислів'я і приказки / уклад. М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
17. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Франко. – Т. 14 : Повісті та оповідання (1890–1910). – К. : Наук. думка, 1978. – 485 с.
18. Хомік О. Є. Український вербальний оберег : семантика і структура : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Є. Хомік. – Х., 2005. – 22 с.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2017 р.

УДК 81'367=161.2

І. В. Житар, Т. А. Давиденко

ФУНКЦІОНУВАННЯ НОМІНАТИВНИХ ВСТАВЛЕНИХ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТАХ НАУКОВОГО І ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Житар І. В., Давиденко Т. А. Функціонування номінативних вставлених речень у текстах наукового і публіцистичного стилів української мови.

У статті досліджено функціонування в текстах наукового і публіцистичного стилів номінативних вставлених речень (ізольовані в межах базового речення конструкції, що являють собою субстантиви в називному відмінку або поширені конструкції зі стрижневим субстантивом у називному відмінку). Проілюстровано, що номінативні вставлені речення в науковому і публіцистичному стилях можуть вносити до базового речення такі констатувально-уточнювальні значення: констатація наявності суб'єкта дії; констатація наявності ознаки; констатація локальності. Функцію

стрижневого номінативного компонента може виконувати й одиниця з числовою семантикою; досить часто номінативні вставлені речення вжиті для ідентифікації певного іншотекстового фрагмента.

Ключові слова: вставлені конструкції, номінативні речення, номінативні вставлені речення, науковий стиль мови, публіцистичний стиль мови.

Житарь И. В., Давиденко Т. А. Функционирование номинативных вставных предложений в текстах научного и публицистического стилей украинского языка.

В статье исследуется функционирование в текстах научного и публицистического стилей украинского языка номинативных вставных предложений (изолированных в рамках базового предложения конструкций, которые являют собой субстантивы в именительном падеже или распространенные конструкции со стержневым субстантивом в именительном падеже). Акцентируется внимание на том, что номинативные вставные предложения в текстах научного и публицистического стилей могут вносить в базовое предложение такие уточняющие значения: констатация наличия субъекта действия; констатация наличия признака; констатация наличия локальности. В роли стержневого номинативного компонента может быть единица с числовой семантикой; очень часто номинативные вставные предложения употреблены для идентификации фрагмента чужого текста.

Ключевые слова: вставные конструкции, номинативные предложения; номинативные вставные предложения; научный стиль; публицистический стиль.

Zhytar I. V., Davydenko T. A. The Functioning of Nominative Parenthetical Sentences in the Scientific and Journalistic Styles of Ukrainian Literary Language.

In the paper the functioning of nominative parenthetical sentences in the scientific and journalistic styles is analyzed. The authors have nominated them as syntactical isolated constructions of the basic sentence. These items are both substantives in the Common Case and complicated constructions with basic substantive in the same Case. Ukrainian linguists establish the fact of various usages of these constructions, their peculiarities greatly concerned with affirmation establishing items or phenomena existence. But their distinctive feature means understanding them as a part of the Present Tense because of the absence of syntactical verbs constructions used in special tenses or verbs voice. The paper shows that the nominative parenthetical sentences have the similar usage as nominative ones, e.g., in the limits of basic sentence they transform the data with the statement of available necessary items, but they must be followed by the detailed feature. Nominative sentences predication is illustrated by affirmation intonation.

The authors have determined that nominative parenthetical sentences in the scientific and journalistic styles of Ukrainian literary language may give additional, exact functions to the basic sentence as follow: 1) affirmation about the subject of some activity (nominative parenthetical sentence names the performer, in the basic sentence it is called partly); 2) affirmation about the feature existence (nominative parenthetical sentence names the feature, with the feature so characteristic of the basic sentence); 3) local affirmation (nominative parenthetical sentence points to the component of basic sentence location). The main nominative component function can be performed by an item with numeral meaning. Nominative parenthetical sentences are often used both in journalistic and scientific texts to the identification of another text portion, especially for the identifications the text with its author (identification feature) or with the source of other text.

The paper shows that the structure of nominative parenthetical sentences is the substantive lexical words in the basic form or the construction with the basic substantive in the Common Case.

Key words: parenthetical constructions, nominative sentences, nominative parenthetical sentences, scientific style, journalistic style.

У текстах наукового і публіцистичного стилів функціонують вставлені конструкції, що являють собою субстантиви в називному відмінку або поширені конструкції зі стрижневим субстантивом у називному відмінку. Такі синтаксично незалежні слова та словосполучення, як стверджує І. Щоболева (дослідниця виділяє їх в один із двох класифікаційних різновидів вставлених одиниць на противагу оформленим як члени речення або частини складного речення), у російській мові найменш уживані [9, с. 102]. В українській мові мовознавці констатують факт їхньої значної поширеності, а самі одиниці кваліфікують як номінативні речення [6, с. 398]. Односкладні номінативні речення – синтаксичні конструкції, специфіка яких полягає у ствердженні буття предметів чи явищ. Головний член таких конструкцій виражений субстантивом у формі називного відмінка. Відмінною рисою цих одиниць є те, що їх сприймають у площині синтаксичного теперішнього часу через відсутність дієслівних засобів вираження граматичних значень часу і способу.

На наявність у межах структури простого ускладненого речення вставленого номінативного речення вказував ще Л. Булаховський, зокрема на наявність у реченні називного відмінка, імені, що є граматично не пов'язаним із реченням компонентом (у реченні він не виконує жодної синтаксичної функції). Дослідник зазначав, що вони зазвичай вживаються як самостійні центри речення. Незважаючи на походження цих самостійних одиниць, у реченні вони сприймаються як уламки іншого речення, вставлені в основне речення, хоч інтонаційно вони можуть і не виділятися. Якщо ж інтонаційне виділення наявне, такі компоненти починають наближатися до вставних речень (мовознавець не розмежовує вставні та вставлені – І. Ж., Т. Д.), які являють собою вже справжні речення, не пов'язані з основним реченням, а впроваджені в нього або додані до нього чи то задля виділення якоїсь деталі, чи то обґрунтування його загалом або в частині, чи то висловлення ставлення мовця або встановлення зв'язку з попередніми реченнями (або подіями) [4, с. 131–132].

А. Шапіро також розглядав вставлення, що мають форму

номінативного речення, і зараховував речення з ними до великої класифікаційної групи речень, де вставлені конструкції синтаксично не пов'язані з базовим реченням [7, с. 308].

А. Прияткіна констатує наявність у реченні синтаксично ізольованих частин (слово, група слів чи речення), які можуть являти собою субстантивну групу в називному відмінку або бути самостійною в плані форми предикативною конструкцією [5, с. 158]. Отже, на те, що вставлені речення можуть бути оформлені як номінативні речення, дослідники вказували досить давно. Проте самостійним об'єктом наукових досліджень ці одиниці ще не були. Це і зумовлює актуальність нашої наукової розвідки. Мета статті – дослідити особливості функціонування вставлених номінативних речень, їхнє призначення та структурні особливості на матеріалі текстів публіцистичного та наукового стилів сучасної української літературної мови.

Як відомо, призначенням номінативних речень є передавання констатувального значення буття предмета, ствердження буттєвості предмета або його образу [3, с. 125]. Ю. Шерех зазначає, що номінативні речення «відповідають тому особливому характерові мислення, коли людина просто фіксує свої враження, свої спостереження, не дбаючи зараз про об'єднання їх в одне ціле, не встановлюючи між ними зв'язків, підлегlosti або взаємозалежності» [7, с. 95–96]. Предикативність у номінативних реченнях виражається інтонацією констатації [1, с. 184]. Семантичною спеціалізацією речень цього типу є ствердження буття (наявності, існування) предметів або явищ [2, с. 178].

Номінативні вставлені речення мають аналогічне призначення: у межах базового речення вони передають інформацію із семантикою констатації наявності відповідних предметів, проте вона обов'язково супроводжується уточнювальним відтінком: *Ритуал ініціації, що виник у примітивному суспільстві, фрагментарно зберігся в Україні до XXI століття (соціалізація сільської молоді, армійські ініціації)* (1, с. 2); *Прошу тебе, негайно вилітай до Москви, візьми з собою Апанасенка (генерал армії, командувач Особливого далекосхідного військового округу), умов бути податливим, щоб не пручався, я його впертість знаю* (4, с. 51). Отже, номінативні вставлені речення – структурний елемент речення з позаграматичним статусом, який вносить до основної частини на рівні всього її змісту чи змісту її складових додаткові уточнення щодо констатації наявності

відповідних предметів, що допомагає адресатові сприйняти передану думку відповідно до комунікативних намірів її автора; мають інтонаційну та пунктуаційну відокремленість від базового речення; не передають модальну та прагматичну інформацію; виражені субстантивом у називному відмінку або поширеною конструкцією зі стрижневим субстантивом у називному відмінку.

Номінативні вставлені речення у науковому та публіцистичному стилях можуть вносити до базового речення такі констатувально-уточнювальні значення:

1) констатація наявності суб'єкта дії:

Номінативне вставлене речення називає діяча, про якого в базовому реченні повідомляється тільки контурно: *У цей день поминали покійних родичів, прибирали зеленню їхні могилки, клали на них частування, звертаючись до них, як до живих, оплакували, голосили (старші, одружені жінки)* (5, с. 27);

2) констатація наявності ознаки:

Номінативне вставлене речення називає ознаку, якою наділено компонент базового речення: *Дисертант пропонує узагальнене розуміння етнічної ідентичності як засобу виділення й віднесення людиною і групою себе чи інших осіб за певними ознаками (усвідомлення своєї єдності, спільності походження, історичної долі, культури, комплекс стереотипів свідомості й поведінки) до певної етнічної спільноти* (2, с. 52);

3) констатація локальності:

Номінативне вставлене речення вказує на локалізацію компонента базового речення: *У день місцевого самоврядування у школі № 199 Шевченківського району було відкрито новий спортивний комплекс (вул. Бакинська, 12)* (3 газети).

Речення, що репрезентують цей різновид, найбільш поширені в текстах наукового й публіцистичного стилів.

Функцію стрижневого номінативного компонента виконує й одиниця з числовою семантикою: *Парламент таки проголосував за те, щоб наступний тиждень не був пленарним (понад 300 депутатів)* (3 газети).

Досить часто номінативні вставлені речення вжиті в публіцистичному і в науковому тексті для ідентифікації певного іншотекстового фрагмента, наприклад:

1) з його автором. Це може бути:

а) безпосередня вказівка-ідентифікація: *Було б вкрай нерозумним вважати, що з початком перепроєктування соціальної політики треба чекати того моменту, коли «наростаюча хвиля перекине всі човни» (Конфуцій) (3 газети); «Народи, серед яких жиди живуть, усі разом і кожен зокрема, – явні чи приховані антисеміти» (Теодор Герцль) (6, с. 110);*

б) вказівка, опосередкована ідентифікаційним кваліфікатором: *А це можливо за умови «співпереживання» (термін Арс. Тарковського) перекладача, що сприяє і його самовираженню, і становленню нового тексту (3, с. 87); Першим був зухвалий «темний малоросійський учитель» (вираз Турґєнєва) Микола Гоголь, котрий вніс у літературу струмись християнського проповідництва – і наштотхнувся на глуху стіну нерозуміння (6, с. 123–124);*

2) із джерелом іншотекстовості: *У нас неможлива поява позитивної історії релігії і теології – такої, яка вийшла в Любліні 1988 року (Софія Й. Здебіцька, «Релігія і релігієзнавство») (6, с. 91); «...За п'ять хвилин бомбардувальники США потопили всі чотири грізні японські авіаносці» (ж. «Америка», 1985, вересень, № 346, с. 3) (4, с. 58); Події в місті Яворові («Імпічмент» із продовженням, «МіЛ» № 6 (7), квітень, 2009) привернули увагу газети лише тому, що боротьба навколо посади мера набрала потворних форм: у хаосі тих подій місцева мерія нагадувала химеру з кількома «головами» (3 газети).*

Номінативні вставлені речення можуть бути:

а) однослівними (власні та загальні назви): *... запрограмоване нав'язування цього комплексу проводилося з боку «надлюдини» (Гітлер) або ідеологів наростання класової боротьби (Сталін), щоб створити вищі раси (обрані народи, класи, партії) ... (4, с. 9);*

б) поширеними структурами: *Так, фундаторами нових містечок на цій території були: переселенці із Середньої Наддніпряниці (Білолуцьк, Закотне Новопсковського району), з Правобережної України (Шульгинка Старобільського району), Східного Полісся (Біловодськ), жителі Західної Слобожанщини (Коломийчиха, Мілуватка Сватівського району)... (7, с. 47); За підсумками переговорів в Баку, «Газпром» також був включений в список пріоритетних покупців азербайджанського газу з другої черги найбільшого родовища «Шах-Деніз» (запаси більше 1,2 трильйонів кубометрів) (3 газети).*

Отже, вставлені конструкції, що являють собою субстантивні лексеми в початковій формі або поширені конструкції зі стрижневим субстантивом у називному відмінку, мають статус номінативного вставленого речення, оскільки в межах базового речення вони передають інформацію із семантикою констатації наявності відповідних предметів, проте її супроводжує уточнювальний відтінок. У публіцистичному та науковому стилях сучасної української літературної мови такі конструкції вживають для передавання констатувального значення буття предмета, зокрема констатації наявності суб'єкта дії, констатація наявності ознаки, констатація локальності.

Література

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высшая школа, 1977. – 440 с.
2. Вихованець І. Р. Синтаксис / І. Р. Вихованець // Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – С. 133–208.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посібник] / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
4. Курс сучасної української літературної мови. Т. II. Синтаксис (1. Просте речення, 2. Складне речення, 3. Пунктуація) / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – 408 с.
5. Прияткина А. Ф. Русский язык : синтаксиса осложненного предложения : [учеб. пособие] / А. Ф. Прияткина. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.
6. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 668 с.
7. Шапиро А. Б. Современный русский язык : пунктуация / А. Б. Шапиро. – М. : Просвещение, 1966. – 296 с.
8. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 406 с.
9. Щеболева И. И. Структурные типы вставных конструкций в современном русском языке / И. И. Щеболева // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – Ростов-на-Дону, 1971. – С. 101–113.

Список джерел ілюстративного матеріалу

1. Андреева Т. М. Поетика ініціального простору в українському фольклорі : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. М. Андреева. – К., 2009. – 19 с.
2. Вільчинська І. Ю. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді : автореф. дис. ... канд. політ. наук / І. Ю. Вільчинська. – К., 2002. – 20 с.
3. Мовчан П. М. Мова – явище космічне : есе, літературно-критичні статті / М. П. Мовчан. – К. : «Просвіта», 1994. – 168 с.
4. Моргун Ф. Т. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу: факти і наслідки / Ф. Т. Моргун. – [4-е вид., перероб. і доп.]. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 296 с.
5. Орел Л. Україна в обрядах на межі тисячоліть / Л. Орел – К. : ПП «Верещинські»,

2001. – 280 с.

6. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – К. : Знання, 1993. – 256 с.

7. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : [монографія] / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 262 с.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2017 р.

УДК 811.161.2'36

С. Є. Ігнат'єва

МЕТАФОРІЧНІ МОДЕЛІ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ

Ігнат'єва С. Є. Метафоричні моделі пам'яті в українському щоденниковому дискурсі.

У статті представлено метафоричні моделі пам'яті як найпродуктивніші в українському щоденниковому дискурсі. Визначені метафори пам'яті окреслено особливими маркерами, що не лише увиразнюють щоденникову текстову тканину, а й формують її скелет. Виразними вербалізаторами в метафоричній моделі пам'яті названі такі фрейми: «душа пам'ятає», «мати перед очима»; «стояти перед очима», «вертатися думками», «постати перед нею», «спливати в пам'яті». «змигнути в пам'яті», «не виходити з пам'яті», «політати думками понад бідною Україною», «озватися звідти, з дитинства, юності», «не запектиса в душі», «міцно врзатися в пам'ять», «увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті», «пропливати перед очима», «зринати з глибин пам'яті», «зостатися в душі», «лягати на душу як тиха молитва», «оживати в пам'яті», «не вмерти в мені», «оновлювати в пам'яті», «зберегти хвилюючі таємниці», «скресають згадки» та ін.

Виокремлено метафоричні образи-порівняння «пам'ять – свічка», «пам'ять – рослина», що становлять опозицію за лінійною абстрактне – конкретне. Зафіксовано ознакові й адвербіальних метафоричні моделі на позначення процесів пам'яті. Пам'ять – це суперечливий процес спілкування Его з собою, зі своїм минулим, що постійно дистанціюється. Метафоричну модель пам'яті в щоденниковому дискурсі варто формувати, ураховуючи такими ментальними поняттями, як думка, гадка, свідомість, бажання, сумнів.

Ключові слова: метафорична модель пам'яті, щоденниковий дискурс, метафори пам'яті, метафоричні образи-порівняння.

Ігнат'єва С. Е. Метафорическая модель памяти в украинском дневниковом дискурсе.

В статье исследуются метафорические модели памяти как самые продуктивные в украинском дневниковом дискурсе. Выделенные метафоры памяти очерчиваются особенными маркерами, которые не только делают выразительными дневниковую текстовую ткань, но и формируют ее скелет. Выразительными вербализаторами в метафорической модели памяти называются такие фреймы: «душа помнит», «иметь перед глазами», «стоять перед глазами», «возвращаться мыслями», «встать пред ней», «сплывь в памяти», «смигнуть в памяти», «не выходит с памяти», «полетать мыслями над бедной Украиной», «озваться оттуда, с детства, с юности», «не запечьса в душе»,

«твердо врезаться в память», «вобрать в душу, запомнить, сберечь в памяти», «проплыть перед глазами», «возникнуть с глубины памяти», «остаться в душе», «лечь на душу как тихая молитва», «оживать в памяти», «не умереть во мне», «оновиться в памяти», «сберечь волнующие тайны», «возникают воспоминания» и др.

Выделяются метафорические образы-сравнения «память – свеча», «память – растение», что образует оппозицию по линии абстрактное – конкретное. Фиксируются определительные и адвербиальные метафорические модели, которые обозначают процессы памяти. Память – это неоднозначный процесс общения Его з собой, со своим прошлым, которое постоянно дистанцируется. Метафорическую модель памяти в дневниковом дискурсе необходимо формировать, учитывая такие ментальные понятия, как мысль, домысел, сознание, желания, сомнения.

Ключевые слова: метафорическая модель памяти, дневниковый дискурс, метафоры памяти, метафорические образы-сравнения.

Ihnatieva S. Y. Metaphorical Memory Models in Ukrainian Diary Discourse.

The article presents metaphorical memory models as the most productive in the Ukrainian diary discourse. Ukrainian diary discourse definitely topographs the general map of the memory of the world in which the diarist lived. Through the prism of his own consciousness he marks the present and denotes himself in it. Separate segments – diarrheal, autobiographical, written, generational, as if puzzles are a common memory card, each of which films a single fragment through the prism of the diary writer vision. Defined metaphors of memory are outlined by special markers, which not only visualize the diary text fabric, but also form its skeleton. The expressive verbalizers in the metaphorical memory model are the following frames: «душа пам'ятає», «мати перед очима»; «стояти перед очима», «вертатися думками», «постати перед нею», «спливати в пам'яті», «змигнути в пам'яті», «не виходити з пам'яті», «політати думками понад бідною Україною», «озватися звідти, з дитинства, юності», «не запектись в душі», «міцно врізатися в пам'ять», «увібрати в душу, запам'ятати, зберегти в пам'яті», «пропливати перед очима», «зринати з глибин пам'яті», «зостатися в душі» etc.

The following metaphorical images-comparisons have been singled out: «пам'ять – свічка», «пам'ять – рослина»; they constitute the opposition abstract – concrete. Significant and adverbial metaphorical models indicating memory processes have been identified. Complex metaphorical constructions, such as «той сором живе в мені» are used as the means of expressivity contributing much to the emotional and figurative conveying of the diary writer's thoughts. Metaphorical potential of the phrase «думки звертаються до тих, кого давно нема» not only causes emotions associated with past events in the life of a diary writer. These emotions are alive and they simulate his linguistic space, contribute to the creation of a certain picture of the world with the corresponding reactions to them, provide the reliability of the reproduced information. Memory is not just a resource (archival repository) of everything experienced by a diarist, not just information, emotions, skills and abilities, words, categories, but also the contradictory process of Ego's communication with himself, with his constantly distancing past. It is proved that memory is the sum of all knowledge of the diarist about the world and about himself. The metaphorical model of memory in a diary discourse should be formed with the consideration of such mental concepts as thought, suggestion, consciousness, desire, and doubt.

Key words: metaphoric memory model, diary, discourse, metaphors of memory, metaphorical images-a comparison.

Український щоденниковий дискурс виразно топографує загальну карту пам'яті світу, у якому довелося жити діаристові. У цій карті автор через призму власної свідомості маркує сучасність, позначає себе у ній. Окремі сегменти – діарійні, автобіографічні, письменницькі, поколіннєві, як пазли складають загальну карту пам'яті.

Широковживані у щоденниковому дискурсі конструкції із семою «пам'ять», не тільки вказують на «щоденникову орієнтацію», а й образно, через загальномовні метафори презентують власне «механізм» запам'ятовування. Зокрема, Н. Брагіна вважає, що «...психофізичні властивості пам'яті в мові передаються метафорами мовлення, які «розщеплюють» «Я» людини на двох учасників діалогу: мовця й слухача. Перший репрезентує минуле, другий – теперішнє» [1, с. 93].

Метафори пам'яті є його особливими маркерами, що не лише увиразнюють текстову тканину щоденникового дискурсу, а й формують його скелет. Виразними вербалізаторами в метафоричній моделі пам'яті є такі фрейми:

– **«душа пам'ятає»**. Пор.: *Чиясь таки турботлива душа пам'ятає предків своїх...* (3, с. 792);

– **«мати перед очима»**; **«стояти перед очима»**. Пор.: *Завершується відміряний тобі долею шлях. Бачив країни Заходу і Сходу, бував по цей і по той бік екватора. Маю перед очима досить повний образ планети. Що більше відкривалось мені, то більше вражала її мініатюрність, незахищеність перед безвістями космічного холоду. І не перестає тебе дивувати це чудо, чудо життя, що летить у безвістях...* (5, с. 26); *У мене перед очима стоять привиди – кийські звільнені з неволі громадяни, живі мерці* (6, с. 312); *У важкі хвилини, коли здавалося, вистояти неможливо, перед моїми очима завжди зринали літературні герої і додавали нових сил* (10, с. 124);

– **«вертатися думками»**. Пор.: *Що зі мною діється? Що не роблю, куди не йду, знов і знов вертаюсь думками до одного: що буде з людьми? Кожен вияв загострень міжнародних ранить душу! Як далі жити? Страждати й страждати – це така тобі доля? Не покидає той стан, що в «Альпах», – всіх обійняти хочеться...* (5, с. 50);

– **«постати перед нею»**. Пор.: *Може, є щось у житті таке, до чого людина й не повинна повертатись вдруге? Щоб чари не розвіялись, щоб не обуденилось те, що – вперше і востаннє – постало перед нею, як образ краси найвищої, божественної?* (5, с. 50);

– **«зостатися в душі»**. Пор.: *Ось так і ця азовська «степова Еллада» хай зостанеться в душі поетичним і прекрасним видінням, чимось фантастичним, де і небо, і люди, і птахи – все було не таке, як скрізь...*(5, с. 50);

– **«не виходити з пам'яті»**. Пор.: *Не виходить з пам'яті Єлизавета Аврамівна Винник з Сушків – дев'яностолітня баба* (3, с. 793);

– **«політати думками понад бідною Україною»**. Пор.: *Поговорив сьогодні з Крижанівським, політав думками понад бідною Україною, і так мені стало сумно, так тужно, що й сказати собі не можу...* (6, с. 257);

– **«озватися звідти, з дитинства, юності»**. Пор.: *Бачимо зиму нарешті: тверду, снігову, морозну. І з нею щось ніби озвалося звідти, з дитинства ...*(5, с. 309); *Голос із юності* (лист): *«адже ми з тобою були чистими струмочками, джереляночками»* (5, с. 73);

– **«не запектися в душі»**. Пор.: *Але це не надломило його і не запеклося в душі образливою чорнотою, а ще ніби більше випрозорило й вибілило її* (10, с. 53);

– **«міцно врізатися в пам'ять»**. Пор.: *Всі вони міцно врізалися в мою пам'ять – моє щастя залежало від їх ставлення, сумлінності та добросовісності* (10, с. 17);

– **«увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті»**. Пор.: *Те, що відбувається навколо, має неперехватне значення, все хочеться увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті* (12, с. 37);

– **«увібрати серцем і розумом»**. Пор.: *Навіть коли б мені Господь дарував двісті – триста років життя, то і тоді, мабуть, я не встигнув би зафіксувати для грядущих поколінь українців ту неймовірно жорстку правду, котру **ввібрали мої серце й розум**, слухаючи розповіді; але все одно тепер, скільки зможу і скільки буде відпущено земного життя, доноситиму правду безстрашно і незрадливо, жодним словом-рядком не фальшивитиму* (3, с.803);

– **«міцно сидіти»**. Пор.: *...в мені міцно сидить усвідомлення того, що є багато людей, яким у цей час незрівнянно важче, які конають на лікарняних чи тюремних нарах, на чужині чи вулиці* (11, с. 43);

– **«закарбуватися в серці»**. Пор.: *На жаль, досі я мало знав творчість В. Сологуба, тільки децю читав у «ЛУ», але це **закарбувалося в серці*** (12, с. 189);

– **«не дати забути»**. Пор.: *Я знаю те жахіття, що приносить біль. Вісім років він наступає мені на п'яти, жать, як змія, несподівано і підступно у будь-яку пору чи ночі, не дає мені забути, що він моя тінь і разом з ним назирці за мною ходить смерть* (12, с. 65);

– **«спливати в пам'яті»**. Пор.: *Але думка працює і я ще контролюю свої відчуття. У пам'яті спливає остання фраза Юрка Гудзя, почута від нього при прощанні: «Колись ітиму, як ми зараз, упаду – і помру»* (11, с. 48);

– **«зринати з глибин пам'яті»**. Пор.: *Голос Мазепи зринає з глибин пам'яті, ніби з невідомої далечини, а ще ніби передучора слухав його псальми...* (9, с. 122);

– **«пропливати перед очима»**. Пор.: *...і Московія з її величезними просторами пропливала перед моїми очима* (9, с. 100);

– **«змигнути у пам'яті»**. Пор.: *Змигнуло у пам'яті: у давній статті Ігоря Герету якимось зазначив: важливо як пишемо і підходимо до слова: чи як до святині, перед якою в німому зачудуванні зупиняється душа, чи як до предмета гри* (10, с. 80);

– **«лягати на душу як тиха молитва»**. Пор.: *Така дивна і світла краса Мотрина, що кожне її слово звучить і лягає на душу як тиха молитва* (9, с. 36);

– **«оживати в пам'яті»**. Пор.: *Озираюся у минуле і воно оживає в пам'яті окремими яскравими епізодами. Багато чого забулося, вивітрилося назавжди і його уже ніколи не оживити у вигасаючому мозку...* (9, с. 62);

– **«не вмерти у мені»**. Пор.: *Степ мучить мене своєю красою, своїм чаром. Ще одне не вмерло у мені – ця любов до вільного розкрилля. Тихого шепоту тирси, розкішного буяння червоного воронцю, білопіння ромашки і блакитних спалахів блаватів...* (9, с. 155);

– **«зберегти хвилюючі таємниці»**. Пор.: *Є ріки, що зачаровують з першого погляду, є такі, що вбирають зір і від них важко відвести очі, і такі, що зберігають хвилюючі романтичні таємниці...* (9, с. 100);

– **«скресають згадки»**. Пор.: *Скресають згадки про Мазепу... і вкриваються вечоровою мрякою. Усе зникло і пропало. Нема нічого. І більше не буде...* (9, с. 157);

– **«оновлювати в пам'яті»**. Пор.: *Що ж до моєї скромної особи, то я одержав змогу прочитати у вихідній книжку, котру час від часу слід оновлювати в пам'яті* (14, с. 336).

Однак іноді діарист прагне забути про все те, що з ним сталося протягом життя. Наприклад: *Все б вирвати з душі й оновитися, все б спочатку почати, та несила* (15, с. 173). Фразеологічна одиниця *вирвати з душі* означає «забути». Цей фразеологізм повною мірою відображає відношення комунікантів-реципієнтів до душевного спокою інших людей і, що важливо, до душі діариста. Саме з душі діариста починають розвиватися всі його емоції і переживання, від його душевного стану значно залежить тональність щоденникового повідомлення.

Пам'ять у щоденниковому дискурсі – неохопна й одночасно непощербна, незатерта, а ще вічна, проте має здатність з часом «пригасати» або ж, навпаки, «озиватися». Наприклад: *Яка неохопна пам'ять була в моєї сестри. Як у того героя Ірвіна Шоу-Форстера із оповідання «Сонячний берег річки Лети». Вона пам'ятала все, що будь-коли почула чи прочитала, більше – почула, бо читати не любила і досі не любить. Ця пам'ять добре служила їй піввіку, а тепер починає пригасати. Як свічка, що вигоріла. Я, на жаль, не міг змагатися з нею, хоч мені теж дістався якийсь одламок того дару* (10, с. 95). Метафоричний образ-порівняння пам'яті зі свічкою, що вигоріла – наповнює висловлення протиставленням за лінією абстрактного – конкретного й формує модель «пам'ять – свічка».

Привертає увагу ще одна модель «пам'ять – рослина», найяскравіше представлена уподібненням пам'яті дереву. Наприклад: *І тепер під моїм балконом ростуть три дерева, що їх посадив Михайло Харлампович Пилипенко. Вони ростимуть довго! Але пам'ять про М. Х. Пилипенка, про замічательного артиста, про крепку людину, чесну людину, переросте ці дерева... Пам'ять йому вічна!* (2, с. 512). Саме в такому разі простежується вагомість архетипу світового дерева для українців, а конструкція *Пам'ять йому вічна!* засвідчує тісний зв'язок людської пам'яті з життям і любов'ю.

Такі особливі побудови у щоденниковому дискурсі певною мірою відхиляються від звичайного синтаксичного типу й дають змогу діаристу виражати свої думки й почування в оригінальній формі. Метафоричні фрейми становлять основу моделі «пам'ять», яка є важливим складником українського щоденникового дискурсу. Їхній широкий діапазон щодо форм свого вираження може пов'язуватися з приписуванням об'єкту невластивості для нього семантики. Вони реалізуються в різних типах метафоричних словосполучень. Спільна смислова структура метафори

дає змогу щоденникарю варіювати формальним вираженням поняття і слугувати запорукою її розвитку в діаріуші. У таких метафорах об'єкту приписують властивості іншого поняття.

Окрему увагу звертаємо на ознакові метафори на позначення пам'яті: *Чи забуті ті пам'ятні розмови про душу, спасіння, по загробне життя? Не зважаючи на її похилий вік (була старшою од мене на два з половиною десятки літ), виглядала ще досить бадьорою, вражала свіжістю суджень, глибиною розуму і непощербною пам'яттю... При тому гостро відчувалося, що це жінка великої душі й рідкісного серця* (9, с. 1). За нашими спостереженнями, «непощерна пам'ять» постає в уяві як цілісний образ, що засвідчує міцність, достовірність інформації, поданої діаристом-продуцентом. Поодинокі метафоричні епітети, як-от «незатерта пам'ять», можуть легко трансформуватися в порівняльні конструкції зі сполучниками *ніби, наче, як: незатерта пам'ять – як посланець з тогосвіття*. Наприклад: *У дитинстві вогонь викликав у мене майже містичний жах: підсвідомо відчував, що він посланець з тогосвітня. Чи це озивалася незатерта пам'ять? Поступово прийшла любов до вогню* (9, с. 1).

У щоденниковому дискурсі фіксуємо низку адвербіальних метафор на позначення процесів пам'яті. Такі метафори здебільшого виконують естетичну функцію та реалізують її в контексті всього висловлення: *Здається, тільки раз чи двічі він повзком згадав свою дружину Ганну Половець, доньку білоцерківського полковника Семена Половця, з якою прожив усього кілька років* (9, с. 78). Тут прислівникова обставина *повзком* певною мірою персоніфікується, оскільки ознаки живого переносяться на поняття пам'яті й підсилюється дієсловом *згадав*.

Емоційно-експресивна напруга виникає тоді, коли автор вживає ампліфікаційно-багатоступінчастий прислівниковий ряд стосовно пам'яті: *Важко щось перемінити у цьому світ. Тільки **пам'ять** людям, на [та] **пам'ять** лишається велика. Вона поволі – поволеньки виробляє в народу мораль, ідеал. **Пам'ять*** (15, с. 175).

Процес пам'яті безпосередньо пов'язаний зі згадуванням. Згадувати можна швидко, блискавично: *Зимою часу нема, хоч іноді день може тягнутися нескінченно довго, а безсонна ніч стала вічністю. Та коли вони минуть, то згадуються, як одна хвилина. Велика загадка часу, який так є, ніби його немає* (9, с. 137).

А ще думки можуть виникати часто й навпаки іноді, час від часу: *Думки все частіше звертаються до тих, кого давно нема. У 1943-му в Україні по суті йшла друга мобілізація. Всі ті, хто після оточень опинився вдома, всі оті дядьки в «піджаках» – а їх було мільйони, – йшли на поповнення зовсім поріділих полків і дивізій. Підросло нове покоління, тож разом з батьками масово йшла в армію українська молодь, такі чисті хлопці, як мої брати, що обидва полягли на Дніпрі* (5, с. 87). По суті, тут метафора «думки звертаються до тих, кого давно нема» не лише викликає певні емоції, пов'язані з давно минулими подіями в житті щоденникаря, вони живі, а ще моделюють його мовний простір, сприяють створенню певної картини світу з відповідними реакціями на них, забезпечують достовірність відтвореної інформації.

Слушною є думка І. Завальнюк, яка наголошує: «експресія волюнтативна, узгоджуючись із почуттєвою енергією, оцінюючись і сприймаючись через призму почуттєвості, значно посилюється, що в писемному мовленні відтворюється за допомогою окличної інтонації» [7, с. 199]. А ще пам'ять безпосередньо пов'язана з такими ментальними поняттями, як думка, гадка, свідомість, бажання, сумнів.

В іншому щоденниковому текстовому сегменті замість «пам'ятаю» діарист уживає складну метафоричну конструкцію «той сором живе в мені» як експресивний засіб, що емоційно-образно передає його думки. Наприклад: *Пригадую, я заліз одному негрові в задню кишеню. Я не бачив, дивиться він на мене чи ні, переді мною був могутній зад, в кишені якого стирчала пачка, – і спокусився нею. Запхав обережно два пальці, легенько потяг, оклигав – після ваговитого ляпаса: кров з носа...* Тут простежуємо зв'язок пам'яті із думкою. Або: *Той сором живе в мені й досі. Бачу, як зараз – як на крупному плані кіно: величезна сідниця у формі, в кишені, що віддувається, – пачка цигарок. То був негр – і не солдат, не рядовий* (14, с. 337). Така метафорична конструкція може поширюватися, утворюючи досить складну метафоричну одиницю – метафору-текст. Вона, зазвичай, характеризується інакомовністю – створює цілісний образ, що має метафоричний сенс. Доповнює «Той сором живе в мені й досі. Бачу, як зараз – як на крупному плані кіно». У цьому разі метафора утворює «структурну й смислову основу цілого тексту, так би мовити, його скелет. <...>. Межі метафори і всього тексту тут збігаються. Це цільний метафоричний текст, або текст-метафора» [8, с. 29].

Водночас думки, як і люди, можуть помирати. Наприклад: *Думки помирають, як і люди, як і усе на цьому світі. Але ми спроможні продовжити їх життя, якщо упіймаємо та закарбуємо на папері. При цьому вони щось, звичайно, втрачають, як метелики, нанизані на шпильки. І все ж... Тобто: пишеш не діярюш, а прагнеш упіймати думку* (9, с. 44). Нерідко в таких конструкціях інформацію зосереджено в одному текстовому фрагменті – найчастіше у складних синтаксичних конструкціях із підрядним умови: «можемо продовжити життя своїх думок», але за умови «якщо упіймаємо та закарбуємо на папері». Найвагоміше актуалізоване у функціонально-стилістичному аспекті. У щоденниковому дискурсі такі речення є універсальним синтаксичним конструктом.

Отже, пам'ять є однією з найпродуктивніших метафоричних моделей у щоденниковому дискурсі. Автобіографічна пам'ять живе за своїми законами. Власне механізм пам'яті непростий. Пам'ять – це не лише ресурс (архівне сховище) усього пережитого, інформації, емоцій, умінь і навичок, слів, категорій, а й суперечливий процес спілкування Его з собою, зі своїм минулим, що постійно дистанціюється. Можна стверджувати, що це сума всіх знань діариста про світ і про себе.

Література

1. Брагина Н. Г. Память в языке и культуре / Н. Г. Брагина. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 514 с.
2. Вишня О. Думи мої, думи мої... [Електронний ресурс] / О. Вишня // Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=125&bookid=3>.
3. Воля О. Щоденник. Сорок років. 1969–2009 / О. Воля. – К. : Аконіт, 2011. – 1208 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 1 (1943–1967) / (упоряд., підгот. текстів, ілюстр. м-лу В. Д. Гончар. – [2-е вид., вир. і доп.]. – К. : Веселка, 2008. – 455 с.
5. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 3 (1984–1995) (упоряд., підгот. текстів, ілюстр. м-лу В. Д. Гончар. – [2-г вид., вир. і доп.]. – К. : Веселка, 2008. – 646 с.
6. Довженко О. П. Вибрані твори / Упорядк. текстів та передм. І. Л. Михайлина / О. П. Довженко. – Харків : Веста: Вид-во «Ранок», 2003. – 320 с.
7. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : [монографія] / І. Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
8. Новикова Е. Г. Особенности речевого жанра дневника / Е. Г. Новикова // Язык. Текст. Дискурс : межвуз. науч. альм. / под ред. Г. Н. Манаенко. – Вып. 3. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2005. – С. 80–89.
9. Петро Сорока. Душа при свічці (Діяріюш Федора Жученка) / Петро Сорока. – Тернопіль : Джура, 2002. – 160 с.
10. Петро Сорока. Рік подвійних райдуг. Денники 2002 року / Петро Сорока. –

Тернопіль : Джура, 2003. – 132 с.

11. Петро Сорока. Денники 2004–2005 років / Петро Сорока. – Тернопіль : СОРОКА, 2006. – 364 с.

12. Петро Сорока. Застиглий вогонь. Денники 2006 року / Петро Сорока. – Тернопіль : СОРОКА, 2007. – 246 с.

13. Петро Сорока. Дерево над водним потоком / Петро Сорока. – Тернопіль : Астон, 2012. – 180 с.

14. Танюк Л. С. Лінія життя (З щоденників) : у 2 т. :Т. 2: 1971–1980 / Л. С. Танюк. – Харків : Фоліо, 2004. – 558 с.

15. Тютюнник Григор. Образ України здавна й по сьогодні. Щоденники, записники / Григор Тютюнник. – Луганськ : Знання, 2005. – 262 с.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2017 р.

УДК 821.161.2-3.09

С. І. Ковпик

ПОЕТИКА ГУСТАТИВІВ У ПОВІСТІ МАРІЇ МАТІОС «КУЛІНАРНІ ФІГЛІ»

Ковпик С. І. Поетика густативів у повісті Марії Матиос «Кулінарні фіглі».

У статті проаналізовано специфіку використання густативної лексики для презентації багатющої національної кухні в повісті М. Матиос «Кулінарні фіглі». З'ясовано, що у творі широко вживаються такі групи лексем, як-от: глютонічні топоси, інструментативи, лексеми-номени. Густативна лексика в повісті «Кулінарні фіглі» виконує функції розвитку уяви реципієнта, збудження апетиту, сприяє максимальній візуалізації страв національної кухні.

Ключові слова: густативи, лексеми, поетика, функції.

Ковпик С. И. Поэтика густативов в повести Марии Матиос «Кулинарные фибли».

В статье анализируется специфика использования густативной лексики для презентации богатой национальной кухни в повести М. Матиос «Кулинарные фибли». Акцентируется внимание на том, что в произведении широко используются такие группы лексем: глютонические топосы, инструментарии, лексемы наименования. Густативная лексика в повести «Кулинарные фибли» выполняет функции развития представлений реципиента, возбуждает аппетит, обеспечивает максимальную визуализацию блюд национальной кухни.

Ключевые слова: густативы, лексемы, поэтика, функции.

Kovpik S. I. Gustatory poetic means in the story “Culinary Figures” by Mariya Matios.

The article analyzes specific using of gustatory lexical units as the means of representing rich national cuisine in the story “Culinary Figures” by M. Matios. This paper deals with several groups of lexical units that are widely used in the work such as: glutonic topos, instrumental units, nominative units. These gustatory words serve in the story “Culinary Figures” as the means of developing recipient’s imagination, stimulating appetite

and contributing to the maximum visualization of national cuisine dishes.

It also notes that Mariya Matios, before cooking the dish, recommends mistresses to do everything and start “thanks to their good graces”, since than the dish will be cooked in the delicious way. Descriptive stories perform the informative function and allow the reader to penetrate deeply into the world of national traditions. Among the different recipes of the dishes in the novel there are usual, traditional and ceremonial ways of preparing food, which have long-lasting and well-scripted receipts. The article also shows that the writer uses the gustatory vocabulary to describe the landscapes of her native area Hutsulshchyna. The main focus is put on the names of the following dishes: “Traces of innocence”, “Rose heart”, “Cabbage temptation”, “Dagger”, “Love hook”, the red borsch “The death of the rival”, “Meat stuff”, “The angel trace” “Curly Amour”, “Quiet heart”, stuffed cracknels “Who knows what», a salad “Greetings from America or swallow your fingers”. The writer compares cooking procedure with the process of divination. Each sentence of this work represents writer’s love for the traditions of folk cuisine, the ability to improvise during cooking, the feeling of love for culinary and gastronomic art, which carries out not only the functions of physiological satisfaction, but also aesthetic ones. In addition, it should be noted that in the “Culinary Figures” there are such gustatory terms as “delicious”, “sweet”, “rich”, “edible”, etc. Though these adjectives are actively functioning as relativistic, but this group of words can be reliably attributed to the category of adjectives, which denote both simple and complicated feelings of taste.

Key words: gustatory unit, lexical unit, poetics, functions, sensation, taste.

Кулінарні традиції нації, які так активно сьогодні презентують українські письменники на сторінках художнього твору, є своєрідними знаками національної самоідентифікації, адже сприяють усвідомленню національного кулінарного феномена нації в художній літературі, забезпечують розвиток фонових знань реципієнта.

На думку українського соціолога В. Ніколенка, «Якщо в архаїчних суспільствах рушійною силою формування систем харчування було відчуття голоду, то сучасний етап їх розвитку вимагає відповіді не лише на питання, чи систематично харчується людина. Сьогодні актуалізується інша проблема: що саме вона їсть, а також як грамотно обробляти й готувати їжу з огляду на її корисність для здоров’я індивіда. Іншими словами, мистецтво куховарити – це більш локальний вияв, певний елемент гастрономічної культури, який обумовлений, радше, медикалістським контекстом, етнокультурними кулінарними традиціями і сучасними нормами» [3, с. 10].

Повість Марії Матіос «Кулінарні фіглі» (2009) розкриває яскраві та смачні художні образи страв, процеси їх приготування й подавання. Сама ж письменниця на сторінках указаного твору так визначила причини його написання: *«(пригадуйте, є за мною такий «смачний» гріх – книжка «Фуришет від Марії Матіос»).* Не задля розваги – задля відновлення сил. Таке собі своєрідне *intermezzo*. Отже, я клятвено

обіцяю поновити свої кулінарні екзерсиси! І то не хтозна-коли, а вже, цьогоріч» [1, с. 1]. Письменниця віднесла її «Кулінарні фіглі» до «прози кухонної» [1, с. 214]. На нашу думку, роман «Кулінарні фіглі» в галузі сучасної соціології їжі розв'язує одну із важливих проблем національного харчування: занепад інституту традицій «сімейної їжі».

Так, уже з перших сторінок авторка-гурманка інформує читача про таку собі технологію, як «літеплі» вареники та ще з халвою, скрупульозно розповідає про процес приготування смачної смаженої картоплі: *«Та я їх уже не чую. У мене в чавунному казані закипає олія. Десь так на палець-півтори. А я тимчасом ретельно чищу спеціальною щіточкою найдрібнішу картоплю (у наших Розтоках на картоплю таких розмірів кажуть «свинська» (пардон!), бо її на насіння до весни не відкладають і на борщ не чистять – занадто дрібна. А ось для моєї страви ця дрібнота – якраз). Вичистивши й помивши, протираю насухо й кидаю картоплю в киплячу олію. Зверху присолюю, трохи перчу і наглухо закриваю. Хвилин через 5-7, не знімаючи кришки, від усієї душі «перетрушую» її і знову ставлю на вогонь. А через 5-7 хвилин знову «трушу» її душою»* [1, с. 9]. А про якість цієї страви Марія Матіос повідомляє з почуттям гумору й гордості: *«Одне слово, за півгодини маєте таку картоплю із підрум'яненою шкіркою, що, коли би поблизу були завидючі очі, точно зурочили б її!»* [2, с. 9]. Красиву й апетитну картоплю письменниця радить заправляти саламахою. Саламаха, як зазначає авторка, готується дуже швидко: *«потовчена і підсолена головка-дві часнику, збита зі сметаною і подрібненим кропом. Маєте! Глиняна глибока тарілка, в ній рум'яна картопля, а зверху – біла гора часникової саламахи»* [1, с. 9]. У цьому рецепті-описі письменниця максимально візуалізує образ картоплі з саламахою, усе це спрямоване на те, щоб максимально подразнити смакові рецептори читача й особливо підсилити його відчуття голоду.

Від приготування картоплі з саламахою письменниця досить швидко перейшла до приготування такого собі «Швидкого десерту», що, на її думку, деякі кухарі можуть вважати збоченням, проте авторка цього шедевра вважає: для неї дуже важливо як ця страва смакує її рідним та близьким. І справді «Швидкий десерт» вражає своєю вишуканістю, бо готується з персикового пюре, яке заливається «добре охолодженим шампанським». Про якість цієї страви сама Марія Матіос

інформує в такий спосіб: *«Як сказали би італійці – беліссімо!»* [1, с. 12]. Процесом приготування цієї страви, письменниця розширює можливості кулінарного мистецтва, що відзначається свободою творчості. А ще, на нашу думку, кулінарне мистецтво дає змогу його творцям експериментувати й удосконалювати наявні рецепти.

З-поміж різних рецептів страв Марія Матіос презентує обрядові, які готувала ще її бабуся: *«На гробки бабуця завжди готувала стільки смачних і різних страв, що я малою справді думала, нібито мертвий може встати з гробу лише від запахів вареників, млинців, голубців, холодцю, цвіклів, какао. Та ніхто не вставав із-під застелених скатерок і клеюнок. Але цей запах домашньої кухні і невігладливої кулінарної смакоти, принесеної померлим душам на місце їхнього вічного спочинку, завжди нагадує мені справжність життя і невідворотність відходу у вічність»* [1, с. 37]. І дійсно, запах страв, постійний у нашому повсякденні, по суті, є справжнім подразником ольфатично-сапористичних відчуттів, на які ми зазвичай не звертаємо уваги. Розповідь авторки виконує й суто інформативну функцію, спонукає читача глибоко проникнути у світ національних традицій.

Окрім цього, Марія Матіос висловлює досить слушні поради жінкам, акцентуючи увагу на гастрономічному ефекті домашніх страв: *«найекзотичніша страву віддаватиме казенністю, якщо вона не матиме запаху Ваших рук і подиху Вашої великої любові. Повірте, яким би засліпленим не був чоловік, запрошений Вами на вечерю, він, як досвідчений мисливець (а я просто упевнена, що Ви маєте справу саме з таким) відчує присутність чи неприсутність Вашої неповторної аури в кожній запропонованій страві»* [1, с. 44–45]. Цим самим письменниця закликає українське жіноцтво віддавати перевагу домашнім стравам, які не тільки поживні та смачні, а й приготовлені з любов'ю для своїх рідних та близьких.

А ось страви, спеціально приготовлені для коханого чоловіка, на думку Марії Матіос, здатні спричинити в нього потемніння в очах *«від розкошів запахів, незвичності й різноманітності страв, автентичність яких після апробації не підлягатиме жодному сумніву»* [1, с. 46–47].

Письменниця пропонує цікаві найменування не тільки страв, а й обідів, наприклад, «Вражена Амуром», де назва вказує на те, що він призначений для коханої людини. Марія Матіос упевнена, що «кулінарні знаки» під час цього обіду виконують свою основну

функцію – зміцнюють почуття чоловіка до господарки обіду. Авторка класифікувала вказані «кулінарні знаки» за такими функціями: ті, що «саморозшифровуються» (*консервовані баклажани, відварені бурячки, сирний завиванець*), екзотичні знаки, які повинні максимально вразити чоловіка – солодкі страви «дамські пальчики», «слід ангела», «кулінарний курінь» тощо. Назви цих страв спрямованні на те, щоб швидко зблизити чоловіка й жінку: *«Не на пальцях же Вам розказувати про скромність своїх намірів щодо нього. Мовляв, хоч і курінь, а все ж хатка, а там, дивись, до хатки і сіножатка знайдеться. Але то вже його турбота. А Ваша справа сьогодні – курінь. На те він і є курінь, щоб займати мало місця, бути акуратненьким і... таємничим»* [1, с. 81–82].

Марія Матіос рекомендує господарям перед приготуванням тієї чи тієї страви починати все з «легкої руки», бо саме в такий спосіб приготовлена страва буде смачною. Досить оригінально і навіть дещо по-філософськи підходить авторка до сутності приготування тортів: *«Знаєте, іноді я думаю, що навіть торти відбивають реалії нашого життя. Інакше навіщо було б ділити все тісто на дві частини? Отож діліть. В одну частину додайте 1-2 столові ложки какао і знову добре вимішуйте. Ось вам і день, і ніч нашого життя, радість і сльози, печаль і розлука»* [1, с. 86]. У коментарях та поясненнях щодо приготування страв відчувається її залюбленість у процес приготування їжі. Так, письменниця торт «Мурашник» називає «рукотворне диво», а, по суті, назва цього кулінарного шедевра відображає процес його приготування, бо він нагадує Марії Матіос метушню мурах.

Викликають зацікавлення найменування таких страв, як-от: «Сліди невинності», «Трояндове серце», «Капустяна спокуса», «Жовторотик», «Любовний гачок», червоний борщ «Смерть суперниці», «М'ясні витребеньки», «Слід ангела», «Кучерявий амур», «Втихомирене серце», фаршировані бублики «Хтозна-що», салат «Привіт із Америки, або проковтнеш пальці». На думку Г. Мелех, такі «номінації надають інформацію про лінгвістичні тенденції, зумовлені екстра- та інтралінгвальними факторами» [1, с. 93]. Цікаві авторські назви звичайних буденних страв спонукають читача подивитися на них по-іншому. Наприклад, яєчня – це «жовте диво».

Розповідаючи про ту чи ту страву, Марія Матіос використовує образні порівняння, густативні метафори, аби максимально охудожнити

сам процес приготування: *«Сповитий, як немовля, м'ясний рулет кладіть у духовку швом донизу. Якщо не обгортатимете його фольгою, м'ясо матиме червонястий вигляд і хрумкий смак»* [1, с. 52]; гусянка *«біла як молоде дівоче тіло»* [1, с. 116]. Адже, як відомо, *«гастрономічна метафора постає одним із важливих засобів реалізації гастрономічного коду національної культури»* [2 с. 92]. Процес приготування їжі порівнюється з процесом чаклування, адже *«Чаклувати – означає думати: а що б його такого придумати, щоб ВІН був задоволений і щоб це не було нав'язливо?»* [1, с. 114].

Окрім суто українських національних страв, у творі презентовано обрядову весільну єврейську страву «маїну», яку в Чернівцях готують понад 600 років. Ця страва із тіста та м'яса вражає неабиякою калорійністю, оскільки для начинки використовується жирна свинина. Такий рулет виходить надто «істовитий», а тому його подають без гарнірів.

Деякі найменування за своїм змістом та формою схожі на предмети побуту. Наприклад, відома гуцульська прикраса гердан, яку виготовляють із великої кількості намиста, модифікується в «кулінарний гердан», адже інгредієнти цієї страви потрібно викладати так, щоб вони нагадали гердан. Письменниця радить для кращого відтворення форми цієї істотної прикраси намалювати на тарілці контури майонезом, демонструє в такий спосіб бажання не тільки поділитися цікавими рецептами, а й передати вміння й навички у приготуванні тих чи тих страв.

Святкові обрядові гуцульські екзотичні страви Святвечора та Великодня – це особливий густативний парад на сторінках аналізованого роману. Тут можна дізнатися про рецепт *«КрАпликів», «Мізинців з мозком»*. Від останньої страви, на думку Марії Матіос, люди стануть розумніші, бо *«Мозок до мозку... дорівнює розум»* [1, с. 194].

Густативну лексику письменниця використовує й для зображення краєвидів рідної Гуцульщини: *«А влітку гори робляться смачними: чорними від афин та ожини і солодкими від малин»* [1, с. 213]. Описуючи природу свого рідного краю, вона щиро зізнається, що *«Неписану красу рельєфів і кольорів тодішнього довоколишнього світу, на жаль, я можу тепер відтворити лише у слові і в запахові страв, скуштованих Вами за моїми рецептами. Але це далеко не повний смак моїх зелених гір»* [1, с. 214], де у словосполученні *«смак зелених гір»* сконцентровано цілу палітру

сапористичних відчуттів, які охудожнено передають неабиякий колорит гуцульської кухні. У кожному реченні цієї повісті простежується вміння імпровізувати під час приготування страв, любов до традицій народної кухні, кулінарно-гастрономічного мистецтва, що виконує не тільки функцію фізіологічного задоволення потреб людини, а й естетичну.

Беручи до уваги класифікацію кулінарно-харчової лексики К. Гутовської, у повісті «Кулінарні фіглі» вирізняються такі основні групи лексем:

– «глутонічні топоси», тобто лексеми на позначення таких якостей страв і харчів, які залежать від місця і умов харчування, а також від місця виготовлення, подавання та споживання страв (форель по-гуцульському, «ростіцька картопля»);

– «інструментативи», тобто лексеми на позначення тих засобів, за допомогою яких здійснюються процеси приготування страв (різні сковорідки, глечики, макітри, горщики, тарілки тощо);

– ціла низка лексем-номенів, уживаних на позначення учасників і власне суб'єктів, які пов'язанні не тільки з приготуванням їжі, але передовсім із процесом пригощання;

– звичайні рецепти і рецепти з розгорнутими рекомендаціями щодо способів їх реалізації в житті на кожен день.

Тож аналіз повісті «Кулінарні фіглі» показав, що письменниця охудожнила всі процеси приготування страв так, що образи-густативи стали візуально привабливими, за допомогою густативної лексики вона максимально передала текстуру конкретної страви. А це свідчить про вміння авторки, вдало підбираючи відповідні мовні засоби, не лише спокушати око читача, а й збуджувати рецепторні реакції та рефлексії, а отже, передавати ольфатичні особливості страв.

Ознаки позитивної чи негативної оцінки смакової якості досягаються й через морфологічну деривацію. Так, синонімізовані суфікси *-еньк-*, *-есеньк-* надають прикметниковим густативам здатності виражати не стільки ступінь смакових якостей, скільки урізноманітнюють їхні відтінки та викликають супровідні емоції: *солоденький, кисленький, ласенький, кислувато-солодкуватий* тощо.

У «Кулінарних фіглях» активно функціонують густативні лексеми на зразок *смачний, ласий, ситний, їстівний* та ін., що позначають і прості, і ускладнені відчуття смаку.

Література

1. Матіос М. Кулінарні фіглі / М. Матіос. – [2-ге вид.]. – Львів : ПА «Піраміда», 2011. – 222 с.
2. Мелех Г. Сучасний стан дослідження фахової мови кулінарії / Г. Мелех [Електронний ресурс]. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...
3. Ніколенко В. Гастрономічні детермінанти суспільного життя : соціологічний вимір : дис. ... д. соціол. наук / В. В. Ніколенко. – Дніпропетровськ, 2015. – 663 с.
Стаття надійшла до редакції 06.09.2017 р.

УДК 811.161.2'42:32

Н. В. Кондратенко

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *ВОРОГ* В УКРАЇНСЬКОМУ
ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ**

Кондратенко Н. В. Вербалізація концепту *ВОРОГ* в українському політичному дискурсі.

У статті проаналізовано концепт *ВОРОГ* як компонент семантичної опозиції «свій» – «чужий», представленої в політичній комунікації як одна з основних концептуальних антиномій. Здійснено огляд теоретичних праць, у яких висвітлено вербалізацію основних концептів політичного дискурсу, що представляють один з компонентів зазначеної опозиції – «чужий». Окреслено мовні репрезентації концепту *ВОРОГ* на лексичному рівні з опертям на словникові дефініції та філософське тлумачення концепту. Досліджено вербалізацію концепту *ВОРОГ* у політичному дискурсі на матеріалі виступів і промов відомих українських політиків, що дало змогу продемонструвати динаміку його розвитку та представити двокомпонентну будову концепту.

Ключові слова: концепт, концептуальна опозиція, політичний дискурс, семантика, вербалізація.

Кондратенко Н. В. Вербалізація концепта *ВРАГ* в украинском политическом дискурсе.

В статье анализируется концепт *ВРАГ* как компонент семантической оппозиции «свой» – «чужой», представленной в политической коммуникации как одна из основных концептуальных антиномий. Осуществляется обзор теоретических работ, в которых отражена вербалізація основних концептов политического дискурса, содержащих один из компонентов указанной семантической оппозиции – «чужой». Определяются языковые репрезентации концепта *ВРАГ* на лексическом уровне с опорой на словарные дефиниции и философское толкование концепта. Исследуется вербалізація концепта *ВРАГ* в политическом дискурсе на материале выступлений и речей известных украинских политиков, что позволило продемонстрировать динамику его развития и представить двухкомпонентную структуру концепта.

Ключевые слова: концепт, концептуальная оппозиция, политический дискурс, семантика, вербалізація.

Kondratenko N. V. Verbalization of the concept of the *ENEMY* in the Ukrainian political discourse.

The article analyzes the concept of the *ENEMY* as a component of the semantic opposition “our” – “alien”, presented in political communication as one of the main conceptual antinomies. An overview of theoretical works, which highlights the verbalization of the basic concepts of political discourse, representing one of the components of the opposition, is “alien”. The linguistic representations of the *ENEMY* concept on the lexical level with the definitions of vocabulary definitions and the philosophical interpretation of the concept are outlined. The verbalization of the concept of the *ENEMY* in political discourse was explored on the basis of the speeches and speeches of well-known Ukrainian politicians, which allowed to demonstrate the dynamics of its development and to present the two-component structure of the concept. Concepts that make up the core of the national conceptual sphere are altered primarily by external factors and require additional analysis. First of all, it concerns the semantic opposition, among which the defining place belongs to the conceptual opposition of “our” – “alien”, which in the political discourse is represented in the speeches of political figures, political programs, advertising, etc. One of the verbal representations of the concept of “alien” as a component of semantic opposition is presented in the political communication of the concept of the *ENEMY*, which requires a thorough analysis given the relevance of this concept in contemporary political discourse.

It is substantiated that in the modern Ukrainian political discourse, the concept of the *ENEMY* has a bipolar nuclear part: the first semantic is represented by semantics “ideological enemy”, and the second – “military enemy”. In the first case, it is internal enemies, primarily political opponents, opponents who have opposing or incompatible views. In the second case we are talking about military confrontation, which is represented both in general and in concrete terms. A generalized view of the enemy implies an indication of the presence or active interference by external aggressors, postulating the threat of independence and statehood of Ukraine without indicating the subjects of these hostilities; a concrete presentation implies the actualization of Russia and the Russians as real enemies involved in hostilities against our country. In this case, the semantic field of verbalization is expanding at the expense of the lexem of the thematic group “war”. We fix the domination of the second semantic center of the concept and change the metaphorical models from the family to the militaristic.

Key words: concept, conceptual opposition, political discourse, semantics, verbalization.

Концептуальне поле політичного дискурсу неодноразово ставало предметом дослідження українських (О. Богомолов, С. Дроздова, Д. Калішук, Т. Нікішина, Н. Петлюченко, К. Серажим, О. Фоменко, Г. Яворська) та зарубіжних мовознавців (М. Гаврилова, С. Камишева, М. Невинська, М. Піменова, Л. Постникова, О. Шейгал), передусім у галузі концептуальної метафори (А. Баранов, Х. Дацишин, Ю. Караулов, В. Кравченко, О. Опаріна, Я. Прихода, А. Чудінов) і вербалізації основних концептів політичної картини світу – влада, політика, народ тощо. Проте постійні зміни в політичному просторі, що відповідно віддзеркалюються і на концептуальному рівні, дають

змогу простежити динаміку світосприйняття носіїв мови, зокрема через вербалізацію засадничих буттєвих понять сьогодення. Концепти, що становлять ядро національної концептосфери, видозмінюються під впливом насамперед зовнішніх чинників і потребують додаткового аналізу. Це стосується засадничих семантичних опозицій, серед яких визначальне місце належить концептуальному протиставленню «свій» – «чужий», що в політичному дискурсі представлено у виступах політичних діячів, політичних програмах, рекламі тощо. Одна з вербальних репрезентацій концепту «чужий» як компонента семантичної опозиції представлена в політичній комунікації концептом *ВОРОГ*, який потребує ґрунтового аналізу з огляду на актуальність цього концепту в сучасному політичному дискурсі.

Визначення основних концептів політичного дискурсу належить до дискусійних питань сучасної лінгвістики, оскільки їх перелік представлений у наукових розвідках на підставі різних параметрів, а виокремлення основних концептів політичної комунікації потребує подальших наукових пошуків. Незважаючи на це, лінгвісти визначають комплекс ключових концептів політичного дискурсу. Так, О. Шейгал вважає, що основними концептами є «влада» і «політик» [10, с. 70–96], М. Гаврилова – «політика», «політик», «влада», «благо», «ціледосягнення», «народ», держава», «інтерес» [2], М. Невинська – «народ» і «влада» [7]. В українському мовознавстві здебільшого досліджують концепти «влада», «народ», «Європа», проте проаналізовано й основні семантичні опозиції, серед яких особливе місце належить протиставленню «свій» – «чужий», одним з виявів якої є концепт *ВОРОГ*.

Одним з концептів, що визначають як історичне минуле України, так і політичне сьогодення, вважаємо концепт *ВОРОГ*. Цей концепт фіксуємо в межах концептуальної опозиції «свій» – «чужий» як базової для політичного дискурсу [6, с. 77], що виражається передусім лексичними засобами. Наведена концептуальна опозиція представлена в наукових розвідках Л. Балашової [1], Г. Ковальнової [4], Т. Кузнецової [5] та ін. Сучасні дослідники виокремлюють у межах цієї семантичної опозиції актуалізацію концепту *ВОРОГ* у репрезентації семантичного компонента «чужий»: «трактування «чужого» може виявлятися по-різному: як «іншого», «не друга», «не ворога» і «ворога» [3, с. 297]. Представлення концепту *ВОРОГ* у межах ключової семантичної

опозиції політичного дискурсу визначає його релевантність і для концептуального простору української політичної комунікації.

При цьому за словниковими дефініціями серед значень лексеми «чужий» ми не спостерігаємо сем «ворог», «ворожий» тощо. Тлумачний словник української мови репрезентує таке значення: Чужий. – Належний комусь іншому, не власний, не свій. // Здобутий, зароблений не своєю працею, не своїми зусиллями. // Те, що надбане іншим. // Який є продуктом мислення кого-небудь іншого (про думки, ідеї, слова і т. ін.). // Якого зазнає хтось інший, який випадає на долю кого-небудь іншого. // Не притаманний, не властивий кому-небудь, незвичний за виявом. 2. Не пов'язаний з ким-небудь родинними зв'язками; нерідний. 3. Який не перебуває в близьких взаєминах з ким-небудь, не пов'язаний спільністю умов життя, праці; сторонній // Незнайомий, невідомий // Який стосується інших людей; // Властивий чомусь зовсім іншому; чужорідний. 4. Який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь. // Родом з іншої місцевості. // Який стосується іншої держави, країни; іноземний. 5. Який має інші погляди, прагнення, інтереси і т. ін., ніж хто-небудь. // Який не відповідає поглядам, інтересам, прагненням кого-небудь [8, Т. 11, с. 377]. В останньому значенні лексема чужий означає «інший», тому тут розвивається додаткова семантика інакшості, протилежності, що спричиняє появу сем ворожості, оскільки інше, протилежне, чуже часто сприймається на рівні наївної картини світу як вороже. Усе, що є незвичним, незрозумілим, чужим, пересічні носії мови ототожнюють з ворожим. На думку Т. Кузнецової, «освоєння світу людини починається з освоєння території, яка завжди отримує аксіологічну диференціацію: позитивну цінність має «свій» простір, а негативну – «чужий», оскільки для багатьох людей властиво сприймати те, що відбувається в їхньому соціокультурному полі, найприроднішим і правильним, адже «своє» завжди «рідне», «особисте», «безпечне», «особливе», а «чуже» – «вороже», «небезпечне», «хаотичне» [5, с. 59].

У філософському витлумаченні концептуальну дихотомію «свій» – «чужий» розглядають як тоталітарно-релігійний тип опозиції в конфлікті самозамкнених систем: «тоталітарно-релігійний тип опозиції «свій» – «чужий» знищує «чуже» в образі ворога і починає шукати інших ворогів або «чужих» серед «своїх», тому що його існування можливе лише в конфлікті з «ворогом» [9, с. 85]. На нашу

думку, тоталітарно-релігійний тип опозиції характерний і для політичного дискурсу, для якого конфлікт є цілком природним станом. Проте семантичний компонент «чужий» у розглянутій опозиції має негативно оцінне забарвлення і відповідну конотацію, що й уможливило його потрактування як вияву концепту *ВОРОГ*.

На мовному рівні концепт *ВОРОГ* насамперед має лексичну репрезентацію. За лексикографічними джерелами зафіксовано лексему *ворог* як полісемічну: академічний словник української мови подає три значення: *Ворог*. – 1. Той, хто перебуває в стані ворожнечі, боротьби з ким-небудь; недруг, супротивник. // чого. Принциповий противник чого-небудь. 2. також збірн. Супротивник на війні, у воєнних діях. 3. перен. Шкідник сільськогосподарських рослин, лісу і т. ін. [8, Т. 1, с. 739]. У політичному дискурсі актуальні два перших значення. У першому значенні лексему вживають для найменування ідеологічних супротивників, переважно йдеться про внутрішню політику, звідси ядром концептуального поля стає значення «опонент», «противник», напр.: *Тут нема **ворогів**. Ми вам **не вороги** – ми вам партнери* (П. Юрчишин); *...країні розповіли, що я – **ворог** номер один, ну, можливо, Юра [Ю. Луценко] – **ворог** номер два. Розумієте? А можливо, всі, кого на Майдані кидали за ґрати, – це **ворог** номер три* (Ю. Тимошенко); *Костенко був **ворогом** комуністів, але його амбіції призвели до того, що вони йому аплодували стоячи* (Т. Чорновол). Йдеться про політичних опонентів, здебільшого актуалізовано семантичне протиставлення *влада / опозиція*: для опозиції влада є ворогом, тоді як з боку влади таких оцінок у політичному мовленні немає. При цьому ті самі політики, які раніше не мали таких номінацій як «ворог» і, відповідно, негативних оцінок, отримують їх, щойно перейшовши з опозиції до влади, напр.: *Порошенко, із точки зору політики, у поганому розумінні цього слова, набагато страшніший **ворог**, ніж Янукович* (В. Шабунін); *Підписавши «закон» про засади мовної політики, президент Віктор Янукович оголосив себе і свій режим відкритим **ворогом** Українського народу* (Українська партія «Собор»). Визначаємо це значення як «ідейний ворог», тобто той, хто має протилежні або несумісні уявлення ідеологічного характеру – щодо ідеологічних пріоритетів країни, майбутнього шляху, ціннісних орієнтацій тощо. Ідеологічні вороги в політичному дискурсі асоціюються з політичними опонентами і є внутрішніми ворогами, цей семантичний аспект представлено і в

політичній рекламі, напр.: *Ми не шукаємо ворогів і не зводимо рахунків* (Політична листівка Партії регіонів); *Ворог їхньої держави* (Політичний слоган А. Гриценка). Саме це значення актуалізовано і в синонімічному ряді – суперник, супротивник, антагоніст.

Семантика ідеологічної ворожнечі має не лише узагальнений характер, коли протиставляються два протилежні за поглядами або переконаннями політичні табори, а й конкретний: політики називають своїх опонентів ворогами або такі номінації використовують журналісти на позначення політичних опонентів, напр.: *Віктор Пінчук – третій, після Петра Порошенка та Віктора Балоги, затятий ворог Юлії Тимошенко, з яким вона уклала неформальний передвиборчий пакт про примирення* (Українська правда); *...Як після цього не вважати Путіна особистим ворогом? Він забрав у мого народу все, що нам дорого* (І. Мунаєв). У промовах, виступах і коментарів українські політичні діячі часто називають своїх ідеологічних противників ворогами, маючи на увазі ідеологічні суперечності, напр., на питання журналіста, чи вважає президента П. Порошенка ворогом Н. Савченко відповіла: *Мій ворог той, хто робить жити гірше кожній людині. Коли прості люди кажуть, що ми живемо гірше з кожним днем. Так, я думаю, він – ворог народу*. При цьому протиставлення було здійснено не лише як інтерперсональне, що характерно для міжособистісного спілкування або характеристик дій політичних опонентів, а як опозиція «народ» – «політик». Мовець виступає тут не як політик, що має інші від свого опонента погляди, а як представник народу, тому і протиставляє президента і народ, називаючи першого ворогом.

Другим семантичним компонентом, що також входить до ядерної частини концепту, є «військовий ворог». Це значення набуло актуальності в останні три роки у зв'язку з політичними подіями в Україні та зміною зовнішньої політики держави. На відміну від ідеологічних ворогів, які є внутрішніми, військовий ворог є зовнішнім. Вважаємо, що другим основним значенням концепту *ВОРОГ* є «ворог на полі бою», «військовий противник», напр.: *Сьогодні з вдячністю згадуємо всіх, хто творив морську славу і міць України, в боях боронив її від ворога* (В. Ющенко); *Озираючись назад на понад два роки війни, можна впевнено стверджувати, що ворогу не вдалося реалізувати жодної стратегічної задачі, і він не зміг поставити Україну на коліна* (П. Порошенко). Цей семантичний

компонент концепту *ВОРОГ* актуалізовано в тих контекстах, коли йдеться про військові дії, захист Батьківщини, армію. Значення ворога як військового супротивника завжди пов'язано із зовнішньою загрозою для країни – або в минулому, або в теперішньому. Переважно семантика військової загрози та військового ворога має узагальнений характер без зазначення конкретних суб'єктів. Зважаючи на це, лексема *ворог* вживається разом з такими лексичними одиницями, як *війна*, *бій*, *наступ*, *противник*, *перемога* тощо, напр.: *Розумію горе родин. Але по-справжньому винним у загибелі наших героїв є **ворог**, який віроломно вдерся на нашу землю. Єдиним виправданням цим смертям є наближення ними невідворотної перемоги* (П. Порошенко); *За два роки цієї Вітчизняної війни за незалежність ми довели світові, що **ворога** зупиняє не лише сила зброї українських воїнів, але й духовна міць та єдність українського народу* (П. Порошенко). При цьому фоніві знання допомагають реципієнтам зрозуміти, про якого саме ворога йдеться, але він не названий у контексті.

На нашу думку, у семантичному компоненті «військовий ворог» концепту *ВОРОГ* домінує семантика «абстрактний ворог», що характерно саме для політичного дискурсу. Мовець не називає і не персоніфікує військового противника, його ідентифікація – завдання адресата. До того ж абстрактний характер номінації уможливорює її вживання узагальнено, як збірне найменування всіх зовнішніх військових ворогів, але для такого значення використовують граматичні форми множини – вороги, вороженьки, напр.: *Наші **вороги** сподівалися, що новій українській владі не вдасться перебороти віковічне прокляття українських демократів – це чвари, розбрат і конфлікти* (А. Яценюк). Таке вживання має давню традицію. Ще в тексті гімну України фіксуємо лексеми на позначення концепту *ВОРОГ* у двох випадках: по-перше, лексема «вороженьки» (*Згинуть **наші вороженьки**, як роса на сонці...*), по-друге, лексема *ворог* у формі множини (друга частина тексту, що не ввійшла в офіційний гімн: *... України слава стане поміж **ворогами**...*). Йдеться саме про зовнішніх ворогів у значенні «військовий ворог», що актуалізовано й у відомому патріотичному гаслі *Слава нації – смерть **ворогам!*** У такому разі немає конкретизації, хто саме є ворогом, вибір має здійснити адресат.

Новітній український політичний дискурс демонструє й конкретизацію військового ворога, яким названа Росія, напр.: *Ми*

повинні зібрати наші сили і усвідомити всю небезпеку, яку несе ця війна. Те, що відбувається з боку Росії, – це не акт братства. Це ворожнеча і бажання домінувати. **Росія** – це не союзник, а, на жаль, **ворог** (Л. Гузар); **Наші міжнародні партнери з цього параду отримують сигнал, що Україна здатна сама себе захищати, але потребує подальшої підтримки. Адже наш ворог – країна, яка займає дев'яту частину суходолу і має військовий бюджет в десятки й десятки разів більший за наш** (П. Порошенко). Конкретизація ворогу перебуває на периферії концептуального поля, мовці-політики здебільшого вживають лексему *ворог* узагальнено і без конкретизації. Іноді, як в останньому прикладі, використовують перифрази, що замінюють суб'єкта дії – ворога. Останнім часом в українських ЗМІ концепт *ВОРОГ* реалізований саме як військовий ворог, при цьому мається на увазі агресія Російської Федерації на Сході України, навіть якщо суб'єкт цих дій і не названий. Загальний контекст указує на те, що концепт змінив ядерну частину: посилилося конкретне значення на противагу послабленню узагальненого, напр.: *...сьогодні нам потрібна єдність у розумінні, що є ворог, наскільки він є лукавий, наскільки... які він жахливі методи використовує* (М. Лубківський). Для української лінгвоментальності така конкретизація не є новою, навіть фольклор та відомі пісні фіксують вербалізацію концепту *ВОРОГ* як національно (або державно) детермінованого, напр.: *А москаль північний – то наш ворог вічний* (М. Дяченко). Конкретизація концептуального значення, на нашу думку, зумовлена актуальними політичними подіями. Звідси і заміна метафоричних моделей, побудованих на родинних стосунках (братерство), на мілітарні метафори, що віддзеркалюють стереотипне уявлення носіїв мови про політичну ситуацію в Україні, напр.: *Українці не дозволять росіянам називати себе братнім народом* (Б. Коморовський).

Для вербалізації концепту *ВОРОГ* вживають лексеми однієї лексико-семантичної групи – слова *ворожий, ворожнеча, ворогування, протистояння* тощо, напр.: *У Росії мріють, аби українці і поляки ворогували* (Газета по-українськи, 2017); *Українські військові знищили ворожий безпілотник на передовій* (УНІАН); *Чи дійсно протистояння в історичних питаннях для України і Польщі дорожче за союз проти Кремля* (Без табу). Лексичний рівень вербалізації концепту *ВОРОГ*

досить широкий, він охоплює синонімічні лексеми, спількореневі слова та одиниці лексико-семантичного поля «ворожнеча».

У сучасному українському політичному дискурсі концепт *ВОРОГ* має двополюсну ядерну частину: перший семантичний представлений семантикою «ідеологічний ворог», а другий – «військовий ворог». У першому разі йдеться про внутрішніх ворогів, насамперед політичних опонентів, супротивників, які мають протилежні або несумісні погляди. У другому – про військове протистояння, репрезентоване як узагальнено, так і конкретно. Узагальнене уявлення про ворога передбачає вказівку на наявність або активне втручання з боку зовнішніх агресорів, постулювання загрози незалежності і державності України без зазначення суб'єктів цих військових дій; конкретне уявлення передбачає актуалізацію Росії та росіян як реальних ворогів, що беруть участь у військових діях проти нашої країни. Семантичне поле вербалізації розширюється за рахунок лексем тематичної групи «війна». Фіксуємо домінування другого семантичного центру концепту та зміни метафоричних моделей з родинних на мілітарні.

Література

1. Балашова Л. В. Реализация концептов «свой – чужой» в российском политическом дискурсе начала XXI в. / Л. В. Балашова // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2014. – № 1 (47). – С. 40–50.
2. Гаврилова М. В. Лингвокогнитивный анализ русского политического дискурса : дисс. ... д. филол. наук / М. В. Гаврилова. – СПб., 2005. – 468 с.
3. Дацишин Х. Концепт «чужий» у політичному дискурсі Євромайдану (на матеріалі газети «День») / Х. Дацишин // Вісник Львівського ун-ту. Серія Журналістика. – 2014. – Вип. 39. – С. 296–302.
4. Ковальова Г. П. Опозиція «свій – чужий» при формуванні національної ідентичності в контексті глобалізації / Г. П. Ковальова // Наукові записки. Сер. «Філософія». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – Вип. 5. – С. 84–91.
5. Кузнецова Т. В. «Свій» / «чужий» у текстовому просторі ЗМІ / Т. В. Кузнецова // Стиль і текст. – 2007. – Вип. 8. – С. 59–65.
6. Михалева О. Л. Политический дискурс : Специфика манипулятивного воздействия / О. Л. Михалева. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 256 с.
7. Невинская М. Д. Концептуальная оппозиция «народ – власть» в политическом дискурсе : дисс. ... к. филол. наук / М. Д. Невинская. – Волгоград, 2006. – 177 с.
8. СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
9. Фильде В. Г. Опозиция «свой» – «чужой» в культуре : дисс. ... к. филос. наук / В. Г. Фильде. – Омск, 2015. – 152 с.
10. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : [монография] / Е. И. Шейгал. – М. : Гнозис, 2004. – 326 с.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2017 р.

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ У СУЧАСНОМУ ФУТБОЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Максимчук В. В. Трансформації прецедентних висловлювань у сучасному футбольному дискурсі.

У статті проаналізовано трансформації прецедентних висловлювань (фразеологізмів, крилатих висловів, паремій) у сучасному футбольному дискурсі. Наголошено на складності розгляду модифікацій власне футбольних фразеологізмів у зв'язку з відсутністю спеціальних лексикографічних праць. Описано основні різновиди трансформацій прецедентних висловлювань: субституцію, еліпсис, контамінацію. Акцентовано, що семантика трансформантів часто залежить від прецедентних футбольних ситуацій і для її повного розуміння реципієнтові потрібні фонові знання.

Ключові слова: прецедентне висловлювання, трансформація, фразеологізм, крилатий вислів, паремія, інновація, сучасний футбольний дискурс.

Максимчук В. В. Трансформации прецедентных высказываний в современном футбольном дискурсе.

В статье анализируются трансформации прецедентных высказываний (фразеологизмов, крылатых выражений, паремий) в современном футбольном дискурсе. Отмечаются сложности рассмотрения модификаций собственно футбольных фразеологизмов в связи с отсутствием специальных лексикографических трудов. Исследуются основные разновидности трансформаций прецедентных высказываний: субституция, эллипсис, контаминация. Акцентируется внимание на том, что семантика трансформантов часто зависит от прецедентных футбольных ситуаций и для ее полного понимания реципиенту нужны фоновые знания.

Ключевые слова: прецедентное высказывание, трансформация, фразеологизм, крылатое выражение, паремия, инновация, современный футбольный дискурс.

Maksymchuk V. V. Transformations of precedent sayings in the modern football discourse.

This article is devoted to analysis of transformation of precedent sayings in the modern football discourse. The phraseological transformation comprises the structural and semantic conversion of precedent sayings as aesthetical unites of human cognitive world.

The thorough analysis demonstrates that phraseological substitution, which is change of composition of usual units and transfer it to a football discourse, is prevailing. The less quantity of transformations is represented phraseological expansion as a result of which usual unit passes to a football lexicon and concretizes it semantics. In modern football discourse phraseological contamination is confirmed, which combines: a) two usual phrasemes (sometimes transformed), b) usual and football phrasemes, c) two football phrasemes, sometimes distributed by various lexemes.

The paper describes the transformations of proverbs related to specific football precedent situation. In those innovations we can see substitution of usual component which leads to a narrowing or refinement of their semantics. It has been distinguished such varieties of proverb transformation as: a) lexical substitution which consists in the replacing of the usual component of the simple sentenceproverbby the phrase; b) reduction of a negative particle which provides a transformation of affirmative modality; c) lexical substitution consisting in the replacing ofusual component of complex sentenceproverbby the football proper name or term; d) double lexical substitution is the replacement of the usual components of proverb in both parts of the complex sentence; e) syntactic substitution which involves the complete replacing of one part of a complex sentence; f) syntactic expansion, consisting in the expansion of proverb by a phrase, part of a complex sentence or a separate complex sentence. The usual component of phraseme can be replaced by a football anthroponym, a football appeal lexeme, and a quantitative-noun phrase. The transformations of precedent sayings give the text expressiveness; reveal its essence in the consciousness of the football lingua-cultural community, but for their full understanding, knowledge of the national verbal code and specific precedent situations is required.

Key words: precedent saying, transformation, phraseology, phraseme, proverb, innovation, modern football discourse.

На початку ХХІ сторіччя, у період тісного взаємозв'язку між різними галузями знань і витворення нових міждисциплінарних наукових парадигм, українські дослідники почали звертати увагу на порівняно новий тип дискурсу – футбольний (праці І. Процик, Ю. Рисіч, Ю. Струганця та ін.). Про його побутування (точніше – становлення) в період Радянської України або навіть на початку незалежності потрібно говорити із застереженням, адже він був переважно російськомовним, окрім газети «Український футбол» і деяких інших регіональних видань. Щоправда, сьогодні хоч і наявні різноманітні футбольні сайти (як новинні, так і офіційні сторінки клубів чи організацій), більшість із них двомовні, що засвідчує несамотійність українськомовного футбольного дискурсу, його залежність від російськомовного.

Однак становлення футбольного дискурсу відбувається й на ментальному рівні, адже мовці використовують національно марковані прецедентні висловлювання, які репрезентують світоглядні позиції, аксіологічні й етнокультурні стереотипи українців.

У сучасній теорії прецедентності немає однозначного підходу щодо розуміння прецедентного висловлювання. Зазвичай його трактують як відтворений продукт мисленнево-мовленнєвої діяльності, закінчену й самодостатню предикативну чи непередикативну одиницю дискурсу (цитати, прислів'я), джерелом

виникнення якого є прецедентні тексти або прецедентні ситуації [4, с. 83]. Деякі дослідники (Л. Гриценко, Н. Одарчук, Т. Мірончук та ін.) до прецедентних висловлювань слушно зараховують стійкі сполуки (фразеологізми) та прислів'я, адже для них характерна стійкість, образність і відтворюваність у мовленні конкретної лінгвоспільноти [3, с. 113]. Окрім того, О. Земська вважає, що прецедентними можуть бути тексти, уміщені в контекст у незмінному вигляді (цитатія) і у трансформованому, переінакшеному (квазіцитатія), оскільки вони добре відомі широкому колу осіб, мають властивість повторюваності [1, с. 158]. Тобто можемо говорити про трансформації прецедентних висловлювань як самодостатні естетичні вербалізатори поняттєвого світу футбольної лінгвоспільноти.

Попри те, що українські науковці присвятили чимало праць вивченню фразеологічних трансформацій у художніх текстах і ЗМІ (Ж. Колоїз, А. Романченко, О. Коваль, Л. Давиденко, Н. Скиба, С. Коновець, І. Пожидаєва та ін.), явище фразеологічної інноватики у футбольному дискурсі й досі залишається поза увагою лінгвістів. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне проаналізувати трансформації прецедентних висловлювань у сучасному футбольному дискурсі, що дасть змогу повною мірою віддзеркалити динамічні процеси в лексико-фразеологічній системі української мови. Об'єктом дослідження слугували інновації, дібрані з футбольних періодичних видань, інтернет-сайтів, телепрограм і прямих трансляцій матчів.

Зазвичай дослідники виокремлюють два типи фразеологічних трансформацій: структурний (субституція – заміна компонентного складу; експансія – поширення, вклинювання; редукція (еліпсис) – скорочення фразеологізму; контамінація – об'єднання двох і більше фразем; граматичні модифікації) та контекстний (одночасна асоціація з прямим значенням звороту чи його конститuentів; домінантна актуалізація фразеологічного значення, за якої модифікація корелює з контекстом відповідно до прямого значення звороту чи конститuenta; одночасна реалізація прямого та фразеологічного значень) [5, с. 9].

У сучасній неології фразеологічні трансформації й контамінації об'єднують під одним поняттям *оказіональний фразеологізм*, під яким розуміють «новоутворений матеріальний репрезентант, що є результатом реалізації мовної потенції, характеризується категорією *оказіональності* / *узуальності*, нульовим рівнем адаптації в «мовному

просторі» та нульовим ступенем відтворюваності в просторі власне комунікативному» [2, с. 74]. На нашу думку, цей термін не зовсім доречний для позначення фразеологічних трансформацій, адже йдеться не про творення нового (оказіонального) фразеологізму, а про okazіональні (можливо, і свідомі?) перетворення структури і/або семантики узуальної фразеологічної одиниці як прецедентного висловлювання під дією позамовних чинників – прецедентних ситуацій. У зв'язку з цим у статті використовуватимемо термін «трансформація», що охоплює структурно-семантичні перетворення прецедентних висловлювань, зокрема фразеологізмів, крилатих висловів, паремій.

Зауважимо, що питання трансформацій власне футбольних фразеологізмів складне й неоднозначне, адже на сьогодні немає спеціальних праць, у яких кодифіковано узуальні номінації, що унеможлиблює об'єктивне тлумачення футбольної фразеологічної одиниці як узуальної або її варіанта чи трансформанта, напр., *вистіти на картці – сидіти на жовтій картці, сидіти на лаві запасних – гріти лаву запасних, сушити гру – сушити матч, зберегти елітну прописку – продовжити елітну прописку – урятувати елітну прописку*, через те звернемо увагу на трансформації узуальних фразеологізмів, засвідчені у футбольних текстах.

В аналізованому матеріалі найбільш поширена фразеологічна субституція, що полягає в заміні компонентного складу узуальної одиниці й переведення її до футбольного дискурсу, як-от: *крутити, як циган сонцем – крутити, як Циганик футболом; брати бика за роги – брати німців за роги; як кіт наплакав – як кріт наплакав* (кріт – талісман донецького «Шахтаря»). В окремих випадках мовці самі мотивують шлях появи трансформації, пор.: *Фішка п'ята. Крутить, як Циганик футболом / Переглянувши черговий випуск «Профутболу» впевнюєшся в тому, що приказка «крутить, як циган сонцем» вже неактуальна. Значно доцільніше використовувати фразу, винесену у підзаголовок. Ігор Циганик дуже вправно жонглює футбольними темами...* (football24.ua, 12.05.2015).

Автори часто вдаються до трансформації розмовного фразеологізму *пролетіти, як фанера над Парижем* – «зазнати невдачі», у якій виокремлюємо три моделі лексичної субституції: 1) пролетіти, як фанера над N; 2) пролетіти, як N над Парижем; 3) пролетіли, як N над N.

У першій моделі N позначає місто, де відбувся футбольний

матч, у якому домашня команда зазнала поразки або (у разі позитивного результату) припинила участь у престижному турнірі, пор.: *Щоразу, зустрічаючись із представниками УПЛ, «канарки» пролітали, як фанера над Стамбулом* (football24.ua, 14.09.2016); *Пролетіли, як фанера над Донецьком. «Металург» Д – «Кукес» – 1:0* (football24.ua, 08.08.2013). Подекуди, щоб надати висловлюванню більшої номінативності, афористичності, відбувається усичення початкового компонента супроводжуване субституцією. Прикметно, що в еліпсованих фразеологізмах N указує на місто футбольного матчу, у якому домашня команда перемогла, напр.: *Як фанера над Донецьком. «Шахтар» – «Динамо» – 4:1* (football24.ua, 24.09.2012); *Як фанера над Санкт-Петербургом* (football24.ua, 01.11.2011) – ідеться про перемогу санкт-петербурзького «Зеніта» над донецьким «Шахтарем». Хоч і трапляються протилежні зразки, пор., *«Барса» летить, як фанера над Більбао. Суперкубок Іспанії. «Атлетік» – «Барселона»* (football24.ua, 15.08.2015), що, з одного боку, свідчить про немотивованість вибору для заміни цього компонента фразеологізму, а з іншого – указує на вболівальницькі симпатії автора до конкретної команди.

Друга модель представлена меншою кількістю трансформацій і семантично пов'язана з футбольною прецедентною ситуацією – Чемпіонатом Європи-2016, який відбувся у Франції, напр., *Пролетіли, як Фоменко над Парижем: соцмережі сміються з програшу України* (doba.te.ua, 19.06.2016); *Світ. Пролетіти, як Бензема над Парижем* (football24.ua, 18.06.2016). Як бачимо, у першому разі N позначає прізвище тренера збірної України, яка невдало виступила на Євро-2016, у другому – прізвище французького нападника, який не потрапив до заявки своєї національної команди через сексуальний скандал. Такі трансформації конкретизують узуальну семантику фразеологізму й конденсують у собі більше футбольної інформації.

Третю модель репрезентують поодинокі інновації. Зокрема у фразеологічній трансформації *як «Фенера» над Стамбулом* (football24.ua, 29.08.2015) відбувається водночас еліпсування початкового компонента й лексична субституція супроводжувана міжслівним накладанням: *Фенер* (скорочена назва турецького «Фенербахче») + *фанера* (як компонент трансформованого

фразеологізму). Ця фразеологічна одиниця, ужита як заголовок до аналізу матчу, у якому стамбульський «Фенербахче» програв донецькому «Шахтареві», експреси візує висловлювання, указує на позитивне ставлення автора до результату поєдинку й водночас іронічне порівняння «Фенербахче» з фанерою.

Щоб наголосити на тому, що футбол – це командна гра й не варто перебільшувати заслуги окремих гравців, мовці вдаються до трансформації фразеологізму *жити не хлібом єдиним*, замінюючи узуальні компонент як лексемами, так і словосполученнями, пор.: *Але не захистом єдиним живе «Атлетіко»* (football24.ua, 28.04.2016); *Не Кокорінім і Мамаєвим єдиним багатий наш футбол...* (ПТМ Португалія – Уельс, ТК «Україна», 06.07.2016). Задля економії мовних ресурсів, експресивності висловлювання відбувається еліпсування кінцевих компонентів фразеологізму, супроводжуване лексичною субституцією, напр.: *Не Левандовскі єдиним: Дуглас Коста поставив рекорд асистів* (football24.ua, 23.09.2015); *Не Добровольським єдиним. У «Дачії» виступає солідний український десант – одразу п'ять наших футболістів* (football24.ua, 17.07.2015). Подекуди в одному контексті засвідчено випадки поступового (градаційного) усічення компонентів фразеологічної одиниці, що створює своєрідний взаємозв'язок між частинами тексту, пор.: *Епізод другий. Не Алієвим єдиним або промінь від ЛУЧО↔Епізод третій. Не Хамесом, то Мартінесом* (football24.ua, 15.09.2015).

Меншою кількістю трансформацій представлена фразеологічна експансія, унаслідок якої узуальна одиниця переходить до футбольного лексикону, конкретизуючи семантику, пор.: *понюхати пороху* – «набути досвіду в чомусь» → *понюхати прем'єрлігового пороху* – «набути досвіду виступів у Прем'єр-лізі»; *тихою сапою* – «приховано або таємно, непомітно» → *тихою апеннінською сапою* – «непередбачувано зіграти на Чемпіонаті світу» (про збірну Італії).

У сучасному футбольному дискурсі засвідчено зразки фразеологічної контамінації, у якій поєднано:

а) два узуальні фразеологізми (інколи трансформовані) – *світло в кінці тунелю + гроші не пахнуть: Проте дивовижна річ: Грозний залишається з клубом навіть тепер, коли світлом у кінці тунелю навіть не пахне* (football24.ua, 02.07.2015); *жовтороте пташеня + показати зуби: Сьогодні ці французькі пташенята показали свої зубки* (ПТМ «ПСЖ» – «Барселона», ТК «Футбол 1», 14.02.2017) –

ідеться про молодь «ПСЖ», яка обіграла «Барселону» з рахунком 4:0;

б) узуальний і футбольний фразеологізми, напр., *протираати штани + сидіти на лаві запасних: Десять зірок футболу, які з цього сезону протирають штани на лаві запасних* (football24.ua, 07.10.2014); *показати клас + грати на другому поверсі: Він [Гонсало Ігуайн] вміє все: і біжить, і б'є, і обіграє, і на другому поверсі може показати клас* (football24.ua, 07.05.2015); *бити по горобцях + замкнути удар: Один з братів Комбарових подав корнер, інший замкнув його ударом «по горобцях»* (football24.ua, 05.03.2012);

в) два футбольні фразеологізми (інколи поширені різними лексемами), як-от, *запустити парашут + закинути за комірць: Вже на самому початку другого тайму Неймар оформив дубль – форвард «Барси» запустив парашут за комірць воротарю* (ua-gol.com, 05.03.2014); *закинути за комірць + зняти павутину: Побачивши, що голкіпер гостей Віктор Драгула втратив контроль над воротами, молодий хавбек закиданув шкряного досвідченому стражу воріт за комірць у саму «павутинку»* (lobda.at.ua, 01.06.2015); *запустити парашут + зіграти на другому поверсі: Саме він [ПаблоОсвальдо] вивів «Рому» вперед, а згодом запустив елегантний «парашут» з «другого поверху» – гостей врятувала поперечка* (football24.ua, 01.04.2012). Такі одиниці підсилюють стилістичний ефект висловлювання й для повного розуміння змісту вимагають від читача фонових знань.

У сучасному футбольному дискурсі також фіксуємо трансформації крилатих висловів, у яких відбувається заміщення узуального компонента, що спричиняє звуження чи уточнення їхньої семантики, часто пов'язаної із конкретною футбольною прецедентною ситуацією. Узуальний компонент фразеологізму можуть замінювати на:

а) футбольний антропонім, пор., *трое в човні, не рахуючи собаки* → *Трое в човні, не рахуючи «Олімпік»* (УФ, №25, 10.04.2015, с. 1), *Трое в човні, не рахуючи «Динамо»* (prosport.tsn.ua, 20.09.2013). Ці фразеологізми вказують на відмінність конкретної команди від трьох інших, об'єднаних чимось спільним; напр., творення другої інновації спричинили перемоги «Шахтаря», «Дніпра», «Чорноморця» і відповідно поразка «Динамо» в першому єврокубковому турі. Трансформацію *усі дороги ведуть до Риму* → *усі дороги ведуть до Кіровограда* (УФ, №68, 22.09.2015, с. 5) ужито як заголовок до статті, що описує матч між двома командами з Кіровоградської області –

«Олександрією» і «Зіркою». У контексті *«Габала» обітована*. Як *Азербайджан сприймає «українізацію» свого гранда* (football24.ua, 06.07.2015) автор апелює до старозавітної історії про виведення юдеїв із Єгипту до *землі обітованої*, натякаючи, що так само Р. Григорчук вивів українців із «Чорноморця» в «Габалу»;

в) футбольну апелювативну лексему: *Прийшов, побачив, переміг* → ***Прийшов, побачив і забив*** (ПТМ «Шахтар» – «Гент», ТК «Футбол 1», 20.10.2016) – ідеться про гол Тайсона, який він забив першим дотиком після виходу на поле; *Все ж вона крутиться!* → ***А все-таки він котиться***, – *подумав Златан* (ГП «Шлях до Стокгольма», ТК «Футбол 1», 16.02.2017). Автор апелює до гола Златана Ібрагімовича у ворота «Сент-Етьєна», коли м'яч після серії рикошетів несподівано закотився у ворота;

г) кількісно-іменникові словосполучення: *гроші не пахнуть* → ***Однак три очки не пахнуть і футболісти «Сталі» припіднесли чудовий подарунок своєму наставнику...*** (football24.ua, 28.09.2015).

Зафіксовано поодинокі випадки трансформації крилатих висловів із повною заміною компонентів, але збереженням граматичної моделі, напр.: *крізь терни до зірок* → ***«Легія» – крізь каміння у плей-офф*** (football24.ua, 07.06.2015). Щоб зрозуміти цю інновацію, потрібно знати футбольну прецедентну ситуацію – матч «Кукеса» з «Легією», який було зупинено, оскільки албанські вболівальники почали кидати каміння на стадіон; унаслідок «Кукесу» зараховано технічну поразку, а поляки виграли матч-відповідь і потрапили до раунду плей-офф.

У сучасному футбольному дискурсі також поширена трансформація паремій, зумовлена конкретними прецедентними ситуаціями. Зокрема засвідчено такі її різновиди, як:

а) лексична субституція, що полягає в заміні узуального компонента паремії, співвідносної з простим реченням, на словосполучення, напр.: *від любові до ненависті один крок* → ***Від ненависті до кохання один фаєр***. <...> *Для цього йому [Денисові Бойку] знадобився... фаєр, яким він вітав фанатів після переможного матчу з «Шахтарем» (3:1) в 2013-му році* (football24.ua, 29.01.2016); *Шовковський про матч Ісландія – Україна: Від любові до ненависті три дні шляху?* (football24.ua, 06.09.2017). Уживання таких інновацій свідчить про мінливість настрою вболівальників, його залежність від результатів матчів, що демонструє команда;

б) усічення заперечної частки, що надає трансформації стверджувальної модальності, напр.: *один у полі не воїн* → **Один в полі – воїн** (football24.ua, 27.03.2017) – ідеться про воротаря «Бельграно» Лукаса Акосту, на якого в матчі з «Рівер Плейт» вийшли відразу чотири суперники, однак голкіпер зумів витягнути м'яч із лінії воріт після удару Андраде. Засвідчено усічення заперечної частки, супроводжуване лексичною субституцією, як-от: *двічі в одну річку не ввійдеш* → **Уп'яте в одну річку увійдеш!** «Зоря», третій сезон поспіль переграючи «Дніпро», декларує свої зазіхання на бронзові медалі (УФ, 22.09.2015, № 68, с. 4);

в) лексична субституція, що полягає в заміні узуального компонента паремії, співвідносної зі складним реченням, футбольним онімом або терміном, напр.: *Куй залізо, поки гаряче* → **Куй «Метал», доки гаряче. Найкращий «Металіст» в історії – де зараз виступають його лідери** (football24.ua, 24.09.2015); *Не такий страшний чорт, як його малюють* → **Чи такий страшний президент «Реала», як його всі малюють?** (football24.ua, 06.01.2016). Іноді таке заміщення супроводжує інверсія, що дає змогу виділити стрижневий компонент речення, логічно наголосити на трансформованому елементі, пор.: *А так поки що рахунок 1:0 не такий страшний, як його малюють* (ПТМ «Ворскла» – «Локомотива», ТК «Футбол 2», 04.08.2016). Зафіксовано зразки розширення структури висловлювання за допомогою словосполучення, яке конкретизує час дії, напр.: **Не така проста «Локомотіва», як її малювали перед стартовим свистком** (ПТМ «Локомотива» – «Ворскла», ТК «Футбол 1», 28.07.2016);

г) подвійна лексична субституція – заміна узуальних компонентів паремій в обох частинах складного речення: *Як корабель назвеш, так він і попливе* → **Як стадіон назвеш, так він і горітиме...** (ua.censor.net.ua, 25.06.2016) – ідеться про пожежу на «Зеніт-арені»; *Доки грім не гримнув, чоловік не перехрестився* → **Доки Крим не грянув, Коньков не перехрестився. Лише після того, як клуби півострова зіграли в Кубку Росії, Очільник ФФУ хоч якось відреагував** (УФ, 15.08.2014, № 61, с. 1); *Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні* → **Не відкладай на останній тур те, що можна вирішити в передостанньому** (football24.ua, 03.05.2012);

г) синтаксична субституція, що передбачає повну заміну однієї з

частин складного речення, як-от: *Не кажи гоп, поки не перескочиши* → *Але пора вже вводити нову приказку: не кажи гоп, коли у твоєму захисті грає Альбіоль, а в нападі суперника Едер* (football24.ua, 31.08.2015). Інколи такі трансформації може ускладнювати омонімна субституція, пор.: *Вовків боятися – у ліс не ходити* → **«Вовків» боятися – у чвертьфіналі Кубка Англії не граєти.** *«Вулвергемптон» – «Челсі» на телеканалі «Футбол 2»* (Анонс матчу, ТК «Футбол 2», 15.02.2017), де «вовки» – прізвисько «Вулвергемптона»;

д) синтаксична експансія, що полягає в розширенні паремії словосполученням, частиною складного речення або окремим складним реченням, як-от: *Гуртом не лише батька легше бити, але й чемпіонати Європи з футболу проводити* (football24.ua, 17.05.2012); *...на другому [банері] написано «Риба гниє з голови, а Карпати – з носа»* (football24.ua, 24.09.2017); *Звичайно, що кожен солдат мріє стати генералом. Так само кожен дебютант мріє повторити шлях дніпродзержинської «Сталі»* (football24.ua, 26.07.2015). Такі інновації надають тексту експресивності, увиразнюють його сутність у свідомості футбольної лінгвокультурної спільноти, однак для їх повного розуміння потрібне знання національного вербального коду й конкретних прецедентних ситуацій.

Отже, у сучасному футбольному дискурсі поширені різні типи трансформацій прецедентних висловлювань – фразеологізмів, крилатих висловів, паремій, що свідчить про його формування як важливого національно маркованого компонента українського спортивного дискурсу. Очевидно, що динамічні процеси у футбольному лексиконі потребують ґрунтовного опрацювання як на рівні семантики, когнітивної лінгвістики, дискурсології, неології, так і вимагають укладання різножанрових лексикографічних праць, які відкривають нові перспективи лінгвофутболознавчих студій.

Література

1. Земская Е. А. Цитация и способы ее трансформации в заголовках современных газет / Е. А. Земская // Поэтика. Стилистика. Язык и культура. – М. : Наука, 1996. – С. 157–168.
2. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація : [монографія] / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
3. Одарчук Н. Аргументативний потенціал прецедентних феноменів у політичному дискурсі / Н. Одарчук, Т. Мірончук // Науковий вісник Східноєвропейського національного ун-ту імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. –

Луцьк, 2014. – № 4. – С. 111–115.

4. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов / И. В. Захаренко, В. В. Красных, Д. Б. Гудков, Д. В. Багаева // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей / [ред. В. В. Красных, А. И. Изотов]. – М., 1997. – Вып. 1. – С. 82–103.

5. Пташник С. Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних модифікацій та їхні функції в німецькому газетному тексті : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. Б. Пташник. – Львів, 2008. – 22 с.

Умовні скорочення

ПТМ – пряма трансляція футбольного матчу

ТК – телевізійний канал

ТП – телевізійна програма

УФ – газета «Укрїнський футбол»

Стаття надійшла до редакції 14.09.2017 р.

УДК 821.161. 2.09 Гусейнов

Н. Г. Мельник

**КОНЦЕПТИ ЛЮДИНА / ІСТОРІЯ В РОМАНІ
ГРИГОРІЯ ГУСЕЙНОВА «ТІНІ ЗАБУТОГО ПАРКУ»**

Мельник Н. Г. Концепти *людина / історія* в романі Григорія Гусейнова «Тіні забутого парку».

У статті йдеться про художнє осмислення концептів *людина / історія* в романі Григорія Гусейнова «Тіні забутого парку». Твір належить до зразків літератури нон-фікшн, ґрунтується на документальних фактах, зібраних письменником-краєзнавцем. Акцентовано на майстерності автора у відображенні подій минулого. Історична доба у творі розкривається через відтворення життєвої долі людини.

Ключові слова: документальна література, історія, концепт.

Мельник Н. Г. Концепты *людина / історія* в романе Григория Гусейнова «Тени забытого парка».

В статье речь идет о художественном осмыслении концептов *людина / історія* в романе Григория Гусейнова «Тени забытого парка». Произведение относится к образцам литературы нон-фикшн, основывается на документальных фактах, собранных писателем-краеведом. Акцентируется внимание на мастерстве автора в отображении событий прошлого. Историческая эпоха в произведении раскрывается через отображение судьбы человека.

Ключевые слова: документальная литература, история, концепт.

Melnyk N. G. The man and history concepts in the novel “The Shadows of a Forgotten Park” by Grygoriy Huseyno.

The article deals with the artistic comprehension of the man and history concepts in the novel “The Shadows of the Forgotten Park” by Grygoriy Huseynov. This work refers to

non-fiction samples of literature, based on documentary facts collected by a local lore writer. This paper focuses on the author's skill to display the events of the past. The historical era is revealed in the above mentioned work through the recreation of the individual life destiny. The article defines the genre of the investigated work as "a novel in stories". Each story is a separate, completed story of the person's fate or a key episode of his life. At the same time, all the stories are built up in a single artistic cycle, reflecting the results of the philosophical comprehension of the problem of human being in history.

The work is based on reliable, but little-known facts. It contains the gallery of artistic portraits including outstanding persons of Ukrainian history (usually unjustly forgotten, underestimated by their times). The paper also notes about the transformation (degradation) of the person's moral norms, the loss of spiritual values, caused by the Soviet ideology. Modern times are considered as a certain segment of history, closely connected with the past. It should be noted that, according to the author, the concept of the past / modern times is formal in general. It is sometimes difficult to determine where the past ends, and where the present time starts. They are closely interrelated being in cause-and-effect relation. The modern times are inextricably linked to the mystic. Along with the scenes of the real person's life in the history there are the characters which are "the shadows" of the past, the mysterious objects (a notebook, a gate) that mark the time and space, moral and ethical oppositions such as the past / modern; spiritual / non-spiritual; happy / disappointed; moral / immoral. The article concludes that the novel "The Shadows of a Forgotten Park" by Grygoriy Huseynov interprets the place, the role of an individual in society and in the world in general through the personal experience of one human life.

Key words: documentary literature, history, concept.

Провідні тенденції сучасної української літератури пов'язані зі стійким зростанням інтересу до документальної літератури – так званої «літератури факту», або «літератури nonfiction».

М. Варикаша інтерес читача до документальної прози пояснює тим, що в сучасному культурному просторі «підвищується цінність особистого досвіду одного людського життя, отже, сам специфічний спосіб світосприйняття, світовідчуття, оцінки пізнавальних можливостей людини, її місця, ролі в суспільстві та світі загалом, характерний для нашої епохи, тяжіє до есеїстичної оповіді, з поясненнями й осмисленнями» [1].

О. Галич важливою ознакою такої літератури вважає «авторське осмислення певних суспільно-історичних подій чи життєвого шляху реальної історичної особи, або важливої для життя народу проблеми, здійснене за законами художньої творчості із залученням справжніх документів свого часу, глибоким співвіднесенням власного духовного досвіду автора із внутрішнім світом героїв, соціальною й психологічною природою їхніх учинків» [2, с. 20].

Однією з провідних рис документалістики стає органічний синтез документального начала й художньої вигадки. Серед інших типологічних рис документальної літератури можна назвати правдивість, фактографічність, документальну достовірність, об'єктивність, використання переважно справжніх імен, дат і географічних позначок [2].

Характерним є те, що відображення дійсних подій та їх учасників подається крізь призму авторського Я, а отже, до провідних рис документальної літератури додаються суб'єктивність, особисте начало, зрощення образів автора та наратора тощо. Документалістика не лише фіксує, реконструює, а й осмислює та переосмислює теперішнє і минуле. Саме тому більшість документальних творів з'являється в переломні роки життя суспільства [2].

Особливим літературним жанром документальної прози є нон-фікшн. Твір, що належить до літератури нон-фікшн, будується на реальних подіях, без домислів, але при цьому факти подаються через образне креативно-абстрактне сприйняття автора. Цей жанр іноді називають документальною публіцистикою життя.

Документальна література здебільшого ґрунтована на спогадах очевидців, документах. Можуть використовуватися спогади самого автора. При цьому авторська позиція проявляється у відборі та структуруванні матеріалу, а також в оцінці подій. У документальній прозі широко використовують публіцистичний стиль [2].

Особливого розквіту non-fiction набуває на межі ХХ–ХХІ ст. Л. Рошаль пов'язує це з «постійним розвитком історичного мислення широкого загалу та їх зростаючим інтересом до достовірних подій, які відбуваються в дійсності. Викликане значними політичними й соціальними потрясіннями нашого століття бажання людей осмислити сучасність як певний відрізок історії, зрозуміти сьогодення як частину загального історичного процесу визначає суспільну зацікавленість мистецтвом, побудованим на достовірних фактах» [2, с. 14].

Література non-fiction – це масив літературних творів, які ґрунтуються на реальних подіях, а тому викликають у читача особливу довіру. Стиль оповіді, система художніх засобів формують установку на достовірність запропонованої автором історії.

Одним із найяскравіших зразків літератури non-fiction є роман Григорія Гусейнова «Тіні забутого парку (малюнки з уяви)». Мета

нашої студії – дослідження ідейно-художніх функцій концептів *людина / історія* в названому тексті.

Автор не визначає жанр свого твору, проте ми схилиємося до модифікації «роман в оповіданнях». Кожне оповідання – окрема, завершена історія однієї людської долі. Водночас усі розповіді складаються в єдиний художній цикл, що відображає результати цілісного філософського осмислення автором проблеми буття людини в історії.

Минуле та *сучасне* трактуються в романі як поняття умовні. Осмислюючи життєвий шлях людини, говорячи про її внутрішній світ, спогади, почуття, досить важко визначити межу між минулим і теперішнім. Вони кровно пов'язані між собою, перебувають у причинно-наслідкових зв'язках: минуле здебільшого визначає сучасне людське буття.

Історію життя окремої людини, народу, країни, на думку автора, не можна сприймати як минуле. Воно завжди поряд із нами. Якщо про людину забули – про неї нагадають її добрі справи, здійснені за життя. Людина живе, доки про неї пам'ятають.

Так, в оповіданні «Пора самотності» минуле осмислюється через категорію сну: мешканцям села сниться сон: *Дивний сон приснився тієї ночі всім без винятку жителям села Братоловівки <...> Наче ходив попід їхніми вікнами незнайомий літній чоловік і розпитував, чи хто ще пам'ятає тутешнього мирового суддю. Простокуваті й однозначні відповіді сполоханих серед ночі жителів села не відрізнялися особливою різноманітністю: ні про якого мирового суддю тут ніхто не чув* [5, с. 9–10]. Реальне у творі тісно пов'язане з містичним: поряд із картинами реального життя людини в романі наявні персонажі-«тіні» минулого, загадкові містичні предмети (зошит, ворота).

Зошит залишає біля обійстя художника містичний незнайомиць – чоловік, який дуже схожий на іванівського панича з минулого (Миколу Давидова): *«Я записую імена тих, хто мене тут ще пам'ятає...»* – довірливо мовив до художника й поета хтось зі *смоляної п'явки* [5, с. 14].

Зошит, що його залишив примарний відвідувач зі сну, незвичайний: *На першій сторінці було чепурненько приклеєне пожовкле від часу та неякісного клею фото незнайомої приязної панянки: жодного підпису під ним не було. Друга сторінка виявилася взагалі порожньою. А між третьою та четвертою лежала засушена*

квітка <...> Та найбільше його здивувало те, що далі в зошиткові були тільки чисті сторінки [5, с. 23] Чисті аркуші зошита мають подвійне значення: з одного боку, символізують забуття, з іншого, – змушують мешканців села пригадати власне і чуже минуле (символічно заповнюючись спогадами людей чи їх фотографіями).

Отже, минуле нікуди не зникає, воно завжди поряд із нами. Варто лише пригадати важливі події колишнього життя (свого чи чужого), і вони знову постануть перед нами як реальність.

Концепт *ворота* має символічно-містичне значення: він позначає часо-просторові морально-етичні опозиції (*минуле / сучасне; духовне / бездуховне; щасливе / знедолене; моральне / аморальне*). Наприклад: *Ворота знали свою правдиву ціну. Впевнено оглядаючи кожного, хто приходив чи приїздив до Давидівського парку, вони доскіпливо з'ясовували: чи варто перед прибульцем одчиняти браму старовинного, від часу ніби аж посинілого, чавунного литва. Й лише пересвідчившись у приязних намірах чергового гостя, дозволяли йому зайти. Та й приїжджі, здавалося, так само розуміли: це зовсім не звичайний прохід, що формально відділяє допаркове й винятково паркове (підкреслення наше – Н. М.) [5, с. 19].*

У романі ворота Давидівського парку наділені рисами живої істоти. Вони по-людськи страждають, мріють, тривожаться, виконують функції охоронців «особливих тутешніх багатств» [5]. За допомогою символічного образу воріт у творі проілюстровано трансформацію (деградацію) моральних норм людини, утрату нею духовних цінностей, що, на думку автора, пов'язано з домінуванням засад радянської ідеології: *Але чимдалі, ворота виявлялися безсилями: до саду з переїмами влади, ніби навмисне, став зухвало прямувати злий люд – у більшості заздрісний і нахабний, і ліку йому вже не було. Хтось навіть наважився зруйнувати старий будинок у центрі парку, інші по-хамськи на всі боки рубали не ними насаджений ліс і ворота кожного разу вчинене зайдами сприймали лише як власний найсильніший біль<...> Існування воріт тепер стало умовним, швидше, навіть ритуальним [5, с. 21].*

Письменник грає з читачем, називаючи свої оповідання «малюнки з уяви», однак твір побудовано на маловідомих достовірних фактах. У романі подано галерею художніх портретів видатних (переважно незаслужено забутих, невизнаних своїм часом і

недооцінених нащадками) діячів української історії. Образи Лесі Українки, Миколи Давидова, Тараса Шевченка, Лева Симиренка, Петра Чайковського, Кирила Стеценка, Олександра Поля, Панаса Саксаганського, Дмитра Яворницького, Марка Кропивницького, Миколи Сарницького, Івана Кавалеридзе, Юрія Яновського, Миколи Вороного, Спиридона Черкасенка, Архипа Тесленка, Василя Цвіркунова, Кароля Шимановського – близькі й зрозумілі читачеві, оскільки позбавлені стереотипних розтиражованих рис, продиктованих канонами традиційної радянської ідеології. Вони постають у творі в різних життєвих ситуаціях: кохають, страждають, мріють і наполегливо працюють заради високої мети. Усіх їх об'єднує велика любов до рідного краю, готовність до безкорисливої праці заради майбутнього прогресу, жертвовність. Спільною рисою героїв оповідань є прямий чи опосередкований зв'язок із криворізькою землею, захоплення її красою та природними багатствами, прагнення зробити все можливе й неможливе для того, щоб вона розквітала, а її духовні та матеріальні скарби були гідно поціновані сучасниками та нащадками.

Такою ж є і мета автора цього непересічного твору. Любов до рідного краю, його історії, намагання зберегти пам'ять про людей, щиро відданих своїй землі – провідні риси роману Григорія Гусейнова «Тіні забутого парку»: *Якщо ж доля приведе вас на береги Інгульця, то неодмінно попросить, щоб показали вам Цареву могилу, може, найзнаменитішу в тих околицях <...> Якщо вибратися на вершину Цареві могили, то одразу можна побачити чи й не десятки верст по колу. Наче на долині й Кривий Ріг, і річки Саксагань, Бокова, Боковенька й навіть Базавлук та Запорозька Січ. А попід могилою – жива степова трава, ніби море... Отакий це казковий край!* [4, с. 325].

Людина й історія – поняття нерозривні. Без людини немає історії, людина поза історією не існує, і лише від людини залежить, якою буде історія (власного життя чи життя народу, епохи, світу).

Отже, у романі Григорія Гусейнова «Тіні забутого парку» з погляду особистого досвіду одного людського життя осмислюється місце, роль особистості в історії, суспільстві та світі загалом. Твір не лише відкриває невідомі сторінки історії рідного краю, але й змушує задуматися над важливими питаннями буття.

Література

1. Варикаша М. М. Література non-fiction : поміж фактом і фікцією [Електронний ресурс] / М. М. Варикаша // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – © Н. Г. Мельник, 2017.

Вип. XXIII. – Ч. 3. – Режим доступу : http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38201/03_Varykasha.pdf?sequence=1

2. Галич О. Жанрова система документальної літератури / О. Галич // Документалістика на порозі ХХІ століття : проблеми теорії та історії : матеріали Всеукраїн. наук. конф. – Луганськ : Знання, 2003. – С. 19–36.

3. Галич О. А. У вимірах non-fiction : щоденники українських письменників ХХ століття : [монографія] / О. А. Галич. – Луганськ : Знання, 2008. – 200 с.

4. Гусейнов Г. Тіні забутого парку : Малюнки з уяви. Книга перша / Г. Гусейнов. – Львів : Вид-во Старого Лева, 2007. – 336 с.

5. Гусейнов Г. Тіні забутого парку : Малюнки з уяви. Книга друга / Г. Гусейнов. – Львів : Вид-во Старого Лева, 2007. – 336 с.

6. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. Т. 1 [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2017 р.

УДК 811.161.2'42

Т. М. Мішеніна, К. А. Качайло

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ДЕСКРИПТОРИ ХУДОЖНЬОЇ РЕФЛЕКСІЇ МИТЦЯ В РОМАНІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ДИВО»

Мішеніна Т. М., Качайло К. А. Лінгвокогнітивні дескриптори художньої творчості митця в романі П. Загребельного «Диво».

Статтю присвячено розкриттю лінгвокогнітивних дескрипторів стосовно інтерпретації художньої творчості митця в романі П. Загребельного «Диво». Мистецький шлях із позиції художньої рефлексії розглянуто на рівні кореляцій: *малярство (ремесло) – мистецтво; маляр – митець; мистецький твір / життєвий сценарій; життєвий досвід / культурна форма (фреска, мозаїка)*. Поняття *краси, гармонії* має основою не лише усталені канони, але й світоглядно-релігійне підґрунтя, чуттєвий складник – уміння відчути майстром їх зміст на рівні внутрішнього світу – *душі*.

Ключові слова: лінгвокультурологічний підхід, лінгвокогнітивний дескриптор, мовна категоризація, художня рефлексія, художній образ, естетика мистецького твору.

Мишеніна Т. М., Качайло К. А. Лингвокогнитивные дескрипторы художественного творчества художника в романе П. Загребельного «Диво».

Статья посвящается раскрытию лингвокогнитивных дескрипторов относительно интерпретации художественного творчества художника в романе П. Загребельного «Диво». Путь мастера с позиции художественной рефлексии рассматривается на уровне корреляций: *живопись (ремесло) – искусство; маляр – художник; художественное произведение / жизненный сценарий; жизненный опыт / культурная форма (фреска, мозаика)*. Понятие *красоты, гармонии* основывается не только на устоявшихся канонах, но и мировоззренчески-религиозной основе, чувственной составляющей – умение почувствовать мастером их содержание на уровне внутреннего мира – *души*.

Ключевые слова: лингвокультурологический подход, лингвокогнитивный дескриптор, языковая категоризация, художественная рефлексия, художественный образ, эстетика художественного произведения.

Mishenina T. M., Kachailo K. A. Linguocognitive descriptors of artist's artistic creativity in the novel by P. Zagrebelyj "Dyvo".

The article dwells upon linguocognitive descriptors regarding to the interpretation of the artist's artistic creativity in the novel by P. Zagrebelyj's "Dyvo". The author interprets the artistic panorama created by the artist as balance that involves a moving correlation of colours of the spectrum / dual background (religious-thematic and external – the image of the solstice by reincarnating the pictures of the real world with the help of the corresponding sign material – colour, space, and light). The groups of linguistic means of reproduction of the light-to-dark contrast of the artistic manner of the master are distinguished: 1) the contrast of colours, revealing in the text fragment the character of repetitions or alternations of parts of the whole, creating the effect of the rhythm (tonal, colour, linear, spatial, textured expressions in the painting of frescoes); 2) the reproduction of the artistic image on the basis of the law of symmetry: the correct arrangement of parts of the whole centrifugal. The relationship of symmetry – the rhythm is universal, which allows the writer to reproduce through the colours the internal sense of harmony and disharmony; 3) the expressiveness of the artist's painting is achieved through the organization of the target colour vector, which is in equilibrium, combine, and acquire consistency and order. The compositional equilibrium (balance) of artistic images consists of the equilibrium of the main and additional centers – the dominant, the balance between the "spots" (part of the composition) – and the equilibrium of the optical movements of the forms in the right and left parts of the composition.

At the level of sensory codes, the criterion of quantity, incorporated into the composition of murals and mosaics, becomes significant. This allows us to speak about the dimension of a cultural form oriented on the development of ideological knowledge, value orientations and ideals. The artistic path from the point of view of artistic reflection is considered at the level of correlation: painting (craft) – art; painter – artist; artwork / life script; life experience / cultural form (fresco, mosaic). The artist's realization is understood as the achievement of harmony in the reproduced reality, and the work of art is generated from the beginning of the individual units, the sacred interconnection that the artist finds through the hard work and the sense of consistency of the components (harmony: sources and origins / squeal (dissonance) of things / thing of the world). The concept of beauty, harmony has the basis not only of the established canons, but also the ideological and religious basis, the sensory component – the ability to feel the master of their content at the level of the inner world – the soul.

Key words: linguocultural approach, linguocognitive descriptor, language categorization, artistic reflection, artistic image, aesthetics of artistic work.

Дослідження лінгвокультурологічного потенціалу художніх творів історичної тематики уможлиблює не лише долучення до національної культури, що акумулює особливості історичного розвитку, впливає на образ мислення нації, визначає специфіку сприйняття світу, але й виокремлення лінгвокогнітивних маркерів

(А. Вежбицька, В. Красних, Ю. Лотман, Н. Мішатіна, О. Потебня).

Роман П. Загребельного «Диво» репрезентує авторське розуміння співвідношення художньої майстерності митця й релігійного світобачення, що послідовно відтворено як у площині відтворення традиційної релігійної тематики, так і семантично варіативної картини світу, яка має своїм корінням пізнання світу, ретрансльованої в панорамному відтворенні кольоровості й особливостей композиційних вирішень у сюжетах фресок.

Історичне підґрунтя, на тлі якого розгортається сюжет роману, пов'язане з будівництвом сакральної споруди – Софії Київської, особливості ідейного задуму якої полягали в тому, що закладений у 1037 році храм будувався як символ духовної перемоги над язичництвом [4, с. 144]. Відповідно, образи мозаїк і фресок становлять мистецьке утілення культу безсмертної Премудрості, софійного початку буття. Емоційна дія інтер'єру пояснюється *синтезом* архітектури з монументальним і декоративним мистецтвом.

Подамо короткий історичний коментар. На терені Київської Русі панівною стала *візантійська форма організації церкви*, підпорядкована *владі василевса як намісника Бога на землі*. Візантійська культура сприяла не лише подальшому розвою на терені давньоукраїнської держави, але й уможливила розвиток і подальшу реалізацію унікального елективного стилю, який вирізняє мистецький потенціал автохтонних язичницької праукраїнської й християнської мистецько-світоглядних ліній. Яскравим прикладом можуть слугувати мозаїки і фрески Софійського собору, які стали своєрідною школою втілення ідей християнського світорозуміння в образотворчому мистецтві.

Численні дослідження науковців (В. Горський [2], Д. Кривач [4], В. Лихвар [5], В. Овсійчук [4], Д. Погорілий [5], Є. Подольська [5], Ф. Уманцев [6], С. Черепанова [4], М. Чубатий [8]) в історико-філософській і мистецькій галузях засвідчують, що надання автохтонності християнській культурі на терені Київської Русі детерміноване насамперед тогочасною соціокультурною дійсністю.

Система розмалювання хоча й ґрунтується на візантійській, водночас має суттєві особливості (зокрема зумовлені концептуальним баченням естетичного відтворення світобудови): аналогів з-поміж нечисленної спадщини візантійських пам'яток не спостерігається (зауважимо, що мають місце відомості про діяльність грецьких

художників, запрошених до київської школи князем Ярославом Мудрим; ідеться насамперед про створення нових художніх форм й естетичних норм, які врешті стали основою подальшого мистецтва Русі).

Лінгвокультурологічний аналіз художнього мовлення роману П. Загребельного «Диво» з позиції аналізу лінгвокультурних дескрипторів не знайшов послідовного висвітлення в сучасній україністиці. Оскільки в історичному творі йдеться про художню інтерпретацію мистецького шляху майстра, який утілює не лише світоглядно-релігійну думку тогочасної соціокультурної дійсності, але й розкриває з допомогою мовних засобів особистісно-перетворювальну рефлексію стосовно зображуваного, ми звернули увагу також на динаміку авторської позиції стосовно формування митця й реалізації його творчого потенціалу.

Мета публікації – розкрити лінгвокогнітивні дескриптори художньої рефлексії митця в романі П. Загребельного «Диво».

Загальновідомим є те, що відмінності в системі фрескових розмалювань і мозаїчних спектральних вирішень продиктовані структурною складністю храмової споруди, яка перевершувала візантійські зразки, тим самим стверджуючи могутність і розвій культури.

Зображення Панкратора (Вседержителя), уособлення «церкви небесної», символу влади, що панує над усім світом, виконано великими колірними площинами: пронизані золотими штрихами пурпуровий хітон і блакитний гіматій. Його півпостать вирізняється могутністю і первозданною силою. Христа оточує *дев'ять кольорових кіл*, що символізують дев'ять небесних сфер [4, с. 145].

Мозаїчна палітра Софії Київської нараховує 117 відтінків, у складі якої кожен колір має численну кількість тональних нюансів (від 19 до 35); градація кольору має вимір від найтемнішого до найсвітлішого, від холодного до теплого [4, с. 146]. Безумовно, подібне поєднання двох технологічно протилежних малярських засобів не було властивим для Візантії, водночас було характерним для монументального мистецтва Київської Русі.

Архітектурно-художня концепція конституюється на ідеї мудрості (Софії), яка була іманентною характеристикою духовних процесів Київської Русі (осмислення вчень мислителів і філософських трактатів античності). Глибина пізнання корелює із семантичним навантаженням образного ряду й філософською узагальненістю

мозаїчно-фрескових розписів.

П. Загребельний послідовно відтворює позицію того, що особистісні відчуття й переживання майстра (Сивоока) становлять провідний складник оригінального стилю: художнє відтворення фрескових композицій спрямоване насамперед на відтворення сюжету крізь призму суб'єктивності шляхом досягнення світлотного контрасту, побудованого на зміні яскравості або світлотності кольору під впливом як інших спектральних й ахроматичних кольорів, так і світоглядно-релігійного бачення світу.

Спостереження над мовним матеріалом дозволило виокремити такі групи мовних засобів відтворення світлотного контрасту художньої манери майстра:

1. Контраст кольорів, що виявляє в текстовому фрагменті характер повторень або чергувань частин цілого, створюючи ефект *ритму* (тональний, кольоровий, лінійний, просторовий, фактурний вияви у живописі фресок). Почасти ритм надає художній композиції опису прихованих форм із переважанням хроматичних / ахроматичних (чорний / темний; білий / світлий) кольорів залежно від тематичного (релігійного) дискурсу і глибинних нашарувань давніх світоглядних уявлень праукраїнців: а) антиномія категорій добра і зла з позиції релігійного світогляду; теоцентризм як абсолютна перевага добра; б) оксиморонна модель відтворення суперечливих відчуттів внутрішнього світу людини (художнє вирішення понять *доброчинність* / *гріх* у рамках християнської / язичницької картин світу).

Фрескова композиція *сонцевороту* як уявлення митця про гармонію за авторським задумом репрезентована такими формами:

1.1. Метр із закономірною зміною світлоти тону його елементів (відповідно до ходу сонця). Розуміння досконалості природи, відтворення її руху, динаміки, коловороту як уособлення вічності є естетичним принципом творення митця. П. Загребельний відтворює в художньому мовленні ідею сонцевороту фрескових вирішень як додаткове тло світла ззовні, динамічну величину, зреалізовані дієсловами на позначення руху – *рухатися*, *обертатися*; іменниками, які активізують у наведеному контексті додатковий семантичний відтінок на позначення сферичності – *сонце*, *коло*, *собор* (*куполи бань православного собору*): ***Сонце було скрізь, воно рухалося в соборі, собор повертався слідом за ним, мозаїки мовби виступали з своїх заглиблень,***

вони стали вільно між стіною і людьми, які дивилися на них знизу, вони рухалися по колу, оберталися слідом за сонцем, і все оберталося разом із ними в урочистій тиші й нелюдській красі (3, с. 598).

1.2. Ритм із закономірною зміною інтервалів і світлоти його елементів (залежно від тематичної значущості зображуваних образів): *Константинопольська Софія теж мала свій образ. Для Сивоока то була зелена просвітленість, мов ранкова морська прозорість. Так, колись уперше попав він до церкви Богородиці в Києві, і назавжди лишався йому вишнево-сизий спогад, і гучання дзвонів, і золоті проморги свічок* (с. 520).

1.3. Ритм, отриманий у результаті зміни розмірів елементів (болісно-нерозмірена *Оранта* / падати з конхи / летіти в загибель / завелика голова / руки-крила): *Жив своїми барвами... Оранті дав сполохані очі Ісси, а ще – всю її постать зробив болісно-нерозміреною, бо саме такою побачив колись Іссу, яка лежала під київським валом мертва. Оранта мовби падала з конхи, мовби зривалася летіти в загибель, як летіла тої проклятої ночі Ісса; це не була самовдоволена непорушна Богоматір з візантійського іконографічного канону. Коли хтось зауважив Сивоокові, що в Оранти завелика голова, він відмовив: «Не дивись на неї знизу, а спробуй поглянути з льоту, піднявшись на один рівень з нею. Побачиши, що летить, падає. І руки в неї – не руки, а крила»* (3, с. 607).

1.4. Ритм, де змінюються розміри і світлотність елементів від більшого темного до меншого світлого / більшого світлого до меншого темного (антиномія добра і зла; насиченість конструктивних / деструктивних емоцій і їх вияву (людська натура / зітхання матері / крик барв / свинцевість сонця як ознака безжальності / жадібний рух; церква / натура): *Пантократор, якому навмисне надав рис Агапіта, з гіркотою в погляді, викликаною староцями й безсиллям, мав у собі щось від сизої свинцевості безжального ромейського сонця над полоненими болгарами, а велетенська постать Оранти уявлялася Сивоокові, мов тихе зітхання матері, якої він так ніколи й не знав; Євхаристія ж була криком барв багряних і синіх, малинових і фіалкових, золотих і зелених; барва й рух, нестримний, жадібний, вічний рух – так людство вічно квапиться кудись, прагне чогось, – а чи й відає добре, чого саме? Хліба? Крові? «Се творить в моє споминання», – заповів Бог. І ось женуть кудись людей, а чи й самі вони біжать, і вже нікому несила їх зупинити, а на долю художника*

припадає відтворення того невпинного руху – прагнення, що ним так потрапила християнська церква людській натурі (3, с. 598).

Викладене вище переконливо доводить, що автор роману з допомогою характеристик світлотних елементів прискорення чи призупинення ритму відтворює художні ритмічні кольоративні схеми, використовувані митцем під час побудови композиції, у якій художній ритм є своєрідною формулою руху.

2. Відтворення художнього образу на основі закону симетрії: правильного розташування частин цілого відцентрово. Узаємовідношення *симетрія – ритм* є універсальним, що дає змогу письменнику відтворити через кольори внутрішнє відчуття гармонії і дисгармонії.

Програма розташування мозаїчних сюжетів відповідає візантійській системі: у zenіті центрального куполу – Уседержитель, нижче – чотири архангели; на барабані у простінках між вікнами – апостоли, на парусах – євангелісти. У консі центральної апсиди – Богородиця-Оранта, під нею – «Євхаристія» («Причастя»), нижче – святительський чин з архidiaконами та первосвящениками.

Сюжетно-тематичне вирішення живопису в Софії Київській гармоніює з архітектурно-конструктивною композицією. В апсиді під образом Богоматері-Оранти (Оранта – у ранньому церковному малярстві зображення людської фігури з молитовно розпростертими і піднятими вгору руками, пізніше – тип образу Богоматері [4, с. 147]) двома регістрами розташовані композиції Євхаристії (причастя) і святителів. Вертикаль ретранслює взаємозв'язок з образом Оранти настінні розписи центрального нефа, на південній стіні якого зображено дочки князя Ярослава, на північній – сини князя, напроти центрального олтаря – сам князь Ярослав, який разом із дружиною Іриною дарує модель храму Христові [6, с. 9]. Рух відтворених духовних потоків, спрямованих по вертикалі вгору, а також униз і вздовж стін, обмежено простором храму за принципом побудови духовної структури храму засобами архітектури й живопису [6, с. 9]. У такий спосіб досягається естетичний ефект і створюється художньо витончене релігійно-світоглядне враження цілісної замкненої моделі світобудови. Зауважимо, що подібний принцип визнавався провідним для східнохристиянської церкви.

Дослідження науковців засвідчують [4; 5; 6], що мозаїка найповніше втілювала естетичну піднесеність, перегукуючись із

блиском золота, багатством дорогоцінного каміння, коштовними прикрасами як ознаками найвищої краси. У мозаїці колір також досягав найвищого насичення та світлості, що вважалося основним виразом божества, – Божественного випромінювання, притаманного внутрішній суті предметів і людини (на землі все є світлоносним, оскільки наділене енергією Божества) [4, с. 144]. Художнє відтворення фрескових композицій у романі «Диво» розкриває не лише суголосність світоглядно-релігійних позицій митця, але й детермінованість цими позиціями динаміки тематичного розвитку й авторського спектрального вирішення в зображення провідних образів:

2.1. Просторова характеристика:

З одного боку, ідеться про грецьку традицію ритмічного розподілу головних об'єктів сакральної будівлі, яка передбачає визначення світло-тіньових відтінків залежно від руху сонця і сторін світу: *У князя [Ярослава Мудрого] турботи були державні, в Сивоока – людські... Сивоок узявся ще раз перемеряти розташування церкви, щоб вона стояла в точній відповідності до сторін світу. Використано було грецьке мистецтво міряти з допомогою тіні. Напрямок північ – південь визначався найкоротшою тінню, яку сонце кладе опівдні. Тепер треба було покласти до тої тіні простоспадлу лінію і вона дасть святу орієнтацію: схід – захід* (3, с. 535).

З іншого боку, просторова характеристика детермінується фресковою композицією, часто панорамною задля сприйняття її з віддаленого простору: *Той (Сивоок) сидів у своєму підхмар'ї ..., русявий велетень, якимось мовби не думаючи, навкидя, втуляв кубики смальти й різнобарвних каменів, не дбав за пригладженість, не вилизував, як Міщило, квапився, ніби гнали його в шию, різнобарвні кубики стирчали з накладки і так і саяк, здавалося, ніякого ладу немає в отих нагромадженнях смальти й камінців* (3, с. 600). Наведений фрагмент репрезентує ряди словосполучень *кубуки смальти / різнобарвні камені / нагромадження смальти і камінців*, які відтворюють просторовий хаос, водночас як першопочаток мистецької роботи з перероблення хаосу відповідно до мистецького задуму.

2.2. Співбуття у світобудові. Собор втілює ідею християнського світогляду: фактично мозаїчне звучання визначає головний емоційний та ідейний тонус храму, виокремлюючи ту частину, де відбувається богослужіння. Фресками розмальовані центральний і бокові нефі, трансепт і хори; розміщення передбачало триразовий окружний рух

глядача навколо підкупольного простору задля оглядання фресок [4, с. 147].

Митець протиставляє засобом живописних вирішень християнські (*пісноокі святі*) й язичницькі (*слов'янський / осінній сонцеворот*) світоглядно-релігійні маркери. Художній образ Сивоока репрезентовано як митця, який надає перевагу багатству природи рідного краю (*пишність золотистих лісів / щедрість ланів*) за примарні багатства інших земель (*пишноти Візантії / царств минулих і неіснуючих*), при цьому ідеться про перевагу духовного складника стосовно розуміння ваги рідної землі (*душевний спочинок*) і, відповідно, про значущість світосприйняття, сформованого під релігійним впливом на теренах, де зростав митець: *Сивоок... мав намір по завершенню розпису своїх веж розмахнутися попід отими пісноокими святими безмежжям слов'янського сонцеворота. Він змалює з одного боку осінній сонцеворот у пишності золотистих лісів, в щедрості ланів* (3, с. 614); *Осінній сонцеворот. Ввижався він йому пишнішим за всі багатства й пишноти Візантії і легенд про царства минулі й навіть неіснуючі. Йшов до змалювання сонцеворота через терпіння й великий труд над мозаїками, через спочинок душевний під присадистими склепіннями веж, готувався поволі до ще одного свого вичину на рідній землі, яку хотів вославити найвище* (3, с. 615).

2.3. Осмислення субстанції як духовного архітектонічного утворення. У наведених далі рядках подається зіставлення архітектурного вирішення із розумінням природного коловороту (*світляне коло*), яке є суголосним із гармонією будівлі, яка у свою чергу утілює ідею єдності (*круглі бані / медові бортні; прихована гармонійність / безупинність руху / ступінчастість; небо / земля*): *А храм ніби розпростався, виповнював усе світляне коло... Храм ріс і ріс, з досконало виважених нижніх його громад піднімалися високі круглі бані, мовби побільшені медові бортні з прадавніх пуц, бані поступово вивищувалися до середини, ступінчасто, хвилясто сполучалися, щоб потім виштовхнути з-поміж себе баню найвищу, найближчу до неба, найголовнішу, а вже від тої бані всі частини споруди мовби опадали знов ступінчасто йшли донизу, в неоднаковості бань була прихована гармонійність, безупинність руху, кам'янистих мас, церква мовби плавала поміж землею й небом, внизу вона теж розтікалася, розпліскувалася то хвилястим*

бігом заокруглень – апсид, то довгою кам'яною опасанню, що пов'язувала всі бані в нерозривність, то двома великими баштами, які й зовсім одбігали од церкви, тільки й подаючи їй здалеку тонкі кам'яні руки-переходи (3, с. 528).

2.4. Трансформація внутрішнього стану; метаморфози:

З одного боку, ідеться про інтерпретацію мистецького твору, у якому спостерігаємо язичницьке світовідчуття, коли метаморфоза становить утілення душі в зображувані об'єкти (*душа зеленого дерева / душа каменю*), а також послідовне відтворення цього процесу в художній панорамі. Зауважимо, що вірування праукраїнців відтворюють сакральні об'єкти як такі, що володіють силою, а тому вони стають у просторовій ієрархії центром (*явище метапсихозу*): *Він відчував у собі дивне могуття; ось, зібравши всі барви моря і неба, він вихлюпне їх на вознесений над островом камінь, і камінь оживе, засяє, в нього вселиться душа, як у зелене дерево, станеться чудо, якого не зміг доконати сам Всевишній в день творіння, – така сила художника. Тож слався, художницьке вміння, з яким ніщо в світі не порівнюється ніколи!* (3, с. 437).

З іншого боку, так звана мистецька метаморфоза, яка полягає в двоплановості творчого процесу (перетворення використовуваного матеріалу для фресок – *смальти* – на вивершений зразок мистецтва). На прикладі наведеного далі уривку виокремлюємо спектральні характеристики загального тла фрески, представленого несумісними кольоровими й тематичними контрастами (*архангели вражали важкістю / барви зливались воєдино / сірий розчин / безладно повтикувані неоднакові скельця й камінці / дикий хаос*). Водночас ахроматичне *сіре* (не характерне для колористики християнської культури) тло перетворюється панорамно на коловорот поблисків залежно від ходу сонця: *Коли (Ярослав) став позад Сивоока і глянув на його роботу, вжахнувся. Знизу було видно Пантократора у великому медальйоні, знизу архангели ... вражали своєю важкістю (про Бога мови не було: він і геть був важкий якийсь, а не з легеньких сяйливих кубиків), знизу були барви, вони зливалися воєдино, хоч і не так, як у Міцила, а тут князь не бачив нічого, окрім сірого розчину, накладеного товстим шаром на стіну, і безладно повтикуваних у той розчин неоднакових скелець і камінців, гранями своїми повернутих врізнібіч, як попало, в дикому хаосі* (3, с. 601).

2.5. Традиційне уявлення про розквіт, розбудову, розвій

асоціативно до періоду року – осені: синтетичний образ (звуковий і хроматичний компоненти) характеризує *простір або певну місцевість*, тобто за локальною віднесеністю: *Сивоок <...> часто вимандрував у пустельність острова, <...> вимірював свій врубаний у камінь монастир і візерунчастий храм над ним, прикрашений мозаїками в двох панівних барвах: зеленій і синій – барви моря й неба, двох стихій, в змаганні з якими жив острів* (3, с. 436).

2.6. Побудова космонімної картини світу засобом кольороритму.

Центр мозаїчних композицій становить головна апсида. Зображення Богородиці – найбільше в мистецтві часів Київської Русі; має суцільне золоте тло, де золото інтерпретується як символ божественного світла й безмежного простору. Загальна тональність «Євхаристії» срібляста, проте зображення одноманітності, оскільки в межах висвітленої гами виступає виняткове багатство колористичних градацій як результат світлотіньових модуляцій. Художня інтерпретація розглядуваних тематичних композицій відтворюється з допомогою спектру *жовтий (золотий): Міцило викладав мозаїку на стіні під хорами – на прославляння засновника храму князя Ярослава. Працював повільно, ретельно, припасовував кубик до кубика з такою старанністю, що готова мозаїчна поверхня злилася в суцільний блиск, той блиск засліплював, несла було розібрати, що там зображено, – тільки сяяння, блиск, щоб знав кожен, хто підіймає очі, перед очима в нього Бог, Богородиця і князь, а все – всуціль світло, яріння, вогневість* (3, с. 600). У християнській символіці *пурпуровий, ясно-червоний, оранжевий і жовтий* дістають семантику священності, святості, ієрархічного верховенства – первісно осмислюваних як абсолютна і гранична повнява й ряснота; рельєф тла чергуванням сяючих і тьмяніючих полисків стає іманентною характеристикою живописного твору. У наведеному уривку виокремлюємо такий суголосний спектральний ряд, покликаний співвіднести високість влади Всевишнього і влади князівської: *сяяння / блиск / світло / яріння / вогневість*. Простір характеризується як суцільний (пор. *всуціль / скрізь* – по всіх місцях; всюди, повсюди [1, с. 1338]), що сприяє досягненню ефекту вищості і всеохопності влади.

3. Виразність живописного письма митця досягається шляхом організації націлених кольоративних векторів, які перебувають

у рівновазі, поєднуються, набувають послідовності й порядку. Композиційна рівновага (баланс) художніх образів складається з рівноваги головного й додаткового центрів – домінант, рівноваги між «плямами» (частина композиції) – і з рівноваги оптичних рухів форм у правій і лівій частинах композиції:

3.1. Колір як тло розвитку подій (*сонце – відбиття, світло (світлितиметься)*); тривалість і насиченість тону – *увесь день, однаково глибоко*): – *Чом кладеш не так, як Міщило? (князь) / – За сонцем іду. Хоч де буде сонце, знайде собі відбиття, і світлितиметься впродовж усього дня однаково глибоко* (3, с. 601). Письменник оригінальність живописного вирішення головного героя протиставляє за допомогою колористичного складника – *світлотності* – як критерію істинності буття доквілля, яке митець (Сивоок) відчував і відчуває протягом свого життя й мистецького шляху з перевагою життєвості як справжності переживання й відчування коловороту доквілля. Натомість інтерпретується як канонічна мистецька позиція митця Міщила, вибудована тогочасними релігійними стандартами і певною мірою така, що перебувала в дисонансі з живописною інтерпретацією Сивоока, який гармонійно поєднав язичницький (природний) і християнський вимір світу: *А в Міщила – блисне один раз на день. Та й що то за блиск? Без тепла, без глибинності, мов холодна крига* (3, с. 601).

3.2. Набуття стану кольору, сугестія кольорового образу. Подамо коментар про те, що відповідно до історико-культурних традицій розуміння праукраїнцями спектру кольори мали почасти магічне значення, оскільки на межі тисячоліть колір сприймався автономно. Відповідно, буттєвість виявляє будь-який об'єкт, який має іманентним певний колір. При цьому спектральна характеристика може подаватися як вторинна назва, утворена за «носієм», пор. (*спектральні характеристики*) *відтіння зеленого, синього, голубого / лазуровість; барва трав'яниста / сірокамінна; (світлотність) холодна зеленість / м'який дим: ... Він ходив понад берегом моря, підсвідомо визбирував нові й нові відтіння зеленого, синього, голубого, марилася йому барва трав'яниста, хоч жодної травинки не було серед каміння, висвічувала з передвечірніх глибин моря лазуровість, холодна зеленість патини і м'яких мохів виникала на зміну сірокамінній барві, що затоплювала острів, ніби м'який дим* (3, с. 437).

3.3. Архітектоніка світобудови через хроматичні показники. Композиційним вузлом живопису інтер'єру Софії є образ

Всесдержителя, до якого Богоматір звертається жестом піднятих до нього рук. У романі «Диво» зображувані об'єкти описуються як носії динамічних, так званих «рухливих» фонів, «сфотографованих» у певний момент свого буття. Саме для таких об'єктів характерні варіанти хромоструктури. Зауважимо, що автор часто описує об'єкт (у нашому дослідженні – *сонце*) у різній часо-просторовій площині, розгортаючи його кольорову характеристику (*сонце – біле, свинцеве / золоте, жовте / зелене / синє*): *Не важило, як називатимуться ті чи інші мозаїки. Пантократор, Оранта, Євхаристія з двічі намальованим Христом і апостолами, які бігли до Бога за його тілом і кров'ю, – так уявляли здоблення собору самі попи. А для Сивоока там було тільки сонце в тисячних розблисках смальти золотої, синьої, зеленої; зелене сонце деревлянських лісів, жовте сонце ранків його дитинства, біле в розпеченості болгарських планин і свинцеве сонце в емволах константинопольської Меси перед тим, як його осліпити, і тихе золото сонця над вечірніми садами, і співучість променів на жіночій волоссі* (3, с. 598).

Роман «Диво» Павла Загребельного відтворює мистецький поступ художника, де естетизація світлотних контрастів корелює з чуттєвим складником – *барви народжувалися / жили / вигравали / мінилися; він починає жити барвами / відчуває (відчувати – мати здатність сприймати щось, реагувати на щось // чуттям угадувати; здогадуватися* [1, с. 184]); підкреслимо, що розвиток естетичного порогу майбутнього митця формується значною мірою зосередженою увагою до відтінків (їх спогляданням), суголосних із відтінками природи, а також розвиток здатності відрізнити спектральні характеристики спостережуваних об'єктів. Чуттєвий складник перебуває в тісному взаємозв'язку з життєвими періодами, почуттєвими враженнями, які в подальшому відіграли важливу роль у становленні художнього героя як митця: [*Полум'я...*] *Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шугне звідти чорне і злякано сховається за миготливу червоність, бужкова каламуть розчиняється в ніжній синяві, – барви народжувалися, вигравали, мінилися, барви жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі... пливли на Сивоока, проходили крізь нього, і він відчував, що починає жити цими барвами, оцими вогняними спалахами* (3, с. 29).

Автор історичного роману послідовно провадить думку про те,

що **майстер / митець** (а) той, хто працює в якому-небудь виді мистецтва; б) людина, обізнана, вправна у якій-небудь справі; майстер [1, с. 668]) формується реалізацією й тісним взаємозв'язком таких складників: *відчуття (переживання) краси – обдаровання – творення (відтворення) – життя: Та хіба ж про це можна розповісти? Тільки відчувати може людина красу, можна тільки пережити, і лиш той, хто її відчував, може творити наново, тільки в тому є справжнє обдаровання* (3, с. 520); *Сивоок... жив тепер тільки великим ділом свого життя, жив у барвах, у їхньому світінні, у їхньому співі* (3, с. 599).

Реалізація митця розуміється як досягнення *гармонії* у відтворюваній дійсності, причому твір мистецтва витворюється із відпочатку окремих одиниць, сакральний взаємозв'язок який віднаходить митець з допомогою важкої праці і відчуття суголосності складників (*гармонія: джерела й початки / склужоченість речей / суголосність речей / річ світу*): *Наставало тепер те найголовніше, задля чого, на думку Сивоокову, принесено всі пожертви й зусилля: розпочиналося таємниче й незбагненне навіть для того, хто стояв коло джерел і початків. З нічого ти твориш ще одну річ для світу, додаєш до нього те, чого світ не знав і ніколи б не спромігся витворити сам у своїй байдужняві й безладді. Ти вносиш високу гармонію в склужоченість речей, ти – творець* (3, с. 600).

Викладені вище рядки дозволяють також подати як співвідносні поняття *творець / митець* на основі актуалізації спільного компонента «той, хто створює майстерно ретранслює засобом мистецького твору духовну цінність» (пор.: **творець** – 1. Той, хто створює матеріальні або духовні цінності // засновник, основоположник чогось [1, с. 1435] / **митець** – той, хто працює в якому-небудь виді мистецтва; людина, обізнана, вправна у якій-небудь справі; майстер [1, с. 668]). Виявляємо також авторську інтерпретацію поняття *творець*, яка полягає в суголосності (*ново-творіння як відкриття*) – **творець** – 2. За релігійними уявленнями – надприродна істота, яка створила світ [1, с. 1435]. З урахуванням викладеного вище можемо подати такі семантичні реалізації в романі «Диво»:

– творіння майстра, за своєю довершеністю й майстерністю людством зіставне з дивом (диво асоціюється насамперед із Творцем); ідеться про створення нової *художньої* реальності, коли світ відносного засвідчує водночас відчуття реальності Абсолютного, тобто рукотворне

виявляється через свого провідника-художника: *Ще й не відкриті, заставлені дерев'яними помостами, мозаїки головної бані горіли таким вогнем, що прості люди, попадаючи в церкву, заплющували очі й німіли від чуда, і ніхто не вірив, що таке можуть створити людські руки, надто ж – руки лиш одного-єдиного чоловіка* (3, с. 607);

– довершеність як віднайдення нових значень у своїй праці, які стали результатом невпинної праці й високої майстерності: *Сивоокові гаразд відоме було відчуття: якщо створене тобою здавалося зроблене кимось іншим – набагато здібнішим за тебе, коли сам дивувався і не вірив, що то твоя праця, – отоді й був справжній успіх* (3, с. 607);

– мистецьким може уважатися твір, який містить виразне ціннісно-оцінювальне спрямування: *У фресках, якими здобив вежі, Сивоок прагнув не просто до свободи творення – намагався підсвідомо передати свої судження про світ і людей, тому вважав усе інше дріб'язком, не вартим уваги, і вельми невдоволений був, коли відривали його від улюбленої роботи* (3, с. 609).

В аналізованому романі порушено питання ролі мистецтва в житті людства загалом, митця – зокрема. Нині усталеним є дефініційне розуміння мистецтва як естетичного освоєння світу в процесі художньої творчості, коли відбувається відображення дійсності в конкретно-чуттєвих образах відповідно до певних естетичних ідеалів [5, с. 354]. За нашим спостереженням, для головного героя – митця – головним важелем є мистецтво відтворення гармонії природи й утілюваної ідеї мовою спектру, коли ідеться про співвідносні ряди малярство (ремесло) – мистецтво; маляр – митець, побудовані за висхідним принципом відповідно до рівня майстерності, а також когнітивної й ціннісної реалізацій: *Для нього тепер головне полягало не в тому, що мав зображувати, а як. Саме мистецтво важливе, а не постаті, які воно передає. Постаті змінюються, одним подобаються такі, другим – ще якісь, а малярство, якщо воно є, зостається навіки* (3, с. 598).

Виходячи з того, що мистецький твір має складну архітектоніку, інтерпретовану на рівні чуттєвих кодів, вагомим стає критерій калітативності, що дозволяє говорити про вимір культурної форми, зорієнтованої на вироблення світоглядних знань, ціннісних орієнтацій та ідеалів. Відповідно, мистецький твір співвідносний з такими

поняттями, як-от:

– *життєвий сценарій*, позначений глибинними внутрішніми переживаннями (у тому числі реалізація свободи творчості) / *творча напруга*: **Важить не те, хто будував, хто вистраждав цілим життям своїм у великій творчій напрузі цю споруду, важить не талант і не труд, а тільки те, хто стояв над цим, під чиею рукою все звершилося** (3, с. 537);

– *чуттєвий досвід* / *культурна форма (фреска, мозаїка) як система художньо-відображувальних засобів* (створювана аналогічно до закономірностей трансформації індивідуальної свідомості художника суб'єктивна реальність): **І через багато віків, коли зазвучать для когось оці старі барви, оживе тоді в них, може, і погляд, і серце Сивоокове, мов у променях сонцевороту** (3, с. 607); **І не треба довго стояти перед цими мозаїками, бо нічого вони не скажуть, а тільки вранішня зоря може прошепотіти його ім'я, сховане століттями, або продзвенить воно в золоті променів незгасного сонця над прадавнім Києвом** (3, с. 607).

Роман «Диво» Павла Загребельного інтерпретує художню панораму, створену митцем, як: а) рівновагу, яка передбачає рухливе співвідношення кольорів спектру / подвійне тло (релігійно-тематичне й зовнішнє – зображення *сонцевороту* шляхом перевтілення картин реального світу з допомогою відповідного знакового матеріалу – *кольору, простору, світла*); б) трансформацію форми і змісту згідно з мистецьким задумом і відповідно до критеріїв гармонії, надання зображенню естетичного значення (кодування соціокультурної інформації в зображуваних образах; кореляція чуттєвого складника й поведінкової реляції образу); в) світлотний контраст, створюваний на рівні *ритму*; г) симетрії і рівноваги спектральних і ахроматичних кольорів; ґ) контраст кольорів, який становить композиційний закон, оскільки є основою виразності зображення і має безпосереднє відношення до конструктивної ідеї твору – кодування семіотичних засобів релігійно-світоглядних поглядів митця як носія культури (безпосереднє кольоропозначення, що характеризується багатозначністю, суперечливістю, – розуміння митцем світобудови з позиції моно / політеїзму).

Лінгвокогнітивна інтерпретація дає змогу виокремити співвідносні ряди: а) *малярство (ремесло) – мистецтво; маляр – митець*, побудовані за висхідним принципом відповідно до рівня майстерності, а також когнітивної й ціннісної реалізацій; б) *мистецький твір* /

життєвий сценарій; життєвий досвід / культурна форма (фреска, мозаїка), складники яких перебувають у зв'язках детермінації.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій / В. С. Горський. – К., 1996. – 378 с.
3. Загребельний П. А. Диво : [роман] / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2001. – 638 с.
4. Кравич Д. П. Українське мистецтво : [навч. посібник] / Д. П. Кравич, В. А. Овсічук, С. О. Черепанова : у 3 ч. / передм. проф. С. Павлюка // Мalarство Київської Русі. – Ч. 2. – Львів : Світ, 2004. – 268 с. – С. 51–155.
5. Подольська Є. А. Кредитно-модульний курс культурології : [навч. посібник] / А. Є. Подольська, В. Д. Лихвар, Д. Є. Погорілий. – К. : Фірма «Інкос», 2006. – 368 с.
6. Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис // Настінні розписи / Ф. С. Уманцев. – К. : Либідь, 2002. – 328 с. – С. 35–46.
7. Философский энциклопедический словарь / С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – [2-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
8. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. – Т.І. – Нью-Йорк, 1965. – С. 93–103.
9. Щербина В. Г. Практична композиція : [навч. посібник] / В. Г. Щербина. – Кривий Ріг, 2009. – 180 с.

Стаття надійшла до редакції 24.07.2017 р.

УДК 811.161.2*276.6:641

О. А. Остроушко

СТРУКТУРНІ ТИПИ НАЗВ СТРАВ У «ПРАКТИЧНІЙ КУХНІ» ОЛЬГИ ФРАНКО

Остроушко О. А. Структурні типи назв страв у «Практичній кухні» Ольги Франко.

У статті проаналізовано більше 1000 найменувань страв із кулінарної книги Ольги Франко «Практична кухня». З'ясовано, що однослівні найменування (близько 14 %) засвідчують типові для української мови способи утворення назв страв та семантичні зміни, що при цьому відбуваються; наведено приклади суфіксальних дериватів, назв, утворених лексико-семантичним способом та шляхом запозичення.

Визначено та описано основні типи складених найменувань страв, більшість із яких становлять двоскладні словосполучення (більше ніж 68 %). Типовими для них є структури з головним іменниковим компонентом та залежним прикметником (дієприкметником) чи іменниково-прийменниковим сполученням. Залежні компоненти у своїй більшості вказують на необхідні інгредієнти страви або способи кулінарної обробки продуктів. Водночас назви не містять надмірної деталізації. Описано способи

подальшого ускладнення базових структур та утворення на їх основі три-, чотири- та п'ятикомпонентних назв страв. У проаналізованих назвах страв засвідчено майже повну відсутність образних найменувань і таких, що містять яскраво виражену оцінку.

Ключові слова: гастрономічний дискурс, кулінарна книга, назва страви, складене найменування, словосполучення.

Остроушко О. А. Структурные типы названий блюд в «Практической кухне» Ольги Франко.

В статье проанализированы более 1000 наименований блюд из кулинарной книги Ольги Франко «Практическая кухня». Акцентируется внимание на том, что однословные наименования (около 14 %) демонстрируют типичные для украинского языка способы образования названий блюд и семантические изменения, которые происходят при этом; приводятся примеры суффиксальных дериватов, названий, образованных лексико-семантическим способом и путем заимствований.

Описываются основные типы сложных наименований блюд, большинство из которых составляют двухсоставные словосочетания (более 68 %). Типичными для них являются структуры с главным компонентом – именем существительным и зависимым именем прилагательным (причастием) или именем существительным с предлогом. Зависимые компоненты в большинстве случаев указывают на необходимые ингредиенты блюда или способы кулинарной обработки продуктов. В то же время названия не имеют чрезмерной детализации. Описаны способы дальнейшего усложнения базовых структур и образования на их основе трёх-, четырёх- и пятикомпонентных названий блюд. В проанализированных названиях блюд практически полностью отсутствуют образные наименования и содержащие ярко выраженную оценку.

Ключевые слова: гастрономический дискурс, кулинарная книга, название блюда, сложное наименование, словосочетание.

Ostroushko O. A. Structure types of names of dishes in Olha Franko's "Practical cuisine".

The article is concerned with revealing and describing of main structural types of names of dishes in Olha Franko's cookery book "Practical cuisine". The term "names of dishes" means first components of culinary recipes, their titles. The author overviews main lines of modern research of gastronomic discourse, in particular linguistic studies. The fact is ascertained there are not enough research papers in Ukrainian linguistics analyzing Ukrainian gastronomic discourse. The general description of cookery books as special editions for using is made. Also these books have historic and social value, reflect changes in material culture of society, in food culture, collective consciousness, style of life of different social class etc. More than 1 000 names of dishes in Olha Franko's cookery book "Practical cuisine" are analyzed. One-word names are 14 % of all names. They demonstrate typical for Ukrainian language ways of formation of names of dishes and semantic changes: the article contains examples of suffixal derivatives from names of food products, from verbs with meaning of culinary processes, examples of names derived by lexical-semantic method of derivation and by linguistic borrowing.

The main types of complex names of dishes are described. The most of them are two-part phrases (more than 68 %). The typical structures are substantive phrases with subordinate words expressed by adjectives, participles, and nouns with prepositions. In most cases

subordinate elements regardless of the grammatical form denote necessary ingredients of the dishes and methods of food processing. The dependent components in significantly fewer number of names indicate a qualitative characteristic of the dish (texture, color, taste) or derived from the name of the area where a certain method of cooking is distributed. Names are not massive in details. Methods of further complicating of basic structures and deriving three-, four-, and five-word phrases are described. There is almost complete absence of figurative names and those ones containing prominent assessment among analyzed phrases. The advanced studies are the further analyzing of culinary books published in different periods by using a comparable method. Such essays will reveal changes in gastronomic discourse due to various political, economic, and socio-cultural factors.

Key words: gastronomic discourse, culinary book, name of dish, complex name, phrase.

Потреба в харчуванні – одна з вітальних потреб людини, важливий чинник життєдіяльності індивіда, загалом його існування як живої істоти. Водночас добування, приготування, споживання їжі – процеси, марковані національно, культурно, соціально. Так, Р. Ханке відзначає, що їжа має як матеріальні, так і нематеріальні аспекти. Продукти харчування в суспільстві – це не тільки предмети споживання, що виробляються задля задоволення біологічних потреб, але «символічні ідіоми соціуму», які, впливаючи на всі сенсорні системи завдяки варіаціям у смаку, текстурі, ароматі, звуку, вигляді, часто передають враження й асоціації, які не здатні виразити слова в безпосередньому контексті використання [8, с. 222]. Є. Чередникова констатує, що в мистецтві приготування та споживання їжі, яке є однією з найдавніших сфер людської діяльності, виявляються «національно-специфічні, соціально-специфічні та економічно-специфічні етичні й естетичні норми поведінки» [5, с. 79]. Н. Устінова також підкреслює, що приготування їжі – це феномен культури; їжа не просто підтримує матеріальність і тілесність людини як живої істоти, але супроводжує її повсякденність і соціалізацію [3, с. 29].

Культура харчування як соціокультурний феномен була і є предметом розгляду науковців багатьох сфер: істориків, етнографів, соціологів, мовознавців, фольклористів, літературознавців. Зокрема, стислий огляд історичних та етнографічних праць, присвячених традиційній українській кухні та культурі харчування, наведено в публікаціях А. Цегельник та С. Яценка [4; 7]. Гастрономія як суспільний феномен, практики та системи харчування як продовження соціокультурного контексту розглянуто в докторській дисертації В. Ніколенка [2]. Літературознавці говорять про формування нового

жанру «кулінарної прози» та аналізують різні аспекти «кулінарної складової» в літературно-художньому тексті (наприклад, праці Н. Городнюк, В. Дмитренко, В. Докучаєвої, С. Ковпик, С. Філоненко).

Сферу харчування досліджують і лінгвісти. Передусім ідеться про різноаспектне вивчення відповідних тематичних груп лексики, зокрема й української (М. Волошинова, Е. Гоца, Н. Загнітко, З. Козирева, О. Котяш, О. Новіцька, Л. Струганець, С. Яценко). Дослідники, вивчаючи історію назв продуктів харчування, страв, напоїв, кухонного начиння, аналізуючи широкий діалектний матеріал, акцентують на тісному зв'язку досліджуваних лексико-тематичних груп із матеріальною культурою українського народу. Предметом уваги українських лінгвістів стала й термінологічна кулінарна лексика (О. Приймак, С. Руденко, М. Симонець та ін.).

У сучасних лінгвістичних дослідженнях ідеться про особливе інформаційно-комунікативне та когнітивне середовище – гастрономічний (кулінарний, глютонічний) дискурс, який вивчають із позицій лінгвокраїнознавчого, лінгвокультурологічного, лінгвосеміотичного, прагматичного підходів (М. Бондар, Я. Браницька, П. Буркова, Е. Гашимов, Н. Головницька, Д. Гулінов, С. Захаров, А. Земскова, Л. Єрмакова, Є. Капелюшник, О. Ковальчук, Н. Лосєва, І. Мирошніченко, А. Олянич, І. Пахомова, Є. Пожидаєва, М. Прокурат, М. Ундрицова, Є. Чередникова). Увагу мовознавців привертають мовна репрезентація концепту «їжа», гастрономічна (кулінарна) метафора, компоненти-гастроніми у складі фразеологізмів, проблеми перекладу гастрономічних компонентів різноманітних текстів. Досліджуються особливі типи текстів, властиві гастрономічному дискурсу, зокрема: тексти кулінарних рецептів, реклама продуктів харчування, кулінарні книги. Науковці акцентують на національно-культурній орієнтації гастрономічного дискурсу, наявності в ньому знаків загальнонародської та національної культури, соціальних, гендерних характеристик. Дослідження виконуються на матеріалі англійської, німецької, французької, іспанської, перської, турецької, китайської, російської, польської мов. На жаль, поки відсутні лінгвістичні розвідки, у яких було б здійснено систематичний аналіз українського гастрономічного дискурсу. З. Козирева зазначає: лексико-семантична група «їжа» поки що залишається найменш дослідженою, хоч, маючи безпосередній зв'язок із реальною дійсністю, культурою, звичаями, побутом народу,

будучи незамкнутою системою, маючи широкі синтагматичні зв'язки, «становить безсумнівний інтерес для дослідження» [1, с. 48].

Сказане обґрунтовує актуальність нашої розвідки, яка має на меті визначити й описати основні структурні типи назв страв у кулінарній книзі Ольги Франко «Практична кухня».

Кулінарні книги – особливий, утилітарний, тип друкованих видань, який останнім часом набув особливої популярності. Основне їх призначення – бути практичним керівництвом для господарок (гендерний аспект, який яскраво виявляється в цих книгах, вартий окремого дослідження) у їх щоденних турботах, як і чим нагодувати всіх членів родини. Кулінарні книги – це передусім збірники рецептів страв. Добір рецептів, критерії їх упорядкування, інформаційна повнота рецептур, авторські коментарі, наявність ілюстрацій, схем, принагідних зауважень, додаткової інформації щодо окремих інгредієнтів, кухонного приладдя, дій господині, процесів, що відбуваються з продуктами при їх обробці, наведення порад щодо організації роботи на кухні – усе це та деякі інші моменти інформаційного наповнення роблять кожну з кулінарних книг унікальною. І будь-яка господиня, головне залежно від своєї кулінарної майстерності, може дібрати видання, яке найбільшою мірою відповідає її очікуванням.

Але кулінарні книги – це не просто керівництва з приготування страв і напоїв. Дослідники вказують на їх вагоме історичне та соціокультурне значення. Так, Е. Вішарт та А. Весселл говорять про те, що кулінарні книги є прекрасним зразком матеріальної культури, вони мають історичну та соціальну цінність, містять важливу інформацію про щоденне, буденне життя, як-от: ставлення до їжі, домашнього господарства, уявлення про ролі жінки [9]. Ці книги містять множини значень і різноманітних відомостей, вони є водночас і текстами, і об'єктами дослідження – прообрази їжі, втручання у спосіб харчування народу та суперечки про їжу та дім [9]. О. Яхно, аналізуючи дореволюційні та радянські видання кулінарних книг, зазначає, що останні – «енциклопедія радянського способу життя» [6, с. 49].

Не є винятком і українські кулінарні книги, які можна розглядати як яскраві свідчення змін не тільки в матеріальній культурі українського суспільства, але й у культурі харчування та побуту, суспільній свідомості, способі життя різних верств соціуму тощо. Особливе місце серед тиках видань посідають і кулінарні книги Ольги Франко.

Ольга Франко, невістка Івана Франка, була знаним кулінаром. У 1920-х роках вона закінчила у Відні дворічні кулінарні курси при Вищій школі сільського господарства (відділення кулінарії), усе своє життя куховарила, досліджувала та збирала різні рецепти. Є авторкою трьох кулінарних книг: «Кухня в таборі», «1-ша українська загально-практична кухня», «Всенародна кухня».

«1-ша українська загально-практична кухня» була вперше видана в Коломиї в 1929 році. Ця книга – збірка традиційних та авторських рецептів, які, за словами чоловіка Ольги, Петра Франка, «старанно випробувані» (Петро Франко написав передмову до першого видання книги). У 1990–1992 роках у львівському видавництві «Каменярь» вийшло два перевидання книги в літературному опрацюванні Оксани Сенатович.

Матеріалом нашого дослідження стали назви страв, дібрані методом суцільної вибірки із видання книги 1992 року. Під терміном «назва страви» маємо на увазі перші компоненти кулінарних рецептів, їх заголовки. Об'єкт нашого уваги – назви страв української кухні. Предмет дослідження – структурні типи назв українських страв у кулінарній книзі Ольги Франко «Практична кухня».

Загальна кількість проаналізованих назв становить 1063. Структурно вони поділяються на дві великі групи: 1) однослівні найменування; 2) складені найменування, що являють собою кількокомпонентні (здебільшого двокомпонентні) словосполучення.

Однослівних найменувань зафіксовано 158 (14,86 %), із яких 28 – назви окремих груп страв. Щодо останнього, це переважно множинна форма назви певної страви (напою) (15 найменувань), наприклад: *супи* (с. 25), *борщі* (с. 32), *юшки* (с. 36), *підливи* (с. 89), *паштети* (с. 97), *парені* (с. 147), *торти* (с. 185), *баби* (с. 199), *соки* (с. 219). До трьох назв груп страв авторка наводить синонімічні найменування: *холодники* (*холодні юшки*) (с. 23), *бульйони* (*м'ясні юшки*) (с. 30), *шпички* (*водички, лимонади*) (с. 207). Зауважимо, що таким способом найменування страв Ольга Франко послуговується доволі часто. Синонімічними виступають здебільшого власне українські та запозичені лексеми, загальноживані слова та діалектизми. У трьох випадках назви групи страв являють собою однинні іменники: *морозиво* (с. 192), *печиво* (с. 199), *варення* (*конфітур*) (с. 215). Десять назв, які вживаються на позначення груп страв, являють собою найменування продуктів харчування, що є основними інгредієнтами страв: *воловина* (с. 42), *свинина* (с. 72), *дріб* (с. 105), *риба* (с. 115), *ярина* (с. 127), *яйця* (с. 150), *гриби* (с. 153).

Однослівні назви страв у кулінарній книзі Ольги Франко засвідчують типові для української мови способи утворення назв страв та семантичні зміни, що при цьому відбуваються [1, с. 51–54], як-от:

1) суфіксальні утворення від назв продукту: *слив'янка*, *цибулівка*, *кукурудзянка* (с. 25), *грибівка*, *картоплівка* (с. 27), *горохівка* (с. 28), *баранівка* (с. 32) – назви супів, *сирники* (с. 160), *маківник* (с. 174) – назви виробів із солодкого тіста, *яблучник*, *апелсинівка* (с. 207), *порічківка*, *смородинівка* (с. 208) – назви напоїв (лимонадів). Зазначимо, що назви м'яса тварин як назви страв із них функціонують у складі словосполучень. Ми зафіксували лише один випадок уживання такого іменника як самостійної назви м'ясної страви: *ягнятина* (с. 71);

2) суфіксальні утворення від дієслівних основ, які вказують на спосіб приготування їжі (способи первинної обробки продукту, теплової обробки, формування продуктів у цілісну страву): *накладанці* (*канапки*, *бутерброди*) (с. 11), *перекладанець* (с. 21), *сіканець* (*фальшивий заєць*) (с. 44), *товканець* (*біфштекс*) (с. 45), *печеня* (с. 46), *краянци* (*шницлі*) (с. 56, 69), *завиванець* (с. 56, 182), *сіканці* (с. 56, 66), *краянци* (*філе*) (с. 76), *меленець* (с. 77), *плетінки* (с. 202). Як бачимо, однакові кулінарні процеси та способи обробки різних продуктів є основою формування багатозначності в назвах страв;

3) суфіксальні утворення від основ, що вказують на властивості страви (текстуру, колір, температуру, форму тощо): *пінники* (с. 20), *сухарики* (*бісквіти*) (с. 177), *сухарі* (с. 203), *хрусти* (с. 175), *пісковик* (с. 205), *холодець* (с. 61), *леденець* (с. 102), *рогалики* (с. 203), *круглянки* (*ватрушки*) (с. 173), *обаранки* (*кренделі*) (с. 204), *жовтець* (*майонез*) (с. 94). Щодо останньої назви, можемо говорити про мотивацію як за ознакою основного інгредієнта страви (4 сирі та 4 варені жовтки), так і за ознакою кольору (зроблений із такою кількістю жовтків соус має жовтий колір);

4) назви, утворені лексико-семантичним способом. Передусім ідеться про вживання в ролі назв страв найменувань продуктів (назв рослин, риб, частин туші тварин тощо): *баклажани* (с. 13), *нирки* (с. 44, 78), *вим'я* (с. 50), *мнюхи* (с. 122), *сочевиця* (с. 128), *шипінат* (с. 142). Засвідчено назви із семантичним перенесенням на основі подібності форми кулінарного виробу: *пальчики* (с. 204), *кружальця* (*пизи*) (с. 162);

5) запозичені лексеми: *форшмак* (с. 15), *бануш* (с. 39), *локишина*, *макарони* (с. 39), *полядвця* (с. 45, 61), *ростбіф* (с. 45), *бігос* (с. 61), *паприкаж* (с. 69, 109), *гуляш* (с. 75), *сервелат (саямі)* (с. 85), *бешамель* (с. 95), *шодо* (с. 96), *нугат* (с. 175), *зефір* (с. 194), *пунш*, *крюшон* (с. 213).

Більшість назв страв у кулінарній книзі Ольги Франко, як і в будь-якій іншій такій книзі, – складені найменування. Загалом їх зафіксовано 905 (85,14 %) (із них 9 складених найменувань уживаються як родові назви для груп страв, наприклад: *солодке тісто* (с. 19), *вуджені ковбаси* (с. 84), *маси для тортів* (с. 190). Серед них переважають двоскладні словосполучення – загалом 726 назв (68,3 %). Основними типами двоскладних структур є такі: іменниково-прикметникові (дієприкметникові), іменниково-іменникові, іменниково-прислівникові.

Словосполучення з головним словом – іменником і залежним прикметником або дієприкметником (363 назви, 34,15 %) поділяємо на групи залежно від семантики залежного компонента:

1) найбільшу кількість (146; 13,73 %) становлять словосполучення, у яких залежний прикметник вказує на продукт, який є або основним інгредієнтом страви, або тим компонентом, який надає страві особливого смаку: *огірковий холодник* (с. 24), *щавлевий борщ* (с. 33), *кров'яна кишка* (с. 86), *сардинова підлива* (с. 94), *картопляні котлети* (с. 137), *грибні консерви* (с. 156), *марципанові тістечка* (с. 173), *шоколадні тістечка* (с. 177), *вишневий торт* (с. 185), *вершкове морозиво* (с. 193), *вівсяний кисіль* (с. 196), *малинове парфе* (с. 197), *хлібний квас* (с. 210), *соснове пиво* (с. 212), *гірчичне масло* (с. 220);

2) 117 складених найменувань (11 %) являють собою словосполучення іменників із залежними дієприкметниками, які вказують на види кулінарної обробки продуктів (первинної, теплової, хімічної), спосіб формування страви. Так, дієприкметник (*під*)*смажений* уживається у 22 назвах, наприклад: *смажене підгорля* (с. 50), *смажена печінка* (с. 58), *смажений короп* (с. 118), *смажена картопля* (с. 137), *підсмажена кольрабі* (с. 139). 13 назв мають компонент (*за*)*печений*, як-от: *печені ребра* (с. 78), *печений шупак* (с. 116), *печена гуска* (с. 111); 7 – *тушкований*, наприклад: *тушкова печеня* (с. 73), *тушкова капуста* (с. 132). Також назви страв вказують на такі кулінарні процеси, як варіння, маринування, копчення, соління, в'яління, квашення, сушіння, заморожування, консервування, варіння

парою, наприклад: *варені кабачки* (с. 141), *мариновані печериці* (с. 154) (синонім – *оцтований*: *оцтовані оселедці* (с. 126)), *вуджена* (*копчена*) *риба* (с. 121), *солені гриби* (с. 156), *в'ялений судак* (с. 118), *квашені огірки* (с. 134), *сушені помідори* (с. 140), *морожена кава* (с. 197), *консервованій горошок* (с. 127), *парена булка* (с. 201) (для вказівки на цей процес уживається і прикметник *паровий*: *парове м'ясо* (с. 44)). Низка словосполучень містить дієприкметники, які вказують на спосіб механічної обробки продуктів та спосіб формування страви: *терте тісто* (с. 41), *січені легені* (с. 60), *завивана голова* (*рулет*) (с. 82), *товчені печериці* (с. 155), *перекладані тістечка* (с. 177). 25 назв страв містять вказівку на виготовлення страви способом фарширування. Але тільки три назви мають у своєму складі дієприкметник *фарширований* (с. 39, 57, 68), інші ж – діалектний відповідник *надіваний*, наприклад: *надіване порося* (с. 80), *надіваний крілик* (с. 114), *надівана наприка* (с. 139), *надівані яйця* (с. 150). Відзначимо, що лише в одній назві ми зафіксували прикметник *лінивий* на означення технологічно неповного процесу приготування страви: *ліниві пиріжки* (с. 163);

3) нечисельною виявилася група назв із залежними прикметниками – похідними від назв місцевості – 42 приклади (3,95%). Так, лише 14 найменувань страв містять прикметники, пов'язані з назвами української місцевості, наприклад: *український борщ* (с. 33), *капусняк* (с. 34), *ковбаса* (с. 86), *мазурик* (с. 176), *баба* (с. 200); *закарпатська гарбузівка* (с. 26), *плотиницька яринівка* (с. 27), *галицький борщ* (с. 34). Принагідно зауважимо, що «український соціальний колорит» засвідчено в 7 назвах із прикметниками *гетьманський* (*печеня* (с. 53), *короп* (с. 117), *млинці* (с. 160), *каша* (с. 166), *торт* (с. 187)) і *стрілецький* (*печеня* (с. 49), *ковбаса* (с. 85)). 6 назв мають компонент *англійський*: *зеленина* (с. 145), *тістечка* (с. 176), *налисники* (с. 182), *торт* (с. 188), *бріош* (с. 203), *хлібчики* (с. 204). Зафіксовано інші поодинокі відтопонімічні прикметники: *угорський суп* (с. 30), *французький бульйон* (с. 31), *віденський торт* (с. 186), *карлсбадські булки* (с. 202), *чеські калачики* (с. 205);

4) 20 складених назв (1,88%) мають залежний компонент – прикметник, що вказує на якісну характеристику страви (текстуру, смак, температуру, колір), наприклад: *розсипчаста каша* (с. 11), *крихкий торт* (с. 186), *солодка підлива* (с. 95), *гарячі накладанці* (с. 11), *жовта підлива* (с. 89). На відміну від популярних зараз назв

страв із вказівкою на їх поживність, калорійність, дієтичність тощо, в аналізованій книзі ми зафіксували лише два таких приклади: *бульйон дієтичний* (с. 32), *вітамінна паляниця* (с. 168);

5) 12 назв (1,13 %) мають у своєму складі присвійно-відносні прикметники, похідні від назв тварин. Такі назви здебільшого вказують на частину туші тварини, яку готують, як-от: *телячі ніжки* (с. 21), *баранячі нирки* (с. 67), *кролячі битки* (с. 114);

6) 26 іменниково-прикметникових назв (2,45 %) мають іншу мотивацію, наприклад, вказівку на простоту рецептури: *звичайна каша* (с. 39), *звичайна булка* (с. 201), тривалість процесу приготування: *довготривала булка* (с. 202), економність рецептури: *ощадний жовтець* (с. 94), образність: *снігові кулі* (с. 174) (різновид млинців; подібних образних назв у кулінарній книзі обмаль).

Серед двоскладних іменниково-іменникових словосполучень – назв страв (загалом зафіксовано 340 прикладів; 31,98 %) лише 5 безприйменникові (0,47 %), мають залежний компонент – власну назву, можливо, як вказівку на автора рецепта: *пюре Данусі* (с. 137), *галушки Марійки* (с. 161), *паляниця Наталі* (с. 167).

Інші назви мають залежний іменник із прийменником у таких відмінках (335 прикладів; 31,51%):

1) орудний відмінок із прийменником з (із) – 166 назв (15,62 %). Це може бути поєднання назви страви з назвою продукту – у такому разі залежний іменник вказує на той обов'язковий компонент нової страви, який робить її унікальною: *юшка з фрикадельками* (с. 36), *налисники з м'ясом* (с. 40), *сіканці з рисом* (с. 77), *зі сливами* (с. 77), *парень з вишнями* (с. 164), *пиріг зі сливами* (с. 171), *тістечка з конфітюром* (с. 176), *з кремом* (с. 178), *торт з ромом* (с. 187). Типовим є вираження у формі орудного відмінка назви начинки чи намазки ряду страв: *вареники з капустою*, *з ягодами*, *з повидлом* (с. 163), *з грибами* (с. 164), *грінки з печерицями*, *з мозком*, *з печінкою*, *з помідорами* (с. 19). І головний, і залежний іменники можуть бути назвами продуктів, які, поєднуючись, утворюють страву: *язик з помідорами* (с. 61), *курятина з підливою* (с. 106), *цупак з хроном* (с. 116), *морква з горошком* (с. 138), *шпинат з яйцями* (с. 142), *опеньки зі сметаною* (с. 154), *рис з яблуками* (с. 174). В одній назві залежний компонент вказує на спосіб обробки продукту: *печеня з надрізами* (с. 47);

2) родовий відмінок із прийменником з (із) – 115 назв (10,82 %). Такі словосполучення являють собою поєднання назви страви із

назвою продукту, який є її основним інгредієнтом: *галушки з манки* (с. 38), *форшмак з телятини* (с. 55), *завиванець з голови* (с. 81), *кружолояти з курятини* (с. 105), *підбивка з курки* (с. 106), *з індика* (с. 110), *пульпети з риби* (с. 120), *котлети з оселедців* (с. 125), *парень з рису*, *з булки*, *з капусти* (с. 147), *з гороху*, *з гарбуза* (с. 148), *зі шпинату* (с. 149), *пінник з яблук* (с. 181), *узвар з апельсинів*, *з вишень*, *зі сливок* (с. 191), *морозиво з кавуна* (с. 193);

3) місцевий відмінок із прийменниками у (в), на – 42 назви (3,95 %). Залежні компоненти можуть вказувати на інгредієнти страви, а також на кухонне начиння, необхідне для її приготування, наприклад: *яблука в тісті* (с. 14), *затирка на молоці* (с. 35), *шинка в тісті* (с. 60), *печеня в майонезі* (с. 73), *шинка у вині* (с. 83), *тісто на сирі* (с. 169); *мозок у мисочках* (с. 20), *гуска на рожні* (с. 111), *крілик на дико* (с. 113). Зафіксовано й образну назву: *яйця у сорочечках* (с. 12) (те, що зараз більш відомо як *яйця-пашот*);

4) родовий відмінок із прийменниками до, для, без (9 прикладів; 0,85 %): назви з прийменником *без* вказують на відсутність у рецептурі страви інгредієнта, який там звичайно наявний: *булка без яєць* (с. 202); з прийменниками *для* і *до* – на призначення страви: *клеїк для дітей* (с. 23), *підлива до котлет* (с. 95), *начинка до паштетів* (с. 88);

5) знахідний відмінок із прийменником на (3 приклади): *тісто на пиріг* (с. 158), *щавель на зиму* (с. 142), *рижики на зиму* (с. 153). Ці назви також вказують на призначення страви.

Зафіксовано 18 складених назв страв (1,69 %), що являють собою іменниково-прислівникові словосполучення, у яких залежний компонент передає інформацію про особливості приготування страви, властиві певній території, народу, окремій особі, наприклад: *телятина по-коломійськи* (с. 54), *голова по-французьки* (с. 57) (також *качка* (с. 112), *горошок* (с. 127), *печериці* (с. 154), *салат* (с. 143), *щупак по-сверейськи* (с. 116), *картопля по-італійськи* (с. 135), *яйце по-мадярськи* (с. 150), *м'ясо по-строгановськи* (с. 46). Два словосполучення містять прислівник *нашвидкуруч*, який акцентує на нетривалості, швидкості приготування: *галушки нашвидкуруч* (с. 38), *баба нашвидкуруч* (с. 199).

Зафіксовано лише дві назви – словосполучення прикладкового типу: *підлива провансаль* (с. 94), *підлива-вінегрет* (с. 95).

Лише одна назва являє собою сполучення слів, поєднаних сурядним зв'язком: *яблуківка і грушівка* (с. 23).

Назв страв, які містять три та більше компонентів, зафіксовано загалом 170 (15,99 %). Серед них більшість – трикомпонентні структури (153 приклади; 14,39 %), які чітко поділяються на два типи:

1) ускладнення опорного двоскладного словосполучення залежним компонентом, який виконує функцію уточнення та конкретизації, – іменниково-прийменниковою конструкцією (27 назв), прикметником (дієприкметником) (12 назв), прислівником (1 назва). Форми та семантика компонентів такі ж, як і у двоскладних структурах, наприклад: *свіжі ягоди в тісті* (с. 14), *зелена квасоля зі сметаною* (с. 129), *крижке тісто на пиріжки* (с. 157), *гречана каша з шинкою* (с. 166), *віденський торт з мигдалем* (с. 186); *гостра цибулева підлива* (с. 92), *смажені надівані печериці* (с. 155), *американський пшеничний хліб* (с. 203); *бульйон з рисом по-італійськи* (с. 32).

П'ять назв являють собою сурядне словосполучення, ускладнене залежним іменниковим або прикметниковим (дієприкметниковим) компонентом, наприклад: *щупак або судак з печерицями* (с. 116), *маринована осетрина або короп* (с. 121);

2) опорний компонент – однослівна назва страви має залежний компонент, виражений словосполученням: іменниково-прикметниковим (дієприкметниковим) (67 назв; 6,3 %), іменниково-іменниковим (7 назв), дієприкметниково-іменниковим (дієприкметниковим зворотом) (6 назв), наприклад: *хлібчики з наприкованою бринзою* (с. 22), *телятина в апельсиновій підливі* (с. 57), *баранина з солодкою капустою* (с. 68), *салат у масляній підливі* (с. 143), *торт з лісових горіхів* (с. 187); *битки в підливі з цибулі* (с. 64), *помадка для прикрашання тортів* (с. 189); *картопля, надівана грибами* (с. 136), *водичка, настояна на ізюмі* (с. 208).

Ускладнення структури може відбуватися і шляхом приєднання до опорного компонента залежних супідрядних іменників (19 прикладів; 1,79 %) чи прикметників (6 назв; 0,56 %): *студенець з мозку і печінки* (с. 104), *пюре з вершиками і хроном* (с. 137), *парень з капусти і рису* (с. 149), *каша з жита або пшениці* (с. 166), *узвар з абрикосів або персиків* (с. 191); *лимонне і апельсинове морозиво* (с. 194).

Три назви являють собою приклади інших структур із різними синтаксичними зв'язками: *фрукти, морозиво, киселі* (с. 191) (назва групи страв), *вишнівка, малинівка і порічнівка* (с. 23), *ожинівка і холодник з бузини* (с. 24).

14 назв (1,32 %) структурно є чотирикомпонентними словосполученнями, які утворені або шляхом об'єднання двох двокомпонентних назв в єдине структурно-сміслову ціле (6 прикладів, як-от: *воловий мозок у білій підливі* (с. 52), *горіховий торт з вершиковою масою* (с. 185)), або шляхом приєднання до опорного слова залежної трикомпонентної сполуки (8 прикладів, як-от: *суп із свіжих рижиків або печериць* (с. 26), *паштет з телячої печінки і ярини* (с. 97), *пиріг з тертого чорного хліба* (с. 171).

Лише три назви (0,28 %) страв у кулінарній книзі Ольги Франко являють собою складні п'ятикомпонентні структури з різними типами зв'язку: *студенець з щука, карася, судака або ляца* (с. 120), *смажені млинці з цвіту акації і бузку* (с. 198), *водичка, настояна на листі чорної смородини* (с. 207). Зауважимо, що в кулінарних книгах пізнішого періоду і в сучасних виданнях багатоконпонентні назви страв (з кількістю компонентів від 3 до 7) значно поширеніші.

Проведений аналіз структурних типів назв страв у кулінарній книзі Ольги Франко засвідчує практичне, утилітарне призначення видання. Назви страв, які виступають першим – заголовним – компонентом дібраних авторкою кулінарних рецептів, виконують інформативну функцію, вказуючи головне на тип страви, основний та / або додатковий інгредієнти, рідше – на спосіб кулінарної обробки продуктів. У досліджених назвах страв відсутня надмірна деталізація, хоч рецепти здебільшого доволі складні, передбачають використання значної кількості інгредієнтів. Скажімо, для приготування *паштету з качок* (с. 98), крім самих качок, необхідно також: імбир, масло, бульйон, солонина, печінка, терта булка, сіль, яйця, перець, французьке тісто, цибуля, палений цукор, оцет.

Більшість назв страв являють собою складені найменування, що є типовим для кулінарних книг, оскільки дає змогу посилити інформативність найменування. Прикметним для книги Ольги Франко є майже повна відсутність образних назв, оцінних найменувань, в основу яких покладено певні соціально чи культурно зумовлені асоціативні смисли. Відсутні також умовні назви. Винятком до певної міри можуть бути проаналізовані приклади з компонентом, утвореним від назви місцевості, народу чи особи. Але в загальному контексті книги й такі назви швидше виконують функцію інформування, а не оцінки.

Доволі обмеженим є перелік схем, за якими утворені словосполучення – назви страв, що є переважно структурами з опорним іменником та залежним прикметником (дісприкметником) чи іменниково-прийменниковим сполученням. Найчастотнішими компонентами назв є найменування продуктів – інгредієнтів страви.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в зівставному аналізі кулінарних книг, виданих у різні періоди останнього століття. Такі розвідки дадуть змогу виявити зміни в дискурсивних практиках гастрономії, зумовлені соціокультурними, політичними, економічними та іншими чинниками, а також можуть засвідчити вплив гастрономічного дискурсу на різні сторони життя українського суспільства.

Література

1. Козирева З. Г. Українська когнітосфера «їжа» як предмет лінгвістичного дослідження / З. Г. Козирева // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». – 2014. – Вип. 29. – С. 48–55.
2. Ніколенко В. В. Гастрономічні детермінанти суспільного життя : соціологічний вимір : дис. ... д. соціол. наук / В. В. Ніколенко. – Дніпропетровськ, 2015. – 441 с.
3. Устинова Н. А. Пищевой код как символизация пищевой традиции (на материале говоров Среднего Приобья) / Н. А. Устинова // Вестник Томского гос. ун-та. – 2010. – № 333. – С. 28–31.
4. Цегельник А. О. Формування культури харчування : до історіографії проблеми / А. О. Цегельник // Питання культурології. – 2013. – № 29. – С. 146–152.
5. Чередникова Е. А. Аксиологические характеристики гастрономического дискурса / Е. А. Чередникова. – Вестник Московского гос. обл. ун-та. Серия «Лингвистика». – 2011. – № 5. – С. 78–82.
6. Яхно О. Н. Полезные книги о вкусной пище : традиция XIX в. и советский эталон питания / О. Н. Яхно // Вестник РУДН. Серия «История России». – 2007. – № 3. – С. 48–54.
7. Яценко С. А. Традиційна народна їжа як предмет етнографічного дослідження / С. А. Яценко // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2006. – Вип. 28. – С. 233–236.
8. Hanke R. Mass Media and Lifestyle Differentiation : An Analysis of the Public Discourse About Food [Електронний ресурс] / R. Hanke // Communication. – 1989. – Vol. 10. – P. 221–239. – Режим доступу : <http://bhanke.apps01.yorku.ca/wpcontent/uploads/2016/07/hanke1989a.pdf>
9. Wishart A. Recipes for Reading Culinary Heritage : Flora Pell and Her Cookery Book [Електронний ресурс] / A. Wishart, A. Wessell. – Режим доступу : http://recollections.nma.gov.au/issues/vol_5_no_1/papers/recipes_for_reading_culinary_heritage

Список джерел ілюстративного матеріалу

Франко О. Ф. Практична кухня / О. Ф. Франко ; літ. опрацюв. О. П. Сенатович, худож. І. П. Плєсканко. – [2-е вид.]. – Львів : Каменяр, 1992. – 238 с.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

РОЛЬ ПОРІВНЯННЯ У СТВОРЕННІ ОБРАЗУ ДЕРЖАВИ В АНГЛОМОВНІЙ КАНАДСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Приходько І. В. Роль порівняння у створенні образу держави в англomовній канадській поезії.

Статтю присвячено дослідженню стилістичного потенціалу порівняння як засобу створення образу держави в англomовній канадській поезії XVIII–XXI ст. Особливу увагу приділено структурним та семантичним особливостям досліджуваного тропу. У результаті аналізу семантичного значення об'єктів, з якими порівнюється держава, і виявлення підстави для їх порівняння встановлено, що канадська держава порівнюється в аналізованих поетичних текстах з неживими предметами за різними параметрами.

Ключові слова: образне порівняння, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння, образ держави, англomовна канадська поезія.

Приходько И. В. Роль сравнения в создании образа государства в англоязычной канадской поэзии.

Статья посвящена исследованию стилистического потенциала сравнения как средства создания образа государства в англоязычной канадской поэзии XVIII–XXI вв. Особенное внимание уделяется структурным и семантическим особенностям исследуемого тропа. В результате анализа семантического значения объектов, с которыми сравнивается государство, и выяснения основания для их сравнения устанавливается, что канадское государство сравнивается в анализированных поэтических текстах с неживыми предметами по разным параметрам.

Ключевые слова: образное сравнение, субъект сравнения, объект сравнения, образ государства, англоязычная канадская поэзия.

Prykhodko I. V. Role of simile in the creation of a state's image in English-Canadian poetry.

One of the main stylistic means of imagery's creation in literature is simile. This comparative figure of speech is for a long time in the limelight of linguists and specialists in literature and studied from the different approaches on the basis of various languages, in the works of different writers, poets etc., but in spite of this many problems in simile's studying remains disputable or untouched upon. This article is devoted to study of the stylistic potential of simile as a means of creation of a state's image in English-Canadian poetry of the XVIII–XXI centuries. Special attention in the article is drawn to the structural and semantic peculiarities of simile in analyzed poems. In modern linguistics there are numerous approaches to the structural classification of simile: in different philological researches there are different points of view about quantity of simile's components, their number varies from two to five. But the majority of researchers of this stylistic device considers that it consists of at least three main components: a subject of comparison (comparandum), an object of

comparison (comparatum) and a basis for comparison (tertium comparationis). Some linguists add to these basic components some extra ones. For example, to such extra component belong a comparative formant, which is usually a structural part of speech (conjunctions or prepositions), and a conclusion from a comparison, which is new information received in the result of simile. Their consideration allows to understand the inner meaning of simile better, so in this paper analyzing the instances of state's simile in English-Canadian poetry we take into consideration all five components.

The instances of the simile were also classified in accordance with the meaning of the object of comparison. It was determined in the research that the prevalent model of the state's simile in English-Canadian poetry of the XVIII-XXI centuries is based on the comparison with an inanimate object. Herewith the basis for comparison in all cases differs. In the article we give the examples of the state's comparison with such inanimate objects as a shield, a piece of paper, a paradise and a wind, explain the basis for comparison of these similes and make a conclusion from it.

Key words: simile, a subject of comparison, an object of comparison, state's image, English-Canadian poetry.

Одним з невід'ємних атрибутів поезії, як відомо, є образність, специфіка якої полягає в передачі своєрідного індивідуально-авторського сприйняття й оцінки навколишнього світу за допомогою різноманітних мовних засобів. Серед усіх мовних засобів, які дають змогу авторові поетичного тексту втілити свій творчий задум, особлива роль належить виражальним засобам (тропам), зокрема й образному порівнянню.

Порівняння як образотворчий засіб перебуває в центрі уваги дослідників ще з часів Аристотеля. На сьогодні в лінгвістиці є ціла низка наукових розвідок, у яких представлено дослідження відповідного тропу в семантичному (Д. Ащурова, А. Вежбицька), стилістичному (І. Кучеренко, І. Арнольд, О. Некрасова), семасіологічному (Н. Таценко), фразеологічному (М. Шанський, О. Селіванова, О. Молотков), когнітивному (Л. Присяжнюк, К. Лернер, В. Куперман) напрямках.

Попри те, що образне порівняння вже неодноразово було предметом лінгвістичних досліджень, окремі аспекти його функціонування в поезії донині залишаються недостатньо висвітленими, насамперед мало вивченим є функціонування порівнянь у канадській поезії, що й визначає актуальність представленого дослідження. Метою статті є визначення структурних та семантичних характеристик образних порівнянь, спрямованих на формування образу держави в англійських канадських поетичних текстах XVIII–XXI ст.

У сучасному мовознавстві образне порівняння визначають як стилістичний прийом, суть якого полягає в частковому уподібненні

двох об'єктів дійсності (або їх властивостей), які належать до різних класів [3, с. 187]. Відштовхуючись від такого потрактування, більшість лінгвістів виокремлюють у структурі порівнянь три компоненти: 1) суб'єкт порівняння, який потребує пояснення (*comparandum*, *premium comparationis*, референт, тема, предмет порівняння та ін.); 2) об'єкт, який слугує поясненням (*comparatum*, *secundum comparationis*, образ порівняння, агенс, агент, еталон та ін.); 3) підстава для порівняння (*tertium comparationis*, модуль порівняння, ознака та ін.) [2, с. 48]. До названих компонентів деякі лінгвісти [2, с. 48; 5, с. 85] додають і четвертий – компаративний формант (знак порівняння, показник), під яким розуміють службові частини мови та форми відмінків. На думку В. Бартона, до складників порівняльної конструкції варто зараховувати висновок із порівняння, що вказує на нове отримане в результаті порівняння знання [1, с. 33].

Важливим при вивченні образних порівнянь є дослідження семантики їх компонентів (суб'єкта й об'єкта), що дає змогу виявити об'єктивну прагматичну інформацію, яка є частиною зображуваного в художньому творі [4, с. 45].

У результаті аналізу образних порівнянь, спрямованих на створення образу держави в англomовній канадській поезії, з огляду на структурні особливості і семантику компаративів було встановлено: у порівняльних конструкціях, де держава виступає об'єктом порівняння, суб'єктом завжди є неживий предмет, у той час як підстава для порівняння варіюється. Наприклад, у фрагменті поетичного тексту *This is the land! <...> Bent like a shield between the silver seas* (9) суб'єкт порівняння представлений лексемою *land* 'держава, країна', об'єкт – *shield* 'щит'. Підставою для відповідного порівняння є форма щита і обриси Канади на географічних картах: державний кордон на сході, на відміну від західного, є більш протяжним і нібито зігнутим. У такому разі простежується висновок: канадська держава, особливо її кордон між північно-західною і південно-східною частинами території, за своєю формою схожа на округлий щит, що підкреслюється прикметником *bent* 'вигнутий, випуклий'. Компаративний формант представлений сполучником *like*.

В іншому прикладі *This land <...> empty as a paper / *It leans away from the world* (10) об'єктом, що увиразнює значення суб'єкта *land*, є лексема *paper* 'папір'. Підставою для порівняння слугують*

особливості демографічної ситуації у країні, що пояснюється означенням *empty* ‘пустий’. Цілком передбачуваним є висновок: територія Канади через ряд фізико-географічних особливостей (клімат, особливості ландшафту) є однією з найменш заселених держав, тобто її територія схожа на пустий лист паперу. Компаративний формант у наведеному прикладі виражений сполучником *as*.

У поетичних рядках *I know a land in the glowing West <...> A land which seemed to my rapture eyes / As a last sweet likeness of Paradise* (6, р. 18) об’єкт порівняння представлений словосполученням *likeness of Paradise* ‘подоба раю’. Підставою для відповідного порівняння стало те, що життя в Канаді нагадує авторові рай. Звідси й узагальнення: канадська держава є ідеальною для проживання (пор.: словникове тлумачення об’єкта порівняння: “a paradise, *n* – heaven; ideal or perfect place (Oxford Dict)”). Такий висновок доповнюється логічними атрибутами, які характеризують об’єкт порівняння і передають додаткову інформацію: на думку автора, Канада є останнім (*last*), а тому єдиним незіпсованим (*sweet*) місцем на землі. Сполучник *as* у запропонованій ілюстрації виконує роль компаративного форманта.

Про важливі в канадській державі ідеали й цінності йдеться у фрагменті поетичного тексту *Dear native land, thine air is still as free / As summer winds that fan the summer sea* (7). У наведеному прикладі суб’єкт порівняння представлений метонімічною номінацією *air* ‘повітря / атмосфера’, яка стоїть замість держави, а об’єкт – словосполученням *summer winds* ‘літні вітри’. Підставою для їх зіставлення слугує поняття свободи й необмеженості, що асоціюється з вітром. Висновок із порівняння полягає в тому, що жителі Канади – вільні й необмежені у своїх правах і свободах, подібно до вітру, який безперешкодно дує над морями. Наразі компаративний формант також представлений сполучником *as*.

Отже, образне порівняння є важливим тропеїчним засобом створення образу канадської держави в корпусі досліджуваних поетичних текстів. Порівняльні конструкції здебільшого є однотипними за своєю структурою, але різними за семантичним наповненням, ґрунтуються на зіставленні держави з неживими об’єктами на основі тих чи тих підстав. Основною функцією проаналізованих образних порівнянь є вираження індивідуально-оцінного ставлення певного автора до канадської держави.

Література

1. Бартон В. И. Сравнение как средство познания / В. И. Бартон. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1978. – 128 с.
2. Казаков А. В. Разграничение предметно-логических и образных сравнений. Соматические сравнительные конструкции с союзами like, as, than / А. В. Казаков // Вопросы романно-германской филологии. – 2008. – Вып. 5. – С. 48–54.
3. Мороховский А. Н. Стилистика английского языка / А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З. В. Тимошенко. – К. : Вища школа, 1991. – 272 с.
4. Романченко А. П. Семантические типы порівнянь у художньому мовленні Ліни Костенко / А. П. Романченко // Записки з українського мовознавства. – 2013. – Вип. 20. – С. 43–50.
5. Телия В. Н. Семантика экспрессивности / В. Н. Телия // Семантические категории и методы их изучения : тез. докл. – Уфа, 1985. – Ч.1. – С. 85–86.
6. E. S. T. Canada [Electronic resource] / E. S. T. // The Canadian Monthly and National Review. – 1975. – Vol. VIII. – P. 18–19. – The resource is available : http://eco.canadiana.ca/view/occihm.8_05010_43/2?r=0&s=1
7. Johnson G. W. No despot – No slave [Electronic resource] / G. W. Johnson. – The resource is available: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=umn.31951002053425k;view=1up;seq=190>
8. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / 4th ed. Edited by A. P. Cowie. – New York : Oxford University Press, 1989. – 1580 p.
9. Scott D. C. Fragment Of An Ode To Canada [Electronic resource] / D. C. Scott. – The resource is available : <https://www.poemhunter.com/best-poems/duncan-campbell-scott/fragment-of-an-ode-to-canada/>
10. Scott F. R. Laurential Shield [Electronic resource] / F. R. Scott. – The resource is available : https://canpoetry.library.utoronto.ca/scott_fr/poem2.htm

Стаття надійшла до редакції 29.09.2017 р.

УДК 811.161'2.36

В. В. Рингевич

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ДИСКУРС И КИНОДИСКУРС В СИСТЕМЕ АРТ-ДИСКУРСА

Рингевич В. В. Літературний дискурс і кінодискурс у системі арт-дискурсу.

У статті розглянуто арт-дискурс, що є основним із різновидів дискурсу, співвідносних із мистецтвом, до сфери якого входять літературний дискурс, музичний дискурс, дискурс образотворчого мистецтва, модельний дискурс тощо. Оскільки арт-дискурс відображає сучасні явища за допомогою мовних засобів і становить як зв'язний текст, що інтерпретує об'єкт мистецтва разом з екстралінгвальними факторами, так і комунікативну діяльність, де мають бути відправник й отримувач інформації, то до різновидів арт-дискурсу уналежнено не тільки літературний дискурс, але й кінодискурс.

Ключові слова: літературний дискурс, кінодискурс, арт-дискурс, дискурс-аналіз.

Рингевич В. В. Литературный дискурс и кинодискурс в системе арт-дискурса.

В статье рассматривается арт-дискурс, который является основным из видов дискурса, имеющих отношение к искусству, в сферу которого входят литературный дискурс, музыкальный дискурс, дискурс изобразительного искусства, модельный дискурс и др. Так как арт-дискурс отражает современные явления с помощью языковых средств и представляет из себя как связный текст, интерпретирующий объект искусства в совокупности с экстралингвистическими факторами, так и коммуникативную деятельность, где должен присутствовать отправитель и получатель информации, в качестве вида арт-дискурса рассматривается не только литературный дискурс, но и кинодискурс.

Ключевые слова: литературный дискурс, кинодискурс, арт-дискурс, дискурс-анализ.

Rynhevich V. V. Literary discourse and film discourse in terms of art discourse.

Most often the discourse-analysis theories focus on the following discourse-objects: discourses of everyday communication, institutional discourses, public discourses, political discourses, media discourses, art discourses etc. So the article is about the art discourse which is one of the main kinds of discourse. The art discourse has not received wide extension in modern linguistics yet and seems to be understudied. There are the literary discourse, the music discourse, the visual art discourse, the model discourse, etc. in the sphere of art. The art discourse reflects modern phenomena with the help of language means. It represents both a textual unity, which interprets an art object together with extra textual factors, and the communication activity where should present a sender and a recipient of information. Due to the above-mentioned, not just the literary discourse but also the film discourse are passed in review in this article. In that article we consider literary discourse as a communicative process of information delivery from an author to a reader. As a result, a kind of a message appears. The article also deals with features and functions of the literary discourse and the film discourse. Main features of the literary discourse are a written form, wholeness and completeness, polymorphy, blurred distinction between the truth and a lie towards an objective reality. Functions of the literary discourse are the following: informative, creative. The film discourse is considered both in narrow and broad senses in the article. In a narrow sense, the film discourse is "an oral, written, visual message, expressed with verbal / visual signs". In broader sense, the film discourse is a process of creating, playing out and perceiving the film. This process includes the synthesis of the participants of the discourse, i.e. their speech, time and space of their co-operation. Action, formation of characters and their relationship, and also the development of their natures happen with the help of this synthesis. Main features of the film discourse are wholeness and completeness, usage of the film language tools, the synthesis of a personality's speech activity and a non-verbal component, presence of broad extratextual factors. Main functions of the film discourse are informative and the function of influence. Therefore, according to criteria of genre and functional style, the literary discourse and the film discourse refer to the art discourse. The most important object of studying both kinds of art discourse is works of art, i.e. fiction and feature films accordingly.

Key words: literary discourse, film discourse, art discourse, discourse analysis.

В своей работе «Основы теории дискурса» М. Макаров представил классификацию теорий дискурса, которая базируется на том, какие дискурс-объекты отражаются в той или иной классификации.

Интерес для нашего исследования представляют дискурс кино и литературный дискурс. Близкие друг другу объекты, являющие собой произведения искусства, оказались расположены М. Макаровым в абсолютно разных классификациях: медиадискурс и арт-дискурс. И если медиадискурс является достаточно изученным (Т. Добросклонская, Е. Кожемякин, М. Коновалова, Е. Уварова, Л. Филлипс и др.), то арт-дискурс пока не получил широкого распространения в современной лингвистике и представляется новым мало изученным понятием.

Целью исследования является установление таксономических характеристик таких разновидностей арт-дискурса, как литературный дискурс и кинодискурс.

Наиболее часто в фокусе теорий дискурс-анализа оказываются следующие дискурс-объекты:

1) дискурсы повседневного общения (бытовые разговоры, дружеские беседы, слухи, бытовые конфликты и др.);

2) институциональные дискурсы (административный, офисный, банковский, педагогический, медицинский, армейский, церковный и др.);

3) публичный дискурс (дискурсы гражданских инициатив и выступлений, дипломатический дискурс, PR-дискурс и др.);

4) политический дискурс (политических идеологий, политических институтов, политических акций и др.);

5) медиадискурсы (ТВ-дискурс, дискурс кино, рекламы и др.);

6) арт-дискурсы (литературный, музыкальный, модельный, дискурс изобразительного искусства и др.);

7) дискурс деловых коммуникаций (деловых переговоров, бизнес-коммуникаций);

8) маркетинговые дискурсы (рекламы, продаж, потребительский, сервисный и др.);

9) академические дискурсы (научных сообществ, научных и гуманитарных дисциплин);

10) культурно-мировоззренческие дискурсы (культурных эпох, различных философских и религиозных течений) [5, с. 27].

Классификация дискурсов осуществляется по следующим независимым друг от друга критериям, представленным в исследованиях С. Слембука:

1) критерий модуса (письменный или устный);

2) критерий жанра (наличие определенной жанровой схемы, присущей для дискурса данного жанра);

3) критерий функционального стиля (определяется исходя из сферы человеческой жизни: бытовая, научная, официальная, публицистическая, художественная) [10].

Если рассматривать кинодискурс и литературный дискурс по трем, приведенным выше критериям, то по двум последним мы можем рассматривать оба дискурса в качестве объектов одной классификации, ведь, изучая литературный дискурс, мы имеем дело с некоторым художественным произведением, представляющим собой продукт художественного творчества, в котором в чувственно-материальной форме воплощен замысел его создателя-художника и который отвечает определенным категориям эстетической ценности. Изучая кинодискурс, мы изучаем художественный фильм, который представляет собой произведение киноискусства, имеющее в основе сюжет, воплощенный в сценарии и интерпретируемый режиссером, который создается с помощью актерской игры, режиссерского, операторского и прочих искусств.

Исходя из приведенных выше определений, мы считаем возможным рассматривать кинодискурс и литературный дискурс в качестве продуктов арт-дискурса, так как оба дискурса базируются на произведениях искусства.

Термин «арт-дискурс» не имеет четкого определения, однако в словаре терминов М. Адрианова представляется следующая трактовка дискурса современного актуального искусства, под которым понимается «форма объективации содержания сознания, реализуемая художественными (изобразительными) средствами (языком искусства) в русле постмодернистской социально-культурологической концепции, расширяющей рамки искусства и размывающей границы между художественной и внехудожественной деятельностью, между искусством и жизнью» [1, с. 15].

Отметим, что специфика арт-дискурса заключается во вторичности его природы, так как он содержит в себе потребность как в творчестве, так и в коммуникации. Ввиду данной потребности функциями арт-дискурса являются интерпретация и комментирование. Такое функционирование происходит при анализировании объектов искусства посредством ментальных процессов вкупе с коммуникативными целями автора и

экстралингвистическими факторами. Можно утверждать, что арт-дискурс отражает современные явления с помощью языковых средств и представляет собой достаточно многогранное понятие. Прежде всего, это связанный текст, интерпретирующий объект искусства в совокупности с экстралингвистическими факторами. Кроме того, арт-дискурс является коммуникативной деятельностью, где должен присутствовать отправитель и получатель информации. Важной частью данного вида дискурса является интерпретация получателем информации, согласно картине мира реципиента.

Как уже говорилось выше, одной из разновидностей арт-дискурса является литературный дискурс (во многих классификациях в этом значении используется термин «художественный дискурс»), под которым У. Эко понимает «коммуникативный процесс передачи информации от автора читателю, в результате чего рождается некоторое сообщение» [9, с. 47]. В. Карасик рассматривает художественный дискурс не как процесс или пространство, а как «текст, погруженный в ситуацию общения», допускающий «множество измерений» и взаимодополняющих подходов в изучении (прагмалингвистический, лингвокультурный, социолингвистический, психолингвистический, структурно-лингвистический) [3, с. 5–6].

К характеристикам и чертам литературного дискурса В. Степанова относит:

- 1) письменную форму;
- 2) целостность и завершенность, обозначенные рамками дискурсных фрагментов в рассматриваемых произведениях;
- 3) полиморфность: литературный дискурс может включать в себя практически любые виды дискурса;
- 4) стертые грани между категориями правды и лжи относительно объективной реальности [8, с. 22].

Основные функции литературного дискурса:

- 1) информативная: рассказать читателю о каких-либо событиях, оказать воздействие на его внутренний мир.
- 2) креативная: смоделировать «художественную реальность», способствующую созданию необходимого контекста для восприятия читателем определенных высказываний, для вызова ассоциаций.

Исходя из представленных выше определений, под литературным дискурсом будем понимать стратегический процесс

порождения художественного текста и, как результат, сам художественный текст со всей его многомерностью, которая саморазвертывается в процессе взаимодействия текста и читателя.

Еще одной разновидностью арт-дискурса является кинодискурс, который, по мнению А. Зарецкой, понимается как «связный текст, являющийся вербальным компонентом фильма, в совокупности с невербальными компонентами – аудиовизуальным рядом этого фильма и другими значимыми для смысловой завершенности фильма экстралингвистическими факторами, т. е. креолизованное образование, обладающее свойствами целостности, связности, информативности, коммуникативно-прагматической направленности, медийности и созданное коллективно дифференцированным автором для просмотра реципиентом сообщения (кинозрителем)» [2, с. 32]. Более широкое понимание кинодискурса представлено в работах С. Назмутдиновой, где он рассматривается как «семиотически осложненный динамичный процесс взаимодействия автора и кинореципиента, протекающий в межъязыковом и межкультурном пространстве с помощью средств киноязыка, обладающего свойствами синтаксичности, вербально-визуальной сцепленности элементов, интертекстуальности, множественности адресанта, контекстуальности значения, иконической точности, синтетичности» [7, с. 7].

Кинодискурс основывается на сценарии и создается с помощью инструментов киноязыка, к которым Ю. Лотман относит кадр, монтаж, музыкальное сопровождение, шумовые эффекты, крупный, далекий и панорамный планы, темп, мимику и жесты, речь персонажей и / или диктора и др. [4, с. 14]. Это говорит о том, что кинодискурс как таковой является квинтэссенцией оригинала произведения (в случае с экранизацией) и сценария, написанного по нему. На основе данного заключения выделим основные черты кинодискурса:

1) целостность и завершенность, обозначенные рамками оригинала произведения (в случае с экранизацией) и сценария, написанного по нему;

2) использование инструментов киноязыка, так как кинодискурсу присуща передача информации посредством вербальных и невербальных знаков и аудиовизуальная форма восприятия [4, с. 29–37];

3) синтез речевой деятельности личности с невербальным компонентом;

4) наличие широких экстралингвистических факторов (культурно-идеологическая среда, в которой происходит коммуникация).

К функциям кинодискурса относятся:

1) информативная – передать информацию посредством вербальных и невербальных знаков, сообщить кинореципиенту о героях, каких-либо событиях;

2) функция воздействия – оказать влияние на внутренний мир реципиента.

Таким образом, в узком смысле под кинодискурсом будем понимать «устное, письменное, визуальное сообщение, выраженное вербальными / визуальными знаками». В более широком смысле кинодискурс – процесс создания, воспроизведения и восприятия фильма, включающий в себя синтез участников дискурса, а именно их речь, время и пространство их взаимодействия, с помощью которого происходит развертывание сюжета, построение образов героев и их взаимоотношений, а также раскрытие их характеров. Ввиду того, что арт-дискурс отражает современные явления с помощью языковых средств и представляет собой как связный текст, интерпретирующий объект искусства в совокупности с экстралингвистическими факторами, так и коммуникативную деятельность, где должен присутствовать отправитель и получатель информации, считаем правомерным утверждать, что литературный дискурс и кинодискурс являются видами арт-дискурса.

Литература

1. Андрианов М. С. Невербальная коммуникация : психология и право / М. С. Андрианов. – М. : Ин-тут общегуман. исслед., 2007. – 256 с.
2. Зарецкая А. Н. Особенности реализации подтекста в кинодискурсе : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Н. Зарецкая. – Челябинск, 2010. – 22 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – [2-е изд.]. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Лотман Ю. М. Семиотика кино и проблемы киноэстетики / Ю. М. Лотман. – Таллин : Ээсти Раамат, 1973. – 140 с.
5. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 159 с.
6. Манаенко Г. Н. Когнитивные основания информационно дискурсивного подхода к анализу языковых выражений и текста / Г. Н. Манаенко // Язык. Текст. Дискурс. – Ставрополь, 2005. – Вып. 3 : Личность. Информация. Дискурс. – С. 22–32.
7. Назмутдинова С. С. Гармония как переводческая категория (на материале русского, английского, французского кинодискурса) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. С. Назмутдинова. – Тюмень, 2008. – 21 с.

8. Степанова В. В. Субъектная организация художественного текста и анализ его лексической структуры / В. В. Степанова // Русистика : лингвистическая парадигма конца XX века. – СПб., 1998. – 101 с.

9. Эко У. Отсутствующая структура : введение в семиологию / У. Эко. – СПб. : Симпозиум, 2006. – 548 с.

10. What is meant by “discourse analysis” [Electronic resource] / ed. S. Slembrouck ; University of Gent. – 2003. – Mode of access : <http://www.umsl.edu/~wilmarthp/mrpc-web-resources/discourse-analysis.html>.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 821.161.2 (Вороний)

Л. М. Семененко

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ДИСКУРСУ ЛЮБОВІ В ЛІРИЦІ МИКОЛИ ВОРОНОГО

Семененко Л. М. Амбівалентність дискурсу любові в ліриці Миколи Вороного.

У статті розглянуто особливості вияву дискурсу любові в ліричних поезіях Миколи Вороного як самобутнього автора української літератури періоду раннього модернізму кінця XIX – початку XX століття. Визначено й схарактеризовано естетично-тематичні аспекти дискурсу любові, зокрема, любов до вітчизни та почуття до коханої. Любов до вітчизни виявляється передусім в осмисленні образу батьківщини як іманентно трагічного концепту. Любов-кохання також маркується трагізмом і переважно осмислюється як перебіг почуттів після втрати взаємності. З'ясовано амбівалентність виявів змісту виділених тематичних груп, їх інтерпретацію не лише у трагічній і піднесеній тональності, але й в іронічному та сатиричному ключі.

Виокремлено й проаналізовано художні образи, які домінують у ліриці, присвяченій проблемам любові, осмислено їх зміст і функціональне навантаження. Проілюстровано коливання літературного дискурсу в межах фольклорної й індивідуально-авторської образності, що уможливило визначення взаємодії опозиційних ознак раннього модернізму (передовсім символізму) і традиціоналізму в поетичному доробку Миколи Вороного.

Ключові слова: лірика, дискурс, амбівалентність, індивідуально-авторська образність, естетизм, ранній модернізм.

Семененко Л. Н. Амбивалентность дискурса любви в лирике Николая Вороного.

В статье рассматриваются особенности проявления дискурса любви в лирических стихах Николая Вороного как самобытного автора украинской литературы периода раннего модернизма конца XIX – начала XX века. Определяются и характеризуются эстетически-тематические аспекты дискурса любви, в частности, любовь к отчизне и чувства к любимой. Отмечается амбивалентность проявлений содержания выделенных тематических групп, в частности их интерпретация не только в трагической и возвышенной тональности, но и в ироническом и сатирическом ключе.

Выделяются и анализируются художественные образы, которые доминируют в лирике, посвященной проблемам любви, осмысливаются их содержание и

функціональну навантаження. Ілюструється коливання літературного дискурсу в межах фольклорної та індивідуально-авторської образності, що робить можливим визначення взаємодії опозиційних ознак раннього модернізму (в частині, символізму) та традиціоналізму в поетическому творчестві Миколая Вороного.

Ключевые слова: лірика, дискурс, амбивалентність, індивідуально-авторська образність, естетизм, ранній модернізм.

Semenenko L. M. The ambivalence of the love discourse in the lyric of Mykola Voronyi.

The article deals with the peculiarities of the love discourse manifestation in lyrical poetry of Mykola Voronyi. This poet is considered to be the unique representative of Ukrainian literature dated by the period of early modernism at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The paper defines and describes the aesthetic and thematic aspects of the love discourse, in particular, love for the motherland, the feeling of love to a person. Love for the motherland manifests itself first of all in understanding the image of the homeland as an attributively tragic concept. The feeling of love to a person is also marked by the tragedy and is mainly interpreted as the set of emotions coming after the loss of reciprocity. At the same time the paper notes the feature ambivalence of the selected thematic groups, especially it is marked by the interpretation not only in the tragic and elevated tonality, but also in the ironic and satirical ways.

This article distinguishes, analyzes and interprets the artistic images, their content and functional load dominating in the poet's lyrics devoted to the problems of love. The changes of literary discourse within the limits of folklore and individual and author imagery are considered and illustrated. Such observations allow determining the interaction between the oppositional features of early modernism (in particular, symbolism) and traditionalism in the poetic works of Mykola Voronyi.

Key words: lyric, discourse, ambivalence, individual and author's imagery, aestheticism, early modernism.

Актуальними для української літератури межі ХІХ та ХХ століть стали естетичні, жанрово-стильові та змістові шукання, які виступали опозиційними до усталеної народницької літературної традиції. До тих перших, хто проголосив естетичність як один із основних пріоритетів літературної творчості, належав і Микола Вороний – український автор порубіжжя ХІХ–ХХ століть, поетичний доробок якого позначений інтенсивними пошуками в руслі модернізму, зокрема, символізму. Оновлення літератури відбувалося здебільшого шляхом асиміляції європейських культурно-мистецьких ідей та надбань, уведення в літературний контекст тематики, проблематики, функціональних навантажень, не властивих для української літератури ХІХ століття. Одним із таких надбань стала актуалізація та популярність дискурсу любові, що переживав помітне тематичне, жанрове та стильове оновлення. Микола Вороний став тим автором, який надав дискурсу

любові оригінального тематичного та жанрово-стильового навантаження, часто цілком відмінного від традиційного. На актуальність дискурсу любові для лірики Миколи Вороного у різний час указували різні дослідники його творчості та біографії (Г. Вервес [2], А. Гуляк [4], Т. Гундорова [5; 6], В. Кузьменко [7] та ін.), виділяючи передусім поширеність і строкатість художньої реалізації теми кохання в поетичному доробку автора. С. Павличко також указувала на складність розкриття теми кохання в поезії Миколи Вороного в контексті нерозвиненості любовного дискурсу в українській поезії [8, с. 108].

Мета запропонованої статті полягає в розкритті змісту та художніх виявів дискурсу любові в ліриці Миколи Вороного.

Концептуальною для поета постає проблема розкриття любові до рідного краю, що набуває своєрідного осмислення в циклі «Мандрівні елегії». Картини буття рідного краю подаються крізь призму бачення самотнього мандрівника, який блукає по світі, шукаючи втраченого раю. Для мандрівця, який не має «*ні радощів, ні щастя, ні кохання*» [3, с. 42], шляхи мандрів батьківщиною бачаться як шляхи «*через терни, байраки, дике поле*» [3, с. 42], а звертання до рідного краю маркується епітетами *похмурий, непривітний*, що цілком корелюється з фольклорною традицією. У третій поезії циклу характеристика рідного краю як спустошеної, втомленої землі поглиблюється. Традиційне фольклорне звертання узгоджується з образами, узятими з античної культури: *О, рідна земле, люба моя нене! / Чому, припавши до твоїх грудей, / Я тільки плачу, як дитя нужденне, / А сил не набираюсь, як Антей? / Чому надія, що злетить до мене, / Щезає раптом геть із моїх очей? / Чому нараз я чуюся безсилий / І падаю, мов той Ікар безкрилий?* [3, с. 44].

Рідний край у баченні ліричного героя поезії не постає могутньою землею, від якої брав сили відомий античний персонаж. Любов до батьківщини поєднується із гірким визнанням неспроможності рідної землі допомогти своїм дітям у «*похмурі дні*»: *Ні! Не тобі, знеможеній землі, / Подати ліки на моє знесилля. / Сама ти вбога. На твоїй ріллі / Лишилося саме сухе бадилля! / Де ж візьмеш ти на болі та жалі / Цілющого та чарівного зілля? / Гіркий полин, болиголов, бур'ян / Не втишать болю, не загоять ран* [3, с. 44–45].

Фінальним образом, який завершує сумну картину буття знедоленої та слабкої України, є порівняння її степів із кладовищем,

по якому ходить ліричний герой, «виливаючи» свій біль у поетичних рядках. Подібного потрактування любов до рідного краю набуває в поезії «Credo» циклу «Гуморески». Незважаючи на іронічну тональність вірша загалом, зізнання в любові до батьківщини звучить трагічним дисонансом: *Хто кохає край свій рідний / Для високої ідеї; / Я ж кохаю не для неї, / А для того, що він бідний* [3, с. 86].

Інший підхід до проблем патріотизму як вияву любові до рідного краю, поет демонструє в циклі «Patriotica». Вірш «Старим патріотам» є влучною сатирою на тих «патріотів», хто любить вітчизну лише на словах, а на ділі «оббріхує все без срамоти», «вчинками ж вам нагадає свиню», «до народу не має жалю». Кожна строфа починається із дошкульних запитань про ганебну сутність їхнього патріотизму, відповіддю на які є два останні послідовно повторювані рядки: *Хто каже: «Я Україну люблю», / Патріотизмом обрид до нудоти, / Бо він чужинець у ріднім краю? / Ви, землячки мої і патріоти, / Вам я присвячую пісню мою* [3, с. 102–103].

Підсилення сатиричного змісту досягається не лише за допомогою запитань та відповідей-рефренів, але й шляхом використання зменшувальної форми «землячки». Образ сучасного «патріота» поглиблюється автором у поезії «Молодий патріот». За допомогою іронічно-сатиричних характеристик Микола Вороний презентує різні грані «легкодухого» і «безпечного» персонажа, який ніби любить Україну: *Чарку він не лє за пліт / І прокаже без ушину / Всє Шевченків заповіт, / Навіть другу половину. / Рідну мову любить – страх! / І, поводячись по-свинськи, / Просторікує в шинках / Виключно по-українськи* [3, с. 101–102]; *Серце хай йому пусте, / Хай він буде ідіотом, / Він уславився, проте, / Українським патріотом* [3, с. 102].

Принагідно звернемо увагу на опозиційну алюзію до відомого твору Івана Франка «Декадент» («Я з п'ющими за пліт не виливаю...»), у якому ця фраза сповнена іншого, пафосного змісту.

В останній строфі вірша автор іронічно вказує на справжнє значення подібних діячів для українського буття: *Хай приходять слухний час. / Хай бує хуртовина: / Патріоти єсть у нас, – / Ще не мерла Україна!* [3, с. 102].

Акцентуємо в дужках на безумовній актуальності для сьогодення зазначеного трактування проблем патріотизму.

Аналізуючи специфіку виявів дискурсу любові в ліриці Миколи Вороного, не можна не згадати поезій, концептуальність яких в означеному ракурсі не раз відзначалася дослідниками доробку автора. Це вірші «Краса!» та «Ти не моя». У вірші «Краса!» любов до батьківщини дорівнюється до естетизму, постульованого Миколою Вороним як основи оновлення літератури («*Мій друже, я Красу люблю... Як рідну Україну*» [3, с. 68]). У поезії «Ти не моя» позірно наголошується перевага любові до батьківщини над коханням до жінки: «*Та коли ти Вкраїни не кохаєш – Ти не моя*» [3, с. 151].

Дискурс любові як дискурс кохання в ліриці Миколи Вороного вивчався різними літературознавцями і в різний час. У більшості наукових розвідок відзначається трагізм у розкритті перебігу кохання ліричного героя [2; 4; 8]. Погоджуючись із думкою дослідників, зокрема, А. Гуляка [4], відзначаємо перевагу трагічного та актуальність фольклорних образів і сюжетів (передусім розлуки закоханих) у поєднанні з індивідуально-авторською образністю для розкриття теми кохання. Показовими в зазначеному сенсі є поезії циклів «Амогосо» та «З галицького зшитку», відповідно: *В душі моїй не згас, ще сяє образ твій. / Як часом стрінемося, твій погляд чарівний / В мені бентежить кров. / Та про любов твою, далекий друже мій, / Не марю я вночі в розпуці навесній, – / Нащо мені твоя любов?* [3, с. 110]; *І знов вона... вона, та дівчина кохана, / Ввижається мені! Що не почну робить, / Де не піду я, скрізь за мною, мов з тумана, / Вона з'являється і все зорить, зорить!* [3, с. 110].

Оригінальними та новаторськими не лише для творчості поета, але й для української поезії його доби стали твори, у яких поєдналися вияви почуття кохання та мотиву мистецтва, що покликане до життя коханням і надією. Така поезія відзначається підкресленим тяжінням до естетичності, використанням художніх образів, популярних у середовищі інтелігенції. Яскравим взірцем такого підходу є поезія «Лист» (цикл «Летючі листки»), написана у формі класичного сонета: *Французький вірш і білі хризантеми!.. / Від кого б це? Хто автор цих рядків? / Чи це не сон, не фантастичний спів, / Не відгомін ліричної поеми? / Це Ви, чий образ, ніби взятий з геми, / Чарує всіх артистів, малярів, / Що є красою жвавих вечорів / Нової української богеми!* [3, с. 117].

Важливою частиною дискурсу кохання в ліриці Миколи Вороного постають вірші, де перипетії почуттів інтерпретовані в

сатирично-іронічному ключі. Зокрема, у тріолеті «Таємне кохання» подано специфічну історію кохання сеньйори Анджеліні та рицаря Піколіні. Іронізуючи над цим таємним коханням, автор удається до своєрідної пародії на сюжетні ходи «лицарських» романів, у яких оспівується високе кохання навіть у потойбічному світі. Зберігаючи таємницю не лише від інших, але й одне від одного, персонажі зрештою живуть до старості, страждаючи, і помирають в один і той же час. Сеньйора при цьому характеризується влучним порівнянням («*Блукала, наче змора*»), а рицар – не менш влучною місткою метафорою (з рицаря «*вже сипався пісок*») [3, с. 89]. Показовою бачиться картина кладовища, де поховані «таємно закохані», сповнена колоритного українського пейзажного контексту: *Над ними коник скаче, / Пожовкла турса плаче / І бджілоньки гудуть* [3, с. 89].

Унікальність і безглуздість наведеного у творі життєвого досвіду закоханих стверджується автором в останніх рядках вірша: *Бо на таке кохання Тепер урвався біс* [3, с. 89].

Іронічний підхід до проблем кохання презентується Миколою Вороним і у тріолеті «Поет і амур», де в оригінальній художній формі розгортається традиційний сюжет про зустріч поета й амура на лоні природи. При цьому кожен із персонажів має в коханні власні проблеми, що створюють своєрідну бінарну опозицію. Поет, який хотів кохати, не міг цього зробити, оскільки: *Серце стерлось, як паркет, / Серце в любощах зносилось... / Але тихо... Це секрет! / В нього серце вже підбилось* [3, с. 92].

Тому поет лише співає, причому (зі слів амура), абсолютно бездарно. Натомість амур, який влучав у людські серця, закохався сам, і його турбує навіть не саме кохання: «*Мав не серце я, а мур... / Ох біда! – мовляв амур, – / Бо тепер мій каламбур / «Мур-амур» на посміх здався*» [3, с. 93].

Іронічне ставлення поета до проблем амура передано за допомогою стилістично забарвленої лексики, властивої для розмовного стилю: «*Що ж! – поет йому сказав, – / Ти не схибив, а попав – / От і вавку заподіяв!*» / «*Що ж! – поет йому сказав, – / Жни тепер, що сам посіяв*» [3, с. 93]. У такий спосіб кардинально міняються традиційні ролі і поета, й амура, отримують цілком нове семантичне навантаження. Підсумовує цей опозиційно-іронічний

діалог виразно оцінна репліка автора, який заявляє, що «*скінчив свій тріолет про цікавий пірует, що викидує натура*» [3, с. 94].

Своєрідний діалог на теми кохання продовжено в диптиху «Лист панни» і «Відповідь» (цикл «Листування»). «Лист панни» є тонкою пародією на багатослівний, часто екзальтований, епістолярний стиль, актуальний для контексту межі XIX і XX століть. Лірична героїня («принцеса») оперує такими виразними образами, як зів'ялі «*білі хризантеми*», помарніле личко «*в сяйві діадемі*», «*на очицях знати слізоньок сліди*», запевняє поета-лицаря в коханні «*до самозневаги, самозабуття*», повідомляє, що «*поцілунків прагнуть устонька дівочи*» [3, с. 97]. Натомість «Відповідь» подає цілком інакшу (хочеться вказати – гендерно означену позицію на проблеми кохання): *Не ті часи – перевелись принцеси, / І пози їх тепер смішні. / Є панночки, спосібні на ексцеси... / Але які ж вони дурні!* [3, с. 97].

Порада, яку дає лицар панночці, цілком конкретна й виразно афористична: *З такою грою йди на торговиці, / Я грати в жарти не люблю. / Коли ж пече – напишть води з криниці / І погаси жагу свою* [3, с. 98].

Легка іронія наявна в поезії «*Le sonnet sans tête*», тобто «Сонет без голови». Ліричний герой констатує, що сонет без голови такий же, як і сам поет, який утратив голову від кохання. Така невимущена літературна гра з читачем є властивою як для раннього українського модернізму, так і для сучасної постмодерної літератури.

Отже, дискурс любові, представлений в ліриці Миколи Вороного, позначається амбівалентністю. Любов до вітчизни виявляється здебільшого в осмисленні образу батьківщини як іманентно трагічного концепту. Іншою складовою дискурсу є сатирично-гумористичне розкриття проблеми патріотизму. Любов-кохання також маркується трагізмом і переважно осмислюється як перебіг почуттів після втрати взаємності. Амбівалентність дискурсу любові полягає передусім у поліфонічності виявів змісту виділених тематичних груп. Суттєвою складовою бачиться їх інтерпретація не лише в трагічній та піднесеній тональностях, але і в іронічному й сатиричному ключі.

Художні сюжети й образи, які домінують в ліриці поета, присвяченій проблемам любові, мають різноманітний зміст та функціональне навантаження. Автор широко послугується традиційними фольклорними образами, іноді надаючи їм сучасного звучання. Водночас ліричні поезії презентують оригінальність

авторської сюжетно-образної структури. У творах спостерігається коливання літературного дискурсу в межах фольклорної й індивідуально-авторської образності, що уможливило визначення тісної взаємодії опозиційних ознак раннього модернізму і традиціоналізму в поетичному доробку Миколи Вороного.

Література

1. Бурбела В. Микола Вороний : над рядками неопублікованої біографії / В. Бурбела // Дніпро. – 1990. – № 9. – С. 109–118.
2. Вервес Г. Передмова / Г. Вервес // М. Вороний. Поезії, переклади, критика, публіцистика. – К. : Наук. думка, 1996. – 700 с.
3. Вороний М. Поезії, переклади, критика, публіцистика / М. Вороний. – К. : Наук. думка, 1996. – 700 с.
4. Гуляк А. Б. Необорима сила любові : інтимна лірика Миколи Вороного [Електронний ресурс] / А. Гуляк, Ф. Кейда. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vmdgu/2008_1/guljak-keyda.htm
5. Гундорова Т. «Fiat» Миколи Вороного. Творчість поета / Т. Гундорова // Слово і час. – 1994. – № 7. – С. 32–33.
6. Гундорова Т. Тенденції розвитку художнього мислення / Т. Гундорова, Н. Шумило // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 55–56.
7. Кузьменко В. З творчого спадку Миколи Вороного / В. Кузьменко // Слово і час. – 1996. – № 3. – С. 72–74.
8. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / С. Павличко. – К. : Либідь, 1997. – 368 с.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.

УДК 81.42

Н. М. Сизоненко

СОКРАТИВСЬКИЙ ДІАЛОГ У ПОВІСТІ ВАСИЛЯ ШЕВЧУКА «НАВЧИТЕЛЬ ІСТИНИ»: КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ МОВЛЕННЄВОГО ЖАНРУ

Сизоненко Н. М. Сократівський діалог у повісті Василя Шевчука «Навчитель істини»: комунікативно-прагматична організація мовленнєвого жанру.

У статті досліджено сюжетно-композиційну модель сократівського діалогу (СД), до структури якого входять як вторинні (філософська бесіда, суперечка), так і первинні мовленнєві жанри (репрезентативи, ствердження, заперечення, спростування тощо). Проаналізовано тематичний репертуар СД у повісті В. Шевчука «Навчитель істини». Установлено, що у творі представлено дві сюжетно-композиційні моделі СД – наставницький та дослідницький діалоги, які реалізують різні комунікативні інтенції мовця. Мікроподії кожної із сюжетно-композиційних моделей СД мають

комунікативно-прагматичні особливості. Домінантною формою дискурсивних обмінів між адресантом та адресатом є сполучення ініціального комунікативного ходу у формі питання та реактивного комунікативного ходу у формі відповіді.

Ключові слова: діалогічний дискурс, мовленнєвий акт, мовленнєвий жанр, сократівський діалог, суперечка, філософська бесіда.

Сизоненко Н. Н. Сократический диалог в повести Василия Шевчука «Учитель истины»: коммуникативно-прагматическая организация речевого жанра.

В статье исследуется сюжетно-композиционная модель сократовского диалога (СД), в структуру которого входят как вторичные (философская беседа, спор), так и первичные речевые жанры (репрезентативы, утверждения, отрицания, опровержения и т. д.). Анализируется тематический репертуар СД в повести В. Шевчука «Учитель истины». Акцентируется внимание на том, что в произведении представлены две сюжетно-композиционные модели СД – наставнический и исследовательский диалоги, которые реализуют разные коммуникативные интенции говорящего. Микрособытия каждой из сюжетно-композиционных моделей СД имеют коммуникативно-прагматические особенности. Доминантной формой дискурсивных обменов между адресантом и адресатом является сочетание инициального коммуникативного хода в форме вопроса и реактивного коммуникативного хода в форме ответа.

Ключевые слова: диалогический дискурс, речевой акт, речевой жанр, сократический диалог, спор, философская беседа.

Syzonenko N. M. Socratic dialogue in the story by Vasyl Shevchuk «The Teacher of Truth»: communicative and pragmatic arrangement of the speech act.

The article deals with the research of the narrative and compositional model of the Socratic dialogue (SD), that contains both secondary (philosophical conversation, controversy) and primary speech genres (representatives, confirmation, negation, refutation etc.) The topic of the SD has been analyzed in the story by Vasyl Shevchuk “The Teacher of Truth”. It has been found out that two narrative and compositional models are presented in the work – the instructive dialogue, which realizes the speaker’s communicative intention to teach the addressee the dialectical method of search for truth, and the examinational dialogue, that realizes the addresser’s aim to identify what wisdom involves, who is wise and who is not. The composition of the Socratic dialogue is formed within generic features of philosophical conversation: introduction, dialogization of philosophical logoi, the end of dialogical communication. Compositional blocks of the SD present the content and sense unity, the focus of which is a dialogue of the communicator’s heteropolar approaches to a philosophical or a moral and ethical theme for establishment of the truth. This part of the SD is the most dynamic and at the same time consistent in the development of the philosophical logoi. The initiation of the philosophical dialogical discourse belongs to the addresser in the form of the speech act (SA) of question. The microevent of “search for truth by logical methods” is formed by the addresser’s communicative move, that consists of two steps – the SA of agreement and the SA of question, and a reaction move in the form of agreement, representative, constative, negation. The declaration of partial results of search for truth also belongs to the addresser. The adjacency pair of the dialogical discourse in the speech genre of controversy is formed by the addressee’s beginning move in the form of the SA of confirmation, implicit or explicit negation and the addresser’s reaction move expressed by the SA of negation, refutation,

constative, representative, accusation. The microevent of «talker's admission of his lack of knowledge» is given in the form of the SA of agreement and assumption, allowance and disapproval, accusation. The logical definition of the notion (the first narrative model of the SD) is given in the form of the SA of representative (extended statement-sentence). The conclusion about the essence of wisdom, who is wise and who is not (the second narrative model of the SD) is expressed by the SA of constative and confirmation.

Key words: dialogical discourse, speech act, speech genre, Socratic dialogue, controversy, philosophical conversation

Художньо-біографічна повість Василя Шевчука «Навчитель істини» [8] висвітлює життя, світоглядні та філософські погляди давньогрецького філософа Сократа. Як відомо, Сократ розвинув діалектичний метод пошуку істини, який полягає в умінні виявити суперечності у предметі обговорення й «вивільнити» на світ істину у процесі діалогу, рухаючись від фальшивих самоочевидностей, незнання до оприявлення істинного знання.

Діалектичний метод Сократа одержав назву сократівський діалог (далі – СД), який нині є об'єктом розгляду низки фундаментальних та прикладних досліджень у галузі філософії, літературознавства, лінгвістики, психології, педагогіки, риторики, політології тощо. Такий інтерес до СД зумовлений його генезою в історії гуманітаристики: сформувався він як «синкретичний філософсько-літературний жанр» [4, с. 536], згодом зазнав впливу риторики, пережив період «розпаду», продуктами якого вважають діатрибу, солоквіум, меніппею, а сучасні гуманітарні науки застосовують його як евристичний метод одержання знань, активізації критичного, творчого потенціалу індивідууму, зрештою – як спосіб міжособистісного та міжкультурного порозуміння.

Традиції СД, особливості і прийоми трансформації його жанрової моделі в сюжетно-композиційній площині різножанрових зразків прозової творчості В. Голдінга та Д. Лессінга, Ф. Достоевського, А. Мердок, Г. Сковороди, М. Хвильового нині досліджують Ю. Луговська, А. Матійчак, Л. Міршниченко, І. Ткалич, Т. Шевчук.

Спробу літературознавчого аналізу сократівського методу ведення бесід як засобу характеротворення й реалізації художньої ідеї в повісті В. Шевчука «Навчитель істини» здійснено в науковій розвідці М. Антонюк [1]. Дослідниця аргументовано доводить, що сюжетна канва повісті вибудована «довкола бесід давньогрецького філософа з учнями, політиками, стратегами – військовими начальниками, поетами,

ремісниками [1, с. 7]». Предметом окремої уваги М. Антонюк є аналіз діалогу Сократа з внутрішнім голосом – даймоном [1, с. 9]. У нашому дослідженні [7], окрім сюжетоцентричного аспекту вивчення СД, наголошено на його значущості у відтворенні внутрішнього світу персонажа [7, с. 133], проаналізовано наративну стратегію репрезентації внутрішнього конфлікту біографічного героя [7, с. 137–138]. Наведене вище дає змогу стверджувати, що СД як жанр і важливий компонент сюжетно-композиційної організації повісті В. Шевчука «Навчитель істини» залучався до літературознавчого аналізу, проте дотепер не став об'єктом спеціального вивчення з погляду теорії мовленнєвих жанрів та мовної комунікації, діалогічного дискурсу.

Мета статті – дослідити сюжетно-композиційну модель СД, проаналізувати на матеріалі повісті В. Шевчука «Навчитель істини» жанрові параметри мовленнєвого жанру СД, зокрема комунікативну мету, концепцію адресанта–адресата, подійний зміст, комунікативне минуле та майбутнє, топік СД, виокремити первинні мовленнєві акти у структурі СД і з'ясувати принципи їхнього об'єднання.

Засадничими для нашого дослідження є такі співвідносні поняття, як діалог (далі – Д), діалогічний дискурс (далі – ДД), мовленнєвий жанр (далі – МЖ) та мовленнєвий акт (далі – МА). Діалог є домінуючим типом комунікативної діяльності співрозмовників; це форма мовлення, ситуативно зумовлена «спілкуванням двох або більше (полілог) осіб, комунікативні ролі яких інверсуються (мовець стає адресатом, адресат перетворюється на мовця, адресатом якого є перший мовець) за умови визнання учасниками спілкування спільної мети й напрямку комунікації [6, с. 146]». Спираючись на погляди Н. Арутюнової, Ф. Бацевича, Т. Колокольцевої, Н. Формановської, ДД розуміємо як процес і продукт (діалогічний текст) мовленнєвої діяльності двох або більше комунікантів, між якими відбувається міна комунікативних ролей, ураховуючи й позалінгвальні чинники комунікації (інтерактивні, когнітивні, соціальні, психологічні). У межах ДД здійснюється інтеракція учасників комунікації, реалізуються їхні інтенції, що й дає змогу виокремлювати в межах діалогічного дискурсу МЖ, які послідовно змінюють один одного, проте в реальному спілкуванні пересікаються своїми периферійними зонами. МЖ виформувалися історично у процесі комунікативної діяльності людей і є типовими зразками мовленнєвого цілого, що синтезує мовленнєві акти, об'єднані «комунікативною тактикою

адресанта, моделлю адресанта і адресата, комунікативною метою, комунікативним смислом, специфічною жанровою тональністю, «закільцьовані» попередніми і наступними мовленнєвими жанрами; це складова дискурсу, типовий спосіб побудови мовного коду, пов'язаний із певними ситуаціями і створений для передачі певного змісту (комунікативного смислу)» [2, с. 54]. Саме таке визначення МЖ у своїх присутніх ознаках релевантне запропонованому Т. Шмельовою «паспорту жанру» [9]. Елементарною одиницею комунікації є мовленнєвий акт – цілеспрямована мовленнєва дія, що здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнятих у суспільстві (за Ф. Бацевичем).

Нині є чимало підходів до класифікації діалогічних дискурсів, що й зумовлює їхню типологію. Зупинимося на основних із них. Відповідно до психолінгвістичного підходу (О. Соловйова) критерієм класифікації є характер психологічної взаємодії комунікантів: діалог-конфіденційне пояснення, діалог-емоційний конфлікт (сварка), діалог-суперечка, діалог-унісон. Ця концепція була розвинена в роботах А. Балаяна, який виокремив диктальні (інформативні) і модальні діалогічні дискурси – полемічні та унісонні. В основу класифікації Н. Арутюнової покладено комунікативний підхід до діалогічного дискурсу: інформативний діалог; прескриптивний діалог; обмін думками для прийняття рішення або з'ясування істини (суперечка, дискусія); діалог, метою якого є встановлення або регулювання міжособистісних стосунків; марнословні жанри (бездіяльні мовні жанри) – емоційний, артистичний, інтелектуальний. Комунікативно-прагматичну класифікацію діалогічних дискурсів запропонував С. Сухих: афілятивний (експресивна макроінтенція), діалог-інтерв'ю (евристична макроінтенція), інтерпретаційний (координаційна макроінтенція), інструментальний (регулятивна макроінтенція). Комплексну класифікацію діалогічних дискурсів, які належать до різних функціональних сфер, знаходимо в дослідженні Т. Колокольцевої. Окрім того, науковці виокремлюють типологічні ряди діалогічного дискурсу за тематикою, соціологічними параметрами, структурою, реалізацією схеми «домінування – кооперування – конфлікт» тощо.

Зважаючи на те, що будь-який МЖ, окрім таких конститутивних ознак, як тематична, композиційна та стилістична цілісність,

завершеність, діалогічність, характеризується комунікативною спрямованістю, засадничим критерієм для розмежування діалогічного дискурсу вважаємо ілюктивнo-інтенційний. Жанрову модель СД, репрезентовану в повісті «Навчитель істини», пропонуємо розглядати відповідно до паспортизації мовленнєвого жанру Т. Шмельової та класифікації діалогічного дискурсу Н. Арутюнової.

Як відомо, філософське вчення Сократа відновлене із вторинних джерел – діалогів Платона, «Спогадів про Сократа» Ксенофонта, комедії Аристофана «Хмари», з яких і постає діалектичний метод Сократа у формі питань і відповідей: «предмет думки стає сюжетом, драматизується, демонструється, розгортається в ряд дій / подій, здійснюваних персонажами-співбесідниками» [5, с. 51]. У низці історико-філософських досліджень сократівського діалогу наголошено, що діалектика Сократа складалася із двох етапів пошуку істини – «викриття» (заперечення) та маєвтики. Перший етап (початок істинної мудрості) – викриття й доведення, що знання співрозмовника про предмет обговорення недостатні, часткові, буденні. Другий етап (спонукання до істинного знання) – пошук загальних тенденцій шляхом аналізу окремих явищ та їхніх характеристик, одиничних прикладів і виформування визначень понять. Спираючись на сказане вище, *сюжетно-композиційна організація СД* як завершеного мовленнєвого цілого буде мати такий вигляд: 1. Ініційований Сократом предмет розмови – філософська, морально-етична категорія. 2. Висловлення поглядів співрозмовника. Критика, заперечення, спростування уявлень співрозмовника про предмет обговорення. 3. Визнання співрозмовником свого незнання. 4. Пошук істини. 5. Узагальнення й виформування логічного визначення поняття.

З огляду на композиційні компоненти жанрової моделі СД, у діалогічній формі відбувається як процес пошуку істини, так і сперечання стосовно предмета обговорення, що дає змогу виокремити такі структурні особливості СД як складного, вторинного утворення (М. Бахтін, Ф. Бацевич, В. Дементьєв, М. Кожина, М. Федосюк, Т. Яхонтова), гіпержанру (К. Сєдов, М. Федосюк): 1) СД об'єднує два вторинні МЖ – *філософську бесіду*, ґрунтовану на прийомах анакризи (провокування слова словом) і синкризи (зіставлення різних поглядів на певний предмет), та *суперечку*; 2) до структури СД, окрім названих вторинних, складних МЖ, входять первинні, прості МЖ, субжанри, які дорівнюють одному МА, зокрема *репрезентативи, ствердження*,

заперечення, спростування тощо (відповідно до класифікації МА, запропонованої В. Богдановим [3]).

У повісті «Навчитель істини» В. Шевчука репрезентовано СД у кількох макродіалогах, які належать до такого різновиду діалогічного дискурсу, як *обмін думками для з'ясування істини* (за Н. Арутюновою). В основі гіпержанру СД – сократівське уявлення про діалогічну природу істини, яка народжується у процесі спілкування, а отже, *комунікативна мета* СД – діалогічний обмін між суб'єктами мовлення у формі питань і відповідей щодо філософської або морально-етичної категорії для оприявлення знання, установа істини.

Концепція адресанта–адресата. Конкретний мовець (Сократ) ініціює, розгортає і завершує філософську бесіду з конкретним адресатом (учнями, політиками, простими людьми), контролює і спрямовує її хід до пошуку істини за допомогою діалектичного методу ведення бесіди. Адресант демонструє позицію компетентного, ерудованого мовця, учителя, що ховається під маскою «незнання». Адресат приймає «правила гри» запропонованого мовцем спілкування на філософські або морально-етичні теми, виступає або в ролі учня (Критій, Алквіад), або рівного партнера по спілкуванню, про соціальний статус якого дізнаємося з авторських ремарок: Критій – тиран, правитель; Евфідем – політик, майбутній стратег, вождь афінян; Арістофан – поет; Феодон, Аніт – ремісники.

Нерідко відбувається переадресація функції адресанта іншим суб'єктам мовлення, зокрема учню Критію, який випробовує Сократа на мудрість, як наведено в такій секвенції (певна кількість мовленнєвих кроків, які відповідають реакції на перший мовленнєвий крок і релевантні їм за змістом):

–... *Невже тобі не холодно? Невже у тебе не ті, що в нас, і кров, і тіло?*

– *Не ті, – сказав Сократ ...*

– *Твої молодші, ліпші? А може, ти, Сократе, рідня богам? – хитро примружив очі Критій.*

– *Ні, все простіше, Критію. Я знав, що будуть злигодні, що є не тільки спека, а й неприємний холод. ... я увесь час ходив в Афінах в одному одязі зимою й літом, взував сандалії лише на свято, щоденно бував у гімнасії й привчав невпинно тіло до змін тепла на холод і навпаки ...*

– *І все ж боїся холоду?*

– *Ні, не боюся, – сказав Сократ спокійно.*

– *І можеш вийти й пройтися табором в самім хітоні?* – *скочив на ноги Критій.*

Сократ кивнув [8, с. 15].

Подійний зміст. Композиція СД побудована в межах родових ознак філософської бесіди: вступ (реалізація комунікативної ініціативи, долучення до участі в обговоренні); діалогізація філософського логосу, спрямована на доведення певної думки або системи поглядів, істинність яких підтверджується або заперечується у процесі мовленнєвої комунікації (мікромонолог / група мікромонологів); завершення діалогічної комунікації (реалізація комунікативної ініціативи-узагальнення). Композиційні блоки СД становлять змістову і смислову єдність, осердям якої є діалог різнополярних поглядів комунікантів на філософську або морально-етичну тему задля з'ясування істини. Саме ця частина СД є найбільш динамічною і водночас послідовною в розгортанні філософського логосу.

Основна форма і засіб досягнення істини в СД – діалектичний діалог (не будь-який діалог є діалектичним), кінцевою метою якого, на відміну від софістичного риторичного діалогу, є пошук істини логічними методами (індукції та дедукції), формування дефініцій понять. У цьому процесі не може бути ані переможців, ані переможених, бо істина здобута спільними зусиллями комунікантів. Проте процес пошуку істини, розгортання філософської думки не виключає елементів змагальності, сперечання, ситуативної конфронтації співрозмовників.

Тематичний репертуар (топiк) СД у повісті В. Шевчука можемо виокремити, звернувшись до змісту фабульних ситуацій, які є своєрідним прологом до СД: потерпаючи від холоду й нестачі їжі під час війни з афінянами, Сократ ініціює бесіду з учнями Алквіадам і Критієм *«про роль помірності та невибагливості в житті людини»* [8, с. 13]; під час облоги потідеян, яких прагли Афіни скорити мечем, Сократ спонукає до діалогу Алквіада та Критія про сенс дружби [8, с. 18–19]; заборона навчання мистецтву слова провокує Сократа на діалог із Критієм-тираном щодо сутності заборони – мистецтво слова *«допомагає мовити правильно чи, навпаки, неправильно?»* [8, с. 48]; після оголошення оракулом Сократа наймудрішим у світі він вирішує підтвердити чи спростувати цю думку, випробовуючи на мудрість

політиків (Евфідема) [8, с. 55–58], поетів (Аристофана) [8, с. 59–61], ремісників (Федона, Аніта) [8, с. 63–65].

Власне, у повісті представлено дві сюжетно-композиційні моделі СД, що пов'язано з домінуючою статусною роллю адресанта (Сократа). *Перша модель* (наставницький діалог) реалізує комунікативну інтенцію мовця навчити адресата діалектичному методу пошуку істини. Структурні елементи цієї комунікативної події такі: ініціювання Сократом предмету розмови → виявлення суперечності у поглядах адресата → пошук істини логічними методами → узагальнення й виформування дефініції поняття. *Друга модель* (дослідницький діалог, який передбачає як момент змагальності, так і вияв вправності комунікантів) реалізує намір адресанта «*визначити, де мудрість, де глупота*» [8, с. 56] у такий спосіб послідовно вибудуваних мікроподій: ініціювання Сократом предмету розмови → виявлення суперечності у поглядах адресата → критика, заперечення, спростування уявлень співрозмовника про предмет обговорення → визнання співрозмовником свого незнання → висновок про те, у чому полягає мудрість, хто є мудрим, а хто – немудрим.

Виокремити СД у структурі повісті «Навчитель істини» вдається завдяки вербальним маркерам: початок СД означено діалогічною реплікою (... *було тут нині вимовлене чудове слово – дружба, – сказав Сократ. – То, може, варто нам порозмовляти на цю високу тему...* [8, с. 17–18]) або авторською ремаркою (*Філософ в однім хітоні напівлежав статеchno на вовняній підстилиці й провадив поважну бесіду про роль помірності та невибагливості в житті людини* [8, с. 13]; ... *повернув розмову в інше русло, застосувавши метод, яким збивав надмірну пиху з молодиків* [8, с. 55]), завершення – авторською ремаркою (*Сократ зітхнув полегшено, ... пішов неквапно до дверей* [8, с. 58]) або діалогічною реплікою, яка не належить до філософської тематики, а сигналізує про наступний фабульний епізод (*Трієра в морі! – крикнув Алквіад* [8, с. 19]).

Комунікативне минуле та комунікативне майбутнє. Фактором комунікативного минулого для СД є проблемне філософське питання, натомість фактором комунікативного майбутнього – виформування узагальнень, визначень, здобуття істини (знання) спільними зусиллями комунікантів. Домінантною для СД є сполучення

ініціального комунікативного ходу у формі питання та реактивного комунікативного ходу у формі відповіді.

Ініціація філософського діалогічного дискурсу належить адресантові (Сократу) у формі МА квеситиву, наприклад: ... *ти, мабуть, прагнеш стати не будь-яким правителем, а справедливим?* [8, с. 55]. МА квеситиву вживаний у невластивій для нього функції – не для запиту нової інформації, з якою, очевидно, Сократ-філософ обізнаний, а для спонукання адресата до філософської бесіди. У цьому полягає маска «незнання», яку одягає на себе адресант. Реактивний хід адресата у формі самоочевидної відповіді, обіпертої на буденні, часткові знання, і є тією «пасткою», суперечністю, з якої розгортається така структурна частина СД, як пошук істини.

Мікроподія «пошук істини логічними методами» вибудовується за схемою: ініціальний мовленнєвий хід у формі питання – реактивний хід у формі відповіді – реініціальний хід у формі реагуючої репліки та ініціальної репліки. Ініціальний хід виражається МА квеситиву, мета якого – вербалізувати уявлення адресата (знання, якими він потенційно володіє) про предмет розмови. Реактивний хід у формі відповіді виражений МА згоди (*Звичайно* [8, с. 18]; *Він каже правду* [8, с. 18]), репрезентативу (*Вже краще смерть, ніж дружба із-під меча* [8, с. 18]), рішення (*Вигнав би* [8, с. 18]), констативу (*Що тут думати – все ясно, як божий день!* [8, с. 56]), заперечення (*Нізащо на світі* [8, с. 13]). Реініціальний комунікативний хід адресанта найчастіше складається з двох кроків – МА згоди і МА квеситиву, наприклад: *Чудово, – сказав Сократ. А як нам бути з обманом, куди його поставити?* [8, с. 56]. Кожен наступний комунікативний хід у формі МА квеситиву узалежнений від мовленнєвого ходу у формі відповіді, що дає змогу адресантові ініціювати пошук істини аналітичними методами, спираючись на основні закони логіки. Адресантові належить і декларування часткових результатів пошуку істини у формі МА квеситиву, який транспонується в МА констативу (*Отже, усе, що ми раніше поставили в графу несправедливості, тепер повинні поставити і до графи, де справедливість? – спитав Сократ лукаво* [8, с. 57]), або МА репрезентативу у формі висловлювання-сентенції та аргументу (*Отже, смачне не те, що вишукане і дороге, а що їси зі смаком. У порівнянні з найкращою стравою сухар тим ліпший і ... благородніший, – додав навмисне не той епітет, – що він завжди доступніший* [8, с. 14]).

Ад'яцентну пару діалогічного дискурсу МЖ суперечки утворюють ініціальний хід адресата у формі МА ствердження (1), (5), (7), (9), імпліцитного заперечення (заперечення, яке виражається приховано, за допомогою позитивної словоформи або синтаксичної конструкції) (3) та експліцитного заперечення (11). Реактивний хід адресанта (критика, спростування часткових, буденних, експліцитних уявлень адресата про предмет обговорення) виражається МА заперечення (2), спростування (4), питання (імпліцитного заперечення) (6), константиву (8), репрезентативу (10), звинувачення (12).

(1) – *Атож! Принаймні він мав би час помислити з голодним животом. Як ми тепер ...*

(2) – *Вся штука в тому, що ти його не скривдив, а навпаки, зберіг би йому здоров'я [8, с. 13].*

(3) – *Я погодився з тобою в цьому, коли б Ксантіна була вродлива, – озвався знову Аристофан, пошкрібіши свою лискучу лисину!*

(4) – *Вона прекрасна розумом! [8, с. 59].*

(5) – *Зевс свідок, тут немає нічого дивного: моя жона змагатись може з будь-якою з моїх коханок!*

(6) – *У вихованні дітей? В умінні вести так господарство, щоб з дому менше виносилося, ніж прибуває у дім?*

(7) – *У ліжку!*

(8) – *Тож недаремно в твоїх комедіях все крутиться довкола ліжка й ...*

(9) – *В житті також.*

(10) – *Це зовнішнє, таке, що видно кожному. А є глибинні явища, приховані від непосвячених ... [8, с. 59].*

(11) – *... Але прекрасне в жінці шукати треба в іншому, і зовсім не з того боку*

(12) – *За звичкою ти переплутав подружжя, матір твоїх дітей з коханкою ... [8, с. 59].*

Нерідко комунікативний хід адресанта складається з кількох мовленнєвих кроків – МА згоди (1), припущення (2), які поєднуються із МА квеситиву (3), (4), наприклад: (1) *Гаразд.* (2) *Тепер припустимо, що ти свого добився і став в Афінах, як і Перікл, найпершим громадянином, вождем народу ...* (3) *Щоб ти сказав стратегові, який, узявши вороже місто, продав у рабство всіх його мешканців?* (4) *Що він вчинив несправедливо?* [8, с. 56]. Здебільшого реакція на

мовленнєвий крок, релевантний філософському або морально-етичному питанню, що розв'язується логічними методами, дорівнює двом – чотирьом мовленнєвим крокам; трапляються й численні секвенції, які становлять до двадцяти мовленнєвих кроків, як, наприклад, питання про те, хто є справедливим правителем [8, с. 55–57].

Мікроподія «визнання співрозмовником свого незнання» на синтаксичному рівні оформлюється незакінченими та окличними реченнями, що засвідчують розгубленість і роздратованість адресата, а на комунікативному – МА згоди і припущення (*Виходить, так... – розвів руками Евфідем. І спохватився: – Я думав, що всі твої запитання стосовні тільки друзів!* [8, с. 57]), дозволу та несхвалення (*Став куди хочеш ... – махнув рукою Евфідем. – Якась мана... [8, с. 57]*), звинувачення (*А ти недобрій, – сказав Меліт нарешті [8, с. 61]; Та він тебе морочить! Ці словоблудці кого завгодно зіб'ють з пантелику. У них язик, як помело. Із правди роблять кривду, а з кривди – правду!* [8, с. 57]; *Не мудрості прийшов ти шукати в нас, а насміхатися!* [8, с. 65]).

Узагальнення й виформування логічного визначення поняття (перша сюжетна модель СД) подається у формі МА репрезентативу (розгорнутого висловлювання-сентенції): *... дружба – річ добровільна, взаємна, чиста й щира. ... силою нажити можна ворога, а не друга. Оскільки дружби прагнуть не для пригнічення, а для підтримки й взаємовиручки, то й засоби, якими хочемо собі добути друга, повинні бути чесними. Несправедливість, підступність, лжа роз'єднують не менш, як війни й чвари. Дружба, здобута хитрістю або мечем і підтримувана в такий же спосіб, є ефемерна, видима, мов шакаралупа яйця, скажімо, беркута, в якій таїться могутній, хижий і вільний птах* [8, с. 19]. Натомість висновок про те, у чому полягає мудрість, хто є мудрим, а хто немудрим (друга сюжетна модель СД), виражений МА констативу і ствердження: *Тепер я переконався, що за цього вітію я розумніший, – всміхнувся на те Сократ. – Я, як і він, не знаю нічого толком. І тут ми рівні. А розумніший, мудріший я від нього тим, що признаю свою немудрість, а він же – ні* [8, с. 58].

Отже, у повісті В. Шевчука СД вписується в рамки канону МЖ, проте нарізно реалізує етапи сократівської діалектики (процес пошуку і процес випробування істини) у двох сюжетно-композиційних моделях. Домінантною для СД є сполучення ініціального комунікативного ходу у формі питання та реактивного комунікативного ходу у формі відповіді. Композиційний блок «пошук істини логічними методами»,

окрім взаємозв'язку названих комунікативних ходів, передбачає й реініціальний комунікативний хід адресанта. Мікроподії кожної із сюжетно-композиційних моделей СД мають власні комунікативно-прагматичні особливості.

Література

1. Антонюк М. Маєвтика Сократа в українській літературі другої половини ХХ ст. (на основі повістей В. Шевчука «Навчитель істини», Ю. Мушкетика «Смерть Сократа») [Електронний ресурс] / М. Антонюк // Іноземна філологія : український науковий збірник. – 2007. – Вип. 118. – С. 3–15. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/faculty/inomov.new/ukrainian/zbirnyk.pdf>
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
3. Богданов В. В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты : [учеб. пособие] / В. В. Богданов. – Л. : ЛГУ, 1990. – 88 с.
4. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / за ред. А. Волкова, О. Бойченка та ін. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с.
5. Муратова И. А. Философско-образовательный аспект античного диалога / И. А. Муратова // Вісник Національного технічного ун-ту «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2013. – Вип. № 1. – С. 47–55.
6. Селіванова О. О. Методологічні проблеми дослідження діалогу / О. О. Селіванова // Одеський лінгвістичний вісник : зб. наук. пр. – Одеса : Фенікс, 2013. – Вип. 1. – С. 144–158.
7. Сизоненко Н. М. Жанрово-стильові особливості прози Василя Шевчука : [монографія] / Н. М. Сизоненко. – Полтава : РВВ ПДАА, 2011. – 160 с.
8. Шевчук В. А. Навчитель істини : [повість] / Василь Шевчук // Під вічним небом : [повісті] / Василь Шевчук. – К. : Молодь, 1985. – С. 3–68.
9. Шмелева Т. В. Модель речевого жанра / Т. В. Шмелева // Жанри речі : сб. науч. ст. – Саратов : Колледж, 1997. – С. 88–98.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2017 р.

УДК 811.161.2+81'234

О. В. Щербак

ЛЕКСИЧНІ АКТУАЛІЗАТОРИ ВПЛИВОВСТІ ІДЕОЛОГІЧНИХ КОДІВ У СЛОГАНАХ КОМЕРЦІЙНОЇ ТЕЛЕРЕКЛАМИ: ЛІНГВОСЕМІОТИЧНИЙ ПІДХІД

Щербак О. В. Лексичні актуалізатори впливовості ідеологічних кодів у слоганах комерційної телереклами: лінгвосеміотичний підхід.

Статтю присвячено аналізу функціонування ідеологічних кодів у слоганах української комерційної телереклами та встановленню лексичних індикаторів їхньої впливовості. Визначено, що поняття «ідеологічний код» та «рекламний слоган»

перебувають в одному дефінітивному полі, проте репрезентують відношення «ціле – частина». Установлено, що маркерами ідеологічних кодів у структурі рекламних слоганів є лексеми, що здебільшого мають статус ключових слів.

Здійснено таксономізацію зафіксованих одиниць відповідно до класифікації семиотичних знаків Ч. Пірса. Їх розподілено за трьома групами: перша група містить слогани, у яких індикаторами ідеологічних кодів виступають знаки-копії; друга – слогани з маркерами індексального статусу; третя – з маркерами символічного статусу. У межах кожної групи пояснено впливову специфіку лексичних домінант ідеологічних кодів. Доведено, що ідеологічні коди, продуцентами впливовості яких є знаки-копії та знаки-символи, апелюють до емоцій адресата, а коди, впливовість яких забезпечують знаки-індекси, скеровано на раціональну сферу реципієнта.

Ключові слова: ідеологічний код, рекламний слоган, знак-копія, знак-індекс, знак-символ, вплив, сугестія.

Щербак Е. В. Лексические актуализаторы воздействия идеологических кодов в слоганах коммерческой телерекламы: лингвосемиотический подход.

Статья посвящается анализу функционирования идеологических кодов в слоганах украинской коммерческой телерекламы и определению лексических индикаторов их суггестивной активности. Определяется, что понятие «идеологический код» и «рекламный слоган» находятся в одном дефинитивном поле, однако репрезентируют отношение «целое – часть». Устанавливается, что маркерами идеологических кодов в структуре рекламных слоганов выступают лексемы, которые в большинстве случаев имеют статус ключевых слов.

Осуществляется таксономизация зафиксированных единиц в соответствии с классификацией семиотических знаков Ч. Пирса. Они распределяются по трем группам: первая группа содержит слоганы, в которых индикаторами идеологических кодов выступают знаки-копии; вторая – слоганы с маркерами индексального статуса; третья – с маркерами символического статуса. В пределах каждой группы демонстрируется специфика воздействия лексических доминант идеологических кодов. Акцентируется внимание на том, что идеологические коды, продуцентами воздействия которых являются знаки-копии и знаки-символы, апеллируют к эмоциям адресата, а коды, воздействующий потенциал которых обеспечивают знаки-индексы, направлены на рациональную сферу реципиента.

Ключевые слова: идеологический код, рекламный слоган, знак-копия, знак-индекс, знак-символ, воздействие, суггестия.

Shcherbak O. V. Lexical actualizers of the impact of ideological codes in slogans of commercial TV advertising: linguasemiotics approach.

The article is devoted to the analysis of the functioning of ideological codes in the content of Ukrainian commercial TV advertising, their correlation with slogans and the determination of dominant impact indicators. The author determined that the concepts of «ideological code» and «slogan» are in the same definitive field, but they represent the whole-part ratio, because the slogan is the ideologue of the advertising message and the ideologue is part of the this code. It is established that the markers of ideological codes in slogans are lexemes, which in most cases have the status of key words.

Taxonomy of the fixed units was carried out in accordance with the classification of

the semiotic signs by Ch. Pierce. They are divided into three groups. The first group contains the slogans, in which the signs-copies are the indicators of ideological codes. The fundamental sign of this group is the lexeme "BEAUTY" and its derivative adjectives. The second group contains the slogans with markers of index status. In this group the indices were such lexemes as "USEFUL", "SIMPLICITY", "QUALITY", "CONVENIENCE", "COMFORT", "NOVELTY" and "CLEANLINESS". Within this group, the author has proved the synonymy of the lexical units "CONVENIENCE" and "COMFORT". The third group represents the slogans with markers of symbolic status. The author defines that the most active symbols are lexemes "LIFE", "COUNTRY" (with meaning "MOTHERLAND") and "FREEDOM". Within each of the formed groups the specificity of the influence of lexical dominants of ideological codes is shown. It is proved that ideological codes with signs-copies and signs-symbols appeal to the recipient's emotions, and codes with index signs are directed to the intellectual (rational) sphere of the recipient.

Key words: ideological code, slogan, sign-copy, sign-index, sign-symbol, impact, suggestion.

Стрімкий розвиток інституту комерційної телереклами, технологічна модернізація контенту для її трансляції й урізноманітнення інструментів впливу зумовили її входження до континууму масової культури, що стало причиною розширення її функційних векторів. У результаті цього впливовість, яку представниками наукової громади вже давно визнано іманентною ознакою реклами (див. праці Ю. Булика, О. Горячева, Т. Заболотної, Т. Ковалевської, Н. Кутузи, Е. Лазаревої, Є. Столярської, В. Самаріної, Н. Слухай, І. Черепанової та ін.), скерувалася на формування й утвердження в соціумі певних стереотипів, цінностей і світоглядних ідей. Відтак утвердилися передумови і для употужнення ідеологічної функції реклами. Проте її реалізація стає можливою завдяки введенню до структури рекламних текстів т. зв. ідеологічних кодів (далі – ІК), «за допомогою яких реконструюються рекламні повідомлення (меседжи), що репрезентують зміст та передають смисл рекламного повідомлення, квінтесенцію рекламованого товару чи послуги й указують на необхідні для ідентифікації цільової групи знаки» [8, с. 97], хоч у парадигмах рекламістики та низки лінгвістичних дисциплін ця дефініція почасти і відповідає власне поняттю «рекламний слоган» (далі – РС), що, своєю чергою, витлумачується як «спресована до формули суть рекламної концепції, доведена до лінгвістичної досконалості запам'ятовувальна думка» [цит. за 2, с. 124]. Наведена теза переконує в доречності студіювання РС насамперед як вербального репрезентатема ІК комерційної телереклами.

Лінгвістична обсервація РС, передусім комерційних, уже тривалий час є предметом уваги зарубіжних і вітчизняних наукових шкіл, про що свідчить масив опублікованих ґрунтовних праць із цієї проблеми (див. дисертації Н. Вань, Т. Ковалевської, Н. Коваленко, О. Лещенко, А. Литвинової, О. Мартинович, Н. Улітіної, К. Шидо та ін.). Вивчення ж ІК комерційної реклами із залученням мовознавчого інструментарію у світовій науковій практиці лише починає започатковуватися (див. лише статті О. Маркової, К. Меншикової, М. Новак, М. Чернова, Л. Чернявської). Однак профілювання РС як актуалізаторів ідеології комерційної телереклами, скерованої насамперед на потужний вплив, і дотепер становить одне з актуальних завдань новітньої гуманітаристики, бо в цьому аспекті вивчено лише російськомовні РС популярних комерційних брендів (див. працю М. Мовсесяна). Відсутність відповідних досліджень української комерційної телереклами детермінує загальну скерованість пропонованої статті й визначає її актуальність.

Посилює актуальність роботи й спроба виокремлення в структурі РС комерційної телереклами лексико-семантичних доміант ІК, визначення їхнього знакового статусу та впливової специфіки, що у вітчизняній лінгвістиці ще не здійснювалося, тому опрацювання фактичного матеріалу під окресленим кутом зору вважаємо вкрай доцільним з огляду на можливість отримання цілісного уявлення про впливовий характер ІК та встановлення найпотужніших знакових індикаторів їхньої впливовості.

Метою роботи є виокремлення та лінгвoseміотична кваліфікація маркерів ІК, що функціонують у слоганах української комерційної телереклами, а також пояснення їхньої впливової природи. Реалізація окресленої мети зумовлює розв'язання таких основних завдань: 1) деталізувати сутність операційних понять наукової розвідки; 2) виявити в зафіксованих РС стрижневі лексико-семантичні маркери ІК та зробити спробу їхньої систематизації (за класифікацією семіотичних знаків Ч. Пірса); 3) пояснити специфіку їхнього впливового характеру.

Об'єктом дослідження стали слогани української комерційної телереклами, а предметом – лексико-семантичні актуалізатори впливовості ІК, наявних у структурі РС.

Джерельною базою роботи послужила відеотека, що містить понад 270 роликів української комерційної телереклами, сформована

шляхом їхньої суцільної вибірки з ефірів центральних телевізійних каналів України за період із січня до липня 2017 р. Загалом у фактажі дослідження налічується близько 20 маркерів семіотично різнорідних ІК. Вибір методів зумовлено метою, завданнями та складністю предмета дослідницької уваги. У зв'язку з цим у роботі використано описовий метод, а також метод синтезу й аналізу для об'єктивації теоретичних положень і систематизації фактичного масиву дослідження. Застосовано метод кількісного аналізу, що уможливило отримання даних про динаміку функціонування досліджуваних феноменів. Залучено й контекстуально-інтерпретаційний метод, що посприяв визначенню лексико-семантичних доміант ІК у структурі РС та фіксації їхньої впливової амплітуди, а також елементи компонентного аналізу, що прислужилися в з'ясуванні семантичної глибини виокремлених маркерів ІК. Почасти спираємося і на метод Мілтон-модельної ідентифікації, запропонований у межах нейролінгвістичного програмування [3].

У семіотичному просторі реклами ІК, за переконанням В. Степанова, функціонує завдяки трьом конституентам, до яких дослідник уналежнює власне ідеологеми, міфологеми та релігіогеми [8, с. 97]. Кожен із зазначених елементів має свою експлікацію та функційну заданість. Так, власне ідеологеми в лаконічній формі представляють основний зміст рекламного повідомлення, міфологеми – міфологізовані образи, релігіогеми, відповідно, – знаки певної конфесійної ідентичності [8, с. 97]. З огляду на кількісні параметри зафіксованих у фактажі дослідження ІК (усі зафіксовані РС містять ідеологеми, а міфологеми та релігіогеми функціонують лише в певних контекстах, проте нерівномірно – 55 % і 5 % відповідно) до максимально активних їхніх продуцентів зараховуємо власне ідеологеми, що мають абсолютну репрезентацію в аналізованих рекламних текстах, а також сенсові перетини з термінолексемою РС, надаючи їй статусу операційної одиниці пропонованої наукової розвідки.

Корпус лінгвістичних праць налічує чимало дефініцій поняття РС, проте в нашій роботі ми дотримуватимемося позиції А. Ковалевської, яка вважає, що «концентром рекламного повідомлення завжди виступає слоган як його сугестивний стрижень, що зосереджує актуальну рекламну інформацію, містить специфічні семантико-граматичні маркери, має оригінальну структурну

організацію, тим самим привертаючи увагу потенційних адресатів та активно інтегруючи їх у площину рекламної реальності» [2, с. 124].

Ототожнюючи РС з ідеологемою рекламної кампанії та зважаючи на те, що остання, за словами Н. Купіної, «співвідноситься з ключовими словами» [10, с. 17], тобто одиницями, що «описують оригінальні властивості товару або послуги, переваги, що забезпечуються їхнім придбанням, виступають смисловими «якорями» у мнемічній фіксації рекламного тексту, оптимізуючи ефективність РС» [9, с. 8], робимо спробу виокремити відповідні маркери ІК у структурі зафіксованих РС та розподілити їх за групами залежно від знакового статусу. Дослідницьку операцію пояснення їхнього впливового характеру здійснюємо лише на лексико-семантичному рівні, що, за переконанням Т. Ковалевської, є максимально активним і «пов'язаний із використанням сугестогенів, почасти співвідносних за своєю природою з парадигмою «ключових слів» – афективно визначальних когнітивних домінант адресних текстових репрезентацій» [3, с. 196–197].

З урахуванням того, що універсальною в семіотиці вважається класифікація знаків, розроблена одним із фундаторів цього наукового напрямку Ч. Пірсом, де особливе місце відведено іконічним, індексальним та символічним знаковим елементам (див. [5]), РС з ІК розподіляємо, відповідно, за трьома групами.

Група І, у якій основним маркером ІК є іконічний знак (в інших термінологіях – знак-ікона, знак-копія), що, за твердженням Ч. Пірса, «наводить на об'єкт, що він позначає» [5, с. 185]. Екстраполоючи це твердження на рекламну площину, Т. Романовська стверджує, що знаки такого типу репрезентують «вигляд» об'єкта рекламування [6]. У нашому дослідженні такою фундаментальною іконічною ідеологемою РС на лексико-семантичному рівні активно виступає словесний знак «КРАСА» (82 % – у межах цієї групи) – у знач. «гарна, приваблива зовнішність» [7, Т. 4, с. 326] («*Оріфлейм*» – *краса як спосіб життя*; «*Лебутік*». **Красиві речі обирати легко**).

Відзначимо, що поняття «КРАСА» належить до «бажаних та схвальних соціальних стандартів» [1, с. 49], тому «реklamний дискурс віддає пріоритет естетичним <...> складникам об'єкта <...>, що характерно для всього постіндустріального інформаційного світу» [1, с. 49]. Це акцентує не лише на ідеологічній спрямованості слова, а і його потужній впливовій механіці, бо наведені РС є «вербалізаторами

характерних сугестивних стратегій впливу на емоційну сферу адресата (через використання лексем із максималізовано позитивною емоційно-оцінною конотацією ...)» [4, с. 131]. Зауважимо, що лексема «КРАСА» та її похідні атрибутиви, що за своєю морфологічною генезою є якісними прикметниками (*красивий, гарний*), перебувають насамперед у лексико-семантичному полі зорового сприйняття. Проте додамо, що особливістю цієї іконічної ідеологеми водночас є й різноманітність її перцептивних модусів, оскільки вона може реалізовувати власний ідеологічний потенціал і через активацію інших аналізаторів сенсорної системи. Наприклад, є випадки одночасної апеляції ІК до візуальних і кінестичних активаторів сприйняття («Nivea»: *краса – це відчуття*; «Veet» – *відчуй свою красу!*).

Група II містить РС, маркерами ІК яких виступають індексальні знаки (в інших термінологіях – знаки-індекси, знаки-симптоми), «які відсилають до об'єкта, що він позначає, на основі того, що на них дійсно впливає цей об'єкт» [5, с. 186]. Відповідно, у рекламних контекстах такі знаки вказують на якісні характеристики об'єкта рекламування [6], що у фактологічній базі нашого дослідження співвідносні передусім із репрезентатами раціональних мотивів споживача. На підставі цього до пріоритетних індексальних ідеологем РС уналежнюємо такі лексеми (та їхні морфологічні різновиди):

1. КОРИСТЬ (20 % – у межах групи) – «добрі наслідки для кого-, чого-небудь» [7, Т. 4, с. 290] (*Дитяче харчування «Мілупа» – гармонія користі та смаку; Дитяче пюре «Гербер» – корисний перекус для прогулянок і подорожей*).

2. ПРОСТОТА (20 %) – «якість і властивість за знач. простий» [7, Т. 8, с. 302] (*Пакет «Київстар». Просто. Інноваційно. Краще; Вермішель «Мівіна» – проста, як усе геніальне*).

3. ЯКІСТЬ (20 %) – «ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням» [7, Т. 11, с. 638] (*Сир «Канів» – якість без компромісів; Не шукай пригод, заправляй якісне на «Окко»*).

4. ЗРУЧНІСТЬ (10 %) – «якість за знач. зручний» [7, Т. 3, с. 718] (*Новий зручний формат «Корона» будь-де і будь-коли; Йогурт «Активіа». Дбати про себе зручно*).

5. КОМФОРТ (10 %) – «найзручніші побутові умови, сукупність побутових вигод; вигоди, затишок» [7, Т. 4, с. 255] (*Вікна «VDS» –*

інвестиція у комфорт; Безпечно та комфортно з «Бреф» у домі).

6. НОВИЗНА (10 %) – у знач. «те, що раніше не використовували, не застосовували; те, що не було в ужитку» [7, Т. 5, с. 433] (*Нова колекція «Venus Swirl»; «Нові аромати «Old Spice».*)

7. ЧИСТОТА (10 %) – «стан і властивість за знач. чистий» [7, Т. 11, с. 336] (*Сметана «Простоквашино» – справжня смакота, бо з чистого молочка; Порошок «Гала» – наводь чистоту, зустрічай весну!*).

Реалізація впливового потенціалу РС цієї групи та їхніх індексальних ідеологем, на нашу думку, відбувається шляхом їхньої апеляції до сфери мислення потенційного покупця, оскільки вони не лише «ілюструють актуалізовані смисли «надійність» і «покращення» [9, с. 8] (індекси НОВИЗНА та ЯКІСТЬ), а й репрезентують раціональні мотиви рекламного повідомлення, зокрема мотиви здоров'я (індекси КОРИСТЬ і ЧИСТОТА) та додаткових переваг (індекси ЗРУЧНІСТЬ, КОМФОРТ, ПРОСТОТА). Попри встановлений зв'язок слова «комфорт» з архісемами «задоволення» та «максимум позитивних емоцій» [4] акцентуємо і на його частковій синонімічності зі словом «зручність», оскільки лексема «комфорт» у наведених РС актуалізує значення комфортабельності, тобто «який має комфорт, із комфортом; вигідний, зручний» [7, Т. 4, с. 255] (курсив наш – О. Щ.). У зв'язку з цим увиразнюється вплив указанного номена саме на інтелектуальну сферу адресата. Звертаючи увагу зонайперше на раціональний вектор впливу знаків цієї групи, відзначимо і їхню роль у продукуванні сугестивних ефектів, що орієнтовані на емоціогенні ділянки мозку реципієнтів, бо ж «комплексний характер сприйняття реклами є аксіомою сучасних досліджень» [3, с. 197].

Група III містить РС, де ІК марковано символічними знаками (в інших термінологіях – знаки-символи), які «відсилають до позначуваного ним об'єкта за законом – зазвичай, асоціації загальних ідей <...>, щоб змусити нас інтерпретувати символ як посилання на цей об'єкт» [5, с. 186]. Знаків цього типу в рекламних контекстах функціонує чимало, адже «однією з характерних особливостей рекламного дискурсу є відведення на другий план споживацьких та функційно-корисних характеристик товару через додаткову символічну цінність» [1, с. 49]. Однак максимально активними символічними ідеологемами у фактажі нашого дослідження виявилися такі:

1. ЖИТТЯ (38 % – у межах групи) – «існування всього живого» [7, Т. 2, с. 535] (*Вода «Бонаква» – Наповнює твій день життям;*

Наній «Fresh Shot» – *Mix your life*).

2. КРАЇНА / БАТЬКІВЩИНА (31 %) – у знач. «країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; вітчизна» [7, Т. 1, с. 113] («Енерджі» – бензин твоєї **країни**; Пиво «Оболонь» – *Справжнє пиво твоєї Батьківщини*).

3. СВОБОДА / ВОЛЯ (7 %) – у знач. «життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд» [7, Т. 9, с. 98] (Чай «Несті» – *Відчуй смак свободи!*; Жувальна гумка «Дірол» – *Дай волю свіжості!*).

До цієї групи уналежнюємо й такі символи, як ВІРА (Пиво «Чернігівське» – **Вірю** означає *можу*), ГОСТИННІСТЬ (Пиво «Львівське» – Так звучить **гостинність**), КОХАННЯ (Ювелірна мережа «Золотий вік» – *Тобі личить моє кохання*), МРІЯ (Пиво «Nike» – **Мрій**. *Твори. Досягай*), УСПІХ (Пиво «Балтика 7» – **Успіх** у твоїх руках), ЩАСТЯ (Кетчуп «Торчин Делікатесний» – *рецепти щастя*), проте акцентуємо на їхній послабленій кількісній динаміці (по 4 %).

Відсутність у семантиці наведених знаків-символів маркерів якісних характеристик об'єкта / предмета дає підстави казати про зорієнтованість одиниць цієї групи на «сугестивну експлуатацію» емоційної сфери споживацької аудиторії. Їхня сенсова глибина, що здебільшого у виразнюється у відповідних тропеїстичних контекстах (див. *смак свободи, звучить гостинність, рецепти щастя*), зумовлює неабиякий сугестивний ефект, тобто «редукує критичне опрацювання інформації і спричиняє холістично-інтуїтивне декодування» [3, с. 197]. Не меншою мірою сугестивність знаків-символів зумовлюється й позитивною маркованістю їхнього як словникового, так і контекстуального значенневого навантаження, що й відповідає базовим принципам рекламної сугестії, які, у свою чергу, ґрунтуються на «максималізації позитивних і мінімалізації негативних емоцій» [3, с. 197].

Отже, результати студіювання проблематики наукової розвідки дали підстави для низки висновків. По-перше, РС є сегментною одиницею ІК рекламного континууму, що вербалізується у формі ідеологеми, употужнюючи впливову функційність останньої. По-друге, продуценти впливовості ІК почасти співвідносні з ключовими словами РС. По-третє, вони мають різний семіотичний вияв та впливовий потенціал. Зокрема максимально потужними актуалізаторами впливовості ІК комерційної телереклами визначено

лексеми, що апелюють до емоційної сфери адресата. Вони представлені символічними (47 %) та іконічними (9 %) знаками. Менш активними виявилися лексичні одиниці, скеровані на раціональний вплив. Їхніми знаковими репрезентатами стали індексальні знаки (44 %).

Перспективу подальших досліджень убачаємо в установленні семіотичного статусу та впливової специфіки міфологем та релігіюем як складників ІК української комерційної телереклами.

Література

1. Гулак Т. В. Ценностные структуры современного рекламного дискурса (на материале российской коммерческой и политической рекламы) : дисс. ... канд. филол. наук / Т. В. Гулак. – Х., 2004. – 178 с.
2. Ковалевська А. В. Структурна класифікація слоганів політичної реклами / А. В. Ковалевська // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Філологічна. 2014. – Вип. 44. – С. 124–126.
3. Ковалевська Т. Актуальні технології сугестивності в медійних дискурсах / Т. Ковалевська // Міжкультурна комунікація : проблеми та перспективи : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 1. – С. 194–200.
4. Олексюк О. М. Лексико-семантичні доміанти сугестивного дискурсу реклами : дис. ... канд. филол. наук / О. М. Олексюк. – Одеса, 2012. – 214 с.
5. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения / пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукідзе, Т. Дмитриева. – М. : Логос, 2000. – 448 с.
6. Романовская Т. М. Знаки и символы в современной белорусской телевизионной рекламе / Т. М. Романовская [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://repository.buk.by/bitstream>
7. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
8. Степанов В. Н. Семіотические коды в рекламном тексте / В. Н. Степанов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.culturalnet.ru/main/getfile/1813.
9. Улітіна Н. О. Лінгвальні характеристики слогана як компонента звукової реклами (експериментально-фонетичне дослідження на матеріалі англомовної теле- та радіореклами) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. О. Улітіна. – Одеса, 2010. – 20 с.
10. Чапаева Л. Г. Культурно-языковая ситуация в России 1830–1840-х гг. в контексте споров славянофилов и западников : дисс... д. филол. наук / Л. Г. Чапаева. – М., 2007. – 415 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2017 р.

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКА МОВА (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ)»

Бузько С. А. Формування мовленнєвої культури студентів під час вивчення дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)».

У статті обґрунтовано зв'язок культури мовлення студентів із вивченням дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Цей курс передбачає не лише вироблення в майбутніх спеціалістів професійно зорієнтованих умінь і навичок досконалого володіння українською літературною мовою у фаховій сфері, але й підвищення загального мовно-культурного рівня, удосконалення мовної майстерності, вироблення навичок вільного й невимушеного володіння літературною формою загальнонародної мови в найрізноманітніших комунікативних ситуаціях. Наголошено на тому, що одне з основних завдань цієї навчальної дисципліни – формування мовленнєвої культури, яка є індикатором загальної ерудиції людини, особливостей її інтелекту, соціального статусу. Запропоновано зразки завдань, які підібрано з урахуванням мовної ситуації в Україні (українсько-російського білінгвізму).

Ключові слова: культура мовлення, мовленнєва культура, українська літературна мова, комунікативна ситуація.

Бузько С. А. Формирование речевой культуры студентов во время изучения дисциплины «Украинский язык (профессионального направления)».

В статье обосновывается связь культуры речи студентов с изучением дисциплины «Украинский язык (профессионального направления)». Этот курс предусматривает не только выработку навыков у будущих специалистов профессионально ориентированных умений и навыков свободного и непринужденного общения на украинском литературном языке в профессиональной сфере, но и повышение общего культурного уровня, а также усовершенствование языкового мастерства. Акцентируется внимание на том, что одно из главных заданий этой учебной дисциплины – формирование речевой культуры, которая есть индикатором общей эрудиции человека, особенностей его интеллекта, социального статуса. Предлагаются образцы заданий, которые подобраны с учетом языковой ситуации в Украине (украинско-русского билингвизма).

Ключевые слова: культура речи, речевая культура, украинский литературный язык, коммуникативная ситуация.

Buzko S. A. Forming of students' speech culture during studying of course "Professional Ukrainian language".

The article is devoted to the actual problem of the formation of youth's speech culture, in particular students', since the younger generation defines the vectors for the further development of any society. The connection between students' speech culture and

their learning of subject “Professional Ukrainian language” is grounded. This course includes not only forming of professionally oriented skills of mastery of the Ukrainian literary language in professional sphere, but acculturating, advancing of speech mastery, forming of oral and written fluency in literary form of Ukrainian language in different communicative situations. The author stresses that one of the main tasks of this course is forming of speech culture that is the marker of person’s general knowledge, peculiarities of his / her intelligence, social status. Examples of tasks proposed for students during studying the course. The tasks are selected taking the linguistic situation in Ukraine into account (Ukrainian-Russian bilingualism is meant).

The task of forming the language culture of students is solved by a specially selected complex of tasks and exercises, provided for both classroom and independent work. The article suggests some examples of tasks, the implementation of which helps students to master modern linguistic norms, improve their linguistic preparation, and, consequently, the level of speech culture. All proposed tasks are tested. A number of exercises are related to the comparison of certain grammatical structures in the Russian and Ukrainian languages. Students are offered the exercises for grammatical analysis, translating of structures with prepositions, selecting of a normative variant, editing of sentences with logical distortion, explaining of the meanings of paronyms, putting words into the context, selecting Ukrainian equivalents to borrowed words.

Key words: speech culture, Ukrainian literary language, communicative situation.

Культура мовлення – проблема, яка так чи так стосується будь-якої національної спільноти і є предметом уваги не лише лінгвістів, а й узагалі всіх людей, що піклуються про престиж своєї мови. Особливо актуальною нам видається проблема мовленнєвої культури сучасної молоді, зокрема студентства, адже саме молоде покоління, як відомо, визначає вектори подальшого розвитку будь-якого суспільства. Кожен, хто прагне досягти успіху, неодмінно має володіти культурою мови (мовлення), яка є свідченням того, як особистість створює навколо себе своєрідну вербальну ауру, що формує мовний сак чи несмак. Зазвичай терміни «культура мови» і «культура мовлення» використовують як синонімічні й у двох значеннях – як уміння дотримуватися усталених норм усної і писемної форм літературної мови і як мовознавча дисципліна. Як лінгвістична наука, культура мови (мовлення) вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм літературної мови в конкретну епоху, а також рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців [5, с. 7]. За свідченням лінгвістів, на сучасному етапі розвиток культури мови позначений впливом антропоцентризму (сприйняття людини як найвищої цінності) і характеризується підвищеною увагою до комунікативного компонента. Це виявляється в орієнтації культури мови як науки на формування креативної мовної особистості, яка має

розвинуте чуття мови, досконало володіє мовним етикетом і спрямована на толерантне мовленнєве спілкування.

Формуванням культури мовлення студентів як умінням володіти літературною мовою в різних комунікативних ситуаціях, зокрема й у фаховій сфері, займається навчальна дисципліна «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Цей курс передбачає не лише вироблення в майбутніх спеціалістів професійно зорієнтованих умінь і навичок досконалого володіння українською літературною мовою у фаховій сфері, але й підвищення загального мовно-культурного рівня, удосконалення мовної майстерності, вироблення навичок вільного й невимушеного володіння літературною формою загальнонародної мови в найрізноманітніших ситуаціях спілкування [7, с. 7]. Одне з основних завдань цієї дисципліни ми вбачаємо у формуванні мовленнєвої культури, яка є індикатором загальної ерудиції людини, особливостей її інтелекту, соціального статусу, тобто фактично візитівкою особистості в суспільстві. Реалізації цього завдання сприяє спеціально підібраний комплекс завдань і вправ, передбачений як для аудиторної, так і для самостійної роботи. Пропонуємо приклади деяких завдань, виконання яких допомагає студентам опанувати сучасні мовні норми, підвищити рівень своєї мовної підготовки, а отже, й рівень мовленнєвої культури. Усі пропонувані завдання апробовані на нефілологічних факультетах Криворізького державного педагогічного університету під час вивчення дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Для виконання цих завдань радимо студентам користуватися відповідними посібниками та словниками, наприклад, такими, як «Українська мова для всіх» [1], «Культура слова : Мовностилістичні поради» [6], «Як правильно говорити українською» [3], «Словник труднощів української мови» [2] та ін. Деякі вправи пов'язані із зіставленням певних граматичних структур російської та української мов. Вибір таких завдань зумовлений мовною ситуацією України й тими умовами, у яких існує наше суспільство (маємо на увазі українсько-російський білінгвізм). Адже, як засвідчують соціолінгвісти, мовну ситуацію нашої країни характеризує українсько-російська двомовність [4, с. 25], що ми й намагалися враховувати під час розробки вправ і завдань.

Завдання 1. *Уважно прочитайте подані конструкції, зверніть увагу на граматичну форму залежного компонента в обох мовах, визначте відмінок; з п'ятьма словосполученнями складіть речення.*

Изменить (кому? чому?) принципам – зрадити (кого? що?) принципи; подражать (кому?) актеру – наслідувати (кого?) актора; причинять (что?) беспокойство – завдавати (чого?) клопоту; снабжать (чем?) товарами – постачати (що?) товари; сообщить (кому?) учителю – повідомити (кого?) вчителя; учиться (чему?) музыке – вчитися (чого?) музики; оповестить (кого?) соседей – сповістити (кому?) сусідам; прилагать (что?) усилия – докладати (чого?) зусиль; прибегнуть (к чему?) к хитростям – вдатися (до чого?) до хитрощів; воспользоваться (чем?) случаем – скористатися (з чого?) з нагоди; дать определение (чему?) термину – дати визначення (чого?) терміна; потерпеть (что?) неудачу – зазнати (чого?) поразки; смеяться (над кем?) над ними – сміятися (з кого?) з них; болеть (чем?) гриппом – хворіти (на що?) на грип; подобный (чему?) туману – подібний (до чого?) до туману; обращаться (за чем?) за помощью – звертатися (по що?) по допомогу; приняться (за что?) за работу – взятися (до чого?) до роботи; жениться (на ком?) – одружуватися (з ким?); прийти (к чему?) к выводу – дійти (чого?) висновку; овладеть (чем?) знаниями – опанувати (що?) знання; овладеть (чим?) – зайняти (чим?) четкую позицию – триматися (чого?) чіткої позиції; заострить внимание (на чем?) на мелочах – звернути увагу (на що?) на дрібниці; знать толк (в чем?) в искусстве – розумітися (на чому?) на мистецтві; пойти по направлению (к чему?) к лесу – попрямувати (до чого?) до лісу; извините (кого?) меня – пробачте, вибачте (кому?) мені; испытывать нужду (в чем?) – потребувати (чого?); положить (что?) все силы – докласти (чого?) всіх зусиль; метать (что?) искры – сипати (чим?) іскрами; нанести (что?) вред – завдати (чого?) шкоди; наступить на горло (кому?) – взяти за горло (кого?); находить удовольствие (в чем?) в отдыхе – тішитися (чим?) відпочинком; находится в противоречии (с чем?) – суперечити (чому?).

Завдання 2. *Перекладіть подані конструкції з російської мови на українську, зверніть увагу на вживання прийменників у обох мовах.*

Без запинки; без исключения; без промедления; без умолку; в дальнейшем; в данное время; в двух словах; вступить в должность; в заключение; в здравом уме; в изобилии; в изумлении; в конечном итоге; в лучшие времена; в надежде на что; в один голос; во что бы то ни стало; в первую очередь; в сущности; в противном случае; взять себя в руки; в силу изложенного; в скором времени; для вида; до сих пор; из ряда вон выходящий; на голодный желудок; на ночь глядя; на редкость; на рубеже веков; от безделья (от нечего делать); по взаимному согласию; по всей вероятности; по воскресеньям; по доброй воле; по душам (поговорить); по имеющимся сведениям; по крайней мере; по левую руку; по мере надобности; по местам!

Завдання 3. *Виберіть і запишіть правильний варіант слововживання:*

Військова чи воєнна частина? Поверхові чи поверхневі знання? Музична чи музикальна школа? Музичний чи музикальний слух?

Екзаменаційний білет чи квиток? Твоє ставлення чи відношення до мене? Пам'ятка чи пам'ятник архітектури? Житель чи мешканець будинку? Очі закрити чи заплющити? Вікно закрити чи зачинити? Поверхові чи поверхневі води? На літак квиток чи білет? Передвиборча кампанія чи компанія?

Завдання 4. *Виберіть і запишіть нормативний варіант поданих мовних зворотів.*

Розділяти поняття – розмежовувати, диференціювати; ряд праць – низка праць; розходження в поглядах – розбіжності в поглядах; складати частину – становити частину; служити підставою – бути підставою, слугувати підставою; смисл життя – сенс життя; справа в тому – річ у тім; становить собою – являє собою; тим не менше – проте, однак, попри це; типу – на зразок, на кшталт, на взірць; у деякій мірі – деякою мірою; у значній мірі – великою мірою; у першу чергу – насамперед, передовсім, найперше; у разі необхідності – у разі потреби; у той же час – водночас; у цілому – загалом; у цьому відношенні – щодо цього, у цьому плані; через деякий час – згодом, незабаром, невдовзі; як правило – переважно, здебільшого, зазвичай; понятійний – поняттєвий; піднімати питання – порушувати питання; при вивченні – у процесі (під час) вивчення; при необхідності – за потреби; протиріччя – суперечність; разом із тим – водночас.

Завдання 5. *Знайдіть у реченнях порушення логічності; відредагуйте речення й аргументуйте виправлення.*

1. Кожний герой має свої індивідуальні риси; 2. Шевченко подружився з новими друзями; 3. На вулиці було чути крик дитячих голосів; 4. Вона дуже любила ангорських кішок і собак; 5. Захист курсових робіт відбудеться у квітні місяці; 6. Сьогодні політ у небесні далі людини став реальною дійсністю; 7. Мати веде двох маленьких, гарно одягнених і сірооких дівчаток; 8. І вони, з опущеними вниз оченятами, боязко дивились на неї; 9. Маю надію сподіватися, що наша передача принесла вам приємні хвилини; 10. Його попросили написати свою автобіографію детальніше.

Завдання 6. *Пояснити значення наведених слів, склавши з ними словосполучення або речення.*

Екземпляр – примірник; передплата – підписка; ділянка – ділянка; привласнювати – присвоювати; тактовний – тактичний; свідоцтво – свідчення – посвідчення; церемонний – церемоніальний; практик – практикант; пам'ятка – пам'ятник; поверховий – поверхневий; абонент – абонемент.

Завдання 7. *Розкрийте дужки, утворюючи словосполучення.*

Школа, слух (музичний, музикальний); (житель, мешканець) будинку, України; (квиток, білет) на потяг, на екзамені; (ставлення, відношення) до людей, між людьми; (пам'ятка, пам'ятник) архітектури, Т. Шевченку; (дефекти, недоліки) у роботі, у приладі; військовий, военний (дії, частина); поверховий, поверхневий (води, знання); усмішка, посмішка (привітна, іронічна).

Завдання 8. *Виправте помилки в поданих мовних зворотах.*

По бажанню; по вині; по вказівці; по дорученню; згідно наказу; опанувати мовою; використувувати по призначенню; завідувач відділом; завідуючий кафедрі; відповідно наказу; уникати небезпеку; відповідно меті; набувати досвід; запобігати помилок; властивий для твору; надавати вигляд.

Завдання 9. *З поданими паронімами складіть речення (граматичну форму слів можна змінювати); значення незрозумілих слів запишіть у зошити, користуючись довідкою:*

Дивний – дивовижний; житловий – жилий; замерзнути – змерзнути; кампанія – компанія; людний – людяний; пам’ятка – пам’ятник; дослідний – дослідницький; дружний – дружній; зумовлювати – обумовлювати; показчик – показник.

Довідка: Дивний – незрозумілий своїми якостями чи вчинками, кумедний; дивовижний – незвичайний, гідний захоплення; житловий – пристосований для життя людей; жилий – заселений людьми, залюднений; змерзнути – відчувати холод; замерзнути – загинути від холоду, перетворитися на кригу, стати твердим від холоду; кампанія – сукупність заходів, спрямованих на виконання певного завдання (посівна кампанія); компанія – група осіб, пов’язаних певними інтересами (телерадіомовна компанія); людний – про місце, де перебуває багато людей; людяний – доброзичливий, чуйний, гуманний; пам’ятка – 1) предмет матеріальної чи духовної культури минулого (історична пам’ятка); 2) річ або об’єкт, що нагадує про когось чи про щось (лишити по собі пам’ятку); пам’ятник – скульптурна споруда на честь когось чи чогось; дослідний – пов’язаний із науковими дослідженнями, призначений для ведення дослідів (дослідна лабораторія); дослідницький – прикметник до іменника дослідник (дослідницький погляд); дружний – який відбувається одночасно, спільно, злагоджено (дружній висук); дружній – який виражає дружельобність, прихильність, довіру (дружній потиск руки); зумовлювати – бути причиною чогось, спричиняти або викликати щось; обумовлювати – говорячи, заздалегідь визначати певні умови, ставити в залежність від них; показчик – доказ, ознака, свідчення чого-небудь; показчик – 1) напис або знак, що вказує напрямку руху; 2) довідковий список, доданий до книжки (бібліографічний показчик).

Завдання 10. *До поданих іношомовних слів доберіть українські відповідники, користуючись довідкою.*

Анулювання; постскрипtum; публіка; статус-кво; персона нон грата; репрезентувати; репріза; преамбула; пафос; феномен; куратор; дисгармонія.

Довідка: Післямова; становище в певний момент; представляти; небажана особа; глядачі; скасування; повторення; піднесеність; вступна частина чогось (договору, декларації тощо); розлад; унікальне, виняткове явище; наставник.

Отже, одним із найважливіших складників загальної культури особистості є культура мовлення, тобто здатність вільно володіти нормами сучасної літературної мови в різноманітних ситуаціях спілкування. Висока мовленнєва культура характеризується такими ознаками, як правильність, чистота, точність, логічність, ясність, різноманітність, багатство, естетичність, стилістична виразність і комунікативна доцільність. Формування високої культури мовлення студентів є одним із головних завдань курсу «Українська мова».

(за професійним спрямуванням)». Вивчення цієї дисципліни є вкрай важливим, адже досконале знання мови підтримує в людині стан психологічної впевненості та рівноваги, дає відчуття стабільної духовної опори. Саме мова формує людину як інтелектуальний феномен, що здатний пізнавати, освоювати й творити навколишній світ. Нехтування культурою мовлення може спричинити знецінення самої мови; а знецінення мови призводить до знецінення її носіїв – мовців і, відповідно, знецінення цілої нації та її духовної культури.

Література

1. Голосовська Г. Г. Українська мова для всіх : [навч. посібник] / Г. Г. Голосовська. – К. : ВЦ «Академія», 2013. – 216 с.
 2. Дорошенко Т. С. Словник труднощів української мови / Т. С. Дорошенко. – Х. : Торсінг плюс, 2012. – 656 с.
 3. Косенко Н. Я. Як правильно говорити українською : [практич. посібник] / Н. Я. Косенко, Т. М. Вакуленко. – Х. : КК «Клуб сімейного дозвілля», 2000. – 237 с.
 4. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 243 с.
 5. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : [навч. посібник] / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 360 с.
 6. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради : [навч. посібник] / О. Пономарів. – К. : Либідь, 1999. – 240 с.
 7. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням : [підручник] / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – [3-тє вид., випр. і допов.]. – К. : Алерта, 2012. – 696 с.
- Стаття надійшла до редакції 17.09.2017 р.*

УДК 372.881.111.1

І. А. Дирда

КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ РОЗВИТКУ ПОЛІКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ- ІНОЗЕМЦІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дирда І. А. Критерії, показники та рівні розвитку полікультурної студентів-іноземців у процесі навчання української мови.

У статті з'ясовано сутність понять «критерії розвитку полікультурної компетентності», «показник», «рівень розвитку полікультурної компетентності»; проаналізовано погляди вітчизняних і зарубіжних науковців щодо структури полікультурної компетентності; виокремлено критерії розвитку полікультурної компетентності іноземних студентів у процесі навчання української мови (когнітивний, мотиваційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний, аксіологічний); проаналізовано відповідність критеріїв, показників та рівнів розвитку полікультурної компетентності для

максимально точної оцінки студентів-іноземців у процесі навчання української мови.

Ключові слова: критерій, показник, рівень розвитку, полікультурна компетентність, навчання іноземних студентів, українська мова як іноземна.

Дырда И. А. Критерии, показатели и уровни развития поликультурной компетентности иностранных студентов при изучении украинского языка.

В статье определены особенности понятий «критерии развития поликультурной компетентности иностранных студентов», «показатели», «уровни развития поликультурной компетентности»; проанализированы взгляды отечественных и зарубежных ученых на структуру поликультурной компетентности; выделены критерии развития поликультурной компетентности иностранных студентов при изучении украинского языка (когнитивный, мотивационно-ценностный, поведенческо-деятельный, аксиологический); рассмотрено соответствие критериев, показателей и уровней развития поликультурной компетентности для максимально точной оценки иностранных студентов при изучении украинского языка.

Ключевые слова: критерий, показатель, уровень развития, поликультурная компетентность, обучение иностранных студентов, украинский язык как иностранный).

Dyrda I. A. Criteria, factors and levels of the development of foreign students' polycultural competence during the Ukrainian language training.

In the paper the distinctive features of the notions “criteria of the development of foreign students' polycultural competence”, “factors”, “levels of development of foreign students' polycultural competence” are defined; viewpoints of Ukrainian and foreign scientists on the polycultural competence structure and peculiarities of criteria choice are analyzed; criteria of development of foreign students' polycultural competence in studying Ukrainian are cognitive, motive-value, behavioral-practical, axiological). Cognitive criterion indicates knowledge of the language, culture, traditions, peculiarities of communication, common rules of norms of behavior during interaction with other cultures' representatives. Motive-value criterion contains the complex of motives and needs which motivates a student for polycultural competence development, evaluation attitude of a student to some deeds and actions which is aimed to meet needs during intercultural communication. Behavioral-practical criterion implies attainment of intercultural interaction experience; practical skills of obtained knowledge, mastering of particular communicative skills and ability of solving definite tasks of intercultural interaction; ability to start intercultural communication with representatives of other cultures, to reflect own activity and behavior. Axiological criterion contains the complex of moral, aesthetic values, tolerance, humanism, national and ethnic self-consciousness. In the paper the conformity of criteria, factors and levels of polycultural competence development of accurate evaluation of foreign students during the Ukrainian language training are analyzed.

Key words: criterion, factor, level of development, polycultural competence, foreign students' training, Ukrainian as a foreign language).

Задля адекватної оцінки досягнень студентів лінгводидакти сучасності виокремлюють такі одиниці оцінювання – критерії, показники та рівні. Виокремлення та аналіз таких елементів є вагомим для дослідженні розвитку полікультурної компетентності іноземних

студентів на основному етапі навчання української мови.

Резюмуючи проаналізовані погляди зарубіжних (І. Васютенкова, Т. Гурьянова, Є. Милосердова, О. Щеглова) та вітчизняних науковців (К. Баханов, Л. Воротняк, Л. Гончаренко, Л. Данилова, Л. Перетяга, М. Сімоненко), ми дійшли висновку, що критерій – це набір ознак та властивостей явища, об'єкта, предмета, які дають змогу судити про його стан, рівень розвитку та функціонування.

Виокремимо такі критерії розвитку полікультурної компетентності:

1. Аксиологічний критерій передбачає сукупність національних і загальнолюдських цінностей, знання про систему моральних, естетичних та інших цінностей, толерантність, гуманізм, національна та етнічна самосвідомість.

2. Мотиваційно-ціннісний критерій передбачає сукупність мотивів і потреб, які спонукають студента до розвитку полікультурної компетентності; оціночне ставлення студента до вчинків та дій, які спрямовані на задоволення потреб у процесі міжкультурного спілкування.

3. Поведінково-діяльнісний критерій передбачає набуття досвіду міжкультурної взаємодії; практичні навички застосування набутих знань, володіння певними комунікативними вміннями та здатністю вирішувати завдання міжкультурної взаємодії; вміння вступати в міжкультурну комунікацію з носіями іншомовної культури, рефлексувати власну діяльність і поведінку.

4. Когнітивний критерій свідчить про наявність системи знань про мову, культуру, традиції, особливості комунікації, загальноприйняті правила та норми поведінки під час взаємодії з представниками інших народностей і культур.

Критерій і показник тісно взаємопов'язані: науково-обґрунтований вибір критерію значною мірою зумовлює правильний вибір системи показників, а якість показника залежить від того, наскільки він повно і об'єктивно характеризує прийнятий критерій.

Визначимо показник як ступінь прояву критерію, за яким можна судити про його сформованість. Виокремимо основні показники кожного із запропонованих критеріїв.

Показники *мотиваційно-ціннісного* критерію: усвідомлення значення полікультурних знань та сформовані внутрішні мотиви для

отримання та використання соціокультурного матеріалу; сформованість цінностей та моральних, громадянських ідеалів та позитивного ставлення до особливостей різних культур; прагнення до реалізації власних знань, можливостей та досвіду під час полікультурного порівняння; усвідомлення необхідності дотримуватися правил спілкування.

Основні показники *когнітивного* критерію: володіння, засвоєння та оперування знаннями про етнокультурні особливості своєї та інших культур; відповідність використання культурно-маркованих одиниць у полікультурній комунікації; обізнаність особливостей фонетики, граматики рідної й української мови.

Пропонуємо такі показники *поведінково-діяльнісного* критерію: позитивна полікультурна взаємодія під час спілкування; проявляти ініціативу у встановленні міжкультурного контакту з метою досягнення розуміння; вміння вступати в міжкультурну комунікацію з носіями іншомовної культури, рефлексувати власну діяльність і поведінку.

Основними показниками *аксіологічного* критерію є: вміння вирішувати конфлікти, гнучкість у полікультурній комунікації; дотримання норм і правил толерантної поведінки; прояв дипломатичності для підтримки діалогу культур; національна та етнічна самосвідомість. Ступінь розвитку показника характеризує рівень. Тракуємо рівень як ступінь розвитку полікультурної компетентності. Проаналізувавши різні підходи до виокремлення рівнів, визначимо чотири рівня розвитку полікультурної компетентності іноземних студентів на основному етапі вивчення української мови: елементарний, середній, достатній та високий.

Проаналізуємо відповідність критеріїв, показників та рівнів розвитку полікультурної компетентності для максимально точної оцінки студентів-іноземців на основному етапі навчання української мови.

Основними показниками **когнітивного критерію** на *елементарному* рівні є: знання поверхневі, нестійкі й безсистемні; обмежені відомості про культуру України; здатність відтворювати окремі знання про культуру, традиції країни, мову якої вивчають студенти; невідповідність використання культурно-маркованих одиниць у полікультурній комунікації. Показники на *середньому* рівні: задовільні знання мовного матеріалу; достатні знання про українську культуру, її звичаї; часткова відповідність використання культурно-маркованих одиниць у полікультурній комунікації. Виокремлено основні показники

на *достатньому* рівні: знання достатні й усвідомлені (безпомилкове відтворення набутих знань в усному та писемному мовленні); прагнення засвоювати нові культурно-марковані знання у полікультурному спілкуванні; достатнє володіння та оперування знаннями про етнокультурні особливості. Показники когнітивного критерію на *високому* рівні: знання усвідомлені, глибокі й системні (високий рівень володіння теоретичними знаннями, продукування власних креативних ідей); грамотне використання культурно-маркованих одиниць та основами невербальної комунікації; володіння у повному обсязі інформації про особливості української культури.

Показники **мотиваційно-ціннісного критерію** на *елементарному* рівні: низький рівень сформованості внутрішніх та зовнішніх мотивів (студент незацікавлений у встановленні полікультурних контактів з представниками інших культур); байдужість до цінностей, моральних та громадянських ідеалів; неусвідомлення необхідності дотримання правил спілкування у полікультурному спілкуванні. Основними показниками на *середньому* рівні є: задовільний рівень сформованості пізнавальних, професійних та соціальних мотивів (недостатнє володіння культурними знаннями та психологічні чинники заважають максимально розуміти й відтворювати інформацію попри усвідомлення важливості полікультурних знань); недостатня сформованість цінностей та моральних ідеалів; усвідомлення необхідності дотримуватись певних правил етикету під час полікультурної комунікації, проте упереджені та хибні судження перешкоджають оцінюванню іншої культури. Виокремлено показники мотиваційно-ціннісного критерію на *достатньому* рівні: здатність самостійно обґрунтовувати власні підходи до вирішення завдань під час полікультурного спілкування; достатня сформованість внутрішніх мотивів (усвідомлення значимості соціокультурного матеріалу); позитивне ставлення до особливостей різних культур, уміння їх прогнозувати у процесі діалогу культур. Основні показники на *високому* рівні: переважання внутрішніх мотивів над зовнішніми (студент самостійно та цілеспрямовано отримує нові знання з метою задоволення власних потреб та інтересів); результативне застосування набутих полікультурних знань, умінь та навичок; усвідомлення необхідності соціокультурних знань, що реалізується в аналізі проявів різних культур та точна

диференціація відмінностей під час полікультурного порівняння.

Основні показники **поведінково-діяльнісного критерію** на *елементарному* рівні: слабка полікультурна взаємодія під час спілкування; негативне або байдуже ставлення до української культури; небажання встановлювати контакт з метою досягнення взаємодії; невміння рефлексувати власну діяльність та поведінку під час полікультурного спілкування. Виокремлено показники поведінково-діяльнісного критерію на *середньому* рівні: позитивне ставлення до української культури як складника світової спадщини; студент час від часу проявляє ініціативу у встановленні полікультурного контакту; недостатнє рефлексування власної поведінки та діяльності під час діалогу культур. Показники означеного критерію на *достатньому* рівні: достатній контроль власної поведінки у процесі полікультурної комунікації; позитивна полікультурна взаємодія під час спілкування; стриманість у судженнях (студент неповністю розуміє деякі культурні розбіжності, проте дотримується толерантного ставлення до інших культур). Основними показниками на *високому* рівні є: поважне ставлення до українців, стриманість і некатегоричність суджень; власне бажання встановлювати зв'язки з представниками україномовного суспільства; студент спрямовує будь-яку проблемну ситуацію у спілкуванні на її вирішення, орієнтуючись на набуті знання вербальної на невербальної поведінки.

Показники **аксіологічного критерію** критерію на *елементарному* рівні: недостатній рівень полікультурних знань, що приводить до невміння вирішувати конфлікти у діалозі культур; низький рівень обізнаності норм та правил толерантної поведінки; наявність стереотипних суджень про певні особливості різних культур, що заважає формуванню дипломатичності. Основними показниками на *середньому* рівні є: часткове дотримання норм і правил толерантної поведінки через закоренілі помилкові судження; недостатній рівень національної та етнічної самосвідомості; слабке усвідомлення ролі соціо-культурних цінностей та прояву толерантності під час полікультурного спілкування. Виокремлено показники аксіологічного критерію на *достатньому* рівні: достатній рівень національної самосвідомості (студент оперує полікультурними знаннями задля усвідомлення себе не тільки як представника рідної культури, а й учасника полікультурної комунікації); вміння вирішувати конфлікти та успішно їх прогнозувати; здібність долати стереотипи і формувати

власні судження під час спілкування. Основні показники на *високому* рівні: високий рівень гнучкості у полікультурній комунікації (володіння такими якостями як толерантність, гуманізм); дотримання норм і правил толерантної поведінки (досконале володіння полікультурними знаннями під час комунікації); стриманість і некатегоричність суджень, здатність до національної самосвідомості.

Література

1. Гончаренко Л. А. Розвиток полікультурної компетентності педагогів загальноосвітніх навчальних закладів : [навч. посібник] / Л. А. Гончаренко, А. М. Зубко, В. В. Кузьменко ; За ред. В. В. Кузьменка. – Херсон : РПО, 2007. – 176 с.
2. Курлянд З. Н. Формирование и развитие профессиональной устойчивости учителя : автореф. дис. ... д. пед. наук / З. Н. Курлянд. – Одесса, 1992 – 39 с.
3. Кушнір І. М. Компоненти полікультурної компетентності іноземних студентів / І. М. Кушнір // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. – 2008. – № 13. – С. 73–78.
4. Перетяга Л. Є. Зміст і показники полікультурної компетентності молодших школярів / Л. Є. Перетяга // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальній школі. – 2009. – № 2. – С. 262–266.
5. Чердніченко Л. А. Формування полікультурної компетентності майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук / Л. А. Чердніченко. – Харків, 2012. – 255 с.
6. Тернопільська В. І. Визначення критеріїв сформованості професійної компетентності майбутніх гірничих інженерів / В. І. Тернопільська, О. В. Дерев'яно // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 5. Пед. науки. – 2010. – Вип. 31. – С. 264–267.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2017 р.

УДК 811.161.2-047.23:376-054.62

С. С. Костюк

НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА КОМПЕТЕНТІСНІЙ ОСНОВІ

Костюк С. С. Навчання студентів-іноземців української мови на компетентнісній основі.

У статті проаналізовано вимоги сучасної освіти до випускників вишів. Обґрунтовано необхідність впровадження компетентнісного підходу під час навчання української мови студентів-іноземців, та визначено, що означений підхід передбачає створення ефективних умов у навчально-виховному процесі, які забезпечують розв'язання професійних завдань на основі отриманих знань, сформованих умінь та навичок, та дозволяє набутти компетентностей (мовна, мовленнєва, комунікативна, міжкультурна та стратегічна), необхідних для формування особистості здатної до

міжкультурного діалогу.

Ключові слова: компетентнісний підхід, компетентності, міжкультурна комунікація, студенти-іноземці, навчання студентів-іноземців.

Костюк С. С. Обучение иностранных студентов украинскому языку на компетентностной основе.

В статье проанализированы требования современного образования к выпускникам вузов. Обоснована необходимость внедрения компетентностного подхода в процессе обучения украинскому языку иностранных студентов. Определено, что данный подход предусматривает создание эффективных условий в учебно-воспитательном процессе, которые дают возможность решать профессиональные задачи на основе полученных знаний, сформированных умений и навыков, и позволяет приобрести компетентности (языковая, коммуникативная, межкультурная, стратегическая), необходимые для формирования личности способной к межкультурному диалогу.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетентности, межкультурная коммуникация, иностранные студенты, обучение иностранных студентов.

Kostyuk S. S. Training of foreign students of Ukrainian language on competency based approach.

The article examines the necessity to implement competency-based approach that is caused by the following factors: transition of world community to the information society where the ability to learn, skills of information seeking, the ability to life-long self-learning, the necessity to integrate into different societies, to be competitive in the world labour market are in high demand; refocusing of education from obtaining knowledge and skills to the formation of problem solving skills on the basis of acquired knowledge. The analysis of scientific literature shows that the selection of approaches to the Ukrainian language training of foreign citizens is determined by its key functions: to be the most important means of communication, cognition and influence and form developed, socially active personality that is able to communicate in various types of speech activity, keep to the standards and rules of linguistic behavior of certain society representatives, relies on information about the level of individual's development, cultural and social peculiarities and differences. So, the aim of language training of foreign students is the competence formation necessary for their harmonious coexistence in a "foreign" society, since knowledge and skills of Ukrainian language and culture, the ability to determine the differences that impede understanding during the communication, the automation of communication skills for specific situations are the keys to the successful development of the personality in foreign language sociocultural environment.

The introduction of competency-based approach to the process of Ukrainian language training of foreign student provides the creation of conditions that ensure the solution of professional tasks on the bases of acquired knowledge and skills; education of intelligent person that is able to communicate in a multifactor world and process information effectively, generate ideas, and overcome the life and professional obstacles. The key goal of implementing competency-based approach is the formation of language, speech, communicative, intercultural and strategic competences to develop personality that is able take part in intercultural dialogue both in personal and professional spheres.

Key words: competency-based approach, competencies, intercultural communication, foreign students, training of foreign students.

Інтеграція України до світового освітнього простору зумовила зміну парадигми сучасної освітньої політики та законодавчої бази України. Тому підхід, зорієнтований на отримання знань, не може більше задовольняти сучасне суспільство, адже мета освіти полягає не тільки у здобутті знань, основне завдання сучасної освіти: навчити навчатися, сформувати потребу в навчанні упродовж життя, використовувати отримані знання у своїй діяльності (професійній, громадській чи побутовій) [5, с. 4]; сформувати уміння використовувати особистісний потенціал для розв'язання соціальних, професійних та моральних завдань на ринку праці [2, с. 8]; забезпечити формування компетентної особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, здатної застосовувати знання в нестандартних ситуаціях, приймати відповідальні рішення, швидко діяти, переорієнтовуватись у постійно змінюваному, взаємозалежному світі [7, с. 3, 7, 10, 20].

Окреслені вимоги певним чином стосуються і студентів-іноземців, а відтак їх формування потребує певних зусиль, оскільки впливає на рівень навчальних досягнень іноземних студентів [1, с. 226]. Відтак постає завдання виокремлення підходів до навчання української мови студентами-іноземцями, спрямованих на оволодіння мовою в лінгвістичному та соціокультурному контекстах, удосконалення навичок застосовувати набуті знання у професійній діяльності, розвиток особистості готової до міжкультурного діалогу.

Проаналізувавши низку дефініцій, можна дійти висновку, що поняття «підхід» не має уніфікованого тлумачення. Апелюючи до поглядів науковців (З. Бакум, М. Вятютнев, І. Зимня, М. Ляховицький, С. Омельчук, Ю. Пассов, Г. Селевко, Г. Строганова), погодимося з думкою Н. Голуб, яка визначає підхід до навчання як загальну концептуальну позицію, що визначає системну організацію й самоорганізацію освітнього процесу, визначальну ознаку, роль, статус та особливості взаємодії всіх компонентів відповідно до конкретних навчальних і виховних цілей [3, с. 4].

Добір підходів до навчання української мови іноземних

громадян визначається як призначенням мови бути найважливішим засобом спілкування, пізнання та впливу, так і суспільним замовленням формувати розвинену, соціально активну особистість, що володіє культурою спілкування в різних видах мовленнєвої діяльності, дотримується норм і правил мовленнєвої поведінки притаманної представникам певного суспільства, спирається на відомості про рівень розвитку особистості, її культурні та соціальні особливості та відмінності. Відповідно, метою мовної підготовки іноземних громадян є формування компетентностей, необхідних для їхнього гармонійного співіснування в «чужому» суспільстві.

Проблема вдосконалення системи освіти через упровадження компетентнісного підходу знаходить відображення у працях педагогів (Н. Бібік, Л. Вашенко, В. Введенський, І. Ісаєва, О. Овчарук, Л. Паращенко, Р. Пастушенко, Ю. Татур, А. Хуторський); лінгводидактів (З. Бакум, О. Горошкіна, В. Дороз, М. Пентиліук, О. Пометун); психологів (І. Бех, І. Зимня, Н. Кузьміна, А. Маркова); мовознавців (Є. Верещагін, В. Манакін, С. Тер-Мінасова).

Реалізація компетентнісного підходу зумовлена такими чинниками: переходом світової спільноти до інформаційного суспільства, де пріоритетним вважається формування вміння вчитися, оволодіння навичками пошуку інформації, здатності до самонавчання упродовж життя; необхідністю інтегруватися в різні соціуми, бути конкурентноспроможним на світовому ринку праці; переорієнтацією стандартів освіти з отримання «знань, умінь, навичок» на формування умінь розв'язувати проблеми різної складності на основі отриманих знань.

На думку М. Пентиліук, З. Слєпкань, упровадження компетентнісної парадигми на заняттях з української мови дає змогу формувати мовну, мовленнєву, лінгвокультурознавчу, дослідницьку компетентності, прищеплювати мовний смак, виробляти практичні навички володіння культурою мови. Відповідно, формуються знання про мову як засіб вираження думок, національно-культурний феномен, розширюється філологічний кругозір, покращується мовлення.

Важливість формування компетентностей у процесі навчання української мови як іноземної є беззаперечною, оскільки володіння знаннями й умінями з української мови і культури, уміння виокремити розбіжності, які перешкоджають розумінню під час спілкування, автоматизація навичок використання повідомлень у

конкретних ситуаціях є запорукою успішного розвитку особистості в іншому соціокультурному середовищі. Відтак постає завдання виокремити компетентності, необхідні для формування міжкультурної комунікації під час навчання української мови в іншомовній аудиторії, що передбачає не лише володіння мовною формою, а й культурним компонентом висловленого.

У Загальноєвропейських рекомендаціях із мовної освіти компетентності поділено на дві групи: загальні та комунікативні. До першої групи відносять декларативні знання, уміння та навички (практичні й міжкультурні), компетенцію існування, уміння навчатися. Комунікативна компетентність має такі компоненти: лінгвістична компетенція; соціолінгвістична компетенція; прагматична компетенція [11, с. 13]. З огляду на зазначені рекомендації навчання української мови як іноземної має переслідувати таку мету: сформувати компетентності, необхідні для участі в комунікативному акті з представниками іншої культури, та полегшити сам процес спілкування.

У науковій літературі знаходимо таке визначення міжкультурної комунікації – функційно зумовлена комунікативна взаємодія людей як носіїв різних культурних спільнот, що орієнтована на взаємопроникнення культурно-комунікативних смислів, досягнення взаєморозуміння з урахуванням і збереженням «національної картини світу», їх взаємозбагачення в соціокультурному й духовному аспектах [4, с. 109]. Наведена детермінація дає змогу визначити, що зміст міжкультурної комунікації базується на взаємодії трьох складових: мови (відображає культуру народу); культури (передає особливості суспільно-історичних умов); особистості (формується під час освітньої та соціальної діяльності).

Кожен з компонентів передбачає формування специфічних компетентностей. І. Зимня, С. Муреева, Т. Парфьонова, Т. Пермякова визначають такі основні компетентності у структурі міжкультурної комунікації: загальнокультурні (поінформованість про норми та цінності різних країн); соціокультурні (наявність умінь спілкування з представниками інших культурних спільнот); лінгвосоціокультурні (знання особливостей мови інших країн та їх доречне використання).

Апелюючи до праць науковців, вважаємо, що міжкультурна комунікація поєднує: стратегічну, мовну (лінгвістичну), мовленнєву,

комунікативну, соціокультурну та міжкультурну компетентності.

За визначенням М. Кенела та М. Свейна, стратегічна компетентність – це досконале володіння стратегіями вербального та невербального спілкування задля компенсації браку мовних і мовленнєвих засобів у процесі спілкування [12, с. 2].

Завдання стратегічної компетентності полягають у тому, щоб: поповнювати в процесі спілкування знання з мови; набувати мовленнєвий і соціальний досвід спілкування; уміти долучатися до спілкування, добираючи правильну стратегію; досягати мети спілкування; підвищити ефективність процесу спілкування; запобігти припиненню спілкування; компенсувати недостатню комунікативну компетентність.

Мовна (лінгвістична) компетентність пов'язана із знаннями мовних одиниць та особливостями їх функціонування. О. Бігич, Н. Бражник, С. Гапонова, С. Ніколаєва під мовною компетентністю розуміють опанування знаннями (з лексики, граматики, фонетики та орфографії) та формування відповідних навичок: фонетичних, лексичних, граматичних, морфологічних, синтаксичних, орфографічних, графічних та каліграфічних. Отже, мовна компетентність студентів-іноземців – це якість, що характеризується набуттям знань, умінь й навичок уживати слова і синтаксичні конструкції, правильно використовувати засоби мови відповідно до норм літературної мови.

Особливу роль у процесі свідомого володіння мовою, здатності послуговуватися нею у різних комунікативних ситуаціях відіграє мовленнєва компетентність. За визначенням М. Пентилюк це практичне користування мовою в конкретних ситуаціях з наперед заданою метою; діяльність пов'язана з функціонуванням мови. До найважливіших умінь, що складають основу мовленнєвої компетентності науковець залучає: уміння вести діалог, дотримуючись вимог мовного етикету; уміння адекватно сприймати на слух діалог і монолог; уміння створювати письмові тексти різних стилів і жанрів; уміння користуватися різними видами читання [8, с. 296–297].

Отже, мовленнєва компетентність студентів-іноземців – знання сполучуваності мовних одиниць з метою їх практичного використання у конкретних ситуаціях спілкування.

Третьою складовою у процесі оволодіння мовою є комунікативна компетентність, яка, на думку науковців (В. Абраменкова, Л. Артемова, А. Бодальов, Ю. Ємельянов,

М. Кенела, А. Кідрон, М. Свейна Є. Щербакова), складається з когнітивного (пізнання іншої людини, уміння поділяти точку зору іншої людини), емоційного (емоційна чуйність, чутливість до іншого), поведінкового (здібність до співпраці, ініціативність, адекватність у спілкуванні) компонентів.

Отже, комунікативна компетентність студентів-іноземців – це комунікативні якості, необхідні для взаємодії з іншими людьми та потоками інформації, уміння знаходити та інтерпретувати інформацію, виконувати різні соціальні ролі в групі та колективі.

Результатом навчання іноземної мови є формування особистості, готової до міжкультурного спілкування, до участі у діалозі культур, що неможливо без соціокультурних знань.

Аналізуючи структуру соціокультурної компетентності, В. Сулейманова виокремлює такі компоненти: когнітивний; мотиваційно-ціннісний; діяльнісно-поведінковий, що передбачає здатність до діалогу культур, адекватну поведінку в ситуаціях міжкультурного спілкування [10].

На відміну від соціокультурної компетентності, що передбачає володіння соціально значущими знаннями, необхідними для адекватного функціонування у певній культурі та успішної взаємодії з її представниками, міжкультурна компетентність – це володіння комплексом знань як про рідну культуру так і про інші культури, та вміння використовувати ці знання під час контактів з представниками інших культур [6, с. 25–26].

Аналіз визначень поняття «міжкультурна компетентність» дає змогу зробити висновок, що цей термін розглядається в таких площинах: якість, яка дозволяє реалізовуватися в межах діалогу культур та пристосовуватися до умов іншої культури; здатність орієнтуватися в різних видах культури, системах цінностей та відповідних до них комунікативних норм; сукупність якостей: теоретичні знання щодо національних культур і моделей виховання; психологічні особливості особистості (відвертість, гнучкість, терпимість); знання іноземної мови).

Отже, упровадження компетентнісного підходу під час навчання української мови студентів-іноземців передбачає ефективне створення умов у навчально-виховному процесі, які забезпечують розв'язання професійних завдань на основі отриманих знань, сформованих умінь

та навичок; виховання особистості з розвиненим інтелектом, що здатна конструктивно спілкуватися в багатофакторному світі, ефективно обробляти інформацію, продукувати ідеї, долати конкретні життєві та професійні проблеми. Метою упровадження компетентнісного підходу є набуття іноземними громадянами мовної, мовленнєвої, комунікативної, міжкультурної та стратегічної компетентностей задля формування особистості здатної до міжкультурного діалогу в особистісній та професійній сферах.

Література

1. Бакум З. П. Українська мова як іноземна : Лінгводидактичні проблеми / З. П. Бакум // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного ун-ту : зб. наук. пр. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. – Вип. 5. – С. 226–232.
2. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогіка. – 2003. – № 10. – С. 8–14.
3. Голуб Н. Підходи до навчання української мови в основній школі / Н. Голуб // Українська мова і література в школі. – 2015. – № 3. – С. 2–10.
4. Козак А. Міжкультурна комунікація в контексті діалогу культур / А. Козак // Наукові записки. Серія : філологічні науки. – 2013. – Вип. 118. – С. 106–110.
5. Кремень В. Нові вимоги до освіти та її змісту / В. Кремень // Виклик для України: розробка рамкових основ змісту загальної середньої освіти для XXI століття : матеріали Всеукр. наук-практ. конф. – К. : ТОВ УПВК «Ексоб», 2007. – С. 3–10.
6. Методика формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції : Курс лекцій / О. Б. Бігич, Н. Ф. Бориско, Г. Є. Борецька та ін. / за ред. С. Ю. Ніколаєвої. – К. : Ленвіт, 2011. – 344 с.
7. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: www.mon.gov.ua/imag.
8. Пентиліук М. І. Мовна особистість майбутнього вчителя-словесника в контексті професійної підготовки / М. І. Пентиліук // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного ун-ту. – 2014. – Ч. 2. – С. 290–297. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/xnpudpu_2014_2_41/
9. Слєпкань З. І. Профільне навчання в зарубіжній і українській школі як вид диференційованої підготовки учнів і ключова проблема реформування сучасної системи освіти // Проблеми і дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 25. – Донецьк : Фірма ТЕАН, 2006. – С. 11–20.
10. Сулейманова П. В. Национально-культурные центры как средство формирования социокультурной компетентности студентов [Электронный ресурс] / П. В. Сулейманова. – Режим доступа : www.science-education.ru/114-11137.
11. Common European framework of reference for languages: learning, teaching, assessment : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/framework_en.pdf.
12. Canale M. Theoretical Bases of Communicative approaches to Second Language Teaching and Testing / M. Canale, M. Swain // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1. – P. 1–47.

Стаття надійшла до редакції 16.08.2017 р.

ДИСКУСІЯ ЯК ОДИН ІЗ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ АНГЛІЙСЬКОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ АВІАФАХІВЦІВ

Муравська С. М. Дискусія як один із інтерактивних методів навчання англійського мовлення майбутніх авіафахівців.

У статті обґрунтовано доцільність використання дискусії як одного з інтерактивних методів навчання англійського мовлення майбутніх авіафахівців. Дискусію витлумачено як широке обговорення якогось спірного питання для з'ясування різних позицій. У процесі дослідження встановлено, що дискусія сприяє активізації пізнавальної діяльності студентів, розвитку індивідуальності кожного учасника мовленнєвої ситуації, підвищенню активної розумової діяльності, зниженню стану тривожності в сором'язливих студентів.

Диференційовано прийоми введення в дискусію відповідно до вимог ІКАО: опис конкретної проблемної ситуації з життя; використання останніх новин; рольова гра; демонстрація відео; драматизація (моделювання проблемної ситуації); звукозапис і т. ін. Виокремлено етапи проведення дискусії: окреслення макро- та мікропроблем, поділ студентів на групи, пояснення стратегій і тактик проведення дискусії; рекомендації щодо збору матеріалу; лексичні вправи; попереднє обговорення однієї із мікропроблем; колективне обговорення; звернення до текстового матеріалу тощо.

Ключові слова: дискусія, інтерактивні методи навчання, навчання англійського мовлення майбутніх авіафахівців, вимоги ІКАО.

Муравская С. Н. Дискуссия как один из интерактивных методов обучения общению на английском языке будущих авиационных специалистов.

В статье исследуется целесообразность использования дискуссии как одного из интерактивных методов обучения общению на английском языке будущих авиаспециалистов. Дискуссия определяется как широкое обсуждение какого-то спорного вопроса для презентации разных точек зрения. В процессе исследования устанавливается, что дискуссия способствует активизации познавательной деятельности студентов, развитию индивидуальности каждого участника речевой ситуации, повышению активной мыслительной деятельности, снижению состояния тревожности у стеснительных студентов.

Рассматриваются различные приемы введения в дискуссию согласно требований ИКАО: описание конкретного проблемного случая из жизни; использование последних новостей; ролевая игра; демонстрация видео; драматизация (моделирование проблемной ситуации); звукозапись и т. п. Определяются этапы проведения дискуссии: выделение макро- и микропроблем, разделение студентов на группы, объяснение стратегии и тактик проведения дискуссии; рекомендации относительно сбора материала; лексические упражнения; предварительное обсуждение одной из микропроблем; коллективное обсуждение; обращение к

текстовому матеріалу и др.

Ключевые слова: дискуссия, интерактивные методы обучения, обучение общению на английском языке будущих авиационных специалистов, требования ИКАО.

Muravska S. M. Debate as one of the interactive methods of teaching future aviation specialists to speak English.

In the given article the advisability of using debate as one of the interactive methods of teaching future aviation specialists to speak English has been proved. Debate can be defined as a broad discussion of moot point to find out different points of view. In the process of research it has been found out that debate promotes students' cognitive activity activation, personality development of every participant of speech situation, improvement of students' thinking abilities, decreasing the state of anxiety typical for shy students.

Debate is considered to be effective if the following conditions are fulfilled: the right choice of the topic for discussion, it should be interesting for every participant of the debate; active participation of all members; every participant of the debate should have high motivation. Students are highly motivated to discuss real life situations. The techniques of introduction into discussion on the basis of aviation English according to ICAO requirements can be the following: description of real life situation, using the latest news, role play, demonstrating videos, dramatization (modeling the problem situation), audios, asking questions (What? How? Why? What do you know about?).

The following stages of conducting debate have been defined: finding out the main problem, dividing it into smaller problems, division of students into groups, explaining the strategy of conducting debate; explaining the rules of conducting debate, recommendations as for data collection; vocabulary exercises (introducing new vocabulary units); preliminary discussion of one of the smaller problems in all groups; brainstorming; applying texts, audios, videos to get the basic information on the given problem. In addition, the discussion list phrase has been introduced for conducting successful debate. Holding debate should include such aspects: the stages of group independent work as for data collection and understanding; announcing the results of work and their discussion in small groups; general discussion and sizing up. The teaching experience proves the fact that debate can be used for teaching students to speak English when they have intermediate and advanced level of English. They are to use a wide range of vocabulary units, grammar constructions, be able to react to phrases of other group members, give arguments to prove their point of view. Debate is not recommended for usage on the initial stage of learning English. Those who want to use this interactive method should take into account the fact that if they want to succeed, they are to do a lot of preliminary work.

Key words: debate, interactive teaching methods, teaching future aviation specialists to speak English, activation of cognitive and thinking activity, ICAO requirements.

Сьогодні цілком очевидно, що вивчення іноземних мов студентами авіаційних ВНЗ, ґрунтоване лише читанні та перекладі професійно зорієнтованих текстів і вивченні професійної лексики, граматичних та синтаксичних конструкцій, не сприяє достатньою мірою формуванню комунікативних умінь і навичок, розвиткові відповідної соціокультурної компетенції.

Пілоти та диспетчери повітряного руху спілкуються за допомогою стандартної фразеології, що складається з професійно зорієнтованих фраз, якими можна послуговуватися в тій чи тій ситуації. Практика засвідчує, що знання фразеології є достатніми для спілкування у 95% випадків. У документах ІКАО зазначені вимоги до використання розмовної мови. Ясність, точність та правильність – мета професійного спілкування. Якісними характеристиками професійного спілкування, спрямованими на краще взаєморозуміння, є специфічність, чіткість і доступність. Основне в радіообміні – помірний обсяг інформації, чітка пауза між словами та фразами. Складним завданням для пілота стає одночасне керування літаком, спілкування та розв’язання тих чи тих проблем. У такому разі важливою є нейтральна і спокійна інтонація співрозмовника.

Подекуди виникають надзвичайні ситуації, коли хороші комунікативні здібності пілота та диспетчера можуть врятувати життя не лише командиру повітряного судна, але й його пасажирам. Саме тому у процесі викладання професійно зорієнтованої англійської мови значна увага повинна приділятися розвитку комунікативних здібностей майбутніх пілотів і диспетчерів.

Допоміжний персонал, безперечно, має теж вільно володіти англійською мовою, оскільки кожного дня через будь-який аеропорт проходить велика кількість пасажирів з різних країн світу. Англійська мова є міжнародною мовою спілкування й однією з офіційних мов ІКАО. З цієї причини володіння англійською мовою, уміння вільно я спілкуватися нею набуває першочергового значення.

На нашу думку, дискусія є тим інтерактивним методом навчання, який сприятиме розвитку комунікативних навичок майбутніх авіафахівців, навчатиме їх слухати й відповідно реагувати на репліки співрозмовника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій переконливо демонструє, що чимало вітчизняних науковців висловлювали своє зацікавлення окресленою проблемою, займалися вивченням дискусій як інтерактивного методу (Н. Джава, Л. Коростильова, Т. Мясоїд, Ж. Хайдарова, П. Підкасистий, О. Пометун та ін.). Однак питання щодо навчання англійської мови за допомогою дискусій майбутніх авіафахівців не знайшло свого відображення у навчально-методичній літературі. Звідси, відповідно, мета статті й полягає в обґрунтуванні

доцільності використання дискусії як одного з інтерактивних методів навчання англійського мовлення майбутніх авіафахівців.

Сучасний викладач, послуговуючись надбаннями як вітчизняного, так і зарубіжного педагогічного досвіду, має у своєму розпорядженні арсенал методів навчання студентів. У кожному з наявних методів спостерігаються як позитивні, так і певною мірою негативні моменти. Обираючи методи, викладач повинен зважати передовсім на мету заняття, матеріально-технічне забезпечення навчального процесу, рівень підготовки студентів і т. ін.

При цьому важливо брати до уваги те, що кожне заняття повинне відповідати певним вимоги, зокрема:

- охоплювати навчальним процесом усіх студентів;
- сприяти зворотному зв'язку між викладачем та студентом;
- демонструвати перспективу застосування набутих знань та навичок не тільки в навчальних, але і в конкретних життєвих ситуаціях;
- мотивувати студентів до самостійного опанування матеріалу;
- відпрацьовувати моделі роботи, необхідні для подальшої дослідницької, наукової та професійної діяльності;
- засвідчувати можливість отримувати знання як індивідуально, так і у груповій взаємодії [4].

Такі вимоги до організації навчального процесу задовольняють передовсім інтерактивні методи навчання, що уможливають створення комфортних психологічних умов засвоєння інформації, за яких кожен студент зможе реалізувати свої можливості. В основі навчального процесу лежать співпраця й ефективне спілкування, яке має на меті розвинути творче мислення студентів, спільний підхід до розв'язання проблем, здатність виокремлювати основне. У такому разі поліпшується не тільки запам'ятовування матеріалу, але й окреслюються перспективи його використання у професійній діяльності.

Фахівець з методики викладання іноземних мов П. Ур зазначає, що з чотирьох навичок (слухання, говоріння, читання та письмо) говоріння інтуїтивно вважають найосновнішою: людей, які знають мову, називають носіями мови, і ті, хто вивчають іноземну мову, зацікавлені в тому, аби навчитися розмовляти нею [6, с. 120].

Одним з видів роботи, який сприяє розвитку комунікативних навичок, є дискусія (лат. *discussion* від *discutio* – розглядаю, досліджую) – широке обговорення якогось спірного питання для з'ясування різних позицій [2, с. 49].

Дискусія дає змогу активізувати пізнавальну діяльність студентів; сформувати певну культуру мови, вміння вислухати співрозмовника до кінця, не перебиваючи, ставлячи запитання, заперечуючи або, навпаки, погоджуючись; формувати свідоме ставлення до розгляду того чи того питання, активність в обговоренні проблеми, яка назріла, спрямованість на з'ясування причин її виникнення, а також на її розв'язання. Вона формує культуру творчого оперативного мислення; створює умови для використання особистого досвіду й одержаних раніше знань для засвоєння нових.

На думку провідних учених із дослідження інтерактивних методів навчання (Л. Коростильова, Т. Мясойд, П. Підкасистий, О. Пометун, Ж. Хайдарова), дискусія – це спільна, активна робота учасників усієї групи, особлива форма колективного співробітництва, у процесі якої відбувається розвиток індивідуальності кожного учасника мовленнєвої ситуації, підвищується активна розумова діяльність, знижується стан тривожності в сором'язливих студентів, що допомагає їм подолати боязнь помилок. Крім того, такий вид роботи уможливує взаємонавчання: студенти мають змогу виправляти помилки один одного, сприяти добиранню засобів вираження тих чи тих думок. Дуже важливим є те, що викладач і студенти стають рівноправними суб'єктами навчання.

З погляду І. Голубочки, дискусія як практика в мовленні передбачає розвиток умінь чітко, логічно розмірковувати, формулювати думку, вміння слухати та висловлюватися відповідно до теми спілкування. Безпосередня участь комунікантів у дискусії на занятті, у процедурі обговорення різних професійних питань дасть змогу навчитися представляти, виражати свою позицію, підкріплювати її аргументами, доповнювати новими фактами, погоджуватися чи не погоджуватися, вносити пропозиції, відстоювати ту чи ту версію, робити висновки [1, с 53].

Дискусія є ефективною при наявності таких факторів:

- правильний вибір предмета обговорення (дискусія – це не тільки «суперечка», а цікаве обговорення проблеми);
- активна участь усіх учасників обговорення (учасники дискусії звертаються безпосередньо один до одного);
- умотивованість мовленнєвих дій учасників обговорення (мотивація мовленнєвої діяльності досить висока, якщо учасники

обговорюють реальні, професійно зорієнтовані ситуації) [3].

На основі проаналізованих вище фактів можна виокремити такі прийоми введення в дискусію на матеріалі авіаційної англійської мови згідно з вимогами ІКАО:

– опис конкретного проблемної ситуації з життя:

What actions should be taken by the crew in case of an engine failure?

– використання останніх новин:

The example can be the following: A Boeing 737 airliner belonging to the Tatarstan airline company crashed at the Kazan international airport on November 17 while on a flight from Moscow to Kazan. All the passengers on board the airliner were killed. The Boeing 737 crashed while trying to abort its landing in order to make a second landing approach. According to the Russian Ministry of Emergency Situations, the Boeing 737 exploded. Initial information indicates that pilot error could be the cause of the accident. Other possible causes are bad weather and technical failures. The Russian Weather Center said that the weather conditions were normal for this type of aircraft.

– рольова гра:

One of the students is a pilot, another is an air traffic controller. They should speak about all preliminary procedures before take-off.

– демонстрація відео:

The example can be watching an episode of air crash investigations. The students are to discuss the following questions:

- When and where did an air crash take place?

- What were the reasons of the air crash?

- What can you say about the weather conditions?

- What actions were to be taken by the crew to prevent the air crash?

– драматизація (моделювання проблемної ситуації):

The plane was hijacked. Make up a dialogue between a pilot and an air traffic controller.

– звукозапис: Прикладом може стати запис розмови між пілотом і диспетчером щодо процедур перед зльотом літака.

– питання на зразок *Що? Як? Чому? Що вам відомо про...?*

Have you ever heard about an air crash of Polish President Kachinskiy? When and where did it take place? What was a pilot's error? Did Smolenskiy airport have all necessary equipment? What was the language of communication between an air traffic controller and a pilot?

Were the weather conditions good for landing?

Організація дискусії передбачає такі етапи:

- 1) виокремлення макро- та мікропроб лем; поділ студентів на групи; пояснення стратегій і тактик проведення дискусії;
- 2) пояснення правил ведення дискусії; рекомендації щодо збору матеріалу;
- 3) лексичні вправи (знайомство з новою лексикою);
- 4) попереднє обговорення однієї із мікропроблем у всіх групах;
- 5) колективне обговорення;
- 6) звернення до текстового матеріалу, відео- та аудіозаписів задля одержання базової інформації з певної проблеми.

Окрім того, організація проведення дискусії має враховувати й такі складові, як-от:

- а) етапи самостійної роботи групи щодо добору й осмислення матеріалу;
- б) повідомлення результатів обговорення в малих групах;
- в) власне дискусія;
- г) підведення підсумків.

Наблизити дискусію на заняттях з авіаційної англійської мови до реальної комунікативної ситуації допоможуть запропоновані ілюстрації:

DISCUSSION PHRASE LIST

Giving opinions: I think, in my point of view, to my mind, my own feeling is that..., I suppose that..., I am convinced that...

Agreeing/Disagreeing: I agree that..., I disagree that..., you are completely right, yes, I think so too.

Asking for people's opinion: don't you agree? What's your point of view? What do you think? What is your position?

Giving examples: for example, for instance.

Interrupting: sorry to interrupt but..., excuse me, can I just come in here? Could I just say something at this point? Wait a minute...

Organizing thoughts in order: to start with, firstly, secondly, besides this, in addition, what is more, on the one hand, on the other hand, to sum up, in conclusion I would like to say that...

Bringing the discussion to an end: does anyone wish to say anything else? I think we've covered everything, I'd like to sum this up, in conclusion I would like to say that...

Досвід свідчить про те, що дискусію можна використовувати в роботі зі студентами, які послуговуються англійською мовою, мають певний словниковий запас, розвинені навички говоріння й аудіювання, володіють загальнонавчаними граматичними конструкціями. Цей інтерактивний метод не може застосовуватися на початковому етапі вивчення англійської мови.

Підсумовуючи, зазначимо: дискусія – це один з ефективних інтерактивних методів навчання англійського мовлення майбутніх авіафахівців. Її використання сприяє розбудові комунікативних навичок курсантів, їхніх умінь чітко, логічно формулювати свої думки, слухати й висловлюватися відповідно до теми спілкування. У процесі дискусії відбувається розвиток індивідуальності кожного учасника мовленнєвої ситуації, підвищується активна розумова діяльність, знижується стан тривожності в сором'язливих студентів.. Щоправда, варто пам'ятати, що дискусію не бажано використовувати на початковому етапі вивчення англійської мови. Курсанти повинні мати певний обсяг знань, умінь та навичок для того, аби брати активну участь у відповідній формі роботи.

Література

1. Голубочка І. С. Дискусія як один із методів інтерактивних технологій навчання студентів англійського мовлення у вищих немовних закладах освіти / І. С. Голубочка // Наукові записки : зб. наук. ст. – К. : Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 84. – С. 52–55.
2. Джава Н. Проблемні методи навчання іноземних мов. Дискусія / Н. Джава // Нова педагогічна думка. – 2005. – № 3. – С. 49.
3. Іщенко Т. М. Дискусія – шлях до формування знань та практичних компетенцій ділового англійського мовлення студентів-економістів старших класів / Т. М. Іщенко, С. П. Лібих. // Тренінгові технології як засіб формування знанневих та практичних компетенцій : досвід факультетів і кафедр : зб. матеріалів наук.-метод. конф. : у 2 т. – Т.2. – К. : КНЕУ, 2009. – С. 576–579.
4. Сидоренко І. А. Інтерактивні методи навчання іноземних мов професійного спрямування / І. А. Сидоренко // Матеріали конференції «Інтерактивні методи навчання іноземної мови професійного спрямування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.confesp.fl.kpi.ua
5. Фразеологія радіообміну англійською мовою для льотного складу : [навч. посібник] / Уклад. : А. Н. Вітряк, Н. В. Омеляненко ; під ред. А. Н. Вітряка. – Кіровоград, 2007. – 184 с.
6. Ur. Penny. A course in language teaching. Practice and theory / Ur. Penny. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – 375 p.

Стаття надійшла до редакції 18.09.2017 р.

УДК: 371+81'373+82-27

О. В. Прохорова

ЕТАПИ ІНТЕНСИВНОГО НАВЧАННЯ УСНОГО МОНОЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ХОРЕОГРАФІВ

Прохорова О. В. Етапи інтенсивного навчання усного монологічного мовлення майбутніх хореографів.

У статті порушено питання навчання монологічного мовлення студентів хореографів, виокремлено етапи інтенсивного навчання. Акцентовано на необхідності доведення монологічного мовлення до автоматизму за рахунок виконання тих чи тих вправ. З'ясовано причини граматичної бідності професійно зорієнтованих висловлень. Доведено ефективність використання мовленнєвих зразків, опор і моделей.

Виявлено особливості використання сучасних методів навчання студентів основ монологічного мовлення як невід'ємної складової професійної компетентності майбутніх фахівців. Зосереджено увагу на адекватній організації навчальних занять і запровадженні проєктних видів аудиторних робіт; обґрунтовано доцільність і необхідність розвитку вмінь і навичок іншомовного спілкування у студентів вищих навчальних закладів у сучасних умовах інтеграції та глобалізації освітнього простору й суспільства загалом.

Ключові слова: лексична одиниця, монологічне мовлення, висловлення, сигнальна точка, граматична модель.

Прохорова Е. В. Этапы интенсивного обучения устной монологической речи будущих хореографов.

В статье рассматриваются вопросы обучения монологической речи студентов-хореографов. Акцентируется внимание на необходимости доведения монологической речи до автоматизма за счет выполнения тех или иных упражнений. Выясняются причины грамматической бедности профессионально-ориентированных высказываний. Доказывается эффективность использования речевых образцов, опор и моделей.

Выделяются особенности применения современных методов обучения студентов основам монологической речи как неотъемлемой составляющей профессиональной компетентности будущих специалистов. Высказываются замечания об адекватной организации учебных занятий и внедрение проектных видов аудиторных работ; обосновывается целесообразность и необходимость развития умений и навыков иноязычного общения студентов высших учебных заведений в современных условиях интеграции и глобализации образовательного пространства и общества в целом.

Ключевые слова: лексическая единица, монологическая речь, высказывание, сигнальная точка, грамматическая модель.

Prokhorova O. V. Stages of intensive training of oral monologue broadcasting of future choreographers.

The problem of students' monologue speech training is considered in this article. The need of bringing of the monologue speech to automaticity due to exercises is indicated.

The reasons of grammatical poorness of specialty utterances are shown. The effectiveness of using speech samples, props and models is proved. While studying monologue speech it is important to stimulate with the help of verbal, visual situations. We considered in this work the exercises in which situational approach to the training of monologue speech are being realized. For intensification of the monologue speech training especially at the beginning technical aids can be used. The article deals with the implementation of new modern of monologue and dialogue speech in the training of university students as an important component of their professional competence which is derived with the help of appropriate organization of studies and use of project methods; the grounding of the suitability and necessity of students' foreign language communication in the modern conditions of education integration and globalization.

Professionally-oriented training has a complex structure that combines knowledge of the foreign-language society and professional-oriented society, as well as the professional competence of a specialist on a subject that is being discussed. Note that the accumulation of this knowledge occurs first of all in the native language, and then expands at the expense of a foreign language. Effective formation of skills and abilities of professional monologue broadcasting of choreographer students is realized on the basis of selected educational situations of professionally oriented learning, which are as close as possible to real situations and subject competence of students.

Key words: lexical unit, monologue speech, utterance, signal point, grammar model.

На сучасному етапі розвитку науки та освіти потреба у вивченні іноземних мов не викликає жодних сумнівів. А відтак науковці шукають різні шляхи й підходи щодо успішної реалізації тієї мети, яка передбачена насамперед навчальними програмами. Їх увага зосереджується й навколо такого важливого питання, пов'язаного з інтенсифікації навчання усного іншомовлення. І це цілком закономірно. Адже у програмі навчання до першочергових належить завдання формування професійно зорієнтованих умінь і навичок усного, передовсім монологічного, мовлення студентів, зокрема й майбутніх хореографів.

У сучасній літературі функціонує чимало потрактувань монологічного мовлення, які загалом мають подібний зміст, зосереджують увагу на ключових змістових моментах, як-от: під монологічним висловленням слід розуміти зв'язне мовлення, що складається з низки логічних, послідовно пов'язаних між собою речень, інтонаційно оформлених і об'єднаних змістом або предметом розмірковування. Монологічне мовлення вирізняється не лише логічністю й послідовністю, але й здатністю до планування, відносною неперервністю розповіді, змістовою завершеністю, комунікативною скерованістю.

Логічність і послідовність висловлення виявляється в розвитку ідеї ключової фрази в наступних.

Відносно неперервний характер мовлення пов'язують з тим, що висловлення здебільшого не обмежується однією фразою, а являє собою відповідну надфразу єдність, продукування якої є безперервним, розгортається в часі.

Змістова завершеність і комунікативна скерованість характеризують усне монологічне мовлення з позицій структурної і тематичної цілісності, є обов'язковими складниками комунікативного процесу, оскільки його результати допомагають фіксувати, зберігати та передавати інформацію у просторі і часі.

Продукування висловлень ґрунтується на лексико-синтаксичних схемах, де чітко простежуються складові частини. Навчання монологічного висловлення має проводитися поетапно – від однієї змістової частини до іншої, зі збереженням логіки розвитку думки.

Мета статті – визначити шляхи підвищення ефективності навчання зв'язного професійно зорієнтованого монологічного висловлення студентів-хореографів.

Беручи до уваги напрацювання своїх попередників, зокрема й результати, представлені у психологічних дослідженнях, окреслимо такі основні етапи продукування мовних висловлень:

- 1) етап програмування висловлення;
- 2) етап граматичного структурування й логічного відбору;
- 3) етап реалізації висловлення в зовнішньому мовленні (вихід) [3].

Під етапом програмування розуміють побудову певної схеми, на основі якої продукується мовне висловлення. На цьому етапі виникає задум майбутнього висловлення. Той, хто продукує, подумки розбиває його на змістові відрізки, у яких намагається знайти змістові опорні точки. Далі встановлює зв'язок між цими відрізками і визначає закономірність їх розташування [2].

Програмування висловлення здійснюється на основі внутрішнього коду, який передбачає не тільки вербальні (повні та усічені форми), але й різні образні уявлення або комплекси уявлень, що зазнають складних трансформацій у свідомості того, хто висловлюється. Одиначні слова або образи у згорнутій формі слугують сигналом для розгортання висловлень, а самі сигнали

можуть вибудовуватися в ланцюги наочно-систематичних уявлень і у такий спосіб створювати план висловлення [2; 3].

Попри те, що внутрішнє мовлення є комплексом згорнутих і трансформованих елементів, воно все ж таки є відображенням розгорнутого мовлення. У будь-якому разі під час навчання іноземної мови створення елементів внутрішнього коду на іншомовній основі повинно йти від розгорнутих висловлень і їх згортання до рівня сигнальної точки. Якщо забезпечити процес такого згортання в ситуативних умовах, то сигнальні точки можуть розгортатися як реакція на ситуацію, наявну в умовах реальної комунікації.

На етапах програмування закладаються такі якості монологу, як логічність, послідовність, придатність до планування. Якщо формування елементів програмування відбувалося в умовах реального зв'язку, то в того, кого навчають, формується здатність реагувати на ситуацію, тобто його висловлення будуть вирізнятися комунікативною скерованістю.

За умови чіткого функціонування етапу програмування, висловлення характеризується змістовою завершеністю, компактністю, а послідовність змістових точок дає змогу тому, хто говорить, контролювати хід висловлення, зважати на стратегічну мету висловлення й повідомлення.

Після побудови плану висловлення відбувається вибір слів і граматичне структурування речення. Відповідно, наступний етап передбачає два процеси: 1) вибір лексичних одиниць з пам'яті мовця [2]; 2) побудову з цих одиниць мовного цілого.

На етапі лексичного розгортання відбувається вибір лексичних одиниць і перехід їх із довгострокової пам'яті в оперативну.

Швидкість та оперативність такого переходу залежить від ступеня сформованості лексичних навичок. Адекватність вибору того чи того слова для конкретної ситуації спілкування залежить від набутих умінь і навичок продуцента.

Лексичне розгортання здійснюється паралельно або на основі граматичного структурування, тобто лексичної одиниці, вибрані з довгострокової пам'яті, розставляються у граматичні структури. Останні обираються відповідно до мети ситуації спілкування. Такий вибір можливий за умови наявності певного рівня граматичних навичок і проходження процесу формування цих навичок в умовах стійкого зв'язку з ситуацією. Граматична бідність професійно

зорієнтованих висловлень студентів свідчить про недостатнє «напрацювання» нервових шляхів, пов'язаних із ділянками нейронів, де зберігаються граматичні моделі. У результаті використовується один найбільш «напрацьований» шлях, а тому більшість студентів буде висловлення за однією-двома граматичними моделями.

Завдання подальшого етапу полягає в реалізації висловлення в зовнішньому мовленні. Окрім зазначених факторів, велике значення має ще й ступінь сформованості фонетичних навичок. За умови, що всі навички того, хто говорить, знаходяться на достатньо високому рівні, монологічне висловлення здійснюється неперервно, логічно, послідовно, закінчено у змістовому плані; воно є комунікативно спрямованим, вирізняється лексичним і граматичним різноманіттям.

Задля реалізації описаної вище концепції слід застосовувати професійно зорієнтоване монологічне мовлення й для студентів-хореографів. Під професійним монологічним мовленням розуміємо монологічну промову, яка залежно від ситуацій професійно зорієнтованого навчання може набувати форми або діалогізованого монологу, або монологізованого діалогу. Якщо ситуація спілкування передбачає підготований виступ з доповіддю чи повідомленням, то мова йде про монологізований діалог, спрямований на постпрезентаційне обговорення. Коли ж ситуація спілкування має спонтанний характер, який передбачає виступ і зауваження учасників спілкування, то такий виступ є діалогізованим монологом, що має характер питань-відповідей. В умовах професійно зорієнтованого навчання наявні також ситуації, які не передбачають постпрезентаційного обговорення (наприклад, читання лекцій). У такому разі варто говорити про професійне монологічне мовлення, оскільки воно має такі основні диференційні ознаки, як-от: форму підготованої монологічної промови, чітко структурований виклад матеріалу, його інформаційну насиченість.

Д. Нунан виокремлює дві групи основних ситуацій професійно зорієнтованого навчання за домінуючим компонентом [7, с. 14].

У першій групі ситуацій, де домінуючим компонентом є монологічне мовлення, виокремлено шість видів монологічних промов: 1) теоретико-узагальнюючі; 2) практико-узагальнюючі; 3) ілюстративно-пояснювальні; 4) експериментально-пояснювальні;

5) читання лекційного матеріалу зі спеціальності; 6) невідготоване задалегідь повідомлення.

Друга група, у якій домінуючим компонентом є діалогічне мовлення, охоплює такі види висловлень: 1) дискусія «питання–відповідь»; 2) тематична бесіда на зразок «круглого столу».

Для кожного типу монологічної промови характерні певні ситуації професійно зорієнтованого навчання. Так, наприклад, теоретико-узагальнюючому типові властива ситуація пошуку й узагальнення інформації з різних текстових джерел задля створення найбільш повного уявлення про наукову проблему, яка досліджується; практико-узагальнюючому – ситуація здійснення лабораторних досліджень з обговоренням конкретних прикладів теоретичних і практичних розробок; ілюстративно-пояснювальному – ситуація обговорення, тлумачення й опису схем, таблиць, графіків і діаграм, у яких представлено результати експериментальних досліджень; експериментально-пояснювальному – ситуація опису обладнання та принципів роботи різних пристроїв і приладів, що використовуються під час виконання лабораторних експериментів. Дискусія «питання–відповідь» може виникнути тоді, коли вдаються до обговорення проблем, які доповідач порушив у доповіді. Поєднання кількох ситуацій професійно зорієнтованого навчання може слугувати підґрунтям для проведення тематичної бесіди на зразок «круглого столу» [6 с. 21–23].

Професійно зорієнтоване навчання має комплексну структуру, що поєднує знання професійно зорієнтованого та побутового іншомовного соціуму, а також професійну компетенцію окремо взятого фахівця з питання, яке обговорюється. Зауважимо, що накопичення цих знань відбувається здебільшого рідною мовою, і лише потім розширюється за рахунок іноземної [1, с. 331].

Ефективне формування вмінь і навичок професійного монологічного мовлення студентів-хореографів реалізується з опорою на відібрані навчальні ситуації професійно зорієнтованого навчання, які максимально наближені до реальних ситуацій, і предметну компетентність студентів-хореографів.

Література

1. Гурвич П. Б. Лексические умения, обуславливающие говорение на иностранном языке, и основные линии их развития / П. Б. Гурвич, Ю. А. Кудряшов // Общая методика обучения иностранным языкам : [хрестоматия]. – М. : Русский язык, 1991. – С. 327–343.

2. Основы теории коммуникации : [учебник] / под ред. проф. М. А. Василика. – М. : Гардарики, 2003. – 615 с.
3. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е. И. Пассов. – [2-е изд.]. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
4. Рябова Т. В. Механизм порождения речи по данным афазии : [учеб. пособие] / Т. В. Рябова ; ред. Е. Д. Хомская. – М. : Рос. психол. об-ство, 1999. – 327 с.
5. Теплов Б. М. Психология и психофизиология индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – Флинта, 2009. – 640 с.
6. Nunan D. Designing tasks for the communicative classroom / D. Nunan. – Cambridge University Press, 1997.
7. Nunan D. Language Teaching Methodology : A Textbook for Teachers / D. Nunan. – Prentice Hall, 1998.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2017 р.

УДК 342.717: 378.014+351.756 (477)

Н. І. Чабан

ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ

Чабан Н. І. Досвід організації практичної роботи з української мови для іноземних студентів.

У статті узагальнено досвід навчання іноземних студентів української мови у Херсонському державному університеті. Обґрунтовано доцільність чотирьох категорій іноземних студентів для розподілу в групах під час практичної роботи на заняттях. Цей розподіл залежить від рівня початкового володіння як українською, так і англійською або російською мовами, які відіграють роль мовного посередника у практичній роботі іноземних студентів на заняттях. Схарактеризовано методику використання тьюторської допомоги в ході виконання практичної роботи іноземними студентами на заняттях із української мови. Розкрито методичні особливості використання групових форм організації практичної роботи іноземних студентів на заняттях із української мови.

Ключові слова: іноземні студенти, практична робота з української мови, категорії іноземних студентів для розподілу у групах, методика використання тьюторської допомоги на заняттях, групові форми організації практичної роботи на заняттях.

Чабан Н. И. Опыт организации практической работы по украинскому языку для иностранных студентов.

В статье обобщен опыт обучения иностранных студентов украинскому языку в Херсонском государственном университете. Обоснована целесообразность четырех категорий иностранных студентов для распределения в группах во время практической работы на занятиях. Это распределение зависит от уровня начального владения как украинским, так и английским или русским языками, которые играют роль языкового посредника в практической работе иностранных студентов на занятиях.

Охарактеризована методика использования тьюторской помощи в ходе выполнения практической работы иностранными студентами на занятиях по украинскому языку. Раскрыты методические особенности использования групповых форм организации практической работы иностранных студентов на занятиях по украинскому языку.

Ключевые слова: иностранные студенты, практическая работа по украинскому языку, категории иностранных студентов для распределения в группах, методика использования тьюторской помощи на занятиях, групповые формы организации практической работы на занятиях.

Chaban N. I. Experience in organizing practical work in the Ukrainian language for foreign students.

The article summarizes the experience of teaching foreign students the Ukrainian language at Kherson State University. The expediency of four categories of foreign students for distribution in groups during practical work in the class is grounded. This distribution depends on the level of the initial knowledge of both Ukrainian and English or Russian languages, which play the role of linguistic intermediary in the practical work of foreign students in the classroom. The first category includes students with a complete lack of understanding of Ukrainian, Russian or English; The second category includes students with knowledge of English only, without understanding Ukrainian or Russian; the third category includes students with knowledge of the Russian language, but without understanding Ukrainian or English; The fourth category includes students who partially understand the Ukrainian language. The effectiveness of the formation of mixed groups of four categories of foreign students is proved.

The methodology of using tutorial help for students who understand Ukrainian, Russian or English is described in the course of practical work in Ukrainian language in mixed groups. The method of organization of practical work in the classroom describes the order of the instructor in the Ukrainian or Russian language of tutor students on the content and methods of performing practical assignments in the classroom. The tutors explain to the compatriots their basic language for doing the practical work and carry out a test task near the board with an oral commentary in two languages – Ukrainian and mother tongue of foreign students. After the tutorial briefing, students begin their independent work on practical assignments in the Ukrainian language. The author of the article describes group forms of organization of practical work of foreign students in classes of Ukrainian language. At the initial stage of studying the Ukrainian language, the mixed group is divided into 2–3 teams of 5–10 people, led by captains-tutors. Captains instruct foreign students about the content and order of the tasks, and also help in the course of the work. Starting from the second year of studying the Ukrainian language, students are united in links of 3–4 people with a link-tutor. This form of organization of work is effective for performing tasks with oral dialogue. Work in pairs is more individual and expedient when performing tasks with scientific texts and preparing scientific reports. One of the students in the pair performs the role of instructor, the second is the executor of practical work.

Key words: foreign students, practical work in the Ukrainian language, categories of foreign students for distribution in groups, methods of using tutoring for classes, group forms of organization of practical work at class.

Соціально-культурні перетворення освітнього простору на засадах інформаційного суспільства активізували проблему професійної підготовки іноземних громадян у вітчизняних вишах. Ефективність цієї підготовки безпосередньо залежить від якості оволодіння українською мовою у процесі навчання іноземних студентів за обраним фахом.

Наказами Міністерства освіти і науки України від 04.04.2006 за № 260 та від 18.08.2016 за № 997 встановлено рівні й обсяги годин для опанування української мови іноземними студентами у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації [5; 6]. Під час освітньої підготовки іншокоміканти набувають знань і умінь з основ професійної мовної комунікації відповідно до вимог системи загальноосвітніх стандартів із української мови як іноземної за п'ятьма рівнями: початковим (стандарт А 1), базовим (стандарт А 2), першим та другим середніми (стандарты В 1 та В 2 відповідно), професійним (стандарт С 1) [7]. За результатами вивчення дисципліни «Українська мова (для іноземних студентів)» юнаки та дівчата повинні продемонструвати не лише систематизовані знання лексико-граматичного матеріалу, але й уміння здійснювати аналіз функційно-стилістичних особливостей усної і писемної форм мовлення, а також навички комунікативної взаємодії у професійному середовищі. Невипадково в навчальних програмах, підручниках і посібниках із означеної дисципліни питому вагу складає практична робота іноземних комунікантив під час аудиторних і самостійних занять [1; 2; 3; 4; 7; 11].

Практичній роботі з української мовної підготовки іноземних студентів приділяється чимало уваги в Херсонському державному університеті [9; 10]. Багаторічна навчальна й науково-методична діяльність викладачів загальноуніверситетської кафедри мовної освіти з вказаного напрямку дає змогу визначити мету наукової статті: узагальнення досвіду практичної роботи з української мови для іноземних студентів. Основними завданнями розкриття цієї мети є: 1) обґрунтувати категорії іноземних студентів для розподілу у групах під час практичної роботи на заняттях із української мови; 2) схарактеризувати методику використання тьюторської допомоги під час виконання практичної роботи іншокомікантами на заняттях із української мови; 3) розкрити методичні особливості використання

групових форм організації практичної роботи іноземних студентів на заняттях із української мови.

Загальноуніверситетська кафедра мовної освіти Херсонського державного університету забезпечує оволодіння української мови студентами-іноземцями на 1–4 курсах, яке завершується випусковою атестацією. За попередні роки українськомовну підготовку проходили й проходять: англomовні й франкомовні студенти африканського континенту, студенти з Азербайджану, Узбекистану, Туркменістану, Туреччини, Сирійської Арабської республіки, Вірменії, Російської Федерації, Молдови [8; 12].

У процесі навчання іноземних студентів важливого значення набуває рівень початкового володіння українською мовою (зокрема, родичі частини студентів кілька років живуть і працюють в Україні як іноземні громадяни), російською мовою (нею володіють студенти та їх родичі – вихідці з пострадянських країн) та англійською мовою (переважно для студентів-африканців). Останні дві мови відіграють роль посередника в поясненні навчального матеріалу та інструктуванні іншокомунікантів перед практичною роботою на аудиторних заняттях і самостійному виконанні завдань у позааудиторний час.

Залежно від цього контингент студентів-іноземців, що вивчають українську мову, ми умовно поділяємо на 4 категорії. До першої категорії зараховуємо іноземних студентів, які на початку навчання не володіють англійською, російською й українською мовами. Другу категорію складають юнаки й дівчата, що на початку навчання добре розуміють англійську мову, проте не розуміють українську або російську мови. Третя категорія об'єднує іншокомунікантів, які розуміють російську мову, але не володіють ані українською, ані англійською мовами. Четверту категорію утворюють ті іноземні студенти, що частково розуміють українську мову.

Незважаючи на те що стандарти вимагають розподілу студентів після закінчення підготовчого курсу за рівнями володіння українською мовою, досвід кількарічного викладання української мови як іноземної переконує в доцільності змішаних груп, до складу яких входять студенти, що виступають тьюторами у спілкуванні викладача з першою та другою умовними категоріями студентів [7–9; 12].

Яскравим прикладом організації практичної роботи на заняттях із української мови є порівняння навчальних результатів іноземних

студентів у змішаній та англомовній групах. У 2011–2016 рр. у змішаній групі навчалися 6 африканських студентів (серед них юнак та дівчина розуміли російську мову) та 4 азербайджанські студенти (де 1 дівчина володіла початковим рівнем української мови, ще 1 студентка розуміла російську мову). Практична робота організовувалася так, що викладач спочатку інструктувала студентів-тьюторів українською та російською мовами. Тьютори англійською або азербайджанською мовами пояснювали співвітчизникам сутність практичної роботи й біля дошки виконували пробне завдання для всіх учасників групи з усним двомовним коментарем (українською й азербайджанською або українською й англійською мовами). Таким чином, студенти в ролі тьюторів працювали над ускладненим варіантом завдань, що значно активізувало їх зацікавленість у навчанні, решта юнаків і дівчат виконували завдання відповідно до навчальних вимог з української мовної підготовки. Перевірка результатів проводилася викладачем у формі індивідуальної бесіди згідно з темпом виконання завдання кожним студентом. У змішаній групі за одне аудиторне заняття студенти встигали виконати 4–5 практичних завдань з повною перевіркою їх результатів.

В англомовній групі африканців у згаданий період навчались 12 студентів, які володіли лише англійською мовою. Темп роботи в такій групі значно уповільнювався, оскільки викладачеві доводилося здійснювати спочатку групове пояснення зрозумілими іншокомунікантам навчальними засобами, потім виконувати завдання біля дошки й надавати кожному студентові індивідуальне пояснення перед початком та під час практичної роботи над завданням. Час виконання завдань суттєво уповільнювався, упродовж однієї пари студенти-іноземці виконували зазвичай два, інколи три завдання з індивідуальною перевіркою результативності їх виконання.

Досвід використання тьюторської допомоги на заняттях з української мови підтвердив доцільність групових форм організації практичної роботи іноземних студентів. На початку вивчення української мови нами практикувався розподіл юнаків і дівчат у команди по 5–10 чоловік. Зазвичай у групі утворювалося 2–3 команди окремо з англомовних та азербайджанськомовних комунікантів. У кожній команді обирався капітан зі студентів, які розуміли російську або українську мови. Перед кожним завданням капітани

отримували від викладача інструкції щодо змісту й порядку виконання практичних вправ для своєї команди. Потім капітани робили пояснення членам своєї команди англійською або азербайджанською мовами з виконанням фрагментів вправ біля дошки. Необхідно вказати, що командам пропонувалися рівноцінні завдання з корекцією їх змісту в аспекті врахування національних та релігійних традицій іншокомнікантів.

Наприклад, в описах зовнішності людини для африканців незрозумілими виявилися фразеологічні звороти й лексика щодо рум'яної шкіри, білявого волосся, блакитного кольору очей тощо. У завданнях для азербайджанців ми намагалися уникати релігійних суперечностей між традиціями ісламу й християнства. Певні труднощі виникали на підсумковому етапі таких занять, адже фактично оцінюється робота всієї команди. Проте у спільній роботі швидко засвоюється лексичний досвід саме студентами-початківцями, для яких характерна відсутність будь-якої обізнаності в українській мові.

Ланкову форму організації практичної роботи іноземних студентів краще використовувати, починаючи з другого року вивчення української мови. Кожна ланка мусить об'єднувати трьох або чотирьох студентів, ланковими призначалися ті іноземці, які краще за інших засвоїли українську мову й спроможні інструктувати ланку щодо виконання заданих вправ. Ця форма організації пізнавальної діяльності юнаків і дівчат довела найкращу ефективність у виконанні діалогового типу комунікативних завдань. Наприклад, іншокомунікантами розігрувалися ситуації із повсякденного життя – зустріч у бібліотеці, знайомство в клубі, розповідь про студентське життя родичам, екскурсія до університетського музею тощо. Виконання таких завдань вимагало рольового виконання з ускладненими три-чотирирівневими комунікативними взаємодіями. Позитивним у ланковій формі організації комунікативної діяльності виявилось активне усне й письмове мовлення, адже студентам доводилося спочатку письмово конструювати схеми спілкування, а потім практично втілювати їх у рольовому виконанні. Важливим є диференційований підхід до пізнавальних можливостей юнаків і дівчат, більш складну роботу й ролі виконували ті студенти, які краще засвоїли попередній матеріал із української мови.

Робота над практичними завданнями в парах більш індивідуалізована, тому її практикували здебільшого в роботі над

професійними й науковими текстами та в підготовці наукових доповідей. Адже стандарт професійного рівня володіння українською мовою як іноземною вимагає навичок анотування й реферування наукових текстів, а також умінь наукової комунікації в обраній фаховій діяльності. Об'єднання студентів-іноземців у пари здійснювалося за принципом «сильний–слабкий» за кращими або гіршими результатами засвоєння навчального матеріалу з української мови. Юнаки й дівчата виконували в парі такі функції: «сильний» студент здійснював інструктування, виконував найбільш складні види практичної роботи й контролював хід і результати виконання; «слабкий» студент працював під керівництвом інструктора, йому доручалися спрощені завдання.

Наприклад, виконуючи завдання з аналізу структурних дослідницьких елементів, описаних у пропонованих викладачем статтях, обидва учасники спочатку мусили прочитати науковий текст із певної проблеми. Потім студент-інструктор пояснював студентів-виконавцю незрозумілі аспекти прочитаної інформації та інструктував щодо необхідності виділити структурні елементи описаного дослідження. Виконавець за допомогою та під контролем із боку інструктора робив запис статті як наукового джерела, характеризував предмет, мету й завдання описаного дослідження, наводив стислі висновки за результатами дослідження. Інструктаж і письмові записи здійснювалися українською мовою, у разі необхідності з боку інструктора надавалися додаткові пояснення виконавцеві рідною або посередницькою мовами (англійською, азербайджанською, російською тощо). Кожна пара студентів здійснювала аналіз від однієї до трьох наукових статей упродовж аудиторного заняття та ще трьох наукових статей під час самостійної роботи в позааудиторний час.

Після закінчення такого аналізу іншомовніканти складали стислі анотації з відображенням структурних елементів проаналізованих наукових статей. Подальша практична робота студентських пар полягала в письмовій переробці анотацій у форму наукової доповіді про результати аналізу наукових досліджень із певної фахової проблеми. Досвід виконання таких завдань підтвердив вагомість постійного інструктування й контролю під час надання допомоги інструктором виконавцю.

Представлення результатів відбувалося під час виступу

іноземних студентів на засіданнях регіонального круглого столу «Україна – Азербайджан: перетин культур Заходу й Сходу» (15 травня 2014 р., 16 травня 2015 р., 28 квітня 2017 р., 21 вересня 2017 р.), під час роботи регіонального науково-практичного семінару «Культурно-мовні зв'язки як шлях формування національної свідомості» (27 вересня 2014 р., 30 вересня 2016 р.). Необхідно підкреслити, що усні доповіді можуть здійснювати як обидва студенти в парі (тема: «Роль рослинних орнаментів в архітектурній спадщині Азербайджану» студентів 4-го курсу юридичного факультету ХДУ Гаджизаде Первіза та Ісмаїлова Ількіна), так й інструктори (теми «До питання про трактування термінів «недоторканість» і «недоторканність» магістранта юридичного факультету ХДУ Маммадової Хураман, «Національні культурно-мовні стратегії Узбекистану» студента 4-го курсу факультету біології, географії та екології ХДУ Содикова Абдурахмонбека) або виконавці (теми «Шляхи формування мовної компетентності майбутнього юриста» студента 3-го курсу юридичного факультету ХДУ Мамедова Орхана, «Культурно-мовне співробітництво між Україною та Азербайджаном» студента 4-го курсу факультету природознавства, здоров'я людини і туризму ХДУ Джаббарова Турала).

Отже, на підставі викладених результатів багаторічної української мовної підготовки іноземних студентів у ХДУ можна дійти висновків:

1. Поширення професійної підготовки іноземних громадян у вітчизняних вишах актуалізує проблему навчання української мови під час набуття студентами фахової освіти. Узагальнення досвіду такого навчання дало змогу конкретизувати категорії іноземних студентів залежно від рівня початкового володіння як українською, так і російською або англійською мовами, адже дві останні відіграють роль мовного посередника у практичній роботі на заняттях.

2. Обґрунтовано доцільність чотирьох категорій іншокомунікантів: першої з повною відсутністю розуміння української, російської й англійської мов; другої зі знанням лише англійської мови без розуміння української і російської мов; третьої зі знанням російської мови без розуміння української й англійської мов; четвертої із частковим розумінням української мови.

3. Установлено доцільність формування змішаних груп із різними початковими рівнями володіння студентами-іноземцями

українською, англійською та російською мовами. У таких групах створюються сприятливі можливості для використання тьюторської допомоги під час практичної роботи іншокомунікантів. Методика організації практичної роботи на заняттях передбачала попереднє інструктування викладачем студентів-тьюторів українською або російською мовами, пояснення тьюторами співвітчизникам сутності практичної роботи рідною для них мовою (англійською, азербайджанською) і виконання інструкторами пробного завдання біля дошки з усним двомовним коментарем (українсько-англійським, українсько-азербайджанським тощо).

4. Доведено ефективність командної, ланкової та парної форм організації практичної роботи іноземних студентів на заняттях із української мови. На початку вивчення української мови позитивно зарекомендувала себе практична робота іншокомунікантів у командах з їх капітанами-тьюторами. Більший рівень диференціації забезпечувався в ланковій формі організації практичної роботи іноземних студентів починаючи з другого року вивчення української мови. Така форма організації довела найкращу ефективність у виконанні іноземними студентами діалогового типу комунікативних завдань за допомогою ланкових-тьюторів. Парна форма організації практичної роботи більш індивідуалізована й практикувалася здебільшого в роботі з професійними й науковими текстами та підготовці наукових доповідей.

Як засвідчив чималий досвід викладання української мови іноземним студентам важливого значення набуває залучення до роботи викладачів подвійної спеціальності з української й англійської мов. Проте сьогодні на кафедрі мовної освіти таких спеціалістів бракує, що вказано у плануванні кваліфікаційної перепідготовки професійно-викладацького складу на майбутнє.

Література

1. Антонів О. В. Українська мова для іноземців. Модульний курс: [навч. посібник] / О. В. Антонів, Л. М. Паучок. – К. : Фірма «Інкос», 2012. – 270 с.
2. Вовк П. С. Українська мова для іноземних студентів : [навч. посібник] / П. С. Вовк, В. В. Радченко, Т. М. Крик. – К. : Вища школа, 2007. – 215 с.
3. Єдина типова навчальна програма з української мови для студентів-іноземців основних факультетів нефілологічного профілю вищих навчальних закладів України III–IV рівнів акредитації / Уклад. : Л. І. Дзюбенко, В. В. Дубічинський, С. А. Чезганов та ін. / За ред. О. М. Тростинської, Н. І. Ушакової – К. : НТУУ «КПІ», 2009. – Ч. 3. – 52 с.

4. Лисенко Н. О. Українська мова для іноземних студентів : [навч. посібник / Н. О. Лисенко, Р. М. Кривко, Є. І. Світлична, Т. П. Цапко. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 240 с.

5. Про вивчення української (російської) мови іноземними студентами й аспірантами : Наказ МОН України від 04.04.2006 р. № 260 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/pro-vivchennja-ukrayinskoyi-rosiiskoyi-movi-inozemnimi-stude-doc119238.html>.

6. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 04 квітня 2006 року № 260 : Наказ МОН України від 18.08.2016 р. № 997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/52124/

7. Стандарт з української мови як іноземної / Укл. Ніколаєва Н. С., Бондарева Н. О., Дем'янюк А. А., Шевченко М. В., Овдіюк В. В., Якубовська М. Ю. : Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.06.2014 № 750: Початковий рівень (A1) – 21 с.; Базовий рівень (A2) – 27 с.; Перший середній рівень (B1) – 31 с.; Другий середній рівень (B2) – 40 с.; Професійний рівень (C1) – 41 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/1410876247/>.

8. Чабан Н. І. Активізація пізнавальної діяльності іноземних студентів в українській мовній підготовці / Н. Чабан // Проблеми і перспективи мовної підготовки іноземних студентів : тези доповідей. – Х. : ХНАДУ, 2016. – С. 385–388.

9. Чабан Н. І. Практикум з української мови (для іноземних студентів) для економічних спеціальностей. Ч. 1. / Н. І. Чабан. – Херсон : Айлант, 2013. – 57 с.

10. Чабан Н. І. Українська мова (для іноземних студентів економічних спеціальностей) : [навч.-метод. посібник] / Н. І. Чабан. – Херсон : Айлант, 2014. – 95 с.

11. Чабан Н. І. Українська мова (для іноземних студентів) : Програма навчальної дисципліни освітньо-професійної підготовки бакалавра напрямів 6.030401 Правознавство (Foreign students), 6.030504 Економіка підприємства (Foreign students), 6.030501 Економічна теорія (Foreign students), 6.030601 Менеджмент (Foreign students) [Текст] / Н. І. Чабан. – Херсон : Айлант, 2013. – 14 с.

12. Чабан Н. І. Формування побутового словникового запасу іноземних студентів у процесі адаптації до українськомовного середовища / Н. І. Чабан // Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Вип. LXIV. – Херсон, 2013. – С. 352–355.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2017 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Азарова Лариса Євстахіївна – доктор філологічних наук, професор кафедри мовознавства Вінницького національного технічного університету (м. Вінниця, Україна).

Арещенкова Олександра Юріївна – кандидат філологічних наук, фахівець I категорії навчально-методичного відділу Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Березовська-Савчук Наталя Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Берестова Алла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українознавства та латинської мови Національного фармацевтичного університету (м. Харків, Україна).

Білоконенко Людмила Анатоліївна – доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Бузько Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Вавринюк Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Василенко Катерина Николаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова (м. Могильов, Білорусь).

Васильєва Катерина Петрівна – аспірант кафедри української філології і методики навчання фахових дисциплін ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (м. Одеса, Україна).

Гаўрыловіч Вольга Генадзьеўна – аспірант кафедри беларускай мовы УА «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны» (м. Гомель, Білорусь).

Гамали Ольга Игоревна – кандидат филологических наук, доцент кафедры русской филологии и зарубежной литературы Криворожского государственного педагогического университета (м. Кривий Ріг, Україна).

Гаманюк Віта Анатоліївна – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Глуханько Людмила Владимировна – магістр филологических наук, старший преподаватель кафедры теоретической и прикладной лингвистики

Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова (м. Могильов, Білорусь).

Голякевич Наталья Дмитриевна – старший преподаватель кафедры теоретической и прикладной лингвистики Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова (м. Могильов, Білорусь).

Горбань Александр Дмитриевич – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та професійної мовної підготовки Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро, Україна).

Городецька Вероніка Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Григорович Юлія Миколаївна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Давиденко Тетяна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов за фахом Національного авіаційного університету (м. Київ, Україна).

Демиденко Ганна Глебівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Денисюк Василь Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань, Україна).

Дирда Ірина Анатоліївна – викладач кафедри англійської філології Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Доўгаль Алеся Валер'еўна – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры тэарэтычнай і прыкладнай лінгвістыкі, намеснік дэкана факультэта замежных моў Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова (м. Могильов, Білорусь).

Дубова Олена Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Національного університету кораблебудування ім. адм. О. С. Макарова (м. Миколаїв, Україна).

Єловська Юлія Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри англійської мови з методикою викладання Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Житар Ірина Василівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українського ділового мовлення Національної академії Служби безпеки України (м. Київ, Україна).

Іваноў Яўген Яўгенавіч – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры тэарэтычнай і прыкладнай лінгвістыкі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова (м. Могільов, Білорусь).

Ігнат'сва Святлана Євгенівна – кандидат філологічных навук, професор Інституту гуманітарных праблем Тэхнічнага ўніверсітэту «Дніпровська політехніка» (м. Дніпро, Україна).

Ішакова Інна Євгенівна – кандидат філологічных навук, асістэнт кафедры дошкільнай освіти Криворізького державного педагогічного ўніверсітэту (м. Кривий Ріг, Україна).

Ішакова Ірина Опанасівна – кандидат філологічных навук, доцент кафедры української мови Криворізького державного педагогічного ўніверсітэту (м. Кривий Ріг, Україна).

Ішаков Артур Євгеновіч – кандидат філологічных навук, старшы в.к.ладач кафедры дошкільнай освіти Криворізького державного педагогічного ўніверсітэту (м. Кривий Ріг, Україна).

Качайло Ксенія Анатоліївна – кандидат філологічных навук, доцент кафедры української мови Криворізького державного педагогічного ўніверсітэту (м. Кривий Ріг, Україна).

Книга Юлія Анатольевна – преподаватель кафедры теоретической и прикладной лингвистики Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова (м. Могильов, Білорусь).

Ковнік Святлана Іванівна – доктор філологічных навук, професор кафедры української та світової літаратуры Криворізького державного педагогічного ўніверсітэту (м. Кривий Ріг, Україна).

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічных навук, професор, завідувач кафедры української мови Криворізького державного педагогічного ўніверсітэту (м. Кривий Ріг, Україна).

Кондратенко Наталія Василівна – доктор філологічных навук, професор, завідувач кафедры прикладной лінгвістыкі Одеського національного ўніверсітэту імені І. І. Мечнікова (м. Одеса, Україна).

Костюк Святлана Сергіївна – в.к.ладач кафедры іноземных мов ДВНЗ «Криворізький національний ўніверсітэт» (м. Кривий Ріг, Україна).

Кулік Людміла Уладзіміраўна – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры «Беларуская і замежныя мовы» УА «Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П. В. Сухога» (м. Гомель, Білорусь).

Ляшчынская Вольга Аляксееўна – доктар філалагічных навук, прафесар кафедры беларускай мовы УА «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны» (м. Гомель, Білорусь).

Максімова Вікторія Олеговна – преподаватель кафедры теоретической и прикладной лингвистики Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова (м. Могильов, Білорусь).

Максимчук Віталій Васильович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, Україна).

Мельмова Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет» (м. Кривий Ріг, Україна).

Мельник Наталя Георгіївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Мішеніна Тетяна Михайлівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Муравська Світлана Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету (м. Кропивницький, Україна).

Мухамедов Рустам Рамисович – магістр філологічних наук, преподаватель кафедри теоретической и прикладной лингвистики Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова (м. Могильов, Білорусь).

Остроушко Оксана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, перший проректор Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Петрушэўская Юлія Анатольеўна – магістр філологічних наук, старший викладач кафедри теоретической і прикладной лингвистики Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова (м. Могильов, Білорусь).

Поповський Анатолій Михайлович – доктор філологічних наук, професор кафедри українознавства Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна).

Приходько Інна Володимирівна – викладач кафедри англійської мови та методики її викладання Херсонського державного університету (м. Херсон, Україна).

Приходько Ілона Мирославівна – асистент кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Мелітополь, Україна).

Прохорова Олена Вікторівна – кандидат педагогічних наук, викладач іноземної мови (англійської) кафедри західних і східних мов та методики їх навчання ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (м. Одеса, Україна).

Рибак Катерина Богданівна – аспірант кафедри української мови Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна).

Рингевич Вікторія Вікторівна – магістр філологічних наук, преподаватель кафедри теоретической и прикладной лингвистики

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Могилевського державного університету імені А. А. Кулешова (м. Могильов, Білорусь).

Сегін Любомир Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ, Україна).

Семененко Любов Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, декан факультету української філології Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

Сизоненко Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та українознавства Полтавської державної аграрної академії (м. Полтава, Україна).

Чабан Наталя Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри мовної освіти Херсонського державного університету (м. Херсон, Україна).

Чорноус Оксана В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філософських та гуманітарних наук ПВНЗ «Кропивницький інститут державного та муніципального управління» (м. Кропивницький, Україна).

Шведава Зоя Уладзіміраўна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри білоруської мови УА «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны» (м. Гомель, Білорусь).

Шестернёва Анастасія Николаевна – магістр філологічних наук, преподаватель кафедри теоретической и прикладной лингвистики Могилевського державного університету імені А. А. Кулешова (м. Могильов, Білорусь).

Щербак Олена Володимирівна – аспірант кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, Україна).

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Рукописи не повертаються.

Редакційна рада залишає за собою право

редагувати і скорочувати текст.

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.

Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1,5, абзац – 1,25 см.

УДК

Анотації українською (8-10 рядків, 700 знаків), російською (8-10 рядків, 700 знаків), англійською (28-30 рядків, 2000 знаків) мовами передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (до 10 слів).

Подавати 12 кеглем перед текстом статті.

Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з покликанням на джерело (1, с. 24)

Для покликань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].

Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.

Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

Адреса для спілкування

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564)71-42-47

Ф 54 Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 16 / [редкол. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацкі та ін.]. – Кривий Ріг : ФОП Маринченко С. В., 2017. – 501 с.
ISSN 2305–3852

У збірнику порушено актуальні проблеми сучасної філології. Розглянуто традиційні й нетрадиційні підходи до різних лінгвістичних та літературознавчих явищ. Представлено важливі аспекти викладання мов у школі та вищому навчальному закладі.

Для науковців-філологів і вчителів-словесників навчальних закладів різних типів.

УДК 811.161.2(082)

ББК 81.2Ук

Наукове видання

**Філологічні студії
Науковий вісник
Криворізького державного педагогічного університету**

Збірник наукових праць

Випуск 16

Відповідальний редактор – **Ж. В. Колоїз**
Відповідальний секретар – **Н. М. Шарманова**
Коректор – **В. М. Борита**

Макет і верстка – **Ж. В. Колоїз**

Підписано до друку 27.10.2017.
Формат 60×84/16. Ум. др. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 30,6.
Тираж – 100 пр.

ФОП Маринченко С. В.
вул. Героїв АТО, 81-А, оф. 109, м. Кривий Ріг
Дніпропетровська обл., 50086

Свідоцтво про державну реєстрацію №030567 від 19.01.2007 р.
Тел. (067) 539-66-81